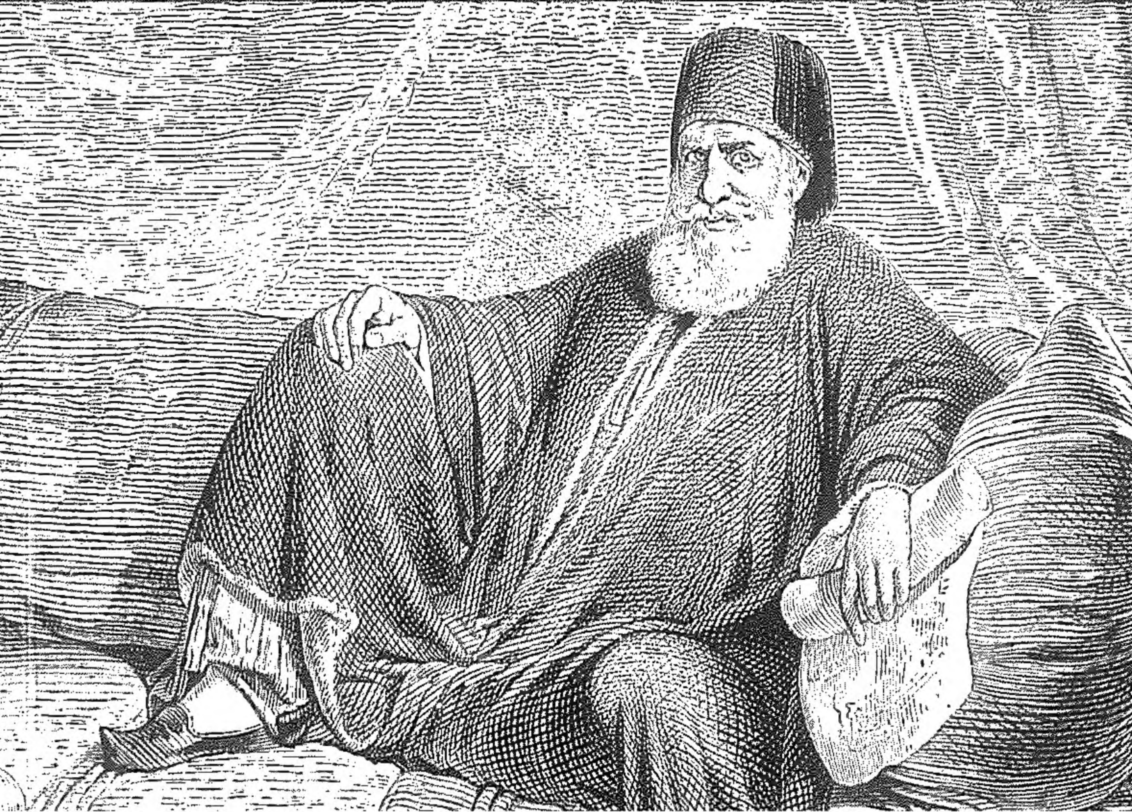
Khaled Fahmy

Paşanın Adamları

Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

KHALED FAHMY

Kahire Amerikan Üniversitesi ekonomi mezunu ve Siyaset Bilimi üzerine yüksek lisans yapan Khaled Fahmy, doktorasını Oxford Üniversitesi'nde tamamladı. Fahmy, 5 yıl Princeton Üniversitesi Yakın Doğu Çalışmaları Bölümü'nde çalıştıktan sonra 1999'da NYU'ya geçti ve Ortadoğu ve İslâm Çalışmaları Bölümü'nde çalışmalarına devam etti. Yazarın İngilizce yayımlanan kitapları arasında *Mehmed Ali, Makers of the Muslim World*, 2008 ve *A History of Modern Egypt*, 2008 bulunuyor. Yazar son olarak tıbbi tarihi, hukuk ve tıbbın kesişme noktalarını, Mısır'ın adli tıp tarihini incelemenin yanı sıra 19. yüzyıl Mısırı'nda Osmanlı yasaları Şeriat kanunlarıyla birlikte modern hukuk sisteminin gelişmesi üzerine de çalışmaktadır.

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

KHALED FAHMY
PAŞANIN ADAMLARI
KAVALALI MEHMED ALİ PAŞA, ORDU VE MODERN MISIR
ÇEVİREN DENİZ ZARAKOLU

ALL THE PASHA'S MEN
MEHMED ALI, HIS ARMY AND THE MAKING OF MODERN EGYPT

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI 288
TARİH 32

ISBN 978-605-399-118-2

KAPAK KAVALALI MEHMED ALİ PAŞA'NIN BİR GRAVÜRÜ.

1. BASKI İSTANBUL, ŞUBAT 2010

YAZIŞMA ADRESİ: İNÖNÜ CADDESİ, NO: 43/A KUŞTEPE ŞİŞLİ 34387 İSTANBUL
TELEFON: 0212 311 52 59 - 311 52 62 / FAKS: 0212 297 63 14

www.bilgiyay.com
E-POSTA yayin@bilgiyay.com
DAĞITIM dagitim@bilgiyay.com

YAYINA HAZIRLAYANLAR NİHAL ÜNVER - SİBEL ERDUMAN
TASARIM MEHMET ULUSEL
DİZGİ VE UYGULAMA MARATON DİZGİEVİ
DÜZELTİ REMZİ ABBAS
BASKI VE CİLT SENA OFSET AMBALAJ VE MATBAACILIK SAN. TİC. LTD. ŞTİ.
LİTROS YOLU 2. MATBAACILAR SİTESİ B BLOK KAT 6 NO: 4 NB 7-9-11 TOPKAPI İSTANBUL
TELEFON: 0212 613 03 21 - 613 38 46 / FAKS: 0212 613 38 46

İstanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data
İstanbul Bilgi Üniversitesi Kütüphanesi Kataloglama Bölümü tarafından kataloglanmıştır.

Fahmy, Khaled.
Paşanın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır / Khaled Fahmy; çev. Deniz Zarakolu.
p. cm.
Includes bibliographical references and index.
ISBN 978-605-399-118-2 (pbk.)

1. Egypt—History—Mohammed Ali, 1805-1849. 2. Egypt—Jaysh—History—19th Century.
3. Muhammed Ali Basha—Governor of Egypt, 1769-1849. I. Title. II. Zarakolu, Deniz.
UA865 .F26 2010

Khaled Fahmy

Paşanın Adamları

Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır

Çeviren
Deniz Zarakolu

Anneme, babama ve Kouross Esmaeli'ye
saygı ve şükranlarımla...

İçindekiler

"Troupes de nizam égyptien" (Mısır ordusu taburları); Prisse d'Avennes'in *Oriental Album*'ünde (Londra. Madden, 1848) yayımlanmıştır.

Sunuş

Khaled Fahmy'nin *All the Pasha's Men* adlı kitabı, son yıllarda ortaya konan Osmanlı tarihi ile ilgili yayınların en önemlilerinden biridir. Nitekim Fahmy'nin çalışması, İngilizce yayınları takip eden Osmanlı ve Ortadoğu tarihçileri arasında büyük bir ilgi ve beğeni uyandırdı.

Kitabın temel sorunu Mısır tarihi ile ilgili gibi görünse de, Fahmy'nin argümanı şimdiye kadar genellikle İstanbul'u kale almadan değerlendirilen Mısır'ın hiç olmazsa 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı İmparatorluğu bağlamının dışında anlaşılmaması gerektiğidir. Aynı zamanda, 19. yüzyıl Mısır tarihinin, özellikle Mehmed Ali Paşa döneminde, genel Osmanlı tarihinin kıyısında köşesinde değil merkezinde bulunduğuna dair güçlü bir argüman olarak da değerlendirmek mümkündür. Gerek Şarkiyatçı, gerekse Arap ve özellikle Mısır milliyetçi tarihçiliğinin, bugünkü Türkiye topraklarının söz konusu olduğu durumlar haricinde önemli bir ölçüde göz ardı ettiği "Osmanlılık", son yıllarda Ehud Toledano gibi araştırmacıların çalışmalarında da Mısır için gündeme getirilmişti. Aynı tavır, yavaş da olsa, Balkan tarihçiliğine de damgasını vurmaya başladı. Fahmy'nin çalışması, Osmanlı tarihyazıcılığında ortaya çıkan bu yeni yaklaşımın en başarılı temsilcisi sayılabilir. 16.-19. yüzyıllar arasında Mısır'a "Osmanlı Mısır'ı" denmesini yanlış bulan ya da Mehmed Ali Paşa'ya "Muhammed Ali" denmesi gerektiğinde ısrar edenlerin eleştirilerine maruz kalan bu kitap, modern Arap tarihçileri arasında şimdiden çok ciddi ve Türk okurlarının izlemesi gereken, bir tartışma uyandırdı. Kaynak kullanımında hem Arapça hem Türkçe arşiv malzemesine yas-

lanması açısından dikkati çeken eser, aynı zamanda teorik çerçevesini kurmak açısından da Osmanlı çalışmalarında sıkça görülen bir zaafı, yani dar ampirizmi, başarılı bir şekilde aşıyor. Dolayısıyla kitabı, Osmanlı çağdaşlaşma literatürüne, özellikle modernleşme sürecinin iktidar olanak ve tekniklerinin geliştirilmesi olarak irdelenmesine, önemli bir katkı addetmek gerekir kanısındayım.

Osmanlı tarihçiliğindeki bu yeni yaklaşımın önemini Balkan ve Arap eyaletleri ile sınırlamak bence yanlış olur. Osmanlı tarihini bir (ya da birkaç) ulus-devletin hikâyesini geriye doğru yazmak olarak algılanmaktan ve dolayısıyla talihsiz bir şekilde düçar olduğu darlık ve sığlıktan kurtarmak, ancak İstanbul ile Kahire'yi, Anadolu ile Suriye'yi, Erzurum ile Saraybosna'yı, zaten ait oldukları ortak tarihi çerçevenin içine yerleştirmekle mümkündür.

II. Mahmud dönemini belirleyen en önemli olgular arasında Yunan ihtilali, Vehabiliğin (nihaî olmasa da) tenkili, Mısır ordularının Kütahya'ya kadar ilerlemesi, Suriye'nin işgali varsa, bu olguları Mehmed Ali Paşa'nın önce bir Osmanlı valisi sonra da asisi olarak kariyerini değerlendirmeden anlayamayacağımız açıktır. Ayrıca, II. Mahmud dönemini ve dolayısıyla Osmanlı-Türk çağdaşlaşma serüvenini belirleyen en önemli dinamiklerden birisi, askerî örgütlenme anlayışının ve askerlik-siyaset ilişkisinin yeniden biçimlendirilmesiyse, yine bu dinamikleri anlamak için Mehmed Ali Paşa döneminde Mısır'ın tecrübelerini anlamak zorundayız. Fahmy'nin kitabının asıl teması işte bu son sözünü ettiğim askerî teşkilât yapı ve anlayışının değişmesi olduğu ve II. Mahmud dahil birçok Osmanlı reformcusunun askerî reformlar başta olmak üzere birçok konuda bir gözü Kahire'de olduğu için, Türk tarihçiliğinin de yakından ilgilendiği Vaka-ı Hayriye dahil bir nice olgu ve süreç bu kitabın okunması ve tartışılmasıyla çok daha iyi aydınlanacaktır.

CEMAL KAFADAR

Teşekkür

Bu eser Kahire, Oxford ve Princeton'da yıllarca süren bir çalışmanın sonucudur ve çeşitli kişilerin yardım ve yönlendirmesine çok şey borçludur. Başta Kahire Amerikan Üniversitesi'ndeki profesörlerim ve özellikle kendini eğitime adamışlık ve genç öğrencileri teşvikte örnek olan ve de bana zaman ayırma ve yardım etmede eşine az rastlanır bir bonkörlük gösteren Galal Emin ve Enid Hill'e minnettarım.

Roger Owen Oxford'da danışmanım olduğu için çok şanslıydım. Yardımları, tavsiyeleri ve destekleyici yorumları çok değerliydi ve zorlu doktora tezimi yazarken bana yol gösterici olmuştu. Titiz akademisyenliği ve kendisini öğrencilerine adaması ve sevgisi her zaman ilham verici olacaktır. Michael Gilsenan, resmi olarak çalışmamın danışmanı olmasa da, tezimin yazımı sırasında bana zamanını ve yardımını karşılık beklemeden sundu. Magdalen ve St. John's College bahçelerinde sayısız güzel yürüyüşlerde yakın dostluklar geliştirmem "Oxford deneyimime" azımsanmayacak bir sıcaklık kattı.

Mevcut metin ve onun ilk taslaklar üzerine yaptığı değerli yorumlar için öncelikle doktora jürimden tezimi özenle ve eleştirel bir gözle okuyan Eugene Rogan ve Sami Zubaida'ya teşekkür etmek istiyorum. Tim Mitchell da sağduyulu yorum ve eleştirilerini cömertçe sundu. Ayrıca metnin çeşitli bölümlerini okuyan dostlarıma da teşekkür etmek istiyorum: Nadia Benabid, Elliott Colla, Arthur Denner, Mine Ener, Jan Goldberg, Shamil Jeppie, Ussama Makdisi ve Letitia Ufford. Yusuf Nabil ile Andy Shanken resimler konu-

sunda bana yardımcı oldular; Cambridge University Press'in editörü Virginia Catmur da metnin redaksiyonunu büyük bir özenle yaptı.

Bu projeye çok sayıda kişi birçok yönden katkıda bulundu: Reem Saad'ın hiç azalmayan desteği ve sevgi dolu dostluğu Oxford'da geçirdiğim zamana büyük bir keyif ve zenginlik kattı. Metin hakkındaki öngörülü yorumları ve genellikle haklı olan eleştirileri, metni gözden geçirmemde çok yardımcı oldu. Yıllar boyunca Mehmed Ali ile sürdürdüğüm zorlu ilişkimde bana tahammül eden dostlarıma da teşekkür etmek istiyorum: İman Hamdi, Hager Hadidi, Hania Sholkamy, Manal Fuat, Nadia Kamel, Naira Ijja, Randa Shaath, Sohail Luka ve Ziad Bahaeldine.

Mısır Ulusal Arşivi'nin her bir üyesine özel teşekkür borçluyum; özellikle de İbrahim Fathalla, Afaf Ragab, Nadia Mostafa ve de Bayan Sawsan Abdel-Ghani'ye. Oxford'da Bodleian Kütüphanesi'nde, Kahire'de Darülkütüb'de, Princeton'da Firestone Kütüphanesi'nde çalışanlar ve Kahire'de Amerikan Üniversitesi'nin kütüphanesindeki eski meslektaşlarım da bana çok yardımcı oldu.

Son olarak da özellikle kız kardeşim Rania ve kocası Hany'ye destekleri ve gösterdikleri anlayış için ama her şeyin ötesinde sevgileri ve bana gösterdikleri ilgiden dolayı ve tüm akademik kariyerim boyunca teşvik ettikleri için anne ve babama en derin teşekkürlerimi sunmak istiyorum.

Önsöz

Bu kitap 19. yüzyılın ilk yarısında Mısır'da kurulan ordu hakkında bir çalışma olsa da, doğrudan askeri tarihi anlatmıyor. Mehmed Ali Paşa'nın iktidarı sırasındaki Mısır tarihini, Paşa'nın uzun kariyerinin ortalarında (1805-1848) kurduğu orduyu yakından inceleyerek ele alıyor, ama askerleri kamplarda eğiten, muharebelerde birliklere komuta eden veya zaferlerin tadını çıkaran generallerden ve subaylardan bahsetmiyor. Esasen bu orduya hizmet etmeleri için silah altına alınan, "kirli işlerin" çoğunu yapan binlerce Mısırlı köylüyle ilgileniyor. Bu çalışmada, Mısırlı köylülerin askere alındıkları andan başlayarak, önce eğitim kamplarına, sonra kanlı savaş alanlarına ve en nihayetinde bir önceki savaşın yaralarını sarıp gelecekteki savaşlara hazırlandıkları kışlalara dönüşleri anlatılıyor.

Bu ordunun askerlerinin bu kadar yakından izlenmesinin amacı sadece beklenmedik emsalsiz deneyimlerini belgelemek, onlara hem yeni hem de alışılmadık gelen ve aşina olmadıkları eylemlere, uygulamalara ve kurumlara nasıl tepki verdiklerine bakmak değil; aynı zamanda ve asıl olarak yaygın bir kanının, yani bu ordunun Mısır milliyetçi bilincinin doğuşunda ve modern Mısır milliyetçiliğinin kurulmasında etkili olduğu, özellikle de binlerce insana silaha sarılma ve uluslarını savunma –binlerce değilse bile yüzlerce yıldır mahrum bırakıldıkları bir "hak"– fırsatı verdiği şeklindeki kanının doğru olup olmadığına bakmaktır.

Dönemin Mısır ordusunu (nasıl beslendiği, ikmalinin nasıl sağlandığı ve sağlık hizmetinin nasıl görüldüğü ve en önemlisi de askerlerinin nasıl silah

altına alınıp eğitildiği; askerlerin, subaylardan gelen emirlere nasıl tepki verdiği ve askeri yöneticilere nasıl direndiği) yakından inceleyen elinizdeki çalışma, bu ordunun hakikaten modern Mısır ulusunun kuruluşunda etkili olduğunu iddia ediyor. Gerçekten bunu yapmıştı, ama "ulusun" temel hakikatleri hakkında Mısırlıları aydınlatarak değil, yeni gözetim, denetim ve yönetim pratiklerini devreye sokup Kahire'deki yönetimi radikal bir şekilde dönüştürerek ve onun Mısır halkına karşı tavrını temelden değiştirerek yapmıştı. Ayrıca bu ordu, orta ve üst sınıfların etnik ve dilsel biçimlenişinde yaşanan –çoğu Arapça konuşan ve Türkçe konuşan askeri/bürokratik elitin idaresinden ve baskısından hoşlanmayan askerler arasında gayri ihtiyari olarak "milliyetçi" duyguların uyanmasına yol açan ana unsurlardan biriydi.

Bu kitap, Mehmed Ali'nin biyografisi değildir; ne 1801'de Mısır'a ayak basışından yaklaşık yarım asır sonraki ölümüne kadar yaptığı harika işleri ortaya çıkararak ne de onun bakış açısından bu uzun dönemin bir açıklamasını yapmaktadır. Kitabın konusu daha ziyade, kurduğu ordu ve onun içinde savaşmış insanlardır. Orduya, silah altına alınanlara uluslarını savunmak için silaha sarılma "hakkı" veren ulusal bir kurum olarak bakmak veya tarihini Paşa'nın hoşuna gidecek bir tarzda yazmak yerine, bu kitap, on binlerce kişiyi silah taşımaya ve Mehmed Ali ile ailesi için dövüşmeye zorlayan, süreç içinde Mısır toplumunun yapısını değiştiren ve onun içinde hizmet edenlerin yaşamlarını değiştirmiş bir iktidar kurumu olarak görmektedir. Kitap, askerlerin, varlıklarını ve zihinlerini denetim altına alması açısından benzersiz bir kurum olarak Paşa'nın bu güçlü kurumuna nasıl direndiğini ve/veya uyum sağladığını araştırmaya çalışmaktadır.

Milliyetçilik ve milliyetçi tarihyazımı hakkında bir çalışma olmanın yanı sıra, bu kitap iktidar ve direniş hakkındadır. Orduya benzersiz modern bir iktidar kurumu olarak bakan bu kitap, iktidarın modern görünümleri ve kurumlarıyla ona tabi olanlar tarafından nasıl algılandığını, uyum sağlandığını ve karşı konulduğunu görmeye çalışmaktadır. Kitap, Michel Foucault'nun iktidar nosyonunu yararlı ve açıklayıcı bulmakla beraber, iktidar kurumlarının yekpare niteliğine vurgu yapan ve iktidarın şeklinin kaçınılmazlığını kabul eden okunuşunu eleştirmektedir. Kitap, modern iktidarın ona tabi olanları nasıl nesneleştirdiğine ilişkin etkileyici ve tutarlı bir resim yerine, kasıtlı olarak çatlaklıkları, uyumsuzlukları ve direnişi içerebilen daha karmaşık ve daha bulanık bir resim sunma çabası içindedir. Bu ordudaki askerlerin ufak çaplı isyan ve direnişlerini vurgulamaktaki amaç, etkileyici iktidar temsillerini ve onların kendisine tabi olanları sürekli bir şekilde susturma çabasını za-

yıflatmaktır. Büyük ve kahramanca olmasa da, bu küçük günlük direnişler, iktidarın, askerlerin yaşamlarını ve bedenlerini denetleme ve manipüle etme çabasına meydan okumakta etkiliydi ve özellikle askerler kendilerini Paşa'dan ve büyük projesinden uzak tutmayı başardıklarını bu küçük direnişlerle gösterdikleri için yetkilileri endişeye sevk etmekteydi.

Bu kaçınılmaz olarak, bir iktidar kurumunun tarihini sadece kendi hakkındaki anlatımlarını değil aynı zamanda onun direnişle sürekli girdiği diyalogları da kapsayacak bir tarzda yazmanın mümkün olup olmadığı sorusunu sorduruyor. Bu kitabın kendine konu ettiği insanların ezici bir çoğunluğunun okur yazar olmadığı ve bu tarzda bir nesneleştirmenin nasıl bir şey olduğu hakkında bizi bilgilendirebilecek yazılı bir şeyler bırakmadıkları düşünüldüğünde, soru, sadece onları iktidarın nesneleri değil ama aynı zamanda özneleri olarak da bu çalışmaya dahil etmenin mümkün olup olmadığıdır. İyi ki, bu kitabın dayandığı belgeler, Mehmed Ali'nin ordusunun tarihi hakkındaki anlatıya, askerlerin bakış açısını da dahil etmeyi mümkün kılmaktadır.

Londra Devlet Arşivi'nde, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na ait bazı belgeler, ordunun nasıl işlediğine ilişkin değerli bilgiler sunsa da, bu çalışmada değinilen olaylara ve kişilere çoğunlukla dışarıdan bir bakış sunduğundan çok az kullanılmıştır. O çağın gezginleri ve askeri gözlemcilerinin bazı anlatımları da gene başka yerlerden alınmış materyalleri ayrıntılandırmak için kullanılmıştır. Bu kitap ikisi de Kahire'de olan Mısır Ulusal Arşivi'nden daha çok, Mısır Ulusal Kütüphanesi'nden de daha az yararlanmıştır. Bu materyaller kabaca üç cinstir. Bir düzeyde, Paşa ve üst rütbeli subaylarının kaleme aldığı sayısız mektup ve nizamname vardır. Bunlar Mehmed Ali ve Ordu Komutanı olan oğlu İbrahim Paşa arasındaki yazışmaları, Babıâli ve İstanbul'un çeşitli ileri gelenleri arasındaki mektupları ve yüksek rütbeli subaylarının yazdığı, ordunun talimli, iyi beslenmiş ve paralarını düzenli bir şekilde almaları için talimatlar verdikleri mektupları kapsamaktadır. Bulak Matbaası'nın ilk yayınları arasında yer alan ve şu anda Mısır Ulusal Kütüphanesinde bulunan askeri yasalar ve talim yönetmelikleri, bu kitabın dayandığı o döneme ait ikinci grup belgelerdir. Bu kaynakları okumak suretiyle elde edilen yekpare bir iktidar tablosunun aksine, Arşiv'de yoklama, envanter listesi, askeri mahkeme tutanakları, maaş bordroları ve savaşlar ile yürüyüşlere ait tasvirler gibi belgeleri de içeren askeri kamplardan ve savaş cephelerinden gelen "yevmiye" (günlük kayıtlar) biçiminde değerli bilgiler mevcuttur. Bu farklı resmi belgelere dayanarak, sadece saltanatı sırasında Mısır tarihyazımını karakterize eden Mehmed Ali'nin kişiliği üzerinde yoğunlaşan geleneksel yorumdan kaçı-

nıp, ordunun günlük performansına ve askerlerin, subaylarının buyruklarına ve emirlerine nasıl tepki verdiğine daha yakından bakmaya imkân veren bütünlüklü bir bakış ortaya koymak mümkündür. Bu kitap, dayandığı kaynakların hâlâ iktidarın kaynakları olduğu düşünülürse, askerin "sesini yakaladığını" iddia etmese de, çoğunlukla böylesi etkileyici bir iktidar kurumu performansı sunan yekpare imgeye karşın daha parçalı ve bu nedenle de ordu hakkında daha çok şey anlatan bir imge koyma çabası içindedir.

Giriş

Mısır'ın Osmanlı Valisi Mehmed Ali Paşa, İngiltere'nin yeni İskenderiye Konsolosu John Barker'ı 25 Kasım 1826'da itimatnamesini kabul etmek üzere sarayında ağırlar. Paşa yeni konsolosu selamlamak için kayıtsız bir şekilde ayağa kalkar, ama konsolosun elindeki itimatnameyi de içeren resmi belgeleri görmezden gelir. Barker'ın selefi hakkında "Çıkarlarıma asla ters düşmedi ve fikirlerimi asla tartışmadı" diyerek kısa bir giriş yaptıktan sonra yarım saatten uzun süren bir monoloğa başlayan Paşa, İngiliz ziyaretçisine Arnavutluk'taki çocukluğundan bahseder.

> Arnavutluk'ta bir köyde doğdum, babamın benden başka on çocuğu vardı; hayatta değiller şu anda ama hayattayken, hiçbiri bana karşı gelmedi. Doğduğum dağları yetişkin olmadan terk etmiş olsam da, oranın önde gelen kişileri, herkesi ilgilendiren meselelerde bana sormadan herhangi bir işe girişmezdi. Bu ülkeye kimsenin tanımadığı bir maceraperest olarak geldim. Bir gün ben henüz binbaşıyken levazım subayı çadır dağıtıyordu, diğerleri kıdemli olduklarından önce onlara verilmesini beklerken subay "Hizaya girin; ilk önce genç Muhammed Ali'ye verilecek" dedi ve ben işte böyle adım adım yükseldim. Allah'ın bir takdiri bütün bunlar ve ben şimdi buradayım." (Koltuğundan biraz kalkarak, [Barker'in yorumu] dirseği hizasındaki pencereden dışarı baktıktan sonra, [İskenderiye'nin güneyindeki] Mareotis Gölünü arkasına alıp [gözlerini İmparatorluk fermanının içinde olduğu ruloya dikerek]) "ve işte buradayım. Hiçbir zaman da bir efendim olmadı" der.[1]

---

1 V. 78/147, Barker, 25 Kasım 1826.

Resim 1. "Mehmed Ali". Adam G. Benis'in *Une Mission Militaire Polonaise en Egypte*'ından, IFAO, Kahire, 1938.

Gerçekten de ilginç bir tanışmadır. Osmanlı padişahının İskenderiye'deki İngiliz çıkarlarını temsil ettiğini gösteren fermanıyla huzura çıkan İngiliz Konsolosu, Mehmed Ali'nin çocukluğuna ilişkin bir öykü ile karşılaşınca şaşırmıştır. En az bu ilk kabul kadar ilginç olan ise, Paşa'nın, Konsolos'un dikkatinden kaçmayacak ölçüde siyasi emellerinin olmasıdır. Barker'a göre, selefinden "her zaman akla ve adalete dayandığı için kolayca yerine getirildi-

ğini gözlemlediği" Paşa'nın fikirleriyle çelişkiye düşmeyecek bilgeliğe sahip biri olarak bahsetmenin ve ondan da aynısını beklediğini ima etmenin yanı sıra, Paşa'nın "Padişah kadar İngiltere Hükümdarının gücüne de saygı duyduğu"[2] mesajını vermeyi amaçladığı çok açıktır.

Mehmed Ali, bağımsız bir yönetici olduğunun altını çizerek misafirini etkilemek istese de, resmi olarak sadece Osmanlı vilâyetlerinden birinin valisiydi; bu Avrupa devletlerinin konsoloslarını (büyükelçilerini değil) kabul etme hakkına sahip olduğu ama onların başkentlerine siyasi temsilciler atama hakkından mahrum olduğu anlamına geliyordu. Avrupa'daki imajını iyileştirmeyi ve oradaki kamuoyunu etkilemeyi arzulasa da, Paşa'nın elinde bunu gerçekleştirecek çok az araç vardı. Böylesi araçlardan biri de, Avrupa'dan gelen ziyaretçilerin bazılarının onunla karşılaştıklarında yazacaklarından emin olduğu görüşmelerdi. Barker'ın Mehmed Ali ile ilk karşılaşmada seyircisi olduğu *coup de théatre* (gösteri) garip ve sıra dışı olmaktan ziyade, "oldukça karakteristik bir anekdot"[3] olarak tesadüfen veya bilinçsizce ortaya çıkmamıştı. Daha ziyade, Avrupalı ziyaretçilerin görüşlerini etkilemek için titiz bir şekilde sergilenen, hikâyeler ve performanslar içeren bir repertuardı.

Ziyaretçiler de, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1805'ten beri Mısır valisi olarak en uzun süre görevde kalan ünlü paşasıyla tanışmak istiyordu. Genellikle Kutsal Topraklara yaptıkları ziyaretlerin bir devamı olarak Mısır'a gelen bu turistler, İskenderiye'de karaya çıkıp, bu liman şehrini Nil'e bağlayan yeni kazılmış Mahmudiye Kanalı'nda ilerliyor ve oradan da Kahire'ye gidiyorlardı. Şehirlerin bu en renklisini ziyaret ederken, Mısır'da giriştiği reformlar ve ülkenin turistler için güvenli bir yer olmasına yönelik çabaları sonucu 1820'lerden itibaren "Mısır'ın en merak edileni"[4] haline gelen Paşa'yı görmeye özel bir önem veriyorlardı. Bu açıklamalardan sadece çağdaşları tarafından Paşa'nın nasıl görüldüğü değil, aynı zamanda bizzat nasıl görülmek istediği de hemen anlaşılıyor.

"YUVASINDAKİ YAŞLI ÖRÜMCEK"

Aralık 1836'da, bir İngiliz soylusu Lord Lindsay, Kahire Kalesi'ndeki sarayında Paşa'yı ziyaret eder:

> Kaledeki yuvasında yaşlı örümceği ziyaret ettik [diye başladı]... Zemini eğimli bir mermer geçitten çıkıp... ziyaretçilerle dolu bekleme odasını geç-

2 *A.g.e.*
3 James Augustus St. John, *Egypt and Mohammed Ali*, Longman, Londra, 1834, c. I, s. 543.
4 A. A. Paton, *History of the Egyptian Revolution*, Trubner, Londra, 1863, c. II, s. 82-3.

> tikten sonra, kendimizi görkemli bir salon olan kabul odasında bulduk... üç tarafını dolanan geniş bir divan veya sedirden başka mobilyası olmayan odanın bir köşesinde Ekselansları Mehmed Ali bağdaş kurmuş bir vaziyette oturuyordu... Ortada altı mum ... ama çok az ışık vardı.[5]

Bu alıntı Paşa'yı sarayında ziyaret eden yabancılar tarafından yapılan tasvirlere tipik bir örnek. Işık ve karanlık, gölgeler ve hipnotize edici bakışlar gibi konular gizemli Paşa ile karşılaşanların anlattıklarında öne çıkıyor. Örneğin, bu ziyaretten iki yıl sonra, Mehmed Ali'nin sarayını ziyaret eden başka bir İngiliz gezgin, "ışığında odanın kenarlarını ancak seçebildiğimiz... [avizedeki] yirmi sarımsı-kahverengi mumdan"[6] bahsediyor. Mehmed Ali'nin ordusunun Akra kalesinde kuşattığı Saydalı Abdullah Paşa sonunda teslim olduğunda, bir Mısır gemisi ile İskenderiye'ye getirilir ve Mısır Paşası tarafından çok iyi ağırlanır. Aşağıda bu iki düşmanın karşılaşmasına ilişkin o dönemde çıkmış bir gazete haberi var:

> Kalabalık [Abdullah Paşa'yı] görmek için toplanmıştı ve çok sayıda devlet görevlisi [*erbab üd-devle*] kıyıda onu bekliyordu. Karaya ayak basınca... saraya kadar eşlik ettiler... ve kabul odasına girdiğinde, onu bekleyenler arasında Majesteleri Mehmed Ali Paşa'yı gördü, *saray da çok az aydınlatılmıştı.* Paşa gülerek ayağa kalktı ve onu rahatlattı. Abdullah Paşa boynunu büktü ve Majestelerinin ayağına kapanıp eteklerini öptü ve kendisini affetmesi için ona yalvardı.[7]

Işık ve gölgelerden başka, ziyaretçilerin yorum yaptıkları bir diğer konu ise Paşa'nın gözleridir. Mısır'a yaptığı yolculukta Lord Lindsay'e eşlik eden arkadaşı Ramsay, Paşa'nın gözleri hakkında şunları söylüyor:

> Tebaasından kimseye doğrudan bakmasa da keskin gözleri herkesin üstündeydi. Işık her şeyi açıkça görmemize izin verecek kadar güçlü değildi ama gözlerindeki canlı ifade konusunda diğer gezginlerin söylediklerine katılabilirim ve... yüzünün geri kalanı hakkında ise konuşmaya gerek yok.[8]

---

5 A. W. C. Lindsay, Lord, *Letters on Egypt, Edom and the Holy Land*, Henry Colborn, Londra, 1938, c. I, s. 34.

6 Anonim, "Interviews with Mehemet Ali", *Tait's Edinburgh Magazine*, 5 (1838), s. 696.

7 Haidar al-Shihābī, *al-Ghurar al-Ḥisān fī Akhbār ᶜAbnāʾ al-Zamān*, der., Asad Rustum ve Fouad al-Bustānī, The Catholic Press, Beyrut, 1933, s. 860-1. Adı verilmeyen gazete 5 Haziran 1832 tarihlidir. Vurgu eklenmiştir.

8 Mr. Ramsay's Journal, Lord Lindsay, c. I, s. 35n'den alınmıştır.

Bunların yazıldığı tarihte, "sağlığı için yolculuk yapan"[9] bir başka İngiliz beyefendiye eşlik eden Dr. Wilde, Paşa'nın Kahire'nin hemen dışındaki Şubra'da bulunan diğer sarayını özellikle ziyaret eder.

> [Bahçesinde] birkaç Frenk görünce, bizi selamlamak için [yavaşladı]; bu sayede bu sıra dışı karakteri görebildik. Bugün [Eylül 1837] yetmişlerine merdiven dayamış (Napolyon, Wellington ve M. Ali'nin doğum yılı sanırım 1769), çok uzun ve ak sakallı, yakışıklı yaşlı bir adam. Bir anlık karşılaşma, nüfuz edici ve görülmemiş parlaklıkta bir gözün kudretini hissetmemize yetti.[10]

On beş yıl önce Mısır'ı ziyaret eden bir başka gezgin ise, Paşa'nın, ilerlemiş yaşına rağmen gözleriyle huzurundakileri hâlâ nasıl etkileyebildiğine şaşırıyordu. "Zihninin enerjisi, görünüşündeki canlılık, bakışlarındaki nüfuz edici ışık 15 yıldır, onu ilk gördüğüm 1825 yılından beri, hiç değişmemiş."[11] Yine başka bir gezgin, Paşa'nın "nüfuz edici fıldır fıldır gözlerine"[12] çok şaşırmıştır. Bu tasvirler sadece Paşa'nın yaşlılığına ait değildir: 1823'te de, "alt tabakadan kaba bir suratı olsa da, Paşa'nın her şeye hâkim, zeki gözlere sahip olduğu"[13] belirtilir.

Paşa'yı "küstah ve gülünç" bulan ziyaretçiler bile, onun "parlak ve hareketli bakışları" üstüne yorum yapmaktan kendilerini alamaz ve "gözleri hiç durmadan bir o tarafa bir bu tarafa dönüyor" derken "her birine tek tek bakan ya da hissettirmeden gerideki kapıyı gözleyen bu gözlerde Mehmed Ali'nin yerinde duramayan, her şeyi izleyen ruhunu gördüklerini"[14] belirtirler. Ölümünden kısa bir süre sonra, o yüzyılın Mısır'ını gözlemleyenlerden biri olarak A. Paton, Paşa'nın "yüzü güzellik veya çirkinlik bakımından dikkat çekici olmasa da, dehası gözlerinden okunan birisi varsa bu Muhammet Ali'dir. Gözleri, her zaman canlı, bir ceylanınki kadar büyüleyici veya fırtına anında bir kartalınki kadar hiddetlidir."[15] Paşa'nın uzun saltanatındaki son İngiliz Başkonsolosu Charles Murray tüm bunları çok güzel özetliyor:

---

9 W. R. Wilde, *Narrative of a Voyage to Madeira, Teneriffe and Along the Shores of the Mediterranean Including a visit to Algiers, Egypt, Palestine, etc.*, William Curry, Dublin, 1844, s. v.

10 *A.g.e.*, s. 232.

11 Richard R. Madden, *Egypt and Mohammed Ali*, Hamilton, Londra, 1841, s. 11.

12 H. P. Measor, *A Tour in Egypt, Arabia Petræa and the Holy Land in the Years 1841-2*, Francis and John Rivington, Londra, 1844, s. 119.

13 Sir Frederick Heniker, *Notes During a Visit to Egypt, the Oases, Mount Sinai and Jerusalem*, Murray, Londra, 1823, s. 63.

14 "Interviews with Mehemet Ali", s. 697.

15 Paton, *History*, c. II, s. 165-6.

> Gözlerinin rengi, sanki özellikle önemli kişilerde olan çok farklı bir gridir; parlak ve derindir. Bazen gözlerinden tuhaf çılgın bir ateş fışkırır ve çok az insanın dayanabileceği öfke dolu bakışlar fırlatır; fakat sevinçliyken, eğlenceli, muzip bir neşe ile pırıldarlar. Gözünde bazen hiddet ve nükte öyle bir karışır ki, hangisinin baskın olduğunu bilmek zorlaşır.[16]

BAKIŞLARIN SAHNELENMESİ

Mehmed Ali'nin kişiliği ve bakışları üstüne anlatılan hikâyeler ilk bakışta, egzotik, bilinmeyen ve etkileyici olan Doğu'ya yaptıkları gezilerini daha da renklendirmeyi amaçlayan dönemin Avrupalı gezginlerinin yazılarındaki kısa değinmeler olarak görülebilir. Diğer taraftan, büyük Paşa ile ilgili geniş hikâyeler arasında, insana bu Avrupalı gezginlerin birbirlerinin yazdıklarından haberdar olduklarını ve Mısır'a birbirlerinin eserlerini okumuş olarak geldiklerini düşündüren ortak temalar, hatta ifadeler hemen fark edilir. Örneğin, "Ben Arnavutluk'un bir köyünde doğmuşum" hikâyesi, Barker'ın Londra'ya gönderdiği raporlarda[17] iki kez yer almasına rağmen St. John'un basılan eserinde[18] de vardır. Dahası, gözlenen bir şeyin daha önce görüldüğü bile ima edilebilir: "Önceki gezginlerle aynı fikirdeyim..."[19]

Bir yandan da açıklamalardaki dikkate değer ortak özellikler, Avrupalı gezginlerin seyrettiklerinin daha önce prova edilmiş ve dikkatlice sahnelenmiş bir oyunun parçası olduğunu akla getirebilir. Neredeyse tüm gezginlerin çoğunlukla anlatımlarına, Paşa'ya isteklerini sunmak için gelen halk ve devlet görevlileri ile dolu gürültülü ve süslü bekleme odasıyla başlamaları belki de tesadüf değildir. Daha sonra, *belle dans sa nudite*[20] (yalınlığı içinde güzel) ve gölgelerin içindeki bir karartı olarak duran divan dışında başka hiçbir şeyin bulunmadığı büyük bir salon olan kabul odasından bahsederler. Bunu takip eden konuşmalarla, gizemli karartının büyük Paşa'dan başkası olmadığını keşfettiklerinde, şaşırırlar ama ne suratını ne de "yüzündeki ifadeyi seçemediklerinden", tam anlamıyla karanlıktadırlar. Gizemli hava, ışık kaynağının onlar üzerinde bıraktığı izlenimlerle daha da güçlenir: içerideki avizeler tuhaf bir şekilde "pek ışık vermiyordu".

16 Charles A., *Murray, A Short Memoir of Mohammed Ali*, Bernard Quaritch, Londra, 1898, s. 58.

17 V. 78/147, Barker, 25 Kasım 1826; V. 78/170, Barker, 19 Ocak 1828.

18 St. John, *Egypt*, c. I, s. 543-4. Bu aynı zamanda Barker'ın oğlunun editörlüğünü yaptığı ve babasının mektuplarını içeren kitap içinde de yayımlanmıştır: John Barker, *Syria and Egypt Under the Five Sultans of Turkey*, Samuel Tinsley, Londra, 1876, c. II, s. 48-9.

19 Yukarıdaki 8. dipnota bkz.

20 Nubar Pasha, *Mémoires de Nubar Pasha*, der. Mirrit Botros Ghali, Librairie du Liban, Beyrut, 1983, s. 5.

Paşa ile yapılan konuşmalarda en heyecanlı noktaya, genellikle Paşa aniden öne doğru eğildiği veya sarığını kaşlarının üstünden ışığın gözlerine düşmesine izin verecek şekilde arkaya attığında erişilir. Akılda kalıcı bu nihai teatral hareketi yapabilmesini sağlayan şuydu:

> sarığını gözlerinin üzerine gelecek şekilde takması yüzünün zarif karakterini kapatıyor, alımlı alnını gizleyip kaşlarına bastırarak gözlerini gölgede bırakıyor ve bu ona kötü bir ifade veriyor.[21]

Fakat bu teatral karşılaşmanın son sahnesini gören ziyaretçi, gördüklerinin bu gizemli karakteri anlamada kendisini "aydınlatmadığını" fark ediyordu. Aslında, onun kahkahalarını dinledikten, bakışlarını gördükten sonra, vücudunu saran korkutucu bir titreme hisseder ve gizemini çözmeyi başaramayınca da, Mehmed Ali'ye yaklaşmak ve onun karakterinin korkutucu ve gizemli tarafına nüfuz edebilmek için Paşa hakkında önceden yapılan tasvirlere ("daha önce başka bir yerde okuduğum bir ifade... birden aklıma geldi")[22] başvurmak zorunda kalır.

Paşa ile karşılaşma, bundan dolayı, Avrupalı ziyaretçilerin seyahat planları içinde turistik bir durak olmanın yanı sıra, oldukça teatral bir şeydi: Görüldüğünü bilerek davranan Paşa bu farkındalığını yansıtır ve bizi yakalar ve bu karşılaşmanın okuyucularını da gafil avlar. Çok az ziyaretçi Mehmed Ali'nin seyircileri üzerindeki büyüsünün etkisinden kaçmayı başarabilmiştir; çoğu ise, Paşa'nın sadece Mısır'ı değil aynı zamanda katıldıkları bu karşılaşmayı da denetlediğini hisseder. Paşa'nın delici bakışlarının farkındadırlar ve sık sık Paşa'nın "okuduğum tek kitap... insanların yüzleridir ve çok nadir yanılırım"[23] şeklindeki sözüne atıflarda bulunurlar. Onlar da, bu teatral büyünün suç ortağıdırlar: Yayınladıkları anılarında bu karşılaşmadan bahsederek Paşa'nın güçlü, gizemli havasının devam etmesini sağlarlar.

Yine de bir ziyaretçi, Paşa'nın delici bakışlarından neredeyse kurtulur; bu kişi, 1830'ların başında Mısır'ı ziyaret etmiş ve 21 Kasım 1832 tarihinde Paşa ile karşılaşmış olan James Augustus St. John'dur. Paşa ile karşılaşmasına ilişkin anlatımı diğer anlatımlar gibi başlar:

> [sarayın] girişine vardığımızda, ihtişamlı saltanat divanına giden merdivenlerde dikilen pahalı ve gösterişli üniformaları içinde birkaç yeniçeri ve diğer

21 C. R. Scott, *Rambles in Egypt and Candia*, Henry Colborn, Londra, 1837, c. I, s. 178-79.
22 Yukarıdaki 8. dipnota bkz.
23 Murray, *Short Memoir*, s. 4.

> hizmetkârlarla karşılaştık. Merdivenleri çıktıktan sonra, birçok geniş salondan geçtik... ve tüm uluslardan saray mensuplarının arasından yol alıp kabul odasına vardık... [Orada Paşa] her zaman olduğu gibi [!] tüm bedeni gölgede, yüzündeki ifadenin veya gözlerinin huzursuz ve hızlı hareketlerinin seçilebilmesinin oldukça zor olduğu bir şekilde odanın bir köşesinde oturuyordu.[24]

Oysa, takip eden konuşmada St. John, bir bakışma ve manipülasyon oyununun parçası olduğunu kısa sürede anlar; İngiliz misafirinin "Majestelerinin yönetimi ve ülkenin mevcut durumu" üzerine bir kitap yazacağının farkında olan Paşa'nın açıkça kendisini etkilemeye çalıştığını fark eder. Mehmed Ali'nin oyununa gelmektense, kurnaz misafir, Paşa'nın üstündeki gizem perdesini kaldırmaya girişir ve anlatımına Paşa'nın fiziksel özellikleri ile başlamaz tersine bitirirken şöyle der:

> Muhammet Ali orta boylu bir adamdır... Dış görünüşü... kaba değilse bile sıradandır; ama bunlar zekâ ile ışıldamaktadır ve koyu renk gözleri o kadar parlaktır ki, yüzüne aşina olan birinin onu yakışıklı bulduğunu görsem hiç şaşırmam. Giysileri, diğer Türk beyefendilerinkinden hemen hemen farksızdır; yine de tavırlarında haşmetiyle büyüyen bir asalet var. Ama asaleti sahip olduğu güçten ayrılamaz: büyük iyilikler veya kötülükler yapabilen biri, boyu, posu veya dış görünüşü nasıl olursa olsun, bunu sergileyecek bir şekilde görünür; tıpkı salyangozdan daha büyük olmayan akrebin iğnesinde taşıdığı ölüm yüzünden korkutucu görünmesi gibi.[25]

Diğer bir ifade ile, Paşa'nın Mısır'daki yönetiminin anlatımına geçmek yerine, ki bu neredeyse dikte ettirilmiş bir otobiyografi olurdu (diğer anlatımların çoğunun izlediği yol), St. John, Paşa'nın hipnotize edici varlığının, sahip olduğu güçle doğrudan alakalı olduğunu ve bu gücün esas olarak Paşa'nın sahip olduğu zekânın değil ama izleyicilerine, orada olanların "sadece önemli değil ama tuhaf bir şekilde dünyanın meydana gelme biçimiyle alakası olduğunu"[26] düşündürtmeyi amaçlayan sarayda titizlikle hazırlanan törenlerin bir sonucu olduğunu fark etmiştir.

Bu kitap St. John'un öncülüğünde, 19. yüzyılın ilk yarısındaki Mısır tarihini Paşa'ya ve onun hipnotize edici bakışlarına takılmadan yazmanın

24 St. John, *Egypt*, s. 49-50.

25 *A.g.e.*, s. 58-59.

26 *Rites of Power, Symbolism, Ritual and Politics Since the Middle Ages*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1985, içinde, Clifford Geertz, "Centers, kings, and charisma: Reflections on the symbolics of power", s. 15.

mümkün olup olmadığını görmeye çalışmaktadır. Konuya bedeni ve bakışlarıyla başlamanın nedeni, kitap boyunca sürüp gidecek bir temayı daha doğrusu bir tekniği ortaya koymaktır: Beşinci Bölüm dışında, diğer bölümlerin tümü davetkâr ve hipnotize edici bir gösteri ile başlasa da, esası görmenin ve çözümlemenin mümkün olduğunu ortaya koymaktadır. Öyleyse bir anlamda bu kitap, iktidar gösterileri, bunların nasıl sahneye konduğu ve izlendiği üzerinedir. Gördüğümüz ve daha da göreceğimiz gibi, sahneyi ve seyirciyi etkileme sanatının ustası biri tarafından ortaya konan böylesi birçok gösteriyi ele alacaktır. Paşa'yı saraylarında görerek başlamanın bir diğer nedeni de, okuyucuyu Paşa'nın bakışları hususunda uyarmak ve bundan kaçınmaya çalışırken bile bu kitabın onun kontrol edici bakışlarının hâlâ etkili olduğu bilinciyle yazıldığını vurgulamaktır.

ORDU, EKONOMİ VE TOPLUM

"Yuvasındaki yaşlı örümcek" ile başlayıp okuyucuyu uyardıktan ve onun dinleyicilerini manipüle ettiğini gördükten sonra ancak güven içinde Mehmed Ali'nin hikâyesini anlatmaya ve onu daha geniş bir tarihsel bağlam içine yerleştirmeye girişilebilir. Bu anlatım, Paşa'nın da isteyeceği gibi, Arnavutluk'taki çocukluğu veya Mısır'a varışı veya bazı milliyetçi tarihçilerin tercih ettiği gibi İngiltere ile olan planların ifşa edilmesi ile değil de Mısır valisi olarak uzun kariyerinin ortasından, tam olarak Hicri 1236/Miladi1820-1 yılından; Mehmed Ali'nin Mısır'da özellikle orduya hizmet etmesi için kurduğu modern devletin kurumlarına yaslanmış modern bir ordu kurmaya giriştiği ve zorunlu askerliği getirdiği yıldan başlayacaktır. Kitabın konusu, Mehmed Ali'den ve onun karakterinden ziyade bu ordudur ve 19. yüzyılın ilk yarısındaki Mısır toplumunun yapısını çözümlemek için ele alınacak olan işte bu merkezi kurumdur.

1820'de Mehmed Ali orduyu kurmaya başladığında, saygın ve bol kazançlı Mısır valiliği makamında Osmanlı Padişahı adına 15 yıldır oturmaktaydı. Bu uzun dönem boyunca, yerel bürokrasi[27] içindeki çürümeyle savaşırken, iltizam sisteminin ilgası ile camilerin ve evkafın (vakıfların) elindeki tarım arazilerinin vergiden muaf tutulmasına son vermede çok önemli olan kadastro çalışmasını (1813-14) yaptırmış,[28] daha da önemlisi Osmanlı'nın yasal

27 Yeni bürokrasinin kurulması ve onun karakteristik "ailesel" niteliği için bkz. Robert Hunter, *Egypt Under the Khedives, 1805-79*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1984.

28 Mehmed Ali'nin tarım politikası için bkz. Helen Anne Rivlin, *The Agricultural Policy of Muḥammad ᶜAlī in Egypt*, Harvard University Press, Cambridge Mass., 1961; ᶜAli Barakāt, *Taṭavvur el-Milkiyye el-Zirāᶜiyye fi Misr, 1813-1914 ve Atharuhu 'ala el-Ḥareke el-Siyāsiyye*

egemenliğine rağmen yüzyıllarca vilâyetin kontrolünü elinde tutan askeri beylerden, Memlûklardan, meşhur Kale Katliamı (1811) ile kurtulmuş, Kahire'nin diğer şehirler üzerindeki hâkimiyetini güçlendirmeyi başarmıştı.[29] Aynı zamanda ekilebilir alanlarla bütün yıl sulanabilen alanların genişletilmesine dayanan tarımsal verimliliği artırması da, politik ve idari denetimin merkezileşmesini güçlendirmişti. Aracı olarak evkafları yöneten din adamları *mültezimler* ile Memlûkları da ortadan kaldırdıktan sonra, Kahire'ye ve Paşa'nın hazinesine düzenli gelir daha da çok akmaya başlamıştı. Ayrıca Paşa, geniş kapsamlı denetim politikaları başlatmıştı; buna göre, işlenmiş mallar ve tarımsal ürünler Paşa tarafından belirlenen fiyattan sadece devlet ambarlarına satılmak zorundaydı. Bu uygulamaların sonucu olarak yıllık gelir, 1805'te 8 milyon franktan 1821'de 50 milyon franka yükselir[30] ve Paşa bu sayede uzun dönem Osmanlı yönetiminde düşünülmesi bile güç projeleri gerçekleştirir.

Mahmudiye kanalının kazılması da Mısır vilâyetinin denetimini Paşa'nın nasıl elinde tuttuğunu gösteren bir örnektir ve kendinden önceki hiçbir Osmanlı valisinin başaramadığı büyük altyapı projelerini hayata geçirmedeki yeteneğinin bir kanıtıdır. Nisan 1817'de başlayıp üç yıl sürecek proje ile İskenderiye Nil'in batı koluna bağlanacaktır. Aşağı Mısır'daki tüm şehirlerden binlerce kadın ve erkek bu cüretkâr projede zorla çalıştırılır. Mart 1819'da projede çalışanların sayısının 300.000'e ulaştığı söylenir. Tamamlandığında kanal 72 km. uzunluktadır ve 35.000 kese altına (yaklaşık 7.5 milyon Frank) mal olmuştur.[31] Döneme ait raporlar oldukça yüksek oranda kayıp (tahminler 12.000 ile 100.000 arasında değişmekte) olduğunu ve hafriyatın oldukça hazırlıksız bir şekilde yapıldığını vurgulasa da,[32] işe dahil olan emek gücünün büyüklüğü, projenin maliyeti ve süresi, Kahire'yi yöneten Paşa'nın vilâyetin insan ve maddi kaynaklarını kullanmadaki becerisini gösteriyor.

(Mısır'da Tarımsal Mülkiyetin Gelişimi, 1913-1914 ve Bunun Politik Hareket Üzerindeki Etkisi), Dar al-Thaqafa al-Jadida, Kahire, 1977; Kenneth M. Cuno, *The Pasha's Peasants: Land, Society and Economy in Lower Egypt, 1740-1858*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.

29 Katliama ilişkin standart anlatım 'Abdel-Raḥmān el-Cabartī, *ᶜĀca'ib ül-Āthār fi'l-Terācim ve'l-Akhbār*, Bulak, Kahire, AH 1297/MS 1880, c. IV, s. 127-32'de yer almaktadır.

30 Georges Douin, der., *La Mission du Baron de Boislecomte, L'Egypte et la Syrie en 1833*, Royal Egyptian Georaphical Society, Kahire, 1927, s. 126.

31 Rivlin, *Agricultural Policy*, s. 216-21.

32 *A.g.e.*, s. 221, 353 n. 15; al-Jabartī, *ᶜĀca'ib ül-Āthār*, c. IV, s. 301-4. Rivlin'in hesaplarının da temelini oluşturan al-Jabartī'nin rakamları için bkz. Cuno'nun temkinli değerlendirmeleri, Cuno, *Pasha's Peasants*, s. 122-22.

Paşa, 1820'lerin başlarında, kendinden önceki üç yüzyıl boyunca görev yapmış tüm Osmanlı valilerinin deneyip de başaramadıklarının, yani Mısır vilâyetinin ekonomisini düzene koyarak onun potansiyel zenginliklerini harekete geçirmenin üstesinden gelmişti. Eğer 1820'de Paşa elli yaşında ölmüş olsaydı gene de Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu tarihinde ayrıcalıklı bir yere sahip olacaktı. Mısır vilâyetinde ekonomiyi kalkındıran ve bürokrasiyi daha iyi işler hale getiren ve en uzun süre hizmet eden Osmanlı valisi olarak bilinecekti. Mısırlılar arasında da, tekeller ve angaryalar aracılığıyla, onları görülmemiş bir yoksulluğa ve sefalete sürüklediği için Osmanlı valilerinin en gaddarı olarak anılmayı hak etmiş olacaktı. 1820'lerin başlarında bile işçi açığı belirgindi ve angaryalara karşı direniş tehlikeli bir hız kazanmış, Paşa'nın tekel sisteminin yarattığı öfke, yönetimi politikalarını değiştirmeye zorlamıştı ve en önemlisi, "kırsal nüfus üretim ve vergi ödeme konusunda yapabileceğinin sınırına gelmişti."[33]

1820-1821 yılları, ne devlet baskısının sonu, ne de Paşa'nın yönetiminin en tepe noktasıydı, tersine Paşa'nın yönetimini neredeyse iki eşit parçaya bölen dönüm noktası oldu. Zira Paşa neredeyse bir otuz yıl daha yaşayacak, bu süre zarfında kurumlar oluşturacak ve zaten etkileyici olan 1805-1820 politikalarını iyice oturtup sebep olduğu acıları Mısırlılara unutturacak politikalar uygulayacaktı. Özellikle iki gelişme önemlidir ve 1821 yılını Paşa'nın kariyerinde kritik bir yıl olarak öne çıkartır: uzun lifli pamuk yetiştirilmesi denemesinin başarısı ve zorunlu askerlik sistemine dayanan modern bir ordunun kurulması. İki gelişme aynı yıla rastlasa da aralarında nedensel bir bağ yoktur. Buna rağmen, o andan itibaren, Paşa'nın tüm hükümdarlığının dönüm noktası olan politikalarıyla bu iki gelişme arasında güçlü bağlar oluşur: 1820'ler boyunca sürekli artan bir şekilde pamuk yetiştirilmesi sayesinde Paşa sattığı pamuktan tahmin edilemeyecek kârlar elde etmeyi başarmış ve bunu tamamen kendi denetimi altında tutarak ordusunu kurmak, donanmasını inşa etmek, fabrikalar açmak, sayısız okul, hastane ve saray yaptırmak için kullanmıştır.

İki gelişme birlikte, yani büyük ölçekli olarak uzun lifli pamuk yetiştirilmesine başlanması ve modern bir ordunun kurulması, Paşa'nın hükümdarlığının iki temel ayağını teşkil eder ve Mısır'ın 19. yüzyılın ilk yarısında şahit olduğu diğer kurumlardan hiçbiri bunlar kadar önemli değildir. Pamuk yetiştiriciliği Mısır tarımının doğasını radikal bir şekilde dönüştürmesini ve aynı zamanda Kahire'nin diğer vilâyetlerle ilişkisini değiştirmesine, Mısır'ın Avru-

33 *A.g.e.*, s. 117.

pa ekonomisi ile olan bağlantısını, ama özellikle de bütçesini artırmasını[34] sağlarken, yüzyıllar sonra ilk kez Mısırlıların askere alınmasının yanı sıra Mısır toplumunun yüzünü radikal bir şekilde sürekli dönüştürecek yeni kurumların ihtiyacını tetiklediğinden, ordunun toplum üzerinde farklı etkileri olmuştur. Ordu, Paşa'nın sayısız kurumu arasında merkezi bir yer işgal eder ve etkileyici başka kurumların *raison d'être*'idir (varlık nedeni). Örneğin kurulan fabrikaların çoğunda esas olarak, en önemli pazar olan ordunun kullanımı için gerekli malların üretimi amaçlanır. Benzer şekilde, açılan okulların çoğunda ordu için subayların yetiştirilmesi hedeflenir. Aynı şekilde, Mısır'daki ilk modern hastaneler, çok sayıda askerin bir arada kaldığı kampların yakınlarına inşa edilir. Dahası, zorunlu askerliğe dayalı bir ordu olduğundan, ordu ona hizmet eden binlerce Mısırlının ve eve ekmek getiren tek değilse bile en önemli kişiyi kaybettikten sonra başlarının çaresine bakmak zorunda kalan ailelerin hayatını köklü bir şekilde değiştirir. Bunun yanı sıra, Mehmed Ali ordusunu kullanarak hâkimiyetini kısa bir süre için bile olsa Sudan, Suriye ve Güney Anadolu'nun bazı kısımlarını da kapsayacak bir şekilde Ortadoğu'nun geniş alanlarına yaymayı başarır ve doğal olarak Mısır'ın bu bölgelerle olan ilişkisini radikal bir şekilde değiştirir.

"MODERN MISIR'IN KURUCUSU" MEHMED ALİ

19. yüzyılın ilk yarısında Mısır'da kurduğu sayısız önemli kurumdan dolayı Mehmed Ali'nin genellikle "Modern Mısır'ın Kurucusu" olduğuna inanılır.[35] Çeşitli kamusal projeler, okulların açılması, hastanelerin inşa edilmesi, fabrikaların kurulması ve modern bir ordunun yaratılması yoluyla Paşa, sadece Mısır'ın ekonomisini geliştiren veya Kahire bürokrasisinin verimliliğini artıran biri olarak değil "ulusal" bir kalkınmanın temellerini atan biri olarak görülür. Bu "modernleşme" çabaları, Paşa adına genellikle Mısır toplumunu "modernleştirmenin" ve ülkenin ekonomisini dönüştürmenin yanı sıra yaklaşık üç yüzyıldır süren Osmanlı kontrolünün sıkıntısından kurtarmayı amaçlayan bir gelişme projesinin parçası olarak görülür. Yukarıda belirtildiği gibi, Paşa sadece modern bir ordu değil ama aynı zamanda buna hizmet edecek sayısız eğitim, sağlık ve altyapı kurumu oluşturmuştur. Yüzyıllar süren durgunluk ve hatta gerilemeden sonra, Paşa'nın Mısır ekonomisine yeniden işlerlik kazandırma çabalarına rağmen "deney" başarısızdır. Paşa'nın ölümünden önce bile kurduğu fabrikaların, okulların ve diğer kurumların çoğu ya kapatılmış ya da terk edil-

34 Roger Owen, *Cotton and the Egyptian Economy, 1820-1914*, Clarendon Press, Oxford, 1969.
35 Henry Dodwell, *The Founder of Modern Egypt*, The University Press, Cambridge, 1931.

miş veya savsaklanmaya başlamıştır. Bu hırslı, iyi planlanmış ve etkileyici "deneyin" başarısızlığına neden olarak genellikle Avrupalıların, özellikle de İngilizlerin, yaptığı müdahaleler gösterilir; Avrupa'nın Mehmed Ali'nin hırslı siyasetini nasıl bozmayı başardığına ilişkin iki olaydan bahsedilir. Bunlardan ilki İngiltere ve Babıâli arasında imzalanan ve genelde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticari tekelleri kaldırmayı amaçlayan, ama özelde Mehmed Ali'nin tekellerini hedef alan 1838 tarihli Baltalimanı Ticaret Anlaşması'dır. Bu tekellerin Paşa'nın ekonomik politikalarının omurgasını oluşturduğuna ve Mısır'daki endüstrilere Avrupalı mallarla rekabet edebilmek için ihtiyaç duydukları korumayı sağladığına inanılıyordu. Bu korumayı kaybettikten sonra, emekleme dönemindeki endüstriler ve bunlara bağlı hizmetler bağlamında bu etkileyici "deneyin" terk edilmesi yönünde Avrupalıların gösterdiği çabaların sebep olduğu durumu vurgulamak için genellikle öne çıkarılan ikinci olay ise Osmanlı Padişahı tarafından Avrupa'dan gelen baskılar sonucu 1841 tarihinde yayınlanan fermandır. Bu ferman geçen yirmi yıl içinde elde etmeyi başardığı toprakları Mısır'ın elinden almakta ve silahlı kuvvetlerini barış zamanında 18.000 kişi ile, ki bu ordunun çok küçük bir kısmıdır, sınırlandırmaktaydı.

"Sömürgeleri" elinden alınan ve üretimi için büyük bir pazar oluşturan ordusunu kaybeden Mısır fabrikaları, yabancı, özellikle de İngiliz mallarıyla rekabet edebilecek malların üretiminde zorlanıyordu. Mısır'daki yerel endüstriler koruyucu gümrük engellerini kaybedince kapandılar. Bu arada, Paşa'nın tekel sistemi çökünce yabancı tacirler Mısır pazarını ucuz mallarıyla doldurdular. Hemen ardından da, mali bürolar kurup hem iktidar ailesi üyelerine hem de taşradaki halka faiz karşılığı para vermeye başladılar ve bu, Mısır'ı ekonomik açıdan Batı'ya daha fazla bağımlı kılan bir borç sarmalını tetikledi. Mehmed Ali'nin ölümünden yaklaşık 30 yıl sonra gerçekleşen ciddi bir mali kriz, yabancı müdahalesine bahane yaratarak İngiliz birliklerinin istilasıyla neticelendi ve Mısır'ı İngiltere'nin tam bir mandası yaparak 70 yıl sürecek askeri işgal dönemini başlattı.

Avrupa dışındaki en erken, en hırslı gelişme projelerinden biri dramatik bir şekilde böylece sona eriyordu. Avrupa dışında "kısmen Japonya ve Çarlık Rusyası'nın 19. yüzyılın ikinci yarısında şampiyonluğunu yaptığı devlet eliyle büyüme modelini önceleyen bir şekilde endüstrileşmeyi teşvik eden ilk ülkelerden biri olduktan sonra",[36] Mısır, Britanya İmparatorluğu'nun sı-

36 Jean Batou, der., *Between Development and Underdevelopment: The Precarious Attempts at Industrialization of the Periphery, 1800-70*, Doz, Cenevre 1991, içinde, Jean Batou, "Muhammad-ʿAli's Egypt, 1805-48: A command economy in the 19th century?", s. 182.

radan sömürgelerinden biri raddesine indirgenmişti. Mısır'ın Mehmed Ali zamanındaki büyüklükte kuruluşlara tanık olması için bir asır daha geçmesi gerekecekti. Fakat artık iş işten geçmiş ve önde gelen endüstrileşmiş uluslarla arasındaki fark sürekli açılan Mısır bir Üçüncü Dünya ülkesi olmuştu.

Kısaca söylemek gerekirse, Mısır'ın 19. yüzyılın ilk yarısındaki tarihi, Mısırlı milliyetçi tarihçilerin birçoğu tarafından böyle yazılmıştır.[37] Tarihçiler uzun Mısır tarihinde ilginç bir "safha" olan Mehmed Ali "deneyinde" Mısır'ın, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki pre-modern ve feodal yönetimden, modern ve kapitalist Avrupa'yı "yakalamak" için yükseldiği bir safhayı görmektedirler. 19. yüzyılın ilk on yılında ve Avrupa dışındaki tüm ülkelerden önce Mehmed Ali tarafından başlatılan hırslı modernleşme çabalarının, Avrupalıların müdahalesi olmasa, devam edeceğini iddia etmektedirler.

SFENKS, PAŞA VE MISIR ULUSU

Çabalarının sonuçsuz kalmasına ve projelerinin tamamlanmamasına rağmen (ve muhtemelen tam da bunlar yüzünden), Mehmed Ali modern Mısır'ın milliyetçi tarihyazımında özel bir yere sahiptir. Mısırlı milliyetçiler onda, kararlılıkla ve sıkı bir çalışmayla ülkesini Osmanlı idaresi altında toptan çöküşten kurtarmaya ve modern çağa taşımaya çabalayan ulusal bir kahramanın prototipini görmektedirler. Mehmed Ali'nin 100. ölüm yıldönümünde bu büyük Paşa'nın kariyerini, Aziz Kahire'sine gönderdiği bir mektupta anlatan Sfenks'e kulak verelim:

> Artık içimde tutamayacağım taşkın duygular, arkamdaki Piramitle beraber burada çakılı olsam da beni sana doğru iten tutkulu duygular, içindeyim. Sfenks bugün duyulacak sesi olmadan konuşacak. Bu mektupta sırlarını sana, Kahire'ye, sadece sana, ifşa edecek. Benim taştan başka bir şey olmadığımı düşünebilirsin... ama bu taş kütlenin de diğer canlılar gibi bir kalbi olabileceğini hiç düşündün mü? Bu yüreğin içinde gömülü olan aşktan bahsetmesinin zamanı geldi... Günler ve yıllar geçti ve sen hep benim yarim olarak kaldın ve sana olan duygularım saflığını her zaman muhafaza etti. Bir süre nasıl bedevi Fustat'ındaki Arap kızı haline geldiğini... Daha sonra Sicilyalı Cevher'in Magrip hazinelerini nasıl sana getirdiğini... ve sonunda gerçekten de nasıl Gönüllerin Fatihi* *[Kāhirat ül-Kulūb]* olduğunu anlata-

37 Bunların en dikkat çekicileri için bkz. ᶜAbdel-Raḥmān al-Rāfᶜī, *ᶜAṣr Muḥammad ᶜAlī* (Mehmed Ali'nin Saltanatı), Maktabat al-Nahḍa al-Miṣriyya, Kahire, 1951, M. Sabry, *L'Empire égyptien sous Mohamed-Ali et la question d'Orient (1811-49)*, P. Geuthner, Paris, 1930; ᶜAbdel-Raḥmān Zakī, *el-Tārīk ül-Ḥarbī li-ᶜAṣr Muḥammad ᶜAlī el-Kebīr* (Büyük Mehmed Ali'nin Saltanatının Askeri Tarihi), Dār al-Ma'ārif, Kahire, 1950.

(*) Arapçadan çevirisinde 'kahredicilik' anlamı daha baskın olan 'Gönüllerin Kahiresi' vurgusu bulunuyor – ed.

> bilirim... Bu Fatimi zaferiyle en güzel elbiselerini giydin... ve insanların kalpleri dünyanın dört bir yanından seni aramak için geldi.. Bilgeliğin ve zekânla... imanın önderiydin ve şehrin siluetindeki El-Ezher minaresinin Tanrı kelamını vaaz ettiği ...görülebiliyordu ve kapıların bilgi ve cömertlik arayan kalabalıklarla dolup taşıyordu... Ama zaman değişti ve zenginlik ve zaferden sonra sefaleti ve zayıflığı gördün... Yüreğim senin için sızlıyordu ve seni bir kaplanın avını gözlediği gibi gözleyen bu Memlûk vesayeti altında acı çekerken gördükçe, nasıl sessiz kalabilirdim? Yine de zorluklar ve yokluklar içinde bile asildin ve bu zorba güçten düştükçe, sen bir kez daha muzaffer olarak ortaya çıktın. Zaten Allah sana Kavala'nın bu dahi çocuğunu gönderdiğinde, muzaffer olmaman mümkün müydü ki? Doğduğu uzak diyardan gözlerini uzun saatler boyunca sana diktiğini, keskin ve bir iç görüyle zamanın katmanlarına nüfuz ettiğini ve senin yakarışlarını dinlediğini duyabiliyordum. Daha sonra, seni kurtarmak için sıçrayıp "İşte geldim, işte geldim" demekten başka ne yapabilirdi ki? Kollarını açıp sana doğru eğildiğini ve senin de pır pır atan bir kalple ve taşkın bir arzuyla kendini onun kollarına bu kucaklaşma sonsuza kadar sürecekmişçesine bıraktığını gördüm. Birbirinizin içinde kaybolmuştunuz ve birbirinden ayrılmaz tek bir kişi olmuştunuz. Mehmed Ali'nin ruhunu düşünmeden, bir kişi bile Kahire'den bahsedebilir mi? Bugün bile yukarıda kalesinden seni koruyup kollamıyor mu?[38]

Ünlü Mısırlı yazar Mahmud Teymur, Mehmed Ali'nin ölümünün 100. yıldönümünü işte böyle anıyor. Sfenks'in sevgili şehrine yazdığı bu aşk mektubunu Teymur orijinal hiyerogliflerden "çevirmiş", "asırlardır ruhumun taşıdığı tüm farklı dillere rağmen ana dilim hiyerogliftir, en sevdiğimdir ondan ayrılamam" diye açıklamakta Sfenks. Modern Mısır'ın bilincinde Sfenks, romanlar, filmler, çizgi filmlerde her şeyden daha fazla Mısır'ı temsil eden anıttır; Sfenks'in dayanıklılığının Mısır'ın tahammülünü simgelediğine, yüzündeki kinayeli gülümsemenin Mısır'ın düşmanlarına verdiği zekice yanıtlara atıf yaptığına ve sessizliğinin ise oralarda yaşamış sayısız bilge tarafından kaleme alınan heybetli kitaplardan daha anlamlı ve Mısır'dan geçen tüm fatihlerin maceralarından daha etkili olduğuna inanılmaktadır. Şimdi de Teymur konuşturuyor Sfenks'i. Sözlerine kulak vermeye değer, zira Teymur'un da bizi inandırdığı gibi, eğer biri Mısır'ın gerçek sesini ve kendini nasıl algıladığını dinlemek istiyorsa, kimse Sfenks'in sesinden daha saf ve otantik bir ses bulamaz.

38 Mahmūd Taymūr, "Abū'l-Hevl yunājī el-Kāhira" (Sfenks Kahire'de Sırlarını İtiraf Ediyor), *el-Hilāl*, 57 (Ağustos 1949), s. 36-39. "Fusṭāṭ" Arapların Mısır'da kurduğu ilk yerleşim yerinin adıdır ve buradan vilâyeti yönetmişlerdi. "Cevher" doğudan gelen Fatimi işgalini yöneten komutanın adıdır ve "Kavala" ise Mehmed Ali'nin doğduğu kasabadır, o zamanlar Osmanlı'nın bir parçası olan bu yer bugün Kuzey Yunanistan'da yer almaktadır.

Bakalım Teymur Sfenks'in 1949 yılında yazdığı mektubunda ne okumuş: Birçok şey anlatan mektup, firavunluk geçmişine kadar uzanan saf ve katışıksız bir kimliğe sahip olarak gördüğü uzun Mısır tarihinin özlü bir milliyetçi versiyonudur; bundan dolayı da mektubun yazıldığı ve Sfenks'in kalbine en yakın bulduğu dil budur. Fakat Kahire şehri ile kişileştirilen Mısır'ın aynı zamanda onun kimliğinin bir parçası olan ve burada şehrin silüetine hâkim El-Ezher ve onun minareleri tarafından temsil edilen İslâmi bir yanı da vardır. Teymur'un Mısır tarihi versiyonunda dikkat çeken eksiklik üç asırdan daha uzun süren uzun Osmanlı hâkimiyeti dönemidir. Bu döneme adını veren bir göndermeden kaçınarak, dönemi, Sfenks'in "Memlûk" vesayetine yaptığı atıfla ima ettiği Memlûk hâkimiyeti ile bir arada ele almakta. Teymur, yaygın olarak kabul gören bir görüşü seslendirerek bu dönemden baskı ve tiranlık olarak bahsediyor. Geçmişteki tüm şanına ve sahip olduğu tüm güce rağmen Mısır kendini bu baskıdan kurtaramamıştır; tıpkı bir tanrısal ziyaret gibi, kendisini sefaletten kurtarıp eski şanını ve ününü yeniden tesis edecek bir kurtarıcı, bir hükümdar beklemek zorunda kalmıştır. Bu kurtarıcı, en nihayetinde Mısır'ın kurtarılma arzusunu duyduğu anda, onu içinde bulunduğu sefaletten ve acıdan kurtarmak için kelimenin gerçek anlamında gökten zembille inen Mehmed Ali'nin kişiliğinde ortaya çıkmıştır.

Bu kadar tutkulu olmasa da ve nadiren bu kadar zarif olsa da Mehmed Ali'nin Mısır'ının tarihyazımı kısaca böyledir. Bu bir bakıma Napolyon'un Fransız tarihsel bilincindeki yeri hakkında Marx'ın yaptığı yorumu akla getiriyor. "Tarihsel geleneğe göre, Fransız köylüleri Napolyon adında bir adamın gelip onlara şan ve şerefi geri getireceği şeklinde bir mucizeye inanıyorlardı. Ve böyle de biri geldi..."[39] Marx, aynı şeyleri Mısırlıların Mehmed Ali'ye olan hayranlığı için de söyleyebilirdi. Tıpkı III. Napolyon gibi Mehmed Ali de, Mısır'ın tarihsel manzarasında gizemli bir şekilde "ortaya çıkmıştı" (*es fand sich* Marx'ın kullandığı tercüme edilemez ifadedir). Mısır'ın arzusuna cevaben Büyük Paşa, onu baskılardan kurtarmak ve yüzyıllarca süren Osmanlı ihmalinin ve sefaletinin karanlığından çekip onurun ve ulusal bağımsızlığın aydınlığına çıkarmak için cennetten inmişti.

Bu kitap Mısır tarihi hakkında bu özel okumanın eleştirisini sunuyor. Mehmed Ali'nin kariyerini kişiliğine odaklanmadan, kendinden önceki üç yüzyıllık sürecin nasıl baskıcı ve yabancı görünecek bir şekilde okunduğunu anlayabilmek için yakından inceleyecektir. Esas olarak Mehmed Ali'nin

39 Karl Marx, *The Eigtheenth Brumaire of Louis Bonoparte*, International Publishers, New York, 1984, s. 124; *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*, çev. Erkin Özalp, Yazılama Yayınevi, 2009.

uzun kariyerini "Mısır"ın nasıl kararlı, saf kimlikli bir ulus haline geldiğini açıklamanın bir yolu olarak ele alacaktır. "Mısır"ı sınırları belli bir toprak parçası üzerinde yer alan ve katışıksız bir kimliğe sahip bir ulus olarak ele almak yerine bu kitap, Mısır'ın bu şekilde tanımlanan bir ulus haline 19. yüzyılda ve esas olarak da Mehmed Ali'nin politikaları sayesinde geldiğini tartışmaktadır.

"Mısır"ın önceden de var olan bir ulus, yani ebedi, ilksel bir varlık olduğu inancı, ki bu milliyetçi tarihyazımı için çok tipik bir durumdur, muhtemelen en iyi Mehmed Ali'nin ordusu hakkında geleneksel olarak yazılanların incelenmesi ile saptanabilir. Paşa'nın ordusu üzerine olan tartışmalarda, milliyetçi argümanların merkezinde genel olarak üç varsayım yer alır. İlki bu ordunun askerlerinin ulusal olduğuna inandıkları savaşlar, yani "Mısır"ı savunmak veya onun sınırlarını genişletmek için yapılan savaşlar için dövüştüklerini varsaymaktadır. Modern ordunun asil edimlerine dönük bazı tekil direnmeler olsa da, askere alınan bu köylülerin savaşlara katılarak gerçek duygularını keşfettikleri ve tersinden de ilkin ve asıl olarak örneğin Müslüman Osmanlı tebaası değil ama Mısırlı oldukları iddia edilmektedir. Milliyetçi argümana göre ordu, Mısırlıların sadece yokluğunda ortaya çıkması daha uzun zaman alacak gerçek "ulusal" kimliklerini keşfetmesine yardım eden bir araçtır.

Ordunun bu masum ve saf köylülere ulus hakkında, katışıksız kişilik ve göbekten bağlılık gibi temel gerçekleri öğrettiği varsayımından sonra, milliyetçi argüman, ordunun karşılaştığı sorunların "Mısırlılardaki" bir eksikliğin sonucu değil "dış" kaynaklı kötü niyet ve komplolar yüzünden olduğu şeklindeki ikinci bir varsayıma geçer. Bu anlamıyla, Mehmed Ali'nin sadece askeri kurumlarının değil tüm "deneyinin" başarısızlığı, Mısır ulusunun gelişme, bağımsızlık ve saygınlık yönündeki çabalarını baltalamayı amaçlayan İngiliz entrikalarının sonucudur.

Mehmed Ali'nin ordusu hakkında milliyetçi anlatımlarda sürekli tekrarlanan üçüncü varsayım ise, sorgusuz sualsiz Osmanlının "düşman" olarak karakterize edilmesidir. Mısır'ın firavunluk zamanındaki bozulmamış biçimine kadar izleri sürülebilecek saf kimliği vurgulandıktan sonra, Mısır'ı uzun, karanlık asırlar boyunca işgal edip onun Avrupa'da cereyan eden insani ve bilimsel gelişmelerin gerisinde kalmasına neden olan gerici, dik başlı ve dogmatik bir düşman olarak Osmanlılar "öteki" ile özdeşleştirildiğinden, Osmanlı Padişahının ordusu ile savaşmak milliyetçiliğin en büyük işaretlerinden biri olarak görülür.

PAŞA VE ADAMLARI

Paşa'nın kurduğu ordu, Mısırlı fellâhlara (çiftçiler) silahlarını kuşanıp anavatanlarını savunma ve dolayısıyla da gerçek kimliklerini, yani özde ve gerçekte Mısırlı olduklarını Müslüman veya Osmanlı tebaası olarak sahip oldukları kimliklerin ya yapay ya da ikincil olduğunu keşfetme şansı tanıyan bir şey olarak görülür. Örneğin, genel olarak, "yüzyıllarca toprağa bağlanan ve özgürlükleri ellerinden alınan fellâhların sonunda kayıtsızlıktan kurtuldukları ve Selahattin'den beri ilk kez vatandaşlık ve milliyetçilik hakkındaki temel derslerin onlara öğretildiği"[40] iddia edilir.

Bu savla ilgili sorun, Mısır'ın tüm kırsal nüfusunu fellâh başlığı altında toplamaktan kaynaklanan kısmı bir yana, Mısır nüfusunun orduda hizmet etmek için gönüllü bir şekilde bir araya gelmekten öte, gerçekte askerlik hizmetinden nefret etmesi ve orduda hizmet etmeye karşı güçlü bir direniş göstermesidir. Bu direnişin tehlikeli bir düzeyde olduğunun, yani bölgesel bir şey olmayıp tüm Mısır'a yayıldığının ve kırsal nüfusun bu direnişi aşikâr kılmak için kendi yolundan gittiğinin anlaşılmasından sonra bile, bu tepkinin genellikle her şeyden önce "fellâhların topraklarına olan güçlü bağlılıkları ve askerliğin onların hayatına yabancı olması"[41] nedeniyle geçici bir tepki olduğu ileri sürülmüştür. Dolayısıyla "ulusal" bir kurumda hizmet etmeye karşı sergilenen muhalefet biraz çelişkili olarak görülse bile, muhalefetin nedeninin "fellâhların" toprağa olan güçlü bağları –aynı zamanda sahip oldukları milliyetçi hisleri ispat eden bir durumdur– ile açıklanır. Fellâhlar, askeri yaşamın yararlarını takdir edip dolayısıyla da orduda hizmet etmenin o çok sevdikleri topraklarını korumanın en doğru yolu olduğunu anlar anlamaz, direnişe bir son vermişler ve onun bir parçası olmaktan gurur duymaya başlamışlardır.[42] Buna göre, kırsal nüfusa, orduda hizmet etmenin, çok sevdikleri topraklarını terk etmelerini gerektirse bile, ona olan sadakatlerini göstermenin ve gerekirse canlarıyla savunmanın en iyi yol olduğunu öğreten Paşa'nın ordusu, kendilerini "Mısırlı" olarak tanımlamalarını "öğreten" bir okul olarak görülür. Bu kimlik, artık daha önce sahip oldukları kimliklerden daha doğal ve temel bir kimlik olarak ortaya çıkar. Bir Müslüman veya bir Osmanlı tebaası olmak, bir anda bu daha "özcü" kimliğe kıyasla "yapay" veya "ikincil" olarak

40 M. A. Rifa't, *The Awakening of Modern Egypt*, Longman, Londra, 1947, s. 38.

41 Jamīlᶜ Ubaid, *Qiṣṣat Iḥtilāl Muḥammad ᶜAlī lil-Yūnān* (Mehmed Ali'nin Yunanistan'ı İşgalinin Hikâyesi), General Egyptian Book Organization, Kahire, 1990, s. 79-80; Aḥmad 'Izzat ᶜAbdel-Karīm, *Tārīh el-Taᶜlīm fī ᶜAṣr Muḥammad ᶜAlī* (Mehmed Ali'nin Saltanatında Eğitimin Tarihi), Maṭba'at al Nahḍa al-Miṣriyya, Kahire, 1938, s. 36-37.

42 el-Rāfiᶜī, *ᶜAṣr Muḥammad ᶜAlī*, s. 331.

görülmeye başlanır. Bu anlamıyla Mehmed Ali'nin kurduğu ordu "Mısır bağımsızlığının en önemli direği"[43] olarak görülmektedir.

Bu kitap, Mısır milliyetçiliğinin bu güçlü ve yekpare söylemine karşı çıkmaktadır. Paşa'nın ordusunun gerçekten de Mısır halkını sadık ve adanmış Mısır vatandaşları haline getirdiğini tartışmaktadır. Bununla beraber, bu, gerçek kimlikleri konusunda onların "gözünü açarak" veya gizli duygularını keşfetmede onlara yardım ederek değil, Paşa'nın ve çevresindeki seçkin sınıfın hırslarını tatmin etmek için onları bedenlerini ve zihinlerini her an kontrol eden çok sıkı ve sert, disipline edici bir rejime tabi tutması ile başarılmıştır. Bu anlamıyla, Mehmed Ali ve ailesi için savaşmanın, artık ebediyen var olduğu düşünülen ve kendi vatandaşlarının fedakârlıklarını talep eden bir "ulusun" çıkarı için hayatını vermekle aynı şey olduğuna inanılması hususunda Mısır toplumunun eğitiminde Paşa'nın ordusunun çok önemli bir yeri vardı. Diğer bir ifade ile bu kitap, bu güçlü milliyetçi söylemi dayandığı varsayımlara meydan okuyarak ama özellikle de "Mısır ulusunun" milliyetçi söylemde sadece tanımlandığı iddia edilen, daha önceden var olan, fark edilmeyi bekleyen ilksel bir varlık olmadığını fakat bunu yazarak var etmeye çalışan aynı söylemin ürünü olduğunu tartışarak eleştirme çabasındadır.

Daha da somutlarsak, bu kitap ulusun, ulusu egemenliği altına almak, vatandaşlarını zorlamak ve disiplin altına almak ve içindeki "aykırıları", "toplum dışına itilmişleri" ve azınlıkları susturmak için çalışan ve en önemli örneğini ordunun teşkil ettiği "ulusal" kurumların çeşitliliğinin aracılığıyla var edildiğini tartışmaya çalışmaktadır. Bunun gibi, ulusal bir kurum olan ordunun üzerine yoğunlaşarak kitap, zorunlu askerliğe ve çeşitli ulusal kurumların politikalarına karşı sergilenen direniş hareketlerini, insanların topraklarına olan gerçek ve göbekten bağlılıkları olarak değil, askerlerin subaylarının seçkinci tutumlarına dönük hoşnutsuzluklarına tanıklık ederek ve kendilerinin olmayan bir dava için bedenlerinin kullanılmasına karşı direnişlerini göstererek ele alır.

PAŞA VE PALMERSTON

Bu noktada sıra, Mısır milliyetçi projesinin, Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlık kazanıp, kendine yeterli bir "çıkış" bulmakta başarısız olmasının nedeninin Mısırlıların yetersizliklerinden değil Avrupalıların müdahaleleri yüzünden olduğuna dair milliyetçi tarihyazımının ikinci varsayımı-

43 *A.g.e.*, s. 321.

na gelir. "Mısır"ı tanımlanmış bir ulus olarak görüp "çocuklarının" bitmek tükenmek bilmeyen gayretlerini ve Mehmed Ali'nin ısrarlı politikalarını teslim ettikten sonra, 19. yüzyılın ilk yarısında "çıkış" bulup dünyanın önde gelen ülkelerinden biri haline gelememesinin nedeni, Avrupalıların müdahalelerine atfedilir. Avrupalı güçler kendi ayrıcalıklarını korumak ve sonradan gelenlerin modernliğe giden bu oldukça rekabetçi yarışa dahil olmasına engel olmak için, "İngiltere'nin kışkırtmasıyla Mısır'a karşı güçlerini birleştirdiler ve [kazandığı askeri] zaferlerin meyvelerini [toplamasına] izin vermediler."[44]

19. yüzyılda Mısır'ın "yanlış" yola sapmasındaki asıl suçlunun yabancı, çoğunlukla da Batılı güçler olduğu şeklindeki sav, en açık şekilde M. Fahmy'nin *La Révolution de l'industrie en Egypte et ses conséquences au 19e siècle*[45] adlı eseri tarafından temsil edilmektedir. Fahmy, tipik bir şekilde Paşa'nın "fabrikalarında" karşılaştığı sorunları önemsememekte ve yöneticinin "bir libre yağa ihtiyacı olduğunda bu isteğin yerine getirilmesinin dört gün sürmesi"[46] örneğinde belirtilen bürokrasi kaynaklı aksaklıklara ise çalışmasında hiç değinmemektedir. Paşa'nın sanayileşme planının en başta karşılaştığı zorlukların Batı ile rekabetten değil Mısır'ın temel harekete geçirici kaynaklardan ve vasıflı işgücünden yoksun olmasından kaynaklandığından da bahsetmemektedir. Dahası, Fahmy, altı buhar makinesine[47] sahip bir ülkenin atölyeleşme projesini "sanayide devrim" olarak nitelendirmek için yeterli görmektedir. Bu ısrarlı sanayileşme programının Batı'nın karşı çıkması yüzünden başarısız olduğunu düşünmektedir.[48] Benzer şekilde, 19. yüzyılda Mısır sağlık hizmetleri tarihi hakkında yeni bir çalışmada da, Paşa ve üst düzey tıp danışmanlarının modern bir sağlık kurumu oluşturma çabasına giriştiklerinde karşılaştıkları ciddi sorunlar görmezden gelinir. Kitap, Paşa'nın kararlılığı ve zekâsı sayesinde pratik olarak ve öngörülü bir şekilde bu sorunların üstesinden gelindiğini iddia eder ve 1882'de yerel sağlık kurumunun İngilizlerin zorlamasıyla halka hizmet vermek yerine, esas olarak sömürgeci elit topluluğa hizmet etmeye başladığı ve yok olduğu sonucuna varır.[49] Ancak, mil-

44 *A.g.e.*, s. 13.

45 Moustafa Fahmy, *La Révolution de l'industrie en Egypte et ses conséquences au 19e siècle (1800-50)*, E. J. Brill, Leiden, 1954.

46 St. John, *Egypt*, c. II, s. 419-20.

47 Fahmy, *Révolution*, s. 53.

48 *A.g.e.*, s. 98. Bu kitabın Mehmed Ali'nin ekonomik politikaları hakkında titiz bir çalışma olmadığının belirtilmesi gerekmektedir; zira böyle bir çalışma Mısır Ulusal Arşivi'nde bulunan Divan-ı Fabrīqāt'ın (Fabrika Dairesi) belgelerinden yararlanması gerekirdi ama bu belgeler ancak kısa bir zaman önce kataloglanmıştır.

49 Amira el-Azhary Sonbol, *The Creation of a Medical Proffesion in Egypt, 1800-1922*, Syracuse

liyetçi tarihçilerin hepsinin Paşa'nın "deneyinin" karşılaştığı içsel sorunlar hakkında bu kadar dışlayıcı olmadığını ve bazılarının modern ordu ve onunla ilişkili hastaneler, okullar, "fabrikalar" gibi kurumların kuruluş aşamasında karşılaşılan önemli engelleri vurguladığını kabul etmek gerekir. Bununla beraber, çeşitli eğitim, askeri, "sınai" ve tarımsal projelerde karşılaşılan ciddi sorunlara işaret ettikten sonra, Paşa'nın en nihayetinde kendisine özgü enerjisi ve yeteneğiyle bunların üstesinden geldiğinde ısrarcıdırlar. Aslında, Mehmed Ali'nin "deneyinin," işlerin yürütülüşüne içkin sorunlar nedeniyle değil, Paşa'nın "zamanının ötesinde olması"[50] ve ardıllarının başlattığı işleri bitirememesi[51] yüzünden başarısız olduğunu iddia ederler. Veya başka sorunlara bakılmaksızın, Paşa'nın "Rönesans ve gelişimi"[52] için ülkeyi doğru yola sokmayı başardığı ileri sürülür.

Böylesi argümanların en iyi örneği A. L. Marsot'nun *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*'dir.[53] Paşa'nın Mısır toplumunu ve ekonomisini geliştirme çabasında karşılaştığı önemli sorunları kabul etse de Marsot, onun kendine özgü yöneticiliği ve yeteneği ile bunların üstesinden geldiğini iddia eder. Asıl sorunun ise İngiltere'nin başını çektiği ve şahsen İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Palmerston tarafından yönetilen Avrupalı muhalefetinde yattığında ısrarcıdır. Marsot, Palmerston'un "iman sahiplerinin komutanı"[54] olmayı amaçlayan bir kahvehane garsonu ile kıyasladığı Mehmed Ali'den hiç hoşlanmadığını ve Mehmed Ali ve Mısır'daki reformlarına engel olmak için Avrupalı güçleri kendi arkasında toplamayı başardığını iddia eder. Marsot, Palmerston'un Mehmed Ali'ye bu kadar sert bir şekilde karşı çıkmasının nedeninin, İngiliz mallarının Mısır'dan ve Paşa'nın yönetimindeki diğer yerlerin pazarlarından dışlanmasına neden olan ekonomik politikalarına duyduğu şüphe olduğuna inanmaktadır. Diğer bir ifade ile, Palmerston'un Mehmed Ali'ye olan muhalefetine ilişkin olası başka nedenleri saymakla beraber, Marsot, sonunda Paşa'nın başarısızlığına yol açan, Palmerston'un Paşa'ya olan büyük düşmanlığının asıl olarak "Mehmed Ali'nin [İngilizler için] yorucu bir [ticari] rakip"[55] haline gelebileceği korkusundan kaynaklandığını iddia eder ve

University Press, New York, 1991.

50 Sabry, *L'Empire égyptien*, s. 580.

51 Abūl-Futūh Radwan, *Tārīh-i Maṭba'at Būlāg* (Bulak Yayınlarının Tarihi), Bulak, Kahire, 1953, s. 342-43.

52 ᶜAbdel-Karīm, *Tārīh el-Taᶜlīm*, s. 655-64.

53 Afat Lutfi el-Seyyid Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984.

54 *A.g.e.*, s. 235.

55 *A.g.e.*, s. 242.

Paşa üzerine çalışmasını şöyle noktalar: "Mısır'daki sanayileşmenin başarısızlığa mahkûm olması, Mısırlıların eksikliklerinden ziyade, Osmanlı'nın Mısır üzerindeki yasal denetimini kullanarak, kendi sanayi yatırımlarının potansiyel tüm rakiplerini ortadan kaldırmak isteyen Avrupalıların dış baskıları yüzündendir."[56]

Elinizdeki kitap, İngiltere'nin gerçekten de Mehmed Ali'nin faaliyetlerini kuşkuyla karşıladığını ve Palmerston tarafından temsil edilen ve öne sürülen politikaların Mehmed Ali'nin gücünün engellenmesinde etkili olduğunu kabul etmekle birlikte, düşmanca tavrın nedeninin Paşa'nın sanayi planı olduğunu sorgusuz sualsiz devralmıyor. Daha çok Mehmed Ali'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş topraklarına yayılmasının İngiltere'nin daha hırslı sömürgeci amaçlarına ciddi bir şekilde meydan okuduğunu ve bunun Londra ve Bombay'da İngiltere'nin Asya'daki topraklarına, Hindistan ile olan iletişimine ve İstanbul'daki etkisine bir tehdit olarak değerlendirildiğini ileri sürmektedir. Bu nokta Yedinci Bölüm'de ayrı bir şekilde ele alınsa da kitabın, Paşa'nın hırslı "deneyinin" başarısızlığının nedeninin Mehmed Ali'nin politikalarına karşı oluşan dış muhalefet mi yoksa içsel bazı sorunlar mı olduğunu netleştirmeye çalışmadığını en başından vurgulamak önemlidir. İşte kitap tam da bu "iç" ve "dış" faktörler arasındaki ayrımı sorgulamakta ve bunun Paşa'nın politikalarının ve özellikle de onların hangi tarzda yazıldığının bir sonucu olduğunu ve onun uzun kariyerinin başında bu sorunlarla yüz yüze gelmediğini iddia etmektedir.

PAŞA VE PADİŞAHI

Bu bizi, Paşa'nın yönetiminin içinde yer aldığı Osmanlı dönemini, Palmerston'un Mehmed Ali ile savaşmasının ve onun politikalarını engellemesinin basit bir bahanesi olarak gözardı eden Mısır milliyetçilerinin üçüncü varsayımına getiriyor. Teymur'un Sfenks'in mektubunun çevirisine atfen yukarıda belirtildiği gibi, Osmanlı hâkimiyetinin Mısır'in "karanlık çağlarını" temsil eden bir gericilik ve baskı dönemi olarak görülüp reddedilmesi, tüm milliyetçi söylemlerin muzdarip olduğu genel bellek yitiminin tipik özelliğidir. Mısır ulusunun ilksel saf varlığını kabul edip ona içkin nitelikler üzerinde ısrar ettikten sonra, üç yüzyıllık Osmanlı yönetimini "dış" ve "yabancı" olarak görmek çok kolaydır. Diğer bir ifade ile milliyetçi sav, sadece "Mısır'ın" ayrı bir ulusal varlık olduğundan başlamakla kalmaz, üç yüzyıllık

56 *A.g.e.*, s. 259.

hâkimiyetinden sonra bile ruhani doğasının saflığını ve temizliğini koruduğunda da ısrar eder.[57] Benzer şekilde, Kahire'de merkezileşmiş Memlûkların imparatorluklarına karşı 1517'de kazanılan zaferle başlayan Osmanlı yönetimi altındaki bu üç asırlık süre yabancı işgali ve İbrahim Paşa'nın 1830'larda Padişahın orduları karşısında birbirini takip eden zaferleri ise bu eski yenilginin uzun yıllar sonra alınan intikamı olarak görülür.[58]

Marsot'nun kitabı Osmanlı idaresinin sadece baskıcı değil ama aynı zamanda yabancı ve dışsal olduğu, Osmanlı İmparatorluğu altında Mısır'ın pozisyonunun dış ve baskıcı bir yönetimden kurtulmayı amaçlayan işgal edilmiş bir ülkeninkiyle benzer olduğu şeklindeki görüşün yakın tarihli en açık örneğini sunmaktadır. Tüm kitap boyunca Marsot, "yabancı" kökenine rağmen Mehmed Ali'nin "ulus-devletin sınırlarını çizen"[59] ulusal bir kahraman olduğunu iddia etmektedir. Paşa'nın "Mısırlıları küçümsediğini ve ... [ek olarak] sadece Türkçe konuştuğunu [onun bir Osmanlı olduğunu] inkâr etmenin onun köklerinin ve varlığının inkârı olacağını"[60] kabul etse bile, güttüğü politikaların "kaçınılmaz olarak Mısır'ı bağımsız bir devlet ve Müslümanlar ve Osmanlılardan ayrı ve onlardan farklı bir kimliğe sahip olacak şekilde kendini tanıma yoluna soktuğu... [ve] bu çabalar olmaksızın Mısırlıların Mısır'ın kendilerine ait olduğunu söylemesinin çok daha uzun zaman alabileceği"[61] sonucuna varmaktadır.

Mehmed Ali'nin bir Mısır önderi olarak "yabancı" kökenine rağmen Mısır'ın etnik olarak saf ve türdeş olduğu varsayımı ile uzlaşabilmesindeki çelişkiyi fark eden Marsot, bu çelişkiyi İbrahim Paşa'nın (Paşa'nın en büyük oğlu) kişiliğinin bu anlamda babasınınkini tamamladığı şeklindeki sava başvurarak çözmeye çalışmaktadır. "İbrahim'in kimliği ile ilgili bir sorunu olmadığını; Mısırlıları sevdiğini, Türklerden nefret ettiğini ve onları küçümsediğini... Çevresindekilerle beraber bu iki adamın Osmanlı topraklarından kendileri için bir imparatorluk oluşturduğunu"[62] iddia eder. Yine de milliyetçi söyleme

57 Örneğin, genellikle, Mısır'dan geçen tüm işgalcilerin Mısır'ın gerçek ve saf karakterini değiştirmek bir yana ondan etkilendikleri iddia edilmektedir. İşgalciler her zaman "Mısırlılaşıyordu" ve bundan dolayı da her seferinde Mısır işgalcilerini "öğütebiliyordu"; böylesi argümanların yakın tarihli bir örneği için bkz. Ahmad 'Izzatᶜ Abdel-Karīm, der., *ᶜAbdel-Raḥmān al Jabartī: Dirāsāt Buḥūth*, General Egyptian Book Organization, Kahire, 1976 içinde, Yūnān Labīb Rizq, "al-Jabartī veᵓl-Şahsiyyat-ı el Mişriyya" (al-Jabartī ve Mısır Kimliği), s. 124.

58 Jamāl Ḥamdān, *Şahsiyyat-ı Mişr* (Mısır Kimliği), ᶜAlam el-Kütb, Kahire, 1981, s. 638-39.

59 el-Seyyid Marsot, *Egypt*, s. 21.

60 *A.g.e.*, s. 97.

61 *A.g.e.*, s. 264.

62 *A.g.e.*, s. 97.

has şu sorun yerinde durmaktadır: Marsot ulusal duyguların önceden var olduğunu varsaymakta ve bunların basitçe büyük bir reformcu tarafından yeniden uyandırılmasının gerektiğini iddia etmektedir. Bu kişi tebaasından farklı bir etnik, dil ve kültürel kökene sahip olsa da, açıkça onların çıkarı için savaşmasa da ve hatta tebaası ona karşı açıkça muhalefet etse de bu böyledir. Yani, Mehmed Ali kendine rağmen ulusal bir kahramandır.[63]

Böylesi bir uslamlamada sorun, Paşa'nın gerçek duygularını açıkça tanımlamanın güçlüğünde değil, kendisini ağır Osmanlı tahakkümünden kurtaracak bir kahraman bekleyen Mısır ulusunun önceden var olduğunu kabul eden varsayımda yatmaktadır. Zira Marsot'yu Mehmed Ali'nin etnik kökeninde bir sorun bulup bunu İbrahim'in kişiliğini hesaba katarak çözmeye zorlayan şey, milliyetçilerin Mısır ulusunun arınmış varlığını doğru kabul etmeleridir. Nihai olarak bu sorunun kökeni milliyetçilerin, ulusa bölünmemiş homojen ve her şeyin ötesinde etnik olarak saf bir varlık gibi bakmalarındaki ısrarda yatıyor. Sonuç olarak, "yabancı" bir düşmana karşı ulusa özerklik ve bağımsızlık kazandırma yolundaki mücadelede önderlik edenin, en az düşman kadar "yabancı" olduğunun keşfedilmesi çok rahatsız edicidir. Birkaç yerde "Mısır" etrafına belirgin sınırlar çekmek ve onu Osmanlı İmparatorluğu içinde açıkça tanımlanabilir bağımsız bir varlık olarak görmekteki ısrarı, Marsot'yu, Yunan Savaşı'nın ortasında Mehmed Ali'nin İstanbul'daki ajanı Necip Efendi'ye 1827 yılında yazdığı mektubun çevirisinde olduğu gibi, belli belgeleri garip bir şekilde yorumlamaya sevk etmiştir. Bu mektupta Paşa o ana kadar Padişah'a yardım etmek için gösterdiği çabaları değerlendirmekte ve sıkıntılı bir şekilde yenme şansının çok az olduğu birleşik bir Avrupa deniz gücüne karşı savaşma olasılığı üzerinde düşünmektedir. "Çaresizim, Devlet-i Aliyye'nin felaketine mi yoksa kendi beyhude çabalarıma mı üzüleyim?"[64] Marsot, mektuptan yaptığı alıntıda, *devlet-i aliyye*'yi çevirirken Osmanlı İmparatorluğu için kullanılan geleneksel kavram yerine onu "ülkem"[65] olarak

---

63 Bu bağlamda, Madden'in doğrudan Paşa'nın kendi sözlerinden yaptığı alıntıya bkz. burada Paşa "Bir kez daha kendi iyiliği için onları (fellâhları) çalışmaya zorlamaya mecbur kaldım ve kırbaç olmadan hiçbir şey yapmayacaklardı" demektedir: Madden, *Egypt*, s. 38. Aynı yazar biraz aşağıda "...emin olduğum bir şey varsa o da Muhammed Ali öldüğünde arkasından sadece elli atmış kişinin ağlayacağıdır, ki bunlardan hiçbiri bu ülkeden değildir ve ülkenin yerli halkı olan yaklaşık iki milyon tebaası tarafından lanetleneceğidir" diye yazmaktadır: *A.g.e.*, s. 44; ayrıca bkz. Waghorn'un "Mehmed Ali'nin fellâhların koşullarını iyileştirmek için hiçbir şey yapmadığında ısrar ediyorlardı. Buna cevabım yapabileceği her şeyi yapmıştı; belki onlar için değil ama evlatları için" şeklindeki yorumu: Thomas Waghorn, *Egypt in 1837*, Smith Elder, Londra, 1837, s. 15.

64 Bahr Bara, 12/7, 14 Rebiülevvel 1243/6 Ekim 1827.

65 el-Seyyid Marsot, *Egypt*, s. 215. Bu çok şey anlatan mektubun tam çevirisi için bkz. aşağıdaki bi-

çevirmiştir. Önemli ve çok şey anlatan bir belgenin bu şekilde çarpıtılarak okunması, kısmen Marsot'nun belgenin orijinal Türkçe metni yerine Arapça çevirisine dayanmasından kaynaklanmaktadır.[66] Ancak bu okuma daha ziyade Mısır tarihini ve özellikle de Mehmed Ali'nin kariyerini belli bir şekilde okumaya dayanır: Onun iktidarını Mısır'ın gerçek kimliğini bulma mücadelesinde bitmeyen öykünün bir bölümü olarak gören bir okuma.

Mehmed Ali'yi ulusal veya ilk ulusal kahraman olarak görmek yerine, bu kitap, Paşa'nın gerek Mısırlı tebaasına gerekse de Osmanlı Padişahına karışık hisler beslemesinin nedeninin "Osmanlı kimliği dışında kültürel bir kimliğe sahip olmayan" bir Arnavut olarak Osmanlılarla olan sevgi-nefret ilişkisi ve kimlik kaybının [korkusunun][67] yol açtığı bir kimlik krizi olmayıp Osmanlı İmparatorluğu içindeki savunulmaz pozisyonu yüzünden olduğunu iddia etmektedir. Zira, bir tarafta ancak isyan veya saldırganlık olarak görülebilecek, Padişahın hükümdarlığına rağmen kendisi için bir hükümdarlık kurma arzusu, diğer taraftan aynı zamanda Padişah tarafından affedilme arzusu, Paşa'nın çelişkili "psikolojik" sorunlarını doğuruyordu.

Bununla beraber, Paşa'nın psikolojik portresi önemli ve ilginç olsa da bu kitap, yukarıda belirtildiği gibi, Paşa ve psikolojik durumu üzerine bir çalışma değildir. Tersine kitap, Paşa'nın kariyerinde Osmanlılığı, Mehmed Ali ve "imparatorluğunun" mahvolma nedeni olarak kullanacak kadar zeki Palmerston örneğinde olduğu gibi, düpedüz bahane olarak gören milliyetçi sava meydan okumayı amaçlamaktadır.[68] Kitap, Paşa'nın kariyerini Osmanlı bağlamında ele almakta ve üç asırlık Osmanlı idaresinin Mısır'ın hukuki, kültürel ve ekonomik pozisyonu üzerinde önemli etkisi olduğu varsayımıyla başlamakta ve ancak "Mısır" açıkça tanımlanmış bir kimliğe sahip bir ulus olarak ele alınırsa bu üç asrın dışsal ve yabancı görülebileceğinin kabulünden hareket etmektedir.

Üzerinde durmaya değmeyeceği gerekçesiyle, üç asırlık Mısır tarihinin

---

rinci bölüm. Kapsamlı bir Fransızca çevirisi için bkz. Georges Douin, *Navarin, le 6 Juillet-20 Octobre, 1827*, Royal Egyptian Geographical Society, Kahire, 1927, s. 243-45.

66 Bu çevirilerin çoğunun Kral Fuat'ın (tahtta kaldığı süre 1923-1936) açık emri üzerine yapıldığına dikkat edilmesi gerekmektedir. Tahta yeni çıktığı bir zamanda Fuat, sadece ailesinin tarihini olumlu bir şekilde tasvir etmeyi değil aynı zamanda büyük büyük dedesinin zamanından itibaren ailesinin bağımsız bir kraliyet ailesi olduğu gerçeğini öne çıkaramaya çok düşkündü. Bundan dolayı, bir dizi tarihçiyi, Mısır Ulusal Arşivi'nin öncüsü Abdin Sarayı'ndaki Kraliyet Arşivi'nin çekirdeğini oluşturan seçilmiş aile belgelerini, incelemeye davet etmişti. Bunlar sadece seçilmiş bir dizi belge değildi; aynı zamanda orijinal Osmanlı Türkçesinden Arapçaya çevrilirken kısmen tashih edilmiş belgelerdi.

67 el-Seyyid Marsot, *Egypt*, s. 32.

68 *A.g.e.*, s. 232-48.

kolayca göz ardı edilmesine yol açan milliyetçilerin Mısır ulusunun saflığı hakkındaki ısrarının yerine, araştırmacılar artık bu uzun dönemi ciddiye almakta ve onun içinde parlak ve canlı bir toplum görmektedir.[69] Bunun iyi bir örneği Ehud Toledano'nun Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğu içinde ayrı bir varlık teşkil ettiğini söyleyen teze meydan okuduğu ve bunun yerine 19. yüzyıldaki Mısır'ın Osmanlı doğasını vurguladığı *State and Society in Mid-Nineteenth Century* başlıklı çalışmasıdır.[70] Toledano, Mehmed Ali'nin halefleri ve Paşa'nın saltanatı sırasında daha da fazlalaşan, askeriyenin ve bürokrasinin tepesindeki makamları işgal edenlerin ve büyük toprak sahiplerinin "Osmanlı-Mısırlı" eliti adını verdiği ayrı bir grup oluşturduğunu iddia etmektedir. Bu insanlar, toplumun elit olmayan diğer üyelerinden, "Türkçe konuşmaları, Osmanlı kültürünün değerlerini ve mirasını paylaşmaları... İmparatorluğun farklı farklı yerlerinden gelmeleri... [ve] bir 'Osmanlı-Mısırlı' hanedanının altında Mısır'da hizmet etmek istemeleri"[71] bakımından ayrılmaktadırlar. Toledano, 19. yüzyıl Mısır toplumunun üst tabakalarının en karakteristik özelliklerinden biri hakkında doğru bir noktaya işaret etmektedir: elit üyelerin yönettiği vilâyetin Arapça konuşan sakinlerinden çok Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer vilâyetlerin şehirli elit üyeleriyle ortak noktalara sahip oldukları olgusu. Ayrıca Toledano'nun Mısır toplumunun, biri Türkçe konuşan elit diğeri ise Arapça konuşan kitleler olmak üzere birbirinden tamamen ayrı iki gruptan oluştuğu tanımlaması da oldukça yararlı.

Faydalı olsa da, Toledano'nun "yüzyılın ortasındaki" Mısır toplumu tasviri Türkçe konuşan elitin görüşlerinden çok etkilenmiştir; Mısır toplumunun elit olmayan üyelerine yaklaşmaya çabalasa da, anlatımından bu iki grubun birbiriyle olan etkileşimini tam olarak anlamak çok zordur. Bir taraftan, örneğin "19. yüzyılın ortasındaki Mısır'da sınır koyma ve bunları yeniden

---

69 Bkz. örneğin, André Raymond, *The Great Arab Cities in 16th-18th Centuries: An Introduction*, New York University Press, New York, 1984; Irāqī Yūsuf Muḥammad, *el-Vücud el-Osmânî el-Memlūkī fī Mişr fi'l-Karn el-Sāmin 'Aşr ve Awā'il al Karn el-Tāsi' 'Aşr* (18. ve 19. Yüzyılın Başında Mısır'daki Osmanlı ve Memlûk Varlığı), Dār al-Ma'ārif, Kahire, 1985; Leyla ᶜAbdül-Laṭīf Aḥmed, *el-Müctema' el-Mişrī fī el-ᶜAşr el-Osmānī* (Evkaf ve Osmanlı Döneminde Mısır Toplumu), Dār al-Kitāb al-Jāmī, Kahire, 1987; Muhammad Afīfī, *el-Evkaf ve'l-Hayā el-İctima'iyye fi Mişr fī el-ᶜAşr al-'Osmānī* (Osmanlı Döneminde Mısır'daki Sosyal ve Toplumsal Hayat), General Book Organization, Kahire, 1991; Nelly Hana, *Habiter au Caire: La maison moyenne et ses habitatnts aux XIIe et XIIIe siecles*, IFAO, Kahire, 1991; Jane Hathaway, "Years of Ocak Power: The Rise of the Qazdugli Household and the Transformation of Otoman Egypt's Military Society, 1670-1750" (Basılmamış doktora tezi, Princeton University, 1992).

70 Ehud Toledano, *State and Society in Mid-Nineteenth Century Egypt*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.

71 *A.g.e.*, s. 16.

çizme sosyo-kültürel sürecinin sürekli işlediğini"[72] ve bu iki grup arasındaki bölgenin sınırlarının belirsizleşerek iç içe geçen bir "alacakaranlık kuşağı"[73] olduğunu iddia etse de, kitabın benimsediği biçim –eserin, biri elitler, diğeri elit olmayanlar hakkındaki çalışmalara ayrılmış iki kısımdan oluşması ve Mısır toplumundaki "büyük sosyal bölünme" üzerine ayrı bir bölüm içermesi– bu sosyal engellerin ve sınırların tam olarak nasıl aşıldığının ve bunlar üstüne nasıl pazarlık yapıldığının anlaşılmasını zorlaştırmaktadır.

Daha sorunlu olan ise, Toledano'nun anlatımının iki grubu birbirinden ayıran sınıra, çevredeki kaygılı insanlara gösterdiği yetersiz ilgidir. Kâtip, muhafız, düşük düzeydeki bürokrat, ataması yapılmamış memurlar, hemşireler, hizmetkârlar: Bunlar bu iki grup arasındaki sınırda duran ve bu grupların üyeleri arasındaki karşılıklı iletişimi ve etkileşimi, sağlayan kişilere örnektir. Sınırları etkileyen iki grup arasındaki diyaloğu sağlayan kişiler olarak bu insanların rollerini vurgulamak yerine Toledano, gerçekte, iki grup arasındaki farklılığı ve bir diyaloğun neredeyse imkânsız olduğunu vurgulamaktadır. Örneğin, orta dereceden bir bürokrat olan Hasan Efendi ile kavga eden Osmanlı-Mısır elitinin hizmetkârı Mütevelli'nin durumunu ele alalım. Toledano polis kayıtlarına dayanarak oluşturduğu hikâyesine göre Hasan Efendi, Mütevelli'yi gece vakti sokak ortasında kendisini dövmekle suçlar, Mütevelli ise suçlamaları reddedip, Hasan Efendi'nin Salih isimli Türkçe konuşan başka biri ile kavga ettiğini ve Türkçe konuştukları için de arbedenin nedenini anlayamadığını söyler. Türkçe konuşulan bir evde hizmetkâr olarak çalışan biri olarak Mütevelli'nin biraz olsun Türkçe bilmemesinin garipliğinden dolayı Toledano bu iddianın mantıksızlığını kabul etmektedir. Bundan dolayı da, "hizmetkârlara, hizmetlerine ihtiyaç olduğunda, Türkçe konuşan Efendileri tarafından Arapça hitap edilir. Aksi takdirde, dil engeli yüzünden Türkçe konuşulan dünyadan dışlanırlar. Doğru ya da uydurma, en ufak bir inanırlılık olasılığı için, Mütevelli'nin hikâyesinin akla yakın olması gerekir" diye yazar. Daha sonra ise, "dilsel olarak ayrılmış bu iki dünyanın aynı yerde bir arada var olması asrın ortasındaki Mısır şehirleri ve kasabaları için bir gerçeklikti"[74] diyerek iddiasının altını çizer.

Toledano'nun bu hikâyeye bakışındaki sorun, iki kültürel grubun da karşılıklı olarak birbirini dışladığını vurgulayarak, Mütevelli'nin gerçekten hiç Türkçe anlamadığı ve bundan dolayı da kavganın nedeninden emin olma-

72 *A.g.e.*, s. 17.
73 *A.g.e.*, s. 69.
74 *A.g.e.*, s. 159.

dığı şeklindeki iddiasını kabul etmiş görünmesidir. Kavgaya sadece iki adamı ayırmak için karıştığı iddiasının inandırıcı olabilmesi için, Mütevelli'nin böyle bir şey ileri sürmesi gerekiyordu. Mütevelli'nin sorgusunun Toledano'nun değinmediği ileriki aşamalarında yalan söylediği ve kavgaya iddia ettiğinden çok daha aktif bir şekilde karıştığı ortaya çıkar. Bundan Mütevelli'nin Türkçe bilmediği şeklindeki iddiasının en az soruşturmayı yürüten yetkililer kadar Toledano tarafından da sorgulanması gerektiği sonucu çıkıyor. Buna karşın Toledano, Mütevelli'nin Türkçe konuşamadığı ve anlayamadığı şeklindeki iddiasını kabul ederek, bunu dilsel olarak ayrılmış bu iki dünyanın karşılıklı olarak birbirini dışladığı savını destekleyecek bir unsur olarak kullanmaktadır. Olay gerçekten de böyle olmuş olsa bile, daha önemli olan husus, bu davanın kaydının, polis dosyasında saklandığına göre, iki dilli bir kâtip tarafından tutulmuş olmasıdır: Aynı Arapça harfleri kullansalar da, rapor iki farklı dille kaleme alınmıştır – şikâyetçi elitin dili olarak Osmanlı Türkçesi ve elit olmayan sanığın dili olarak da Arapça. Kâtibin bir dilden diğerine kolayca geçiş yapabilmesi, belli bazı insanların bu iki grubun arasında yol bulmayı sağlayan akışkanlık ve imkânları olduğunu ve bunların iki grup arasındaki temasları kolaylaştırdığını doğrulamaktadır. Kısacası, bu iki dünya, Toledano'nun iddia ettiği kadar karşılıklı olarak birbirini dışlayamazdı; muhafız, kâtip, hizmetkâr gibilerinin sosyal aracılar olarak kritik roller oynamış olmaları gerekmektedir.

19. yüzyılın ilk yarısındaki Mısır toplumunu anlamak için Toledano'nun Mısır'ın elit kültürünün Osmanlı karakterine ilişkin temel savı ikna edici ve yararlı olmakla beraber, bu toplumun elit ve elit olmayan üyeleri arasındaki ilişkileri tasviri biraz katıdır ve topluma şeklini vermiş olması gereken dinamizmi göstermekten uzaktır. 19. yüzyıl dünyasında Mısır toplumunun ne kadar akıcı bir dile sahip olduğunun gerçek bir değerlendirmesini yapabilmek için Toledano'nun Türkçe konuşan elit üyelerinin Arapça konuşan yerlilerle karşılıklı etkileşimine, evlenmelerine, günlük yaşamda Arapça kullanmaya başlamalarına, tarımsal araziler almalarına, sürekli Mısır'da ikamet etmelerine, örneğin yazlık olarak İzmir yerine İskenderiye'yi tercih etmelerine değinmesi gerekirdi. Ama böylesi bir değerlendirme için, Toledano'nun odaklandığı Abbas hükümdarlığından (1849-1854) çok daha uzun bir zaman diliminde bu iki grup arasındaki etkileşimini incelemesi gerekirdi. Toledano, "eliti halk kültüründen ayıran yapay bir sınırın yokluğunda çevrede bir çeşit sosyo-

kültürel pazarlığın ortaya çıktığını" iddia etse de,[75] ileri sürdüğü kanıt, bu sınırın meydan okuma veya pazarlık konusu olmaktan ziyade gerçek bir sınır haline geldiğini göstermektedir. Bunun sonucu ise, "günlük yaşamın canlı boyutu"[76] olduğunda ısrar ettiği toplumun elit ve elit olmayan üyeleri arasındaki ayrımın belirsizleşmesi değil ama güçlenmesidir.

Bununla beraber, zaman kısa bile olsa iki grup arasında temel hukuki ve semantik farkları öne çıkarmak yerine grupları birbirinden ayıran sınırlarda aracıların oynadığı rolü vurgulamak suretiyle, bu iki grubun nasıl bir etkileşim içinde oldukları gösterilebilir. Mehmed Ali'nin ordusu üstünde yoğunlaşarak, aşağıda, Türkçe konuşan subaylarının etnik, dilsel, hukuki ve ekonomik olarak Arapça konuşan askerlerden sadece ne kadar farklı oldukları değil aynı zamanda bu sorunlu ilişkinin bazen bu iki grubu ayıran sınırda bulunan kritik pozisyondaki kişiler tarafından nasıl uzlaştırıldığı üzerinde duruluyor. Zira Mehmed Ali'nin ordusu sadece komutanlarının öngörülü emirleri veya askerlerinin kahramanca fedakârlıkları ile işlemiyordu; aynı zamanda, subaylar ve onların komuta ettikleri arasında aracılık yapan çoğu iki dilli astsubayın, hasta veya yaralı askerlerin sağlık işlerini üstlenen ve doktorların emirlerini çeviren yüzlerce hemşirenin ve son olarak da üst rütbeli subayların amaçladıkları şekliyle askeri disiplinin hayata geçtiğinden emin olmak için barakaların ve kampların kapılarında ve siperlerinde nöbet tutanların çabaları gibi ordunun iyi işlemesini sağlayan ve orduyu doyuran bürokrasiyi yöneten yüzlerce kâtibin ve memurun yardımıyla işliyordu. Genellikle uzlaşmayı sağlayan hatlarda zor görevleri ifa edenler, Paşa'nın ordusu ve genel olarak hükümdarlığı hakkındaki kayıtların çoğunda gözardı edilmiştir; kitapta Mehmed Ali'nin savaş makinesinin işler kılınmasında bu insanların yerine getirdiği önemli görevlere yakından bakmak amaçlanmaktadır.

PAŞA VE NİZAMI

Bu kritik aracıların üstlendikleri görevlerin vurgulanmasındaki amaç, sadece Türkçe konuşan elit üyeleriyle onların yönettikleri Arapça konuşan kitleler arasında iletişimin mümkün olduğunu iddia etmek değil aynı zamanda bu elit tarafından çıkarılan yasalar, yönetmeliklerle bunların nasıl uygulandığı veya "kitleler" tarafından nasıl anlaşıldığı arasında sürekli mevcut olan farklılığın ayrıntılarına girmektir. Zira Mehmed Ali ve askeri yetkilileri tarafından yayınlanan ve çoğu ulaşılmaz olan yasaları ve yönetmelikleri "kitlelerin" anla-

75 *A.g.e.*, s. 250.
76 *A.g.e.*, s. 155.

yabileceği bir dile çeviren ve onların anlayabileceği bir şekilde uygulayan bu "sosyal kaynaştırıcılardır". Yasalar ve uygulamaları arasındaki ayrım bizi, Timothy Mitchell'in, her şey bir yana, karmaşık Mısır milliyetçiliği sorununu ele almak için özenli bir çaba sergilediği *Colonising Egypt*[77] adlı eserine getiriyor. Mitchell, Mısır'da 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan milliyetçiliği "bir uyanış," "gerçekleşmeyi bekleyen 'ulus' hakkındaki tek doğrunun" sorgusuz sualsiz kavramsallaştırılması olarak görür. Bu görüşün milliyetçiliği "icat edilmiş değil, keşfedilmiş bir şey"[78] olarak gördüğünü iddia etmektedir. Fransız postmodern teorilere, özellikle de Michel Foucault ve Jacques Derida'nınkilere dayanarak, modern Mısır ulus-devletinin nasıl ortaya çıktığına ilişkin oldukça farklı bir yaklaşım önerir. Foucault'dan ve özellikle de onun *Discipline and Punish*[79] isimli eserinden, bedenlerin nasıl sayıldığı ve kaydedildiği, mekânların nasıl yaratıldığı ve düzenlendiği, hareketlerin nasıl gözlendiği ve sınıflandırıldığına ilişkin "disipline edici iktidarın" yeni biçimlerini almıştır. Derrida'dan ise temsil biçimini, yani, yeni disipline edici iktidar sisteminin onun "şeylerin kendisinden ayrı duran ayrı bir düzen ve anlam alanı"[80] olarak görülmesine yardım eden etkisini almıştır.

Sonuç, 19. yüzyıl Mısır tarihine özgün bir bakış öneren ve geleneksel düşünce tarzına meydan okuyan bir çalışmadır. Mitchell'in *Colonising Egypt*'taki yeniliği, Mısır'da "modern" kurumların ortaya çıktığı tuhaf sürecin nasıl çoğunlukla hümanist, ilerici reformlar olarak kabul edildiğini ve bu reformların nasıl bedensel ve disipline edici (Foucaultcu anlamda) ama aynı zamanda metafizik ve temsili olan modern iktidar anlayışının bir sonucu olduğunu göstermesindeki yeteneğinde yatıyor. Ona göre Mısır'ın sömürgeleştirilmesi, Mısır toplumunun 1882'de İngiliz işgalinden sonraki inşa sürecine karşı takınılan geleneksel tavırla anlaşılamaz. Tersine çok daha önce başlamış bir süreçtir bu ve Mısır toplumunun tüm yeniden inşasını –yönetim bürokrasisi, ordu, okullar, şehirler, kasabalar, caddeler, evler, aileler ve bireyler– sadece daha kârlı, daha üretken olması için değil aynı zamanda daha önce Avrupa'da başarılan dünyanın iki alana bölünmesi gibi, Avrupalıların kontrolüne daha açık kılınması için Mısır'ın da benzer bir şekilde temsil edilmesini sağlamıştır.

Aşağıda, Mitchell'in savını, onun modern "reformlarıj"[81] nelerin ön-

77 Timothy Mitchell, *Colonising Egypt*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.

78 *A.g.e.*, s. 119.

79 Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of Prison*, çev. Alan Sheridan, Vintage Books, New York, 1979.

80 Mitchell, *Colonising Egypt*, s. 153-54.

81 Mitchell'e bu doğrultudaki ilgi çekici bir eleştiri için bkz. Sami Zubaida, "Exhibitions of power",

celediğini nasıl tanımladığını değil bunların Mısır bağlamında nasıl işlenildiği hakkındaki analizinin ayrıntılarına girmeye çalışılacaktır. Zira Mitchell, bu modern iktidar kurumları ve onların fiziksel temsillerinin mantığını çözümleme çabası içinde olup, bunların Mısır örneğinde nasıl işlediğiyle ilgilenmemektedir. İncelediği projeler ve onların uygulanmaları arasında sıklıkla bir fark olduğunu kabul etse de, "tüm sömürgeleştirme" sürecinin bu farklılığa yol açtığını kabul ettiğinden, Mitchell'in asıl amacı, aslında, bu "çerçevedeki araçların" (yasalar, projeler, haritalar vs.) nasıl uygulandığından ziyade nasıl hazırlandığını ve idrak edildiğini göstermek olarak kalır. Örneğin, Mısır okullarının Mehmed Ali'nin hükümdarlığının sonuna doğru nasıl yeniden moda olduğunu gösterirken, analizini bu sistemin yeni bir yerde yeniden nasıl uygulandığını incelemeden yeni okul sisteminin arkasındaki mantığı açıklamakla sınırlandırır. 1843'te, Kahire'de Lancaster sistemine benzer bir okulun açıldığını söyler. Bu, "tüm bireylerin bir makine gibi çalışmaları için konumlarının ve görevlerinin her an koordine edildiği bir okuldu." Okulun "ne kadar İngiliz modeli üzerinden kurulduğunun bilinmediğini" kabul etmekle birlikte, bu okulun yapısının üstü örtülü biçimde, "Lancaster'deki okulun yurtdışında da aynen uygulanabilecek bir modeli olarak... duyurulmasından"[82] dolayı İngiltere'de oluşturulan projeye bakarak anlaşılabileceğini varsayar. Burada bize sunulan, Lancaster okulunun tüm Foucaultcu ayrıntıları ile izi sürülse de, Mitchell'in varsaydığı ölçüde titiz ve otomatik bir şekilde işlemesini bekleyemeyeceğimiz Mısır okullarının performasının tarihsel bir dökümü değil, İngiliz (ve Mısırlı) eğitimciler tarafından formüle edildiği şekliyle disiplin fikrinin kısa bir tarihçesidir.

Bu kitap, Mitchell'in sadece modern iktidar kurumları ve onların temsilinin doğası gereği kabul ettiği plan ve onun uygulanması ile yasa ve onun yerine getirilmesi arasındaki farklılığın doğasını anlamayı amaçlıyor. Bu modern araçların buyurucu ve etkileyici iktidar kurumlarına dayanarak uygulandığı özgün Mısır örneğine bakarak, bu kitap, modeli gerçeklikten ayıran bu farkın doğasına ilişkin alternatif bir açıklama önermektedir. Özellikle farklılıkların; yasaların hükümet memurları, yazıcılar veya bürokratlar tarafından yanlış okunmasının mı veya yasaların yazımında sadece (veya daha da kolayı) bizzat uygulanması sırasında fark edilebilecek çelişkilerin mi, yoksa

---

Economy and Society, 19 (1990), s. 359-75; "saldırgan bir sömürgeci düzen ile özdeşleştirilmiş bir modernite ile eski bir düzen arasındaki yanlış okunmuş ve anlaşılmış bir zıtlık ortaya koyup, yeniden toz pembe okumalarından (Mitchell'in)" dolayı onu eleştirmektedir; s. 360.

82 Mitchell, *Colonising Egypt*, s. 71.

yasaların tatbik edildiği kişilerin direnişinin mi bir sonucu olduğuyla ilgilenmektedir. Kitap, Mitchell'in 19. yüzyıl Mısır toplumuna ilişkin incelediği resmi planlarda karşısına çıktığı şekliyle önerdiği bu projelerin ve yasaların gerçekte nasıl uygulandığına, müzakere edildiğine ve bunlara nasıl direnç gösterildiğine ilişkin günlük yaşamdan anlatıları tamamlamaya çalışmaktadır. Aşağıda ele alınacak olan ordu, toplumun izlemesi beklenen ideal bir modeli temsil etmenin yanı sıra; askerlerinin, astsubaylarının, ordu yazıcılarının ve yeri geldiğinde bizzat subaylarının bu baskıcı düzeni yıktığı ve ona meydan okuduğu bir ordudur.

Özetle bu kitabın ilgilendiği asıl sorular şunlardır: Ulusal kimliği ile ilgili olduğu ölçüde 19. yüzyılın ilk yarısındaki Mısır toplumunun doğası nasıldı? Paşa ve eliti kendini ne ile özdeşleştirmekteydi: Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapça konuşan bir vilâyetini yöneten Türkçe konuşan bir elitle mi yoksa Mısır'ı Osmanlı boyunduruğunun ağır yükünden kurtarmaya çalışan ilk milliyetçi elitle mi? Mısır toplumunun elit olmayan üyeleri, yöneticilerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi yönetiminin memurlarına takılan adla "İstanbul'dan gelen adamlarla" olan mücadelesine nasıl tepki vermekteydi? Son olarak da, Mısır toplumunu dönüştürmede ve yeni bir sömürge düzeninin ortaya çıkışında önemli olan modern, disipline edici ve temsili araçlar, uygulandıkları insanlar tarafından nasıl "görülmekteydi" ve bu kişiler onlara nasıl tepki vermekteydi?

MODERN ORDU: *NİZAM-I CEDİD*

Takip eden bölümlerde argümanları özetlemeden önce, buraya kadar gündeme getirilen sorunların nedeni olarak ordunun seçilmesine ilişkin birkaç söz söylemek gerekiyor. Öncelikle, milliyetçi tarihyazımı bağlamında tartışıldığı gibi, ordu Mısır'ın köylü ve kasabalı nüfusuna silahlanma fırsatı sunarak belki de asırlar sonra, hatta bin yıl sonra, ilk kez vatanlarını savunma hakkını verir ki bu da, 19. yüzyılın ilk yarısında ordunun Mısırlılar arasında milliyetçi duyguların yayılmasına yardım ettiğini söyleyen milliyetçi varsayımın geçerliliğinin sınanmasına olanak verir. Savaşların ulus yaratmada çok önemli olduğu[83] ve "bir yurttaşı asker yapmanın ülkesine karşı ona görev duygusu verdiği ve bu bilincin tüm nüfusa yayılması durumunda... bu nüfusu ulusa dönüştürdüğü"[84] zorunlu askerliğe dayanan ve bir dizi zafer kazanmış bir ordu olarak Mehmed Ali'nin ordusunun Mısır nüfusunun temel "ulus" gerçeği-

83 Michael Howard, *War and Nation Sate*, Clarendon Press, Oxford, 1978, s. 9.
84 Spenser Wilkinson, *Britain at Bay*, Constable, Londra, 1909, s. 191.

ne ulaşmasına imkân sağladığı, yani ulusun orada uyandırılmayı beklediği[85] şeklindeki Mısırlı milliyetçilerin iddiasının geçerliliğinin sınanması için iyi bir fırsat sunar.

İkinci olarak, modern orduların hepsi çok önemlidir, içinde yer aldıkları daha büyük toplumun küçük bir kopyasıdırlar: askerler ve subaylar arasında (giyim, maaş, hak ve ödevler bakımından) açık farklılıklar yaratan ve bunların devamını sağlayarak ve karmaşık bir hiyerarşik yapı ile her grup içindeki ayrımları keskinleştirerek ordu, daha büyük toplum içindeki sınıfsal bölünmeleri yansıtır. Subaylarının etniklik ve dil bakımından sıradan askerlerin ezici çoğunluğundan farklı oluşuyla Mehmed Ali'nin ordusundaki bu keskin tabakalaşma, çağının diğer tüm ordularından daha belirgin bir durumdur. Bu ordu içindeki askerlerle subaylar arasındaki ilişkiyi incelemek, bize kitlelerin elitlere nasıl baktığına dair temsili bir gösterge olur ve Türkçe konuşan elit ile Arapça konuşan aşağı sınıflardan insanlar arasındaki bu çekişmeli sınırlarda nasıl sürekli savaşıldığını ve nasıl sürekli meydan okunduğunu görme fırsatı verir.

Üçüncü olarak, iktidarın par excellence bir kurumu olarak ordu, 19. yüzyıl Mısırı'nda devletin oluşum sürecini gözlemlemek için uygundur. Avrupa ulus-devletlerinin ortaya çıkışında 18. yüzyıl ordularının oynadığı role benzer bir şekilde Mehmed Ali'nin ordusunun da devletin "siyasal iktidarını esasen yaratan ve daim kılan"[86] bir araç olduğu söylenebilir. Avrupalı ulus-devletler sadece milliyetçi duyguların ve hislerin yayılması yoluyla değil ama aynı zamanda uzak bölgeler üzerindeki yetki ve denetimlerini genişletme imkânı sağlayan yönetsel ve askeri uygulamalarını sağlamlaştıran devletin şiddet araçları üzerindeki tekeli yoluyla ortaya çıkmıştır. Mehmed Ali'nin ordusunu araştırmak, benzer bir sürecin Mısır örneğinde saptanıp saptanamayacağının ve Mısır devlet gücünün 19. yüzyılın ilk yarısındaki büyümesinin şiddet araçları üzerindeki etkin tekeline atfedilip atfedilemeyeceğinin belirlenmesi için iyi bir fırsat sunar.

Son olarak, bir düzen ve disiplin kurumu olarak ordu, bu yeni "sömürgeci" düzenin özgün olarak Mısır bağlamında nasıl demode kaldığını ve üzerinde uygulandığı kişiler tarafından nasıl algılandığını, benimsendiğini ve/veya nasıl direnildiğini görmek için iyi bir alandır. Bu kitap, yeni "düzen fikri-

85 el-Rāfiʿī, *ʿAṣr Muḥammad ʿAlī*, s. 331.

86 Peter Paret, *Understanding War*, Princeton University Press, Princeton, 1992, s. 10-11. Ayrıca bkz. Felix Gilbert, der., *The Historical Essays of Otto Hintze* içinde, Otto Hinze, "Military organization of the state", s. 178-215.

nin" sadece üst rütbeli subaylar ve generaller tarafından nasıl "yazıldığını" ve tasarlandığını görmek için değil aynı zamanda orta rütbeli subaylar, yazıcılar tarafından nasıl "yorumlandığı" ve uygulandığını, muhafızlar ve nöbetçiler tarafından nasıl empoze edildiğini ve son olarak da genç askerler tarafından nasıl "okunduğunu" ve direnildiğini görmek için özel olarak ordunun izini sürmektedir.

Bu kitap, Paşa'nın askeri kariyeri hakkında bir çalışmadan ziyade, ordusunun nasıl işlediği hakkında bir araştırma olduğundan, bu ordunun tüm seferlerini ele almaz. Paşa'nın en örgütlü askeri girişimlerinden biri olan Suriye seferi (1831-1840) üzerinde yoğunlaşır. Birinci Bölüm, gerek nedenleri gerekse de yürütülüş tarzı bakımından bu seferin diğer seferlerden farklı olduğunu tartışır. Buna bağlı olarak ve ordunun nasıl işlediğini anlamanın önemine binaen, bu bölümün ikinci kısmı seferin nasıl başladığının ve büyük muharebelerde nasıl savaşıldığının ele alınmasına ayrılmıştır. Bu bölüm, Mehmed Ali ve Padişah II. Mahmud arasındaki askeri mücadelenin ilk safhasını sonlandıran "Kütahya Antlaşması"nın analizi ile sonuçlanır.

Giriş bölümünün başında Paşa'nın sarayında görülmesinden ve birinci bölümde askeri kariyerinin daha geniş bir bağlama oturtulmasından sonra, İkinci Bölüm kronolojik olarak bir adım geriye gidip modern bir ordu yaratmanın kökenlerini aydınlatmaya çalışır. Bölüm, ordunun yaratılması için atılan ilk adımların –subay sınıfının çekirdeğini oluşturacakların eğitiminin ve daha da önemlisi ilkin Yukarı Mısır'da uygulandığı şekliyle zorunlu askerlik politikalarının başlangıcının– gözden geçirilmesi ile devam etmektedir. Bu bölüm ayrıca köylerden asker toplanmasında ve toplananların eğitim merkezlerine dağıtımının güvence altına alınması sırasında karşılaşılan ilk sorunları ele alır. Bu kitap subaylar ve bizzat Paşa'nın kendisinden çok, Paşa'nın ordusunda dövüşen askerlerle ilgilendiğinden, bu bölüm, bu kitabın ilgilendiği asıl hikâyenin başlangıcına, orduyla bağı askere alınmayla başlayan hayali bir askerin eğitiminin, savaşa gidişinin ve savaş sonrasında yaralarını sarışının hikâyesine işaret eder.

Üçüncü Bölüm ise, bir önceki bölümün bıraktığı yerden devam ederek askere yeni alınan genç ve çoğu isteksiz askerlerin talim sürecini ele alır. Bölüm, talim kamplarındaki yaşamı kamp dışındaki sivil yaşamdan ayırmayı amaçlayan tecrit ve gözetim rejiminin analizi ile başlar. Ayrıca askere alınanları disiplin altına almayı hedefleyen bu yeni askeri kanunları, taşrada tatbik

edilen sivil kanunlarla karşılaştırmayı ve toplumun izleyeceği bir model olarak orduya nasıl bakabileceğini görmeyi amaçlar. Son olarak ise, ordunun makineye benzeyen imajını saf bir şekilde sembolize eden, talim görenlerin davranışlarını gözetleyen ve onların her hareketini ve jestini titiz bir şekilde denetleyen yeni otorite biçimlerini yansıtan talim yönetmeliği kısaca ele alınır.

Dördüncü Bölüm, Mehmed Ali'nin ordusunun Osmanlı ordusuna karşı verdiği ana savaşın, Konya Savaşı'nın (Aralık 1832) tasviri ile başlar. Mısır ordusu bu savaşta kesin bir zafer kazanmış olsa da, yasalar, düzenlemeler ve talim yönetmelikleri okunduğunda, şaşırtıcı bulunabilecek bir performans gösteren, savaşa katılmış önde gelen bir tabur komutanının ciddi hatalar yaptığı keşfedilmiştir. Bölüm bu tekil olaydan hareketle bir önceki bölümde tarif edildiği şekliyle ordunun sergilemesi gereken uyumlu ve makinemsi tavır ile ordunun gerçekte sergilediği tavra ilişkin çeşitli anlatıları karşılaştırır. Bu, bir sonraki bölümde daha da ayrıntılandırılacak bir temayı, çeşitli askeri yasalarla, bunların gerçekte uygulanış biçimleri arasındaki ayrımı gündeme getirmektedir.

Beşinci Bölüm buradan devam ederek askerin muhtemelen talim yönetmeliklerinde tarif edilen şekilde davranmaya şartlandırıldığı savaş alanındaki halini değil yaralarının sarıldığı veya gelecek savaşlara hazır hale getirildiği kamplardaki ve garnizondaki haline ilişkin bir görüş önermeyi dener. Kamplardaki askerlerin günlük yaşamlarının tarifinde özellikle bir duruma dikkat çekilir: Yetkililerin askerlerin sağlık ve temizliklerini ne şekilde denetlediği ve buna karşın askerlerin bu sıkı denetim sisteminden kurtulmaya nasıl çabaladıkları. Askerlere olabildiğince yaklaşmanın ve kamplardaki günlük yaşamlarını nasıl geçirdiklerine bakmanın yanı sıra bu bölüm, askeri yasaların okunmasıyla elde edilen yekpare ordu resmi (Üçüncü Bölüm'de sunulan resim) ile bedenleri üzerindeki bu sıkı denetimden kurtulan askerlerin daha az etkileyici ama muhtemelen daha ilginç (ve daha muğlak) resmi arasındaki derin zıtlığı anlamaya çalışır. Farklı bir şekilde söylemek gerekirse, üçüncü ve kısmen de Dördüncü bölümler iktidar fikriyle ilgilenirken ve bunu analiz etmek için yasanın söylemini kullanırken, Beşinci Bölüm direnme fikrini ele alır ve bunu tıp pratiklerini inceleyerek yapar.

Altıncı Bölüm, merkezi bir sorunu, 19. yüzyılın ilk yarısında Mısır milliyetçiliğinin yaratılmasında ordunun oynadığı rolü gündeme getirir. Paşa'nın, subaylarının ve yazıcılarının orduyu ve yaptıkları savaşları nasıl gördüklerini araştırmak suretiyle, yüzyıllar sonra ilk kez silahlanmalarına izin verilmesi sonucu Mısır nüfusunun kendisini farklı bir kimliğe ve grup kişiliğine sahip

bir halk olarak görmeye başladığı şeklindeki genel iddiayı yeniden ele alır. Daha sonra, farazi askerlerin ordu ile olan bağının firar ile sona eren hikâyesiyle biter. Bölüm sonra, askerleri gönülsüz bir şekilde silah altına alınmış ve iradelerine rağmen oraya sürüklenmiş bir ordunun nasıl olup da Paşa'nın ordusunun kazandığı gibi olağanüstü zaferler kazanabildiği şeklindeki ilginç soruya geçer. Bu soruya cevap verme çabasıyla, Paşa'nın ordusu Osmanlı Padişahınınkiyle karşılaştırılır. Aynı zamanda bu bölümde, ulusal düzeyde askere almayı ilk kez kullanan ve bu anlamıyla Paşa'nın ordusuna da kısmen model teşkil eden Napolyon'un ordusu ile bir kıyaslama da yapılır.

Bu çalışma boyunca Paşa'nın kurduğu ordu ve hatta Paşa'nın tüm rejimi daha geniş bir Osmanlı bağlamı içine oturtulmuştur. Yedinci Bölüm Mehmed Ali'nin kariyerinin daha geniş bir bağlam içine yerleştirilmesi durumunda nasıl görüldüğünün anlatımı ile sona erer ve özellikle de Mehmed Ali'nin Palmerston ile itilafına Osmanlı perspektifinden bakmaya çalışır. Son bölümün amacı, kitabı Paşa'yla bitirip onu merkeze yerleştirmek değil milliyetçi anlatının 'Büyük Paşa ve ona düşman İngiltere' açıklamasına bir kez daha meydan okumaktır. Mehmed Ali'nin çabalarının İngiltere tarafından sekteye uğratıldığını söyleyen milliyetçi görüşün aksine, son bölüm, Paşa'nın kariyerinin oldukça başarılı olduğunu iddia eder: Kendisi ve ardından gelen oğulları için soya dayanan bir yönetim için savaşmış ve tam da bunu başarmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

Sultanla Vali Arasında: Suriye ve Mehmed Ali'nin Askeri Yayılmasındaki Yapı

1825'te Fransız askeri danışmanıyla yaptığı samimi bir görüşmede Mehmed Ali'nin şunları söylediği belirtilir:

> Bugün tüm Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en önemli kişiyim (l'homme du jour: günün adamı). Kutsal Şehirleri (Mekke ve Medine) gerçek müminlere geri verdim; ordularımı Büyük Senyör'ün (yani Osmanlı Sultanının) gücünün bilinmediği ve halkının henüz barutu duymamış olduğu yerlere sürdüm. Sağ kolum oğlum İbrahim, Mora'yı fethedip görevi başarıyla taçlandırdığında, onu geri çağıracağım ve bu toprakları meşru efendisine geri vereceğim. Güçlerimi geri çağıracağım, yeni insanları askere alacağım, alaylarımı tamamlayacağım ve ardından da Şam ve Akkâ [Acre] paşalıklarını ele geçireceğim... Büyük bir ordu kuracağım ve Dicle ile Fırat'a kadar durmayacağım.

Bu monoloğun açıklığı ve ciddiyeti karşısında irkilen Fransız misafir, ayrıca Paşa'nın Yemen ve Bab ül-Mendep Boğazı'nı işgal etmek, Kızıldeniz'in batı kıyısında yer alan Suakin Limanı'nı ele geçirmek, "tüm Arap yarımadasını ordularıyla kaplamak ve Basra Körfezi'ndeki el-Ketif'e sancağını dikmek"[1] istediğini kendisine anlattığını söyler.

On yıl geçmeden bu sözlerin ne kadar da kâhince olduğu ortaya çıkacaktır. 1833'te Mehmed Ali Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en önemli validir,

1 Georges Douin, der., *Une mission militaire françise auprés de Mohamed Aly*, Royal Egyptian Geografical Society, Kahire, 1923, s. 79-80.

sahip olduğu güç ve kaynaklar Padişahınkilerle bile boy ölçüşecek düzeydedir. 1830'un ortalarında Paşa, Padişahın hâkimiyeti pahasına kendisi için küçük bir imparatorluk elde etmeyi başarmıştır. Mısır'a iyice yerleştikten sonra, hâkimiyetini Suriye, Hicaz, Sudan, Girit, Yemen ve Doğu Arabistan'ın önemli bir kısmına, diğer bir ifade ile Padişahın Arapça konuşan topraklarının çoğuna ve en zengin vilâyetlerinin bazılarına kadar genişletmiştir. Padişahın Paşa'yı durdurmak için oluşturduğu iki büyük orduyu alt ettikten sonra, güçleri Osmanlı İmparatorluğu'nun kalbi olan Anadolu'ya girmiş ve bizzat başkenti tehdit etmiştir.

Bu olağanüstü seferlerin nasıl idare edildiğine bakmadan önce, Mehmed Ali'nin bu kapsamlı ve tahmin edilemeyen askeri yayılmaya girişmesinin arkasındaki nedenler üzerinde durmak yerinde olacaktır. Mehmed Ali hakkındaki çalışmalar neredeyse değişmez bir şekilde onu, Hicaz'daki Vahabilere karşı ilk seferiyle (1811-1818) başlayıp, Sudan (1820-1822), daha sonra Mora (1824-1827) ve en nihayetinde Padişah ve Avrupalı güçlerle karşı karşıya geldiği Suriye'deki (1831-1841) en iddialı ve önemli seferiyle bitecek bir şekilde, kronolojik bir sırayla peş peşe yaptığı seferlerin komutanı olarak ele almaktadır.[2] Böyle tarihsel bir sırayla ele alınan Mehmed Ali'nin kariyeri bir süreklilik ve bir amaca bağlı ve teleolojik olarak iyi düşünülmüş bir hedefe doğru ilerleyiş olarak gözükür; ki bu hedef, Mısırlı tarihçilerin sürekli tartıştığı gibi Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığın kazanılmasıdır. Bu anlatıların merkezinde Mehmed Ali (girişte gösterildiği gibi bazen kelimenin gerçek anlamında) zamanının önünde, halkı tarafından çok az anlaşılabilmiş ve müttefikleri tarafından ihanete uğramış fakat sebat, ısrar ve basiretle Mısır'ı modern çağa taşıyacak ve yüzlerce yıllık Osmanlı duraklaması, tiranlığı ve baskısı olarak algılanan durumdan çıkartacak modernleşme görevini tamamlama konusunda kararlı, tek başına ve romantik bir kahraman olarak görülür.

Mehmed Ali'yi bu şekilde ele alan ve onun askeri kariyerini kronolojik bir sıra ile takip eden tarihsel çalışmaların çoğu, bazen açıkça bazen de ima edilen bir dizi varsayımı paylaşmaktadır. Bunlardan biri, Mehmed Ali'nin daha kariyerinin başından itibaren asla sadece Mısır'ı yönetmeye razı olmadığı ve Mısır'ı daha sonraki genişlemeleri için bir üs olarak kullanıp hâkimiyetini

2 Bu sadece Maxime Weygand'ın doğrudan askeri bir tarih çalışması olan *Historie militaire de Mohammed Aly et de ses fils*, 2 cilt (Imprimerie Nationale, Paris, 1936) için değil ama aynı zamanda Dodwell'in ve Fred Lawson'un yakın tarihli *The Social Origins of Egyptian Expansionism During the Muhammad ᶜAli Period* (Columbia University Press, New York, 1992) çalışması için de doğrudur. Aynı modeli takip eden Mısırlı tarihçiler örneği olarak bkz. al-Rāfᶜī *ᶜAsr Muḥammad ᶜAlī*, Sabry, *L'Empire égyptien* ve el-Seyyid Marsot, *Egypt*.

komşu vilâyetlere yayma niyetinde olduğudur. Diğer bir ifade ile bu kronolojik anlatı, üstü örtülü bir şekilde, Mehmed Ali'nin Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını kazanması için sabırla ve ısrarla çalışmanın yanı sıra aynı zamanda bir "ana plana" sahip olduğunu ve bunun amacına ulaşmada ona yol gösterdiğini varsaymaktadır.

Bu bölüm Mehmed Ali'nin gerçekten genişleme yönünde böylesi bir "ana planının" olup olmadığını ve eğer varsa, bağımsızlığı kazanmanın, tüm faaliyetlerinin ardındaki dürtü olup olmadığını belirlemeyi amaçlamaktadır. Bölüm, Mısır'ın 19. yüzyılın ilk yarısındaki askeri yayılmasının çeşitli tarihçiler tarafından nasıl açıklandığının özet bir şekilde gözden geçirilmesiyle devam eder. Daha sonra ise, bu askeri yayılmayı daha geniş bir Osmanlı bağlamına yerleştirmeyi amaçlar. Aşağıda belirtilen nedenlerden dolayı, Mehmed Ali'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelişmelere nasıl tepki verdiğini ve bunlardan nasıl etkilendiğini göstermek için Suriye seferi daha detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

PAŞA'NIN ASKERİ YAYILMASINI ANLAMAK

Mehmed Ali'nin giriştiği farklı seferleri büyük bir stratejinin parçası olarak değil de tek tek inceleyen tarihçilerin çoğu, bu seferlerin her birinin özgün tarihsel nedenlerle şekillendiği gerçeğini kabul etmektedir. Örneğin Hicaz seferi, Padişahın Vahabi isyanının bastırılması için verdiği buyruğa[3] bir yanıt olmanın yanı sıra, seferin Paşa'nın bir dizi kişisel amacına hizmet ettiği de görülmektedir. Bunların arasında ordusunda karışıklık çıkartan ve disiplinsiz Memlûk ve Arnavut kuvvetlerden kurtulma arzusu,[4] Vahabi isyankârlara karşı olan savaşında Padişaha yardım etmenin ödülü olarak Suriye'yi alma umudu[5] ve İstanbul'da sapkın olarak görülen ve Arabistan'da artan güçleri nedeniyle yıllık hac ziyaretlerini sona erdiren isyankâr Vahabilerin elinden İslâm'ın kutsal şehirlerini geri almak karşılığında Müslüman dünyasında şan ve şöhret kazanma arzusu[6] yer almaktadır.

---

3 1804 yılında Suriye ve Bağdat paşalarına Padişah tarafından Vahabilere karşı bir sefer düzenlemeleri emri verilmişti. Böylesi bir kampanya asla gerçekleşmedi. J. B. Kelly, *Britain and the Persian Gulf, 1795–1880*, Clarendon Press, Oxford, 1968, s. 105.

4 Dodwell, *Founder of Modern Egypt*, s. 41; Kelly, *Britain and the Persian Gulf*, s. 128.

5 el-Seyyid Marsot, *Egypt*, s. 199; Kelly, *Britain and the Persian Gulf*, s. 129; Sabry, *L'Empire égyptien*, s. 44–45.

6 Dodwell, *Founder of Modern Egypt*, s. 41–42; Kelly, *Britain and the Persian Gulf*, s. 105. Buna karşın al-Jabartī, bunu sapkın olmak bir yana sadece hacıların Hac sırasında silah veya müzikal alet taşımasını yasakladığını iddia ettiği Vahabilerle olan savaşın bir bahanesi olarak görmektedir: el-Cabartī, *ᶜAcāʾib el-Āthār*, c. VI, s. 85 (Dhū al-Hijja, 1223). Bunun yanı sıra, el-Rāfiᶜī, Paşa'nın

Sudan seferinin Paşa'ya, Vahabi savaşlarından sağ çıkan disiplinsiz ve sorun çıkaran Arnavut kuvvetlerin çoğundan kurtulma fırsatını sağladığı düşünülmektedir. Paşa aynı zamanda Sinnar'da olduğu iddia edilen zengin altın madenlerinin cazibesine de kapılmış olabilir. Daha önemlisi de, kurmayı düşündüğü ve bu yönde ilk adımları attığı ordusuna siyah Sudanlıları alma zorunluluğudur. Son olarak, Mehmed Ali aynı zamanda Dongola'da sürgünde bulunan ve Paşa tarafından daimi bir tehdit kaynağı olarak görülen Memlûk kuvvetlerinden kalanlardan da kurtulmayı arzulamaktadır.[7]

Yunanistan seferi de, tıpkı Hicaz seferi gibi, Padişahın tebaası arasında baş gösteren isyanı bastırma buyruğuna ve Padişahın sadece merkezi yönetimin güçlerine dayanarak böylesi bir meydan okuma ile başa çıkma hususundaki yetersizliğine bir cevap olarak görülür. Önceki iki sefer gibi, bunun da kendine has nedenleri vardı. Paşa açısından en önemlisi, Suriye'yi işgal etme niyetini maskeleme,[8] Osmanlı başkentinde kendi etkisini artırma[9] ve de Yunan isyanı sonucu bozulan Ege'de Mısır ticaretini yeniden canlandırma[10] arzusuydu.

Paşa'nın en önemli savaşlarından Suriye seferinin birbirine bağlı bir dizi nedeni vardır. Mehmed Ali bir taraftan, Vahabi ve Yunan isyanlarının bastırılmasında Babıâli'ye sunduğu onca yardım sonucunda kendisine büyük bir ödülün verilmesi gerektiğine inandığından[11] Mora savaşı sırasında en uygun ödül olarak Suriye'deki dört paşalığın kendine verilmesini talep eder. Fakat Mora savaşının bitmesiyle birlikte, Padişahın (Mehmed Ali'nin azılı düşmanı Hüsrev Paşa'nın etkisiyle)[12] Paşa'nın talebini reddetmeye karar verdiği ve Mehmed Ali'nin hak ettiğini düşündüğü şeyi güç kullanarak alma kararlılığında olduğu ortaya çıkar.[13] Mehmed Ali'nin bu en önemli seferine ilişkin

---

bu kadar erken bir zamanda bile Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını düşündüğünü ve bu savaşı Padişahı kendisine basit bir tebaa gibi değil eşiti veya bir müttefiki gibi davranmaya zorlamak için bir fırsat olarak gördüğünü söylemektedir: al-Rāfiʿī, *ʿAṣr Muḥammad ʿAlī*, s. 119.

7 Sudan seferinin farklı nedenleri için bkz. Edouard Driault, der., *La Formation de l'empire Mohamed-Ali de l'Arabie au Soudan (1814-23)*, Royal Egyptian Geographical Society, Kahire, 1927, s. xxv-xxxvii; al-Rāfiʿī, *ʿAṣr Muḥammad ʿAlī*, s. 168-9; el-Seyyid Marsot, *Egypt*, s. 205; Sabry, *L'Empire égyptien*, s. 68; Dodwell, *Founder of Modern Egypt*, s. 50.

8 P. J. Vatikiotis, *The History of Egypt, Weidenfeld and Nicolson*, Londra, 1985, s. 64.

9 al-Rāfiʿī, *ʿAṣr Muḥammad ʿAlī*, s. 215.

10 Stanford J. Shaw ve Ezel K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. II, *Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975*, Cambridge University Press, Cambridge, 1977, s. 18.

11 Kelly, *Britain and Persian Gulf*, s. 271.

12 Bu iki adam arasındaki gergin ve çalkantılı ilişki için Yedinci Bölüm'e bakınız.

13 el-Seyyid Marsot, *Egypt*, s. 220; Dodwell, *Founder of Modern Egypt*, s. 108.

başka nedenlere de değinilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmekte olduğunu fark etmesinin ve "Fransa ve İngiltere arasında birini diğerine karşı kullanarak kurulacak hassas bir diplomatik denge"[14] ile Osmanlı İmparatorluğu'nun güç kaybından doğacak boşluğu doldurmanın yanı sıra, bunların arasında Nil vadisindeki hâkimiyetinin merkeziyle Anadolu'daki Osmanlı iktidarının merkezi arasında bir tampon bölge yaratma arzusu[15] yer alır. Gerekçeler artırılabilir ki bunlardan en önemlisi, Mehmed Ali'nin vergilerden kurtulmak için sınırı geçip Suriye'ye kaçan 6.000 Mısırlı çiftçiye sığınma hakkı tanımakla suçladığı Akralı Abdullah Paşa ile olan çekişmedir.[16]

Birçok tarihçi dolayısıyla, Paşa'nın yürüttüğü çeşitli seferlerin ardındaki farklı nedenleri öne çıkartır. Tarihçiler her halükârda, Paşa'nın egemenliğini Mısır'ın dışına taşıma arzusunda olduğu ve bu amaca ulaşmak için kendisine sunulan çeşitli fırsatlardan yararlandığı hususlarında görüş birliği içindedirler. Bu fikri en açık şekilde ifade eden Dodwell'dir, "Mısır yönetimini ele geçirme fikrinin ona pratik bir uygulama olarak gözüktüğü günden itibaren, muhtemelen her zaman biri adına değil ama bağımsız bir egemen olarak hüküm sürme fikrine kapıldığını"[17] ileri sürer. Benzer şeklide, Driault da, Paşa'nın "büyüklük düşü ve arzusuna"[18] sahip olduğu için bu büyük askeri yayılmaya giriştiğini söyler. Başka bir yerde, modern bir ordu ve ürkütücü bir donanma kurmayı başardıktan ve Mışır'ın üretkenliğini belirgin bir şekilde artırdıktan sonra Paşa'nın "[Mısır'ı] vesayetten, yani dış bir gücün ekonomik hâkimiyetinden kurtarmayı istediğini"[19] iddia eder.

Mısırlı tarihçilerin çoğu da benzer şekilde, büyük Paşa'ya hayranlık duyar. Paşa'nın büyüklüğünün, her şeyden çok, Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını kazanması için gösterdiği bitmez tükenmez çabalarından kaynaklandığına şüphe yok. Örneğin, Al-Raf'i, Paşa'nın Padişaha karşı olan mücadelesinin ulusal bağımsızlık için verilen bir mücadele olduğunu ve "Mehmed Ali'nin yönetimi sırasında, katıldığı tüm savaşların Mısır'ın bağımsızlığına giden yolu açtığını diğer uluslar arasında ko-

14 Vatikiotis, *Egypt*, s. 64.
15 al-Rāfᶜī, *ᶜAṣr Muḥammad ᶜAlī*, s. 215–7–18.
16 Sulaymān Abū-ᶜIzzeddin, *Ibrāhīm Bāshā fī Sūriyya, al-Maṭbaᶜa al-ᶜIlmiyya*, Beyrut, 1929, s. 48-51. Ayrıca Rustum'un bu bahane ile ilgili ilgi çekici analizine bakınız; Asad J. Rustum, *The Royal Archives of Egypt and the Origins of the Egyptian Expedition to Syria*, The American Press, Beyrut, 1936, s. 31–2; Dodwell, *Founder of Modern Egypt*, s. 108; el-Seyyid Marsot, *Egypt*, s. 222.
17 Dodwell, *Founder of Modern Egypt*, s. 39.
18 Driault, der., *Empire*, s. xxxviii.
19 Edouard Driault, der., *L'Egypte et l'Europe; la crise orientale de 1839-41*, Royal Egyptian Geographical Society, Kahire, 1930, c. I, s. xx.

numunu yükselttiğini"[20] iddia eder. Mehmed Ali'nin bağımsızlık için savaştığı Mısırlı tarihçilerin birçoğu tarafından sorgusuz sualsiz kabul edilir ve tarihçiler savlarını Mısır'ın Osmanlı boyunduruğundan kurtulmasının gerekliliğine dayandırırlar ama aynı hak, Osmanlı hâkimiyeti altında ezildiği düşünülen diğer vilâyetler için gerekli görülmez. Sömürgecilik kokan bu savlar iki Mısırlı tarihçinin yakın tarihli çalışmalarında iyice görülüyor. Bunlardan ilki, Jamil Ubayd'ın Mehmed Ali'nin Yunanistan'a kadar gelmesi hakkındaki çalışmasıdır. Mehmed Ali'nin Mısır dışına yayılmasının, "halkının yardımı" ile Mısır'da gerçekleştirdiği ekonomik ve askeri reformları korumak arzusu ve Padişahın onu alaşağı etme çabalarının farkında olması nedeniyle olduğunu iddia eder. Ubayd, onun sürekli Mısır'daki konumunu güçlendirecek garantiler aradığını söyler ve devam eder: "Kontrolünü [sadece] Mısır'da değil ama aynı zamanda Suriye, Arabistan kıyıları [Kızıldeniz] ve eğer mümkünse Irak üzerine de yayarak güven altına almayı garantiler. [Bu bölgeleri] ilhak etme nedeni, ekonomik açıdan birbirlerini tamamlamaları ve askeri açıdan savunma görevini kolaylaştırmalarıdır."[21] Daha çarpıcı olan ise, bir diğer Mısırlı tarihçinin Mehmed Ali'nin Suriye'deki yayılmasına atfen söyledikleridir:

> Mısır, her zaman bir medeniyete sahip oldu ve hep vericiydi, şüphesiz uygarlaştırıcı bir rolü vardı ... Dolayısıyla, güç ve önderlik duygusuna sahip olduğunu hissettiği bir anda, elini cömertçe komşularına uzattı. Göz koyduğu bölge yetersiz ve kusurlu olduğundan, görevinin dört bir yana yayılan yeni bir aydınlanma için çalışmak olduğuna inanıyordu.[22]

Mısır valisinin 19. yüzyılın ilk üç ayında açtığı savaşların hanedanlık savaşları mı, sömürgeci bir yayılma mı, yoksa ulusal kurtuluş savaşları mı olduğu, Mehmed Ali'nin tüm kariyerini ve hatta onun saltanatı sırasındaki Mısır'ın tarihini anlama hususunda merkezi bir yer teşkil eder. Eğer Mısır, Toledano'nun iddia ettiği gibi, Osmanlı-Mısır eliti tarafından yönetilen bir Osmanlı vilâyeti ise,[23] Marsot'nun, "başında bulundukları vilâyet için sadece kısmi bir bağımsızlık peşinde olan ve imparatorluk içinde kalmaya rıza gösteren çağdaşı Osmanlı ayanlarının tersine Mehmed Ali'nin bağımsızlık peşin-

20 el-Rāfᶜī, *ᶜAṣr Muḥammad ᶜAlī*, s. 117.

21 Ubeyd, *Kişat Iḥtilāl*, s. 158.

22 Laṭīfa Salim, *el-Ḥükm el Miṣrī fi'l-Şām, 1831-1841* (Egyptian Rule in Syria, 1831-1841), Madbuli, Kahire, 1990, s. 7.

23 Ehud Toledano, "Mehmed Ali Paşa or Muhammad 'Ali Basha? An historiographical appraisal in the wake of a recent book", *Middle Eastern Studies* 21 (1985), s. 141–159.

de koştuğu"[24] şeklindeki iddiasının doğru olması gerekir. Zira Mehmed Ali'nin kariyerinin başından itibaren "Osmanlı tahakkümünden" kurtulmayı amaçladığı kabul edilse bile, bu özgürlüğün doğasına ilişkin sorun yerinde durmaktadır. Bu, Yunanlıların geniş halk yığınları halinde Osmanlı idaresine karşı ayaklandığı Bağımsızlık Savaşı sırasında hedeflenen bağımsızlığa benzetilebilir mi? Veya Mehmed Ali'nin savaşlarını, Shaw'un yaptığı gibi, Osmanlı İmparatorluğu içindeki yerel valilerin merkezi hükümet denetimine karşı verdikleri bir dizi iç savaşla ilişkilendirmek daha mı akla uygundur? Bu durumda, Mehmed Ali, Osmanlı Padişahının karşılaştığı iç ve dış zorluklardan, yerel hâkimiyetlerini genişletmek için faydalanan Osmanlı vilâyet valileri Yanya valisi Ali Paşa, Bağdat valisi Davut Paşa veya Lübnan valisi Emir Beşir gibi gözükecektir.[25] Bu valilerin çoğu başarısız olurken onun başarılı olmasının nedeni, askeri girişimlerine vilâyetin ekonomik, idari ve hepsinden öte askeri yapısını baştan aşağı yeniden örgütleyerek hazırlanmayı başarmış olması gerçeğinden kaynaklanır. Paşa böylece, "devletin kapsamını ... Osmanlıların geleneksel olarak kabul ettiği sınırların dışına taşırmıştır ... [ve bunu] diğer Osmanlı reformcularından çok daha sert bir şekilde"[26] yapmıştır. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer reformcu valilerin başarısız olduğu yerde, özellikle Mehmed Ali'nin nasıl başarılı olduğu ve vilâyetinde başlattığı reformların komşu valiler ve hatta bizzat Padişahın aleyhine olmak üzere Paşa'ya nasıl gücünü genişletme imkânı verdiği sorusu hâlâ yanıtlanmayı bekliyor.

Marsot ise, Mehmed Ali'nin gözü kapalı bir şekilde genişleme peşinde koştuğunu kabul etmez ve onun yayılmacı politikasının en iyi ekonomik kavramlarla anlaşılabileceğini iddia eder. "Fethin değeri bizzat fetih değildi. Fetih, Mısır'ın ekonomisine ne katacağına bakılarak değerlendiriliyordu ... Yayılma, başka araçlarla gerçekleştirilen bir ekonomik planlamaydı."[27] Bu sav da yanıtlamaktan çok, daha fazla soruya yol açmaktadır. Mehmed Ali'nin hükümdarlığı sırasında Mısır'ın şahit olduğu ekonomik büyümenin pazarlara gereksinimi olduğu doğru olsa da, Mısır pazarı, bizzat Marsot'un belirttiği gibi, doygunluğa ulaşmaktan çok uzaktı.[28] Askeri genişleme ile elde edilecek ekonomik kazançların olması, böylesi yayılmaların arkasında

---

24 el-Seyyid Marsot, *Egypt*, s. 196.
25 Shaw ve Shaw, *History*, s. 14-34.
26 *A.g.e.*, s. 11-12.
27 el-Seyyid Marsot, *Egypt*, s. 197.
28 *A.g.e.*, s. 196.

yatan nedenin illa ekonomik kazançlar olduğu anlamına gelmez.[29] Hicaz seferinin, Lawson'un iddia ettiği gibi, Paşa'nın Kızıldeniz ticaretinden elde edilen kazancın bir kısmını Mısır'a yönlendirme arzusundan kaynaklandığı, Paşa'nın Sudan'da olduğu iddia edilen altın madenlerinin cazibesine kapıldığı, Yunan savaşına, Mısır'ın Ege ile ticaretini yeniden tesis etmek için dahil olduğu ve Suriye'nin Paşa'ya donanması için çok ihtiyaç duyduğu keresteyi ve barut için gerekli kömürü sağladığı doğru olabilir. Fakat bu değerlendirmelerin Mehmed Ali'nin yayılma siyasetini şekillendirmesinde belirleyici olduğunu iddia etmek, bu seferlerden ikisinin Padişahın emri üzerine yapıldığı ve Mehmed Ali'nin Padişahın emirlerine gönülsüzce ve uzun tereddütler sonunda rıza gösterdiği gerçeğini görmezden gelmektir. Dahası, bir vilâyetin ilhak edilmesi sonucu bazı ekonomik kazançlar elde edilebilecek olması, askeri işgalin bir bedeli olmadığı anlamına gelmez ve ne Marsot ne de Lawson, Mehmed Ali veya İbrahim tarafından yapılmış askeri ilhakın giderlerini ve kazançlarını karşılaştıran bir ekonomik değerlendirmeye işaret eder. Gerçekte, böylesi bir değerlendirme ancak, ordunun ilhak edilmiş vilâyetteki masraflarının oradan elde edilecek gelirden çok daha fazla olduğunu gösterirdi. Örneğin, Mehmed Ali'nin ilhak ettiği vilâyetlerin belki de en zengin ve verimlisi olan Suriye'nin işgalinin ekonomik getirileri bağlamında, işgalin ekonomik meyvelerinin toplanmasında ciddi sorunlar olduğu anlaşılır. Örneğin, vilâyetin "üretkenliğinin artırılması" için bölge köylülerine diledikleri ürünü ekme izni verilmesi önerilir.[30] Bu sorunların hâlâ güçlü bir şekilde hissedildiği işgalin sonlarına doğru, İbrahim babasına halkı daha fazla üretmeye teşvik etmek için vergileri indirmeyi teklif eder. Mehmed Ali buna "gelirlerimizi artırmak için vergileri indirmekten ziyade [halkı] daha çok çalışmaya" teşvik etmeliyiz diyerek cevap verir. Suriyeliler üzerinde vergi yükünün ağır olduğunu kabul edemeyeceğini ekler çünkü "aldığımız devede kulak kalıyor. Avrupalılar gibi yapmamız ve [sabit olarak] % 5'ini almamız gerekiyor."[31] Bunu, en korkulan şeyin ardından, Suriye'deki ordunun masraflarının oradan elde edilen gelirle karşılanamadığının doğrulandığı ayrıntılı raporları aldıktan sonra söyler.[32]

Benzer şekilde savaşların, yabancı askeri yayılmaları Mısır içinde kendi hayatta kalma mücadeleleri için başarılı bir şekilde kullanabilen bir dizi

29 Böylesi bir sav için bkz. Lawson, *Egyptian Expansionism*.
30 S/5/47/1/110, 22 Zilkade 1249/3 Nisan 1834.
31 S/5/47/2/236, 11 Receb 1255/20 Eylül 1839.
32 S/5/47/2/220, 19 Cemaziyülahir 1255/31 Ağustos 1839.

birbiriyle ilişkili sosyal gücün işine geldiğini ve dolayısıyla da savaşların sosyal gruplar tarafından dikte ettirilmiş olması gerektiğini iddia etmek arabayı atların önüne koşmak anlamına gelir. Devlet bürokratları ve şehirli tacirler koalisyonunun, örneğin, mültezimlerle ve şehirli zanaatkârla olan mücadelelerinde Ege ticaretinin yeniden canlanmasından kazançlı çıkmaları,[33] bu koalisyonun zorunlu olarak Mısır birliklerinin Mora'ya gönderilmesinin arkasında olduğu anlamına gelmez; Lawson da, Paşa'nın bunlar tarafından nasıl ikna edildiğini veya bunların çıkarlarının Paşa için ne kadar öncelikli olduğunu açıkça göstermemektedir.

19. yüzyılın ilk otuz yılında Mısır askeri yayılmasını açıklarken, birkaç genel noktanın akılda tutulması gerekir. İlkin, farklı seferlerin nasıl ve neden düzenlediğinin açığa kavuşturulması gerekir. Kronolojik olarak Mehmed Ali'yi seferden sefere takip eden geleneksel açıklamalar, bu seferleri birbirinden ayıran önemli farkları göz ardı eder ve bunların hepsini sanki aynı ordunun savaşıymış gibi resmeder. Paşa'nın kariyerinin ortasında modern ordusunu, Arap ve Sudan seferlerinden sonra kurmaya başladığı gerçeği önümüzde durmaktadır; dolayısıyla bu olgu onları Mora ve Suriye seferlerinden, katılan orduların büyüklüğü ve doğası açısından farklı kılar. Hicaz seferindeki örneğin, ciddi lojistik sorunlar[34] ve Mağribiler, Sudanlılar, Rumlar ve Ermenilerden oluşan kötü eğitimli askerler,[35] Mora ve Suriye savaşlarındaki olağanüstü ikmal örgütlenmesiyle ve İbrahim Paşa komutasındaki iyi eğitimli ve disiplinli birliklerle taban tabana zıttır.

İkinci olarak, ordu ve ekonomi arasındaki bağlantıların kapsamlı bir analize tabi tutulması gerekir. Örneğin, Suriye savaşının Sudan seferinden ne farkı olduğunu açıklamak için, yurdundan yüzlerce mil ötede konuşlanmış 50 bin kişilik bir ordunun[36] beslenmesi ve yeterince giydirilmesi ve düzenli olarak maaşının ödenmesini sağlayan bir ekonomik altyapının nasıl yaratıldığının açıklanması gerekir. Bu ise ekonominin nasıl işlediğinin anlaşılmasını ve

33 Lawson, *Egyptian Expansionism*, s. 83-116.

34 Dodwell, *Founder of Modern Egypt*, s. 48; al-Rāfᶜī, *ᶜAṣr Muḥammad ᶜAlī*, s. 137, 140, 157. Yıllar sonra, Mehmed Ali bu sefer sırasında karşılaştığı güçlükleri hâlâ hatırlamaktaydı; bkz. Muharrem Ağa'ya 14 Safer 1251/12 Haziran 1835 tarihli mektubu, Amīn Sāmī, der., *Takvīm el-Nīl* (Nil Günlüğü), c. II, *ᶜAṣr Muḥammad ᶜAlī* (Mehmed Ali'nin Hükümdarlığı), Dar el-Kütub, Kahire, 1928, s. 438.

35 Dodwell, *Founder of Modern Egypt*, s. 44.

36 Bu, Suriye'deki birliğe ilişkin Baron de Boislecomte'nin verdiği rakamdır; Douin, der., *Boislecomte*, s. 113.

ekonomik ihtiyaçlar ve askeri yayılma arasında nasıl bağlantıların olduğunun bilinmesini gerektirir.

Üçüncüsü ve en önemlisi, Mısır'ın tüm pratik amaçlar için bir Osmanlı vilâyeti olduğunun ve Mehmed Ali'nin de İstanbul'daki Padişahtan her yıl onay fermanı alan bir Osmanlı valisi olduğunun göz önünde tutulması gerekir. Yoksa, Mehmed Ali'nin Hicaz ve Yunan savaşında Padişahın yardım etmesi buyruğuna neden rıza gösterdiğini açıklamak zorlaşır. Bunu söylemekle beraber, aynı zamanda Mısır'ın, zenginliği İmparatorluk dahilinde neredeyse diğer tüm vilâyetlerden (Balkanlar ve Anadolu hariç) fazla olduğundan[37] ve komşu Suriye ve Hicaz vilâyetleri üzerinde her zaman bir etkisi olduğundan,[38] Osmanlı İmparatorluğu içinde her zaman benzersiz bir konuma sahip olduğunun da belirtilmesi gerekir. Ayn şekilde, Mehmed Ali de herhangi bir Osmanlı valisi değildir; daha sonra Padişahın imparatorluğun geri kalanında uygulayacağı bir "model ve teşvik edici", "19. yüzyıl Ortadoğu tarihindeki en ünlü modernleştiricidir."[39]

Paşa'nın imparatorluktaki hukuki konumu ve Padişaha karşı olan karışık hisleri göz önüne alındığında, askeri faaliyetlerini daha geniş Osmanlı bağlamına yerleştirmek oldukça önemlidir. Mehmed Ali hâkimiyetini Mısır dışına da yayma niyetinde olsa da, bir vali olarak hukuki konumunu kesinlikle çok ciddiye alıyordu. Bu bağlamda sorulması gereken soru, Paşa'nın neden Padişahın yanında Vahabilere ve Rumlara karşı savaşmayı kabul ettiği ve daha sonra 1831'de onunla karşı karşıya geldiğidir.

Yukarıda belirtilen tüm hususlarda, Suriye kilit bir öneme sahiptir. Modern ordu, Mora seferinde oluşum halindedir ve Arabistan ve Sudan seferleri sırasında var olmayan bir ordudur, ilk kez Suriye savaşında tam olarak kullanılır. Dahası, Mısır'ın mali durumu ancak 1820'lerin sonlarında Suriye seferindeki kadar büyük bir ordunun iaşesini sağlamaya yetecek bir şekilde düzenlenir ve üretkenliği bunu karşılayacak bir raddeye yükseltilir.[40] Her şeyin ötesinde, Padişah II. Mahmud'a karşı Paşa'nın yaptığı savaş Suriye savaşıdır; dolayısıyla bu, Padişaha yardım ettiği önceki savaşlardan ayrılır. Bu bölümün geri kalanı, dolayısıyla, Suriye seferi üzerinde yoğunlaşacak ve ilkin Paşa'nın Suriye'yi arzu-

37 Stanford J. Shaw, *Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1962, s. 3.

38 Daniel Crecelius, *The Roots of Modern Egypt*, Bibliotheca Islamica, Minneapolis, 1981, s. 12.

39 Shaw and Shaw, *History*, s. 9.

40 Özellikle bkz. Cuno, *The Pasha's Peasants*, tablo 6.3 (s. 118); burada 1829 yılı, 1810'ların sonundan itibaren Mehmed Ali'nin en fazla gelir elde ettiği yıl olarak gösterilmektedir. Ayrıca artan tarımsal üretimle Paşa'nın askeri seferlerini nasıl finanse ettiği için bkz. s. 104-05.

lamasının nedenlerini açıklayacaktır. İkinci olarak, Mehmed Ali'nin Padişaha karşı isyanına giden adımların izini sürme çabası içinde olacak ve fırsatını bulduğu ilk anda hükümdarına karşı koymaya zorlayan şeyin Paşa'nın Padişahtan ve onun Mora seferi sırasındaki taleplerinden duyduğu giderek büyüyen hoşnutsuzluk olduğunu tartışacaktır. Üçüncü olarak, orduyu Suriye'de izleyecek ve seferin nasıl yürütüldüğünün bir resmini çizme çabası içinde olacaktır. Bölüm daha sonra, "Kütahya Antlaşması"nın ve Mehmed Ali'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlık kazanma çabasının İstanbul ile mücadelesinin ilk raundunun sonunda, Avrupalıların ve özellikle de İngilizlerin entrikalarının engelleyici olduğu iddiasının ele alınması ile sonuçlanacaktır.

SURİYE: PAŞA'NIN "İMPARATORLUĞU"NUN TEMEL TAŞI

Fethettiği diğer vilâyetlerin aksine, Mehmed Ali'nin Suriye ile daha ilk baştan beri ilgilendiğini gösteren çeşitli olaylar ve işgal ettiği onca vilâyet içinde en çok istediğinin Suriye olduğunu ve kariyerinin başından itibaren gözünün Suriye üzerinde olduğunu gösteren yeterince delil var. Hatta 1820'lerin başından itibaren giriştiği muazzam askeri yapılanma Suriye'nin işgalinin –doğası gereği başlatılması için uygun anın beklendiği bir operasyon– hazırlığı olarak bile görülebilir.

1810 gibi erken bir tarihte bile Mehmed Ali, komşu vilâyete dönük ilgisini, onun iç işlerine karışma arzusunu ve kendi çıkarları doğrultusunda oradaki gelişmeleri etkilemeye muktedir olduğunu belli eder. Sidon valisi Süleyman Paşa ve Şam valisi Genç Yusuf Paşa arasındaki husumette ikincinin yanında yer alır ve paşalığının geri verilmesi için Babıâli ile görüşmeler yapar.[41] Babıâli'ye ve İstanbul'daki adamı Necip Efendi'ye çeşitli mektuplar yazar ve üstü kapalı olarak Genç Yusuf'un görevine iade edilmemesi halinde hazırlıkları neredeyse tamamlanmış olan Hicaz seferine çıkmayacağını söyler ve bu talepte "kişisel nedenlerle değil ama Hicaz'daki işleri düzene koymak için"[42] ısrarcı olduğunu ekler. Mehmed Ali en sonunda talebinde başarıya ulaşır ve dostu paşalığına yeniden atanmasa da affedilir. Hayatının son altı yılını Mısır'da geçirir.[43]

Mehmed Ali, bundan sonra da gözlerini Suriye'nin üstünden ayırmaz

---

41 Padişahın gözünden düşmüş ve Padişah Süleyman Paşa'yı gizlice Şam valisi olarak atamıştı. Bu rekabetin arka planının bir özeti için bkz. Sālim, *al-Ḥukm al-Miṣrī*, s. 22-3.

42 Sāmī, der., *Takvīm el-Nīl*, c. II, s. 231, 1 Rebiülevvel 1226/27 Mart 1811 tarihli mektup. Ayrıca bkz. Asad J. Rustum, *A Calendar from the Royal Archives of Egypt Relating to the Affairs of Syria*, The American Press, Beyrut, 1940, c. I, s. 4-5, belge no 10-17.

43 Mehmed Ali ona yaşaması için Azbakiyya'da bir yer vermişti; el-Cabartī, *ʿAcāʾib el-Āthār*, c. IV, s. 121, 132, 228 ve 266-9.

ve Mısır'ın yanı sıra Şam eyaletinin de kendisine verilmesini ister. 1812'de, örneğin, bölge ile ilgili amaçları hakkında İngiliz Konsolosu ile konuşur.[44] Ertesi yıl kuvvetleri Arabistan'da Vahabileri bastırmada zorluklar yaşarken, Sadrazam'a bir mektup yazar ve ona sadece Mısır'ın yanı sıra Şam eyaletinin de kendisine verilmesinin ordusunun Arabistan'da uğradığı kayıpları telafi edebileceğini söyler.[45] İki yıl sonra, aynı talebi yineler. Vahabilere karşı verdiği savaşta ikmal hatları uzadıkça ve Suudi başkenti Dar'iyya'ya yapacağı nihai saldırıya hazırlanmak için, en az 20 bin devenin gerekli olduğu anlaşılınca Şam valisinin sürekli verdiği yardım sözlerine rağmen bu sayının sadece 3 bini Suriye'den tedarik edilebilir. Bunun üzerine Necip Efendi'ye bir mektup yazıp Şam eyaletinin kendisine bağlanması hususunda başkentteki üst düzey memurları bir kez daha ikna etmeye çalışmasını söyler.[46] 1821'de, Sidon valisi Abdullah Paşa, Padişahın gözünden düştükten sonra, yeniden paşalığa getirilmesi için Mehmed Ali'den arabuluculuk yapmasını istediğinde, Suriye'deki işlerle yakından ilgilendiğini (ve bunlar üzerindeki etkisini) bir kez daha gösterir. Arabuluculuk rolünü oynamayı kabul eder ve çabaları sayesinde Abdullah Paşa affedilir ve görevine iade edilir.[47]

Dolayısıyla, Suriye'nin gerçekten işgal edilmesinden çok önce, Mısır paşasının orada ciddi bir etkisi söz konusudur. İngiliz Başkonsolosu Henry Salt ile yaptığı bir görüşmede, Mehmed Ali, sadece Suriye üzerinde nasıl bir etkisi olduğunu değil ama aynı zamanda gücünün de ne kadar bilincinde olduğunu gösterir. Başkonsolos ona Yusuf Paşa'nın kendisiyle savaşmak üzere 10 bin askerle Halep'ten gönderildiği doğruysa ne yapacağını sorduğunda, ona şu cevabı verir:

> Bu adam tam bir aptal ve [adamlarının] iaşesini sağlayamaz ve daha şimdiden erzak için bana geldi. Şüphesiz kendisi için, belki de hayal ettiği gibi beni etkilemek için bir şeyler yapmak istiyor ama büyük adamlardan dost istemiyorum... Eğer bana karşı bir şey yapmayı düşünüyorsa, bu sadece onun aptallığını gösterir; onun karşısına disiplinli askerlerimden sadece iki bin tanesini bile göndermem onu yok etmeye yeter. Abdullah Paşa benim yanımda, Dürziler ise onun. Ben çöldeki Araplara hükmedebilirim. Bu adam bir aptal...[48]

44 Dodwell, *Founder of Modern Egypt*, s. 107.
45 Sāmī, der., *Takvīm el-Nīl*, c. II, s. 244, 21 Safer 1228/20 Ağustos 1813 tarihli mektup. Sadrazam, Osmanlı İmparatorluğu'nun Başveziri idi.
46 Bahr Barra 4/138, 15 Safer 1230/28 Ocak 1815.
47 Bu tartışmanın ayrıntılı bir açıklaması için bkz. Sālim, *al-Ḥukm al-Miṣrī*, s. 23-25 ve Rustum, *Origins*, s. 18-20.
48 V. 78/160, Salt, 20 Ocak 1827. Dürziler, Lübnan'daki bir tarikattır.

Suriye'ye ve Suriye'nin iç işlerine dönük bu eski ve köklü ilginin nedenleri vardır. İlk olarak, Suriye'nin zengin hammadde kaynakları, en önemlisi de kuzeyindeki ormanlarda çokça bulunan ağaçlar ve kerestesinin ünüdür. Mısır'da pek fazla orman olmadığını[49] çok iyi bilen Paşa, fellâhları ağaç dikmeleri hususunda teşvik eder.[50] Bununla beraber, ne kadar başarılı olursa olsun, Mısır'da yetişen ağaçların kalitesinin ithal edilenler kadar iyi olamayacağının da farkındadır.[51] Dolayısıyla, Sudan[52] olsun, Kıbrıs,[53] Anadolu[54] veya Avrupa[55] olsun, bulabildiği her yerden kereste ithal eder.

Bu umutsuz kereste ihtiyacı orta büyüklükte bir donanma inşa etme ve bir miktar da "fabrikalara" güvenilir yakıt tedarik etme ihtiyacından doğmuştur. Geniş orman arazileri yüzünden, özellikle de Mısır'a yakınlığı ulaşım masraflarını azalttığından Suriye cazip bir bölgedir.[56] Dahası, geniş ormanlık alanları sayesinde, Suriye'de Paşa'nın çeşitli ihtiyaçları için uygun farklı cinste kereste vardır.[57] Bunların önemine binaen İbrahim, 1833'teki "Kütahya Antlaşması" ile sonuçlanacak görüşmelerin arifesinde, babasına bir mektup yazar ve ona ellerindeki tüm topraklar arasında üçü de Anadolu'nun güney kıyısında yer alan Alanya, Antalya ve İçel'den kesinlikle vazgeçmemeleri gerektiğini söyler.

> Bu yerlerin talep edilmesi, bu bölgelerin ağaçları açısından zengin olmasına dayanır ve kerestelik ağaçlara sahip toprakları olmayan her ulus, donanmasının bakımında büyük güçlüklerle karşılaşacaktır. Tüm bunlar çok aşikârdır. Bildiğiniz gibi, İngiltere orman açısından fakir bir ülkedir ve Avusturya'dan kereste tedarik etmek istediğinde, bu talebi geri çevrilmişti. Mısır da aynı konumdadır. Sizden almış olduğum ve "Oğlum, İstanbul'un ordusuyla mücadele ederken kereste konusuna olanca ihtimamı göster" dediğiniz buyruk da bu önerimi teyit etmektedir.[58]

49 S/1/50/1/178, 29 Receb 1236/3 Mayıs 1821.

50 Bkz. örneğin, S/5/51/1/107, 28 Şaban 1242/28 Mart 1827 ve Sāmī, der., *Takvīm el-Nīl*, c. II, 411, 3 Zilkade 1248/25 Mart 1833 tarihli mektup. 1828-30 arasında Mısır'da dikildiğine inanılan ağaçların sayısı ve türüne ilişkin bir tablo için ayrıca bkz. *a.g.e.*, s. 379.

51 S/1/50/5/69, 9 Rebiülahir 1239/14 Aralık 1823. Bu, onun yerel olarak üretilen tahtaların kalitesiz olduğunu ve ne yakıt olarak ne de topların tekerleklerinin yapımında kullanılamayacağının açıkça farkında olduğu bir mektuptur.

52 S/1/50/2/10 ve S/1/50/2/11, ikisi de 12 Muharrem 1237/10 Ekim 1821.

53 Dhawat, 1/91, 11 Şaban 1238/24 Nisan 1823.

54 S/5/51/1/119, 6 Ramazan 1242/5 Nisan 1827.

55 Bahr Barra, 10/54, 26 Rebiülevvel 1241/9 Kasım 1825.

56 Bu nokta hakkında Salt'ın yerine Başkonsolos John Barker'ın bu konu ve Navarin Savaşı'ndan sonra yeni bir donanma kurmanın maliyeti hakkında yaptığı analiz için bkz. V. 78/170, Barker, 5 Temmuz 1828.

57 S/1/50/6/285, 26 Şevval 1241/4 Haziran 1826; Safer/1/50/6/397, 30 Zilkade 1241/6 Temmuz 1826. Ayrıca bkz. Rustum, *Origins*, s. 64-67.

58 Şam, 18/85, 13 Ramazan 1248/5 Şubat 1833. Bu çeviri Rustum, *Origins*, s. 58-59'dan alınmıştır.

İkinci olarak, Suriye aynı zamanda Paşa için iyi bir insan gücü kaynağı olmayı vaat eden bir yerdir. Mısır bölgedeki en kalabalık vilâyet olsa da, Paşa'nın zorunlu askerlik siyaseti kadar birliklerinin iştirak ettiği farklı savaşlar, tarım alanlarının sürülmeden bırakılması tehlikesiyle karşı karşıya olduğu anlamına gelmekteydi.[59] Paşa aynı zamanda savaşların ekonomik açıdan üretken nüfusun üstündeki olası etkilerinden de endişe duymaktaydı.[60] Bir keresinde ona "Uyruğu olmayan bir vatanın, vatan olmadığı"[61] rapor edilmişti. Bu açıdan bakıldığında da, Paşa'nın gözlerini Suriye'nin üstüne dikmesi için her türlü sebep vardı. İki milyon civarındaki nüfusu ile,[62] Suriye, Paşa için insan gücünden yararlanabileceği çok çekici bir hedefti. 1825 gibi erken bir tarihte, cesur ve güçlü askerler olarak nam salmış Lübnan Dağı'nın sakinlerini askere alma olasılığını düşündüğü söylenmektedir.[63]

Dolayısıyla Paşa'nın her zaman Suriye'yi almayı istediği ve bunu istemek için çeşitli nedenleri olduğu çok açıktır. Bununla beraber, onu ilhak etmeye ancak 1831'de, yani Mısır yönetimini ele geçirmeyi başardıktan yirmi altı yıl sonra cüret edebilir. Bunu neden daha önce değil de ancak o zaman yapar? Hangi olaylar onu böylesi cüretkâr bir eylemde bulunmaya sevk eder? Mehmed Ali'nin Suriye'yi işgal etmek için kökleri geçmişe dayanan nedenleri olduğunu kabul ederek bu bölüm, onu en nihayetinde böyle davranmaya iten şeyin Padişah II. Mahmud'a ve "İstanbul'daki adamlara", yani Osmanlı vezirlerine ve genel olarak saray erkânına[64] olan kişisel düşmanlığı ve güvensizliği olduğunu tartışmaya çalışacaktır. Bu düşmanlık duygusu, Mora Savaşı sırasında ama özellikle de 1825-1827 yıllarında yoğunlaşır ve bu yıllar Paşa'nın Padişah'a karşı gelmesinde belirleyici dönemdir. Bu dönem Mahmut'un başarılı bir şekilde eski Yeniçerileri ilga etmesine ve dolayısıyla da başkent üzerindeki hâkimiyetini güçlendirmesine tanıklık eder; aynı zamanda Padişahın Yunanlılarla olan savaşında Mehmed Ali'den sürekli daha fazla yardım talebinde bulunduğu dönemdir.

---

59 Zorunlu askerliğin tarımsal üretimi etkileyeceği açıkça biliniyordu; bkz. örneğin, Safer/1/48/1/2, 13 Ramazan 1238/25 Mayıs 1823; S/1/48/1/49, 15 Muharrem 1239/22 Kasım 1823.

60 S/5/51/1/37, 11 Receb 1242/10 Şubat 1827.

61 S/1/50/4/363, 5 Ramazan 1239/5 Mayıs 1824.

62 Henri Guys, *Beyrout et le Liban*, Paris, 1850, c. I, s. 275; c. II, s. 209-10; Rustum, *Origins*, s. 69'dan alınmıştır.

63 Douin, *Mission militaire*, s. 79. Lübnanlı bu deli savaşçıların şöhreti için bkz. al-Jabartī, *ʿAjāʾib al-Āthār*, c. IV, s. 226 (Ramazan 1230'un olayları). Ayrıca bkz. Marshal Marmont, Duc de Raguse, *The Present State of Turkish Empire*, çev. Albay Sir Frederic Smith, Thomas Harrison, Londra, s. 244.

64 Mehmed Ali onlara atfen bunu kullanmaktadır. Bkz. örneğin Safer/5/47/2/10, 17 Receb 1251/9 Kasım 1835.

Mehmed Ali Mısır valisi olarak konumunun, Padişahın rızasından veya kendisinden memnun olup olmamasından çok kişisel gücüne bağlı olduğunun farkındadır. Padişahın onu güç kullanarak görevinden alma olasılığı dolayısıyla mümkündür ve eğer bu olacaksa, Suriye büyük olasılıkla bu saldırının gerçekleştirileceği yer olacaktır.[65] Bu karşılıklı güvensizlik ve endişe, Mehmed Ali'nin valiliğinin ilk yıllarına kadar uzanır. Bir önceki Padişah III. Selim, Mehmed Ali'nin Mısır paşalığına kendi sultani arzusuna rağmen getirildiği gerçeğini unutmaz. 1803-1805 arasındaki iktidar mücadelesinde, Mehmed Ali, kendisinin İmparatorluğun bu görece uzak ama oldukça zengin vilâyetinde birbiriyle savaşan çeşitli taraflar arasındaki en yetkin kumandan olduğunu ispatlar ve Padişah da, beğense de beğenmese de Mehmed Ali'nin Kahire'deki işleri kontrol ettiği gerçeğini kabul etmek zorunda kalır.[66] Gücünü kıskanan, etkisinden ve imparatorluktan ayrılma olasılığından korkan Padişah, Mehmed Ali'yi Mısır eyaletinin başına geçtikten sadece bir yıl sonra, 1806'da, Selanik paşalığına getirmeyi dener. Selanikli Musa Paşa, gerçekten de, imparatorluk fermanı uyarınca vali olarak Mehmed Ali'nin yerini almak için Mısır'a varır. Ancak Musa Paşa Mısır'a varınca görür ki Mehmed Ali Osmanlıların düşündüğünden daha güçlü bir desteğe sahiptir ve Osmanlı komutanları Musa Paşa'nın yanındaki gücün Mehmed Ali'yi yerinden etmek için yetersiz olduğuna kanaat getirirler.[67]

Mehmed Ali'yi devirme çabası, Padişah II. Mahmud tarafından 1813'te daha kurnaz bir şekilde bir kez daha tekrarlanır. Mehmed Ali'nin kuvvetleri Mekke ve Medine şehirlerini Vahabilerden almayı başardıktan sonra, Paşa, kölelerinden Latif Ağa'yı, bağlılığının ve hizmetlerinin bir işareti olarak

---

65 1786'da, Osmanlı İmparatorluğu, Padişaha karşı güttükleri yarı-özerk siyaset dolayısıyla Memlûk önderleri Murat ve İbrahim beylere karşı kara kuvvetlerinin de desteklediği al-Cezayirli Hassam Paşa komutasında bir deniz gücü yollamıştı. Bkz. *ᶜAbdül-Vahāb Bakr, el-Devle ᶜOsmāniyye ve Mişr fi el-Nişf el-Sānī min el-Karn el-Sāmin ᶜAshr* (18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır), Dār al-Maᶜārif, Kahire, 1982, s. 240; Shaw, *Ottoman Egypt in Eighteenth Century*, s. 6-8. Mehmed Ali'nin valiliği sırasında, asıl olarak deniz gücü kullanılarak Mısır'ın işgal edilmesine ilişkin bir başka plan hazırlanmıştı; bkz. Ahmad F. Mutwallī, der., *al-Khiṭṭa al ᶜAskeriyye Allati Waḍaᶜatha el Devle el-'Osmāniyye el-Istirdād Mişr min Kabḍat Muḥammad 'Ali* (Osmanlıların Mısır'ı Mehmed Ali'nin elinden almak için yaptıkları askeri plan), al-Zahra, Kahire, 1991. Bu el yazmasından planın 1826'dan sonra hazırlandığı açıkça görülmektedir.

66 Stanford J. Shaw, *Between Old and New*, Mass, Harvard University Press, Cambridge, 1971, s. 290-1. Ayrıca bkz. Shafik Ghorbal, *The Beginning of the Egyptian Question and the Rise of Mehemet Ali*, Routledge, Londra, 1928, s. 207-32.

67 el-Cabartī, *ᶜAcāʾib al-Āthār*, c. IV, s. 9-20 (Rabīᶜ al Thānī olayları, 1221); Georges Douin, der., *L'Angleterre et l'Egypte*, Royal Egyptian Geographical Society, Kahire, 1928-1930, c. II, s. 275, 291, 295; Shaw, *Between Old and New*, s. 290-1.

bu iki şehrin anahtarını Padişaha takdim etmek üzere İstanbul'a gönderir. İstanbul'da kaldığı zaman zarfında Latif Ağa'ya paşalık unvanı verilir ve Mısır'daki efendisine karşı isyan etmesi için cesaretlendirilir. Kahire'ye dönüşünde, Mehmed Ali'yi görevden alan ve onun yerine Latif Ağa'yı Mısır valisi yapan bir fermanla döndüğü dedikoduları ortalıkta dolaşmaya başlar. Vahabilere karşı yapılan seferi denetlemek için o sırada Arabistan'da bulunan Mehmed Ali, son anda yardımcısı ve dostu Mehmed Lazoğlu tarafından bu komplodan haberdar edilir ve Paşa, otoritesine yapılan bu meydan okumayla şahsen ilgilenmek için derhal Mısır'a hareket eder. Fakat Latif Bey'den kişisel intikamını almak için geç kalmıştır zira Mehmed Lazoğlu kalenin dibinde onun kafasını kesmiştir.[68] Mehmed Ali, bu hareketlerin farkında ve Osmanlıların kendisini görevden alma çabalarına karşı her zaman tetiktedir.

Dahası, Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetilme şekli hakkında olumsuz bir kanaate sahiptir ve Osmanlılarla ilgili bir şeyden bahsederken, bazen imparatorluğu küçümsemediğini ve hor gördüğünü belli etmekten kaçınmaz. Örneğin, yeğeni Ahmet Paşa'nın Mekke Valisi olarak yeni görevini düzgün bir şekilde yerine getiremediği ve törenlere ve şatafata aşırı düşkünlüğü ortaya çıkınca, ona bir mektup yazıp şunları söyler:

> Geleneklere takıntılı ve kendi çıkarlarının farkında olmayan bir yönetici, geleneklerin kölesi olur; böylesi bir yöneticiye halk yönetici demez. [Tersine] ona bir deli ve çılgın der. Görebilen herkes için bir zamanlar güçlü ve kudretli bir devlet olsa da Osmanlı Devleti'nin şu anda zayıf ve vezirlerinin tören ve gelenek saplantısı yüzünden sorunlarla boğuştuğu aşikâr bir durumdur.[69]

Başka bir olayda, Osmanlıları daha da küçümsediğini gösterir. Yunan seferinin en sıcak anında, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Stratford Canning, Salt'tan soruna son vermek için İngilizlerin arabuluculuğunu kabul etmeleri hususunda Babıâli'yi ikna etmek üzere Paşa'nın İstanbul'daki etkisini kullanıp kullanmayacağını araştırmasını ister. Salt ile karşılaştığında Paşa "onla-

68 al-Jabartī, *ᶜAcāᵓib el-Āthār*, c. IV, s. 181-3 (Dhū al-Hijja olayları, 1228); Sir John G. Wilkinson, *Modern Egypt and Thebes*, John Murray, Londra, 1843, c, II, s. 534. Bununla beraber, el-Rāfᶜī, bunu Mehmed Ali'den kurtulmak için İstanbul tarafından hazırlanan bir komplo olarak görmemekte ve bunun daha ziyade Latif Paşa'ya karşı duydukları kıskançlık sonucu Mehmed Ali'nin kişisel dostları ve yönetimindekiler tarafından uydurulduğunu söylemektedir. Bu planın ardındaki "gerçek" neden ne olursa olsun, bu olay Mehmed Ali'ye İstanbul'un kendisinden kurtulma planı olarak anlatılmıştı; el-Rāfᶜī, *ᶜAṣr Muḥammad ᶜAlī*, s. 138-41.

69 S/1/50/2/84, 1 Rebiülahir 1237/23 Ocak 1822.

rın [yani İstanbul'daki vezirler] aklı çok karışık ve birbirleriyle kapışmakla meşgul; Padişah ise çok bağnaz ve böylesi bir teklife asla razı gelmeyecek Ulemanın çok fazla etkisinde"[70] şeklinde bir açıklama yaparak reddeder.

Aynı yıl, daha önce, Padişah ve vasalı arasında bir zamanlar az çok dostane ve değişken ilişkinin sona ermek üzere olduğunun işareti olarak anılabilecek bir olay gelişmiştir. Mahmud Haziran 1826'da yeniçerilerden kesin bir şekilde kurtulmayı başardığında, Mehmed Ali'nin İstanbul'daki adamı Necip Efendi'yi çağırtmış ve ondan yeni bir nizami ordu kurma konusunda yardımını talep eden bir mektup yazmasını istemişti. Ona "her şeyden öte Mehmed Ali'nin sayesindedir ki modern bir çizgide birliklerin eğitildiğini görebildik"[71] der. Necip Efendi, Paşa'ya ordusunda talim yaptıran eğitmenleri imparatorluk ordusunu eğitmek üzere göndermesini isteyen bir mektup yazar.[72] Padişah Mehmed Ali'ye böylesi önemli reformları gerçekleştirmesi için değer vermiş olsa da, Paşa, ordusundaki subayların Osmanlı ordusundaki subaylardan daha fazla maaş almasının onlar arasında sürtüşmeye ve düşmanlığa yol açabileceği gibi çeşitli mazeretler ileri sürerek Padişaha yardım etmeyi reddeder.[73] Yaptığı en fazla şey başvezire bir mektup yazıp onu bu önemli hareketinden dolayı tebrik etmek ve bundan duyduğu kişisel memnuniyeti belirtmek olmuştur.[74] Özel konuşmalarında ise farklı fikirler dile getirir. Mısır'daki İngiliz Başkonsolosu ile yaptığı görüşmede Paşa, hükümdarına yardım etmeyi reddetmesinin başka nedenleri olduğunu açıkça belirtir. Salt, "Paşa, bana eğiticiler konusunda kendisine bir başvuru yapıldığını fakat Padişah da kendisi ile aynı araçlara sahip olduğundan, bu talebe icap etmekten kaçındığını –ama Frankları işe almayacak kadar dar kafalı olduklarını–" söyler.[75] Mısır'dan eğitimci göndermeyi reddettiğinde, Osmanlıların yeni birliklerini eğitmek için Avrupalıları işe almayacağına inanan Paşa, Osmanlıların çabalarının boşa gideceğini ummuş olmalı.

Padişah güçleriyle gelecekte savaşma olasılığını düşünüp düşünmediği kesin olarak bilinmese de, ipuçları bunu bir olasılık olarak dışlamamaktadır. O andan itibaren bu iki kişinin birbirine karşı beslediği kuşku ve nefret daha da açığa çıkmıştır. 1828'de Padişah Rus askerinin Moldovya, Kafkaslar ve

70 V. 78/147, Salt, 16 Eylül 1826.
71 Bahr Barra 10/123, 25 Zilkade 1241/2 Temmuz 1826.
72 S/1/50/6/437, 12 Muharrem 1242/17 Ağustos. Arapça tercümesi için bkz. Sāmī, der., *Takvīm el-Nīl*, c. II, s. 325.
73 Ahmet Lutfi Efendi, *Tarih-i Lutfi*, İstanbul, 1873, c. I, s. 196.
74 S/1/50/6/402, 16 Zilkade 1241/22 Temmuz 1826.
75 V. 78/147, Salt, 4 Aralık 1826.

Doğu Anadolu'daki ilerleyişini durdurmak için tebaasından yardım istediğinde, Mehmed Ali, bunun karşılığında kendisine Anadolu valiliği verilmediği takdirde yardım etmeyi reddeder.[76] Bu karşılanmayacağını çok iyi bildiği bir taleptir.

Padişahın Mehmed Ali'nin talebini geri çevirmesinin nedeni, karakter farklılığından çok gerçek bir çıkar çatışmasıdır. Kendisi de bir Osmanlı valisi olan ve İmparatorluğun içinde bulunduğu durumun ne kadar ciddi olduğunu farkında olan Paşa, İmparatorlukta kararlı bir reform programının hayata geçirilmesinin aciliyetini savunan diğer 19. yüzyıl Osmanlı reformcularının duygularını paylaşmaktadır. Bununla beraber sorun, bu reformcuların düşündükleri ve II. Mahmud'un öncülüğünü yaptığı reformların, her şey bir yana, merkezi yönetimin vilâyetler üzerindeki otoritesini güçlendirmek anlamına gelmesine karşın, Mehmed Ali'nin Mısır'daki reformlarının bunun tam tersini ifade etmesi gerçeğinde yatar. Zira Mehmed Ali'nin gerçekleştirmeyi başardığı şey, komşu vilâyetleri denetleme sayesinde İmparatorluk içinde İstanbul'a rakip bir başka merkez yaratmak ve hatta İmparatorlukta önde gelen politik bir merkez haline gelerek İstanbul'un üstünlüğüne meydan okumaktı ve bu anlamıyla II. Mahmud ve Mehmed Ali aslında rakiptiler. Asad Rustum'un çok yerinde bir şekilde belirttiği gibi, "II. Mahmud Anadolu'daki derebeylerini, Bağdatlı Davut Paşa'yı ve Yanyalı Ali Paşa'yı ezmişti... dolayısıyla, II. Mahmud ile giriştiği mücadelede Mehmed Ali zenginliği, konumu ve prestiji kadar muhtemelen hayatı için de savaşıyordu."[77]

BARDAĞI TAŞIRAN SON DAMLA: MORA

Mehmed Ali'nin kariyerinin başından itibaren bu temel çıkar uyuşmazlığını hissettiği doğru bile olsa, en sonunda Paşa'yı Padişahının sultani isteklerine karşı isyan etmeye iten şeyin Mora savaşının yönetiliş tarzı olduğu görülür; zira en nihayetinde Mısır Valisinin Padişahına karşı ilk açık itaatsizlik eylemine yol açacak isyan tohumları bu sefer sırasında atılır. Özellikle Yunan asilere karşı savaşın yürütülüş tarzını gördükten sonra Paşa, gelecekteki savaşlarda Osmanlılarla birlikte iş yapmasının imkânsız olduğunu anlar.

Mehmed Ali'nin Mora savaşına katılmasının hikâyesi Mehmed Ali'yi Yunan isyanı ile ilgilenmekle görevlendiren imparatorluk emrinin Mısır'a iletildiği 1824 yılına kadar geri gider.[78] Beş ay sonra Paşa 700 süvari ve 4 topçu

76 Shaw and Shaw, *History*, s. 31.
77 Rustum, *Origins*, s. 50.
78 S/1/48/1/167, 4 Cemaziyülahir 1239/5 Şubat 1824.

bataryasının eşlik ettiği 17.000 yeni eğitilmiş piyadeyi Yunanistan'ın güneyindeki Mora yarımadasına gönderir. Bunlar eğitimli ilk altı alaydan dördüdür ve Paşa onları denemek, ne kadar sadık, disiplinli ve eğitimli olduklarını görmek için Mora'nın iyi bir fırsat olduğunu düşünür.[79]

Yeni alaylar çok başarılı olur ve "Yunanlıların alt edilmesi bir yana, Padişahın başarısızlığı için, alarm zillerinin çalmasına neden olur."[80] Fakat basit bir tatbikat yerine gerçek bir savaş olduğundan Mora, Paşa için giderek büyük bir endişe haline gelmiş ve sefer uzadıkça etkileri mali ve diğer kaynaklar üzerinde daha çok hissedilir olmuştur. Bunun nedeni sadece bölgeye gönderilen birliklerin sayısının sürekli artması, bunların maaşlarının, elbiselerinin ve teçhizatlarının gönderilmesi değil ama daha da önemlisi, Padişahın Mehmed Ali'den kendi donanmasının ihtiyaçlarının da karşılanmasını istemesiydi. Böylece İmparatorluk donanması, tekrar Ege'ye açılmadan önce bakım ve teçhizat ile yemek gibi ihtiyaçlarının karşılanması için İskenderiye'ye gönderildi. Osmanlıların kendi donanmalarının ihtiyaçlarını karşılamaktan aciz olması ve bunun için Mısır kaynaklarına güvenmelerinden açıkça çok rahatsız olan İbrahim babasına şöyle yazdı:

> O kadar aciz ve yetersizler ki, firkateynlerinin direklerini bile onaramıyorlar... Siz onlara sunma lütfunda bulunduğunuz miktarın ne olduğunu biliyorsunuz. Ayrıca İskenderiye'deyken yalayıp yuttukları yiyeceklerin miktarını da biliyorsunuz.[81]

İmparatorluk donanmasına gıda, mühimmat ve cephane sağlamak için gösterdiği tüm çabaya ve yaptığı tüm harcamalara[82] rağmen Mehmed Ali, Padişaha yardım etmek için yeterince çaba göstermediği gerekçesi ile azarlanır. Paşa, nakliye gemilerinin iki donanma için gerekli mühimmatı taşıyamayacağını ve Avrupalı ticaret gemilerinin de tarafsızlık gerekçesine sığınarak nakliyat yapmayı reddettiklerini söylediğinde, Mehmed Ali'nin eski düşmanı ve o zaman Kaptan-ı Derya olarak atanan Hüsrev Paşa onu azarlar ve asıl bahane üretenin kendisi olduğunu söyler. İşine bakmasını, "ev için uygun olanın Pazar için

79 Douin, *Mission militaire*, s. xvi; J. Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt*, Luzac, Londra, 1938, s. 114. Ayrıca ilk başta Mora seferi için ayrılmış bunun dışındaki üç alayın teşkili için bkz. S/1/50/4/519, 14 Muharrem 1240/9 Eylül 1824. Bu ilk alayların teşkilinin tam bir resmi için bkz. İkinci Bölüm.

80 H. W. V. Temperley, *England and the Near East: The Crimea*, Longman, Londra, 1964, s. 53.

81 Bahr Barra, 10/86, 13 Cemaziyülahir 1241/24 Aralık 1825; ayrıca bkz. Bahr Barra 10/95, 3 Receb 1241/11 Şubat 1826.

82 S/1/48/2/308, 17 C 1241/28 Ocak 1826.

uygun olmadığını" ve onun işten bahsetmediğini ama bir ev kadını gibi davrandığını da ekler. Paşa'nın böylesi bir dile tahammül etmesi düşünülemez. Bizzat Kaptan-ı Derya'ya, İbrahim Paşa'ya, Necip Efendi'ye ve Divan-ı Hümayun Çavuşbaşı Hüsnü Bey'e oldukça sert bir üslupta yazdığı mektuplarda, Padişahın taleplerini karşılamak için elinden geleni yaparken, ödül olarak böylesi küstah ve hakaret dolu davranışları kabul edemeyeceğini hatırlatır. Kriz zamanlarında neden sadece kendisinin Padişaha yardım için çağrıldığını sorar. Kendisine karşı kullandığı böylesi bir dil için özellikle Kaptan-ı Derya'yı kınar.[83] Aslında Hüsrev Paşa'nın Osmanlı-Mısır donanmalarının birleşik kumandanı olması, Mehmed Ali ve oğlu İbrahim için sürekli bir rahatsızlık kaynağıydı ve Paşa, Hüsrev'in birleşik kumandanlıktan alınması ve İbrahim'e deniz operasyonlarını dilediği gibi yürütebileceği bir serbestlik tanınması için İstanbul'daki tüm etkisini kullanmıştı. Hüsrev Paşa'dan şikâyet etmenin yanı sıra İbrahim kendi adına Rumeli valisi Raşit Paşa'nın kara operasyonlarına karışmasından rahatsızlık duyuyordu ve sonuç olarak bu üç adam arasında dostane bir iş ilişkisi kurulması için gösterilen tüm çabalar başarısız olmuştu. Örneğin İbrahim'in Rumeli valisine atfen kullandığı dil, Osmanlılarla beraber çalışma fikrinin onu ne kadar rahatsız ettiğini göstermektedir. Özellikle de "sürekli aptalca bahaneler öne süren [*leyt ve lealla*; eğerler ve amalar] tüm işlerin gecikmesine yol açtığından" Raşit Paşa ile işbirliği yapmanın imkânsızlığından şikâyet ediyordu. Mora'ya Rumeli valisiyle değil kâfirlerle savaşmak için gönderildiğini eklemişti.[84] Bu şikâyetleri ele alması için Babıâli iki kişiyi görevlendirir (Hüsnü Bey ve Necip Efendi). Bunların görevi İbrahim, Raşit ve Hüsrev'in birleşik kumandasındaki operasyonu denetlemekti. Fakat İbrahim İstanbul'dan gelen biri tarafından denetlenmeyi kabul etmeyecek ve babasınınki dışında herhangi bir otoriteyi tanımayacaktı. Babasına bunlardan şikâyet eden bir mektup yazdı:

> Herkes biliyor ki, tüm bu iş boyunca hiçbir ihmalkârlık veya tembellik emaresi göstermedim... Göstermiş olsaydım bile, neden İstanbul tarafından azarlanacakmışım ki? Siz buradaki adamlarınız aracılığıyla beni cezalandırmaya daha muktedir iken, beni ihmalkârlık ile suçlamak için neden İstanbul'a başvuruluyor ki?[85]

Hüsrev'in görevden alınması talebinin yanıtsız kaldığını gördükten sonra Mehmed Ali, sonunda tehdide başvurur. Babıâli'ye bir mektup yazıp

83 S/1/48/2/343 ve S/1/48/2/344, ikisi de 7 Şaban 1241/18 Mart 1826.
84 Bahr Barra, 10/74, 21 Rebiülahir 1241/3 Aralık 1825.
85 Bahr Barra, 10/85, 13 Cemaziyülahir 1241/24 Aralık 1825.

Hüsrev donanma komutanlığından alınmaz ve dilediği gibi askeri operasyonları yönetmesi için oğlu serbest bırakılmaz ise, İbrahim'in de Yunanlılarla olan savaştan toptan çekilmeyi isteyeceğini söyler.[86] Ültimatomunun İstanbul'a ulaşmasından on beş gün sonra Babıâli, Mehmed Ali'nin talebini kabul eder ve Hüsrev Kaptan-ı Derya görevinden alınır; yaşlı adamın Mehmed Ali'ye karşı garezi daha da artar.[87] Mehmed Ali daha sonra gelen emirlere kendisi (yani Mehmed Ali) tarafından onaylanmadıkça riayet etmemesini söyler. İbrahim, doğal olarak bu durumdan çok hoşnut kalır.[88]

Bu bağlamda Mehmed Ali kendi iradesini Padişaha kabul ettirmeyi başarmıştır ve bu büyük seferin barındırdığı tüm tehlikelere rağmen isteksiz ve şikâyet eden bir vali olarak yardımsever rolünü oynamaya devam eder. Bununla beraber vali olarak konumu onun üstüne tüm ağırlığıyla çökmüştür ve o sırada bile Padişahın otoritesine karşı isyan etmek zorunda kalacağını düşündüğünü gösteren deliller vardır. Örneğin Ocak 1827'de, Paşa Salt ile uzun bir görüşme yapmış ve herhangi bir paşanın kendisinin Padişah karşısındaki bağımsızlığını engellemeyi başarmasının ne kadar zor olduğuna değinmiştir. Kendisine özgü tarzıyla Konsolos'a bir hikâye anlatır:

> 8.000 adamıyla Babıâli'ye karşı ayaklanan Kürdistan sınırlarındaki bir paşanın hikâyesi. Padişah emir verdi ve diğer bir paşa ona karşı 1.500 adamla harekete geçti ve bu paşa kısa sürede ilk paşayı alt ettiğinden askerleri bir hacının ayağındaki kumlar gibi döküldüler.[89]

Ne kadar "Osmanlı tahakkümünden" kurtulmayı umut etse ve ne kadar birliklerinin kendisine olan sadakatinden ve "bir hacının ayağındaki kumlar gibi dökülmeyeceğinden" emin olsa da, Mehmed Ali, "Osmanlı askeri canlanışını"[90] ve Padişahın kendisiyle [yani Mehmed Ali'yle] baş edebilecek bir askeri güce sahip olduğu gerçeğini göz önünde bulunduruyordu. Dahası, Paşa, Padişahın İslâm'ın egemen olduğu topraklardaki manevi otoritesine rıza göstermesi gerektiğini de biliyordu. Müslüman bir valinin imanın koruyucusuna isyan etmesi, Hıristiyan Rum tebaanın Osmanlı hâkimiyetine isyan etmesinden tamamen farklı bir şeydi. Ayrıca Paşa hâlâ Padişahın kendisini

86 V. 78/160, Salt, 20 Ocak 1827.
87 Bahr Barra 11/49, Bahr Barra 11/50, ikisi de 19 Receb 1242/16 Şubat 1827; V. 78/160, Salt, 3 Mart 1827.
88 Bahr Barra 11/62, 24 Şaban 1242/23 Mart 1827.
89 V. 78/160, Salt, 20 Ocak 1827, 10 Subat 1827'deki postanın eki.
90 Avigdor Levy, "The officer corps in Sultan Mahmut II's New Ottoman Army, 1826-39", *International Journal of Middle East Studies* 2 (1971), s. 22.

uzun zamandır arzuladığı Suriye vilâyetiyle ödüllendireceği umudunu koruyordu.[91]

1827'de işler sonunda kötüleşir ve Paşa savaştaki pozisyonunu ciddi olarak gözden geçirmek zorunda kalır. O yılın yazında, Avrupalı güçlerin Yunanlıların Babıâli'den bağımsızlığını kazanması için birleştiği ve Paşa'nın Yunanistan seferinde yer almasının Avrupa'yı karşısına almaya yol açabileceği açıkça ortaya çıkar. Paşa, (İngiliz Başkonsolosu'nun sözleriyle) kendini "çok zor bir durumda" bulmuştur. "Babıâli ondan daha da çok şey bekliyordu ama aynı zamanda o, İngiliz ve Fransız Hükümetlerinin arzularına zıt bir şey yapmaktan endişe duyuyordu." Hatta Salt'a, Yunanistan'ın bağımsızlığı hakkında Avrupalı güçler ve Babıâli arasındaki pazarlıkların başarısız olması durumunda, savaşı bırakmak için bir bahane aramayı önerir. Önerdiği bu şey ancak İngilizlerin ve Fransızların onu "savaştan çekilmeye zorlayacak bir güç gösterisi yapmak" için İskenderiye'ye birleşik bir deniz gücü göndermeleri durumunda mümkün olabilirdi ve [bunun olması durumunda] "birliklerini ve oğlunu derhal Mora'dan çekecekti."[92]

Buna karşılık Babıâli, korkmak için bir neden görmüyor ve Avrupalıların Ege'deki donanmasını ciddiye almıyordu. Başvezir, İbrahim'e bir mektup yazıp ona "Avrupalıların çıkardığı patırtıları ciddiye almamasını" söylemiş ve "zafer gemilerin sayısına değil ama askerlerinin yüreklerinin kudretine bağlı olduğundan" Avrupalı güçlerin "Osmanlı Devleti"ne"[93] karşı yaptığı boş tehditler karşısında dik durması gerektiğini eklemişti. Fakat Mehmed Ali ve İbrahim, başvezirin durum hakkındaki bu iyimser değerlendirmesini paylaşmıyordu ve ikisi de Navarin açıklarındaki birleşik İngiliz, Fransız ve Rus filosunun varlığını çok tehlikeli buluyordu.[94] Mehmed Ali, çok değer verdiği donanmasının büyük bir kısmını kaybettiği Navarin Deniz Savaşı'ndan önce İstanbul'daki adamı Necip Efendi'ye, felaketi önceden gördüğü, samimi ve oldukça çaresiz bir mektup yazar ve ne Avrupalı güçlerle karşı karşıya gelmeye hazır olduğunu ne de bunu arzu ettiğini söyler. Bu mektup, tamamının buraya alınmasını hak edecek kadar ilginçtir.

91 Bkz. örneğin, Osmanlı ziyaretçilerinin önünde Mehmed Ali'nin Suriye'ye müdahale etmesini isteyen bazı "Kudüslü önde gelenler" ile yapılan görüşmeye ilişkin anlatım. Beklendiği gibi, hikâye İstanbul'a iletilmiş ve oradaki ajanlarından biri aracılığıyla Paşa'ya bildirilmişti. Bkz. Bahr Barra 11/31, 5 Cemaziyülahir 1242/5 Aralık 1826. Navarin felaketinden sonra, Mehmed Ali, Necip Efendi'ye bir mektup yazıp ona Suriye konusunu gizlice ve kararlı bir şekilde bir daha açmasını söylemişti. Sāmī, der., *Takvīm el-Nīl*, c. II, s. 333, 26 Cemaziyülahir 1243/15 Ocak 1828 tarihli mektup.

92 V. 78/160, Salt, 30 Haziran 1827.

93 Bahr Barra 12/15, 6 Rebiülahir 1243/28 Ekim 1827.

94 Bahr Barra 12/16, 8 Rebiülahir 1243/30 Ekim 1827.

> Mevcut duruma ilişkin olarak üzerine düşünmeye değer iki konu var. İlki, Avrupalıların hareketlerinin sadece bir blöf olduğu; ikincisi ise filolarının gerçekten de bizim donanmamızın önünü kesmeye çalışacağı... Eğer sadece blöf yapıyorlarsa, bu tam da bizim arzu ettiğimiz şeydir... Ancak, çok iyi bilirsin ki, devletlerin ve krallıkların başındakiler böylesi durumlarla karşılaştığında en iyi şeyin olmasını umut etmekten ziyade en kötü sonucu bekler. Dolayısıyla, eğer Avrupalılar blöf yapmıyorsa... karşılarında duramayacağımızı bilmeliyiz ve olası tek sonuç [eğer öyle yaparsak] tüm donanmanın batması ve 30-40 bin askerin ölmesidir. Bu takdirde, Mehmed Ali Paşa'nın bu felaketin sebebi olduğu söylenecek ve adım böylesi bir utançla ebediyen lekelenecektir ... 30 ya da 40 bin askerin yaşamını harcamanın sorumluluğunu almak kolay değil. Bundan dolayı oğluma, onu savaşı sürdürmeye yüreklendiren mektuplar göndermeye son verdim. Savaşlar, sadece Allah'a dayanarak ve O'na güvenerek değil ama aynı zamanda olası tüm insani çabalar gösterilerek kazanılır. Allah, bize Kitabında [sadece] düşmanın karşısına dikilmeyi [değil ama aynı zamanda] onunla karşılaşıldığında elden gelen her şeyin yapılmasını buyurmuştur. Fakat bu, savaş sanatında tam bilgili olmayı gerektirir. Maalesef, sevgili dostum, bizler savaş adamları [*ehli harpten*] olsak da bu sanatın sadece elif ba'sındayız ama Avrupalılar bizim çok ilerimizde ve [savaş hakkındaki] teorileri pratiğe geçiriyorlar... [Tüm bunlar düşünüldüğünde] iki kötülükten daha iyisini, yani [Yunanlıların] bağımsızlığını düşünmek ve Avusturyalıların [aracılığıyla] yürütülmesini kabul etmek gerekir. Bu ise maalesef... bu iş için harcadığım tüm emeklerin ve paranın, askerlerim ve subaylarımla beraber heba olması anlamına geliyor... Artık Devlet-i Aliyye'nin kaybına mı yoksa kendi boşa giden çabalarıma mı yanayım bilmiyorum? Dolayısıyla büyük bir acı ve keder içindeyim.[95]

Bu samimi mektupta görüldüğü gibi Mehmed Ali Avrupalıların blöf yapmadığını bilecek kadar akıllıdır. Dahası, herhangi bir çatışmanın sonucunun ölümcül olacağından emindir ve Osmanlı-Mısır birleşik donanmasının Navarin'de 20 Ekim 1827'de[96] uğrayacağı korkunç felaketin boyutunu da neredeyse önceden görmüştür. Üç saatten kısa bir süre içinde tüm Osmanlı donanması ve Mısır donanmasının da büyük bir kısmı ya batırılır ya da yakılır.[97] Bu, Mehmed Ali'nin satın almak ve geliştirmek için o kadar çaba harcadığı ve İslâm dünyasının daha önce böylesi bir şeye şahit olmadığını söyleyerek[98] sa-

95 Bahr Barra 12/7, 14 Rebiülahir 1243/6 Ekim 1827.

96 Felaketin haberi Mısır'a 4 Kasım 1827'de ulaşmıştı. Bkz. Edouard Driault, der., *L'Expédition de Crète et de Morée (1823-28)*, Royal Egyptian Geographical Society, Kahire, 1930, s. 288.

97 Savaşa ilişkin detaylı bir açıklama için bkz. C. M. Woodhouse, *The Battle of Navarino*, Hodder and Stoughton, Londra, 1965, s. 110-41; George Douin, *Navarin, le 6 Julillet-20 Octobre 1827*, Royal Egyptian Geographical Society, Kahire, 1927, s. 283-311.

98 S/5/51/1/202, 30 Zilkade 1242/25 Mayıs 1827.

hip olmaktan büyük bir övünç duyduğu donanmadır. Ve bu donanma onun ihmalkârlığı veya kötü yönetimi yüzünden değil ama Babıâli'nin Avrupalıların Yunanistan'ın bağımsızlığı konusundaki "arabuluculuğunu kabul etmeyi inatla ve küstahça reddetmesi" yüzünden kaybedilmiştir.[99] Babıâli'nin bu uzlaşmaz tutumu Navarin'den sonra da değişmez: Babıâli, İbrahim'in Mısır'a dönme taleplerini duymayı bile reddetmiş ve tersine denetimdeki bölgeleri elde tutması, hatta Mora'daki Hıristiyan halka karşı yeni harekâtlar yapması ve gerekirse yolu üstündeki tüm köyleri yakması için baskı yapmaya devam eder.[100] Mehmed Ali, Babıâli'nin bu aptalca ve gerçekdışı taleplerini dinlemeyi reddeder ve Avrupalı güçlerle oğlunun Yunan anakarasından güven içinde geri çekilmesini garanti altına alan bir anlaşma yapmanın yollarını aramaya başlar.[101] Üstelik muhtemelen onu ziyadesiyle etkileyen, Padişah'ın, Mehmed Ali'ye umduğu gibi Suriye'yi vermeyi kabul etmeyip yerine yönetmesi için zaten ele geçirdiği ve Yunan ihtilalinin başından itibaren sürekli karışıklık içinde olan kaynakları ile önemi Suriye'ninkilerle karşılaştırılamayacak Girit Adası'nı vermesidir. Kendisinden beklenen uysal rolü hiçbir zaman kabul etmeyerek uzun zamandır göz koyduğu Suriye'yi almak için hep bir bahane arayacaktır.

İŞGAL

Mehmed Ali, iki yıl boyunca Mora faciasında uğradığı kayıpları telafi etmekle uğraştı ve o sırada kanaatince hak ettiğini almak üzere hazırlandı. (Bu sırada, Berberi eyaletleri Trablusşam, Tunus ve Cezayir'i almak üzere bir sefere çıkması için Fransızlar onunla görüştü. Epey düşündükten ve birçok diplomatik görüşmeden sonra, Paşa, barındırdığı riskler göz önüne alındığında seferin çok maliyetli olacağını ve bunun kendisini çok istediği bölgeden uzaklaştıracağını anlamıştı.)[102] Filosunun Navarin'deki mahvını takiben Paşa, yeni bir donanma kurmaya karar verdi; ama bu kez sadece kendisine gemi satmaya razı olanlardan alarak değil, ama aynı zamanda Mısır'da bizzat bir donanma inşa etmeye çalışarak. Kafasındaki bu hedef doğrultusunda 1829'da İskenderiye'de bir cephanelik inşa etmeye başlayan M. de Cerisy adında bir Fransız mühendisi işe aldı.[103]

99 Driault, *L'Expédition*, s. 288.

100 Bahr Barra 12/18, 17 Rebiülahir 1243/10 Kasım 1827.

101 René Cattaui, der., *Le Règne de Mohamed Aly d'après les archives russes en Egypte*, Royal Egyptian Geographical Society, Kahire, 1931, s. 284.

102 Georges Douin, *Mohamed Ali et l'expédition d'Alger*, Royal Egyptian Geographical Society, Kahire, 1930; Dodwell, *Founder of Modern Egypt*, s. 94-105.

103 Cephanelik inşası önceki hazırlıklar için bkz. V. 78/170, Barker, 5 Temmuz 1828; A. B. Klot Bey, *Aperçu général sur l'Egypte*, Fortin, Mason, Paris, 1840, c. II, 236-49.

İki yıl sonra, Suriye'nin işgali için yapılan hazırlıklar neredeyse tamamlanmıştı. Doğal olarak, bu hazırlıkların gerçek amacı açıklanmamıştı ve 1831 yazı boyunca İskenderiye ve Kahire'de gözlemlenen askeri hareketliliğin amacı hakkında Londra, Paris ve İstanbul'da sürekli spekülasyonlar yapılmaktaydı.[104] Askere alma dalgaları öyle bir raddeye ulaşmıştı ki, Avrupalı güçler bunların gerçek amacı hakkında şüpheler duymaya başlamıştı[105] İskenderiye'deki donanma cephaneliğinin faaliyetleri de epey artmıştı[106] Askeri fabrikalardaki üretim en üst seviyeye çıkarılmış ve Paşa'nın belirlediği hedeflere ulaşmak için Cuma tatilleri iptal edilmişti.[107]

Sonunda 2 Kasım 1831'de, kritik an gelmiş ve biri kara, diğeri deniz, iki koldan Suriye'ye girmeleri emredilmişti. (Birlikler aslında harekete yazın geçecekken Kahire'de patlak veren ve orduyu büyük zarara uğratan Kolera salgını yüzünden harekât sonbahara ertelenmişti.)[108] Dört piyade alayı[109] ve aynı sayıda süvari alayı[110] karayoluyla El Ariş ve oradan da Yafa'ya doğru Kahire'nin kuzeyindeki Salihiye'den çıkmıştı.[111] Yafa'da, deniz yoluyla 9 Kasım'da[112] varmış olan İbrahim Paşa ile buluşmuşlar ve üç gün sonra da şehre girmişlerdi.[113] İbrahim Paşa kurmay subaylarını[114] taşıyan on altı savaş gemisinden ve kırk hafif top, bir dizi kuşatma topu ve bunlara ek olarak 30.000

104 Daha önce, Mart 1829'da, John Barker, Kahire ve İskenderiye'de artan askeri hareketliliğin Padişahın Ruslara karşı savaşına yardım etmeyi amaçlayan bir seferin hazırlıkları olduğunu düşünmüştü; V. 78/184, Barker, 10 Mart 1829. Dodwell ise Üsküdarlı Mustafa Paşa'nın isyanını bastırmak için Paşa'dan asker göndermesini istediğini söylemektedir. Bu talep geri çekildiğinde, "toplanmış birliklerin Akkâlı Abdullah Paşa'ya saldırmak için kullanılmasını önermişti"; Dodwell, *Founder of Modern Egypt*, s. 108.

105 Georges Douin, der., *La Première Guerre de Syrie*, Royal Egyptian Geographical Society, Kahire, 1931, c. I, s. 7, 31, 61; Douin, L'Expédition d'Alger, s. 6.

106 Douin, *La Première Guerre*, c. I, s. 27.

107 S/5/51/2/68, 7 Zilkade 1247/9 Nisan 1832; S/5/51/2/91, 17 Zilkade 1247/19 Nisan 1832. Bu iki belge de barut üretimi ile ilgilidir.

108 La Verne Kuhnke, *Lives at Risk*, University of California Press, Berkeley, 1990, s. 51-7. el-Rāfʿī bu salgında ordunun 5.000 adam kaybettiğini ve ayrıca 15.000 sivilin de öldüğünü söylemektedir; el-Rāfʿī, *ʿAṣr Muḥammad ʿAlī*, s. 222.

109 Bunlar Yusuf Bey komutasındaki 8., Ahmet Bey komutasındaki 10., Mehmed Bey komutasındaki 13. ve Yakup Bey'in komutasındaki 12. alaylardır. Piyade alaylarının genel kumandanı Yeğen İbrahim Paşa idi.

110 Bunlar Salih Bey komutasındaki 5., Ahmet Bey komutasındaki 5., Halil Bey komutasındaki 6. ve Yusuf Bey komutasındaki 7. alaylar idi. Bu süvari birliklerinin genel kumandanı Mehmed Ali'nin torunu Abbas Paşa idi.

111 Oraya 14 Kasım 1831'de ulaşmışlardı; Şam 1/27, 21 Cemaziyülahir 1247/26 Kasım 1831.

112 Şam 1/13, 4 Cemaziyülahir 1247/10 Kasım 1831; Sāmī, der., *Takvīm el-Nīl*, c. II, s. 384.

113 Şam 1/23 18 Cemaziyülahir 1247/24 Kasım 1831.

114 Bunlar: Cihaddiye-i Rical-ı Reisi Osman Bey, Süleyman Bey (Albay Sèves), Başkomutan Nazif Bey ve Maliye müdürü Bahari Hana Bey idi.

askeri[115] bulan birleşik kara ve deniz kuvvetleri için gerekli yiyecek, cephane, giysi ve tıbbi malzemeyi taşıyan on yedi nakliye gemisinden oluşan bir donanmaya kumanda ediyordu.

Yafa'yı aldıktan sonra İbrahim, fazla bir çabaya gerek kalmadan 17 Kasım 1831'de Hayfa şehrine girdi. Hemen bunun akabinde Sidon, Sur, Beyrut, Trablusşam, Lazkiye, Kudüs ve Nablus Mehmed Ali'nin oğlunun yanında yer aldı; böylece ona çabalarını stratejik Akkâ kentinin ele geçirilmesine yoğunlaştırma imkânı verdiler.[116] Ordu bu oldukça güçlü kalenin önlerine Kasım ayında ulaşmış ve 4 Aralık 1831'de şehri kuşatmıştı.[117]

İbrahim'in ordusunun Suriye'de ilerleyişinin olağanüstü başarısı karşısında korkuya kapılan Padişah, Mehmed Ali'yi kuvvetlerini geri çekmesi için ikna etmek, buna razı gelmezse yeni nizami birliklerden oluşan büyük bir ordunun oğlunun kuvvetlerine karşı toplanacağı hususunda onu uyarmak üzere İskenderiye'ye özel bir elçi gönderdi.[118] Mısırlı paşanın güçlerini geri çekme niyetinde olmadığı anlaşılınca, Babıâli Suriye'deki valilere asker toplamalarını ve İbrahim'in birlikleriyle savaşa hazırlanmaları için askerleri Halep'e göndermelerini emretti. Halep vali yardımcısı Mehmed Paşa'ya Suriye ve Arabistan Seraskeri unvanı verilmişti ve Mısır ordusunun ilerleyişini durduracağı umulan bu güç onun komutasına verildi.[119] Bunun yanı sıra yıllık tevcihat (vilâyet valilerinin atamaları) ile Mısır, Cidde ve Girit eyaletlerinin valiliklerinin, Babıâli'nin geri çekilme talebine Mehmed Ali ve İbrahim olumlu cevap verinceye kadar boş bırakılacağı ilan edildi. Bundan bir sonuç çıkmayınca, Mehmed Ali ve İbrahim Paşa'yı dinden çıkaran ve paşalıklarını yeniçerileri ortadan kaldıran ve o sırada Edirne Valisi olan Hüseyin Paşa'ya veren bir fetva yayınlandı. Ayrıca bu Paşa, Halep'teki Mehmed Paşa'nın kuvvetleriyle birleşerek İbrahim Paşa'yı durdurmakla görevlendirilen Anadolu'daki Osmanlı kuvvetlerinin de başına getirilmişti.[120]

---

115 Abū-ᶜIzzeddīn, *İbrāhīm Bāshā fī Sūriyya*, s. 73-4; E. de Cadalvène ve E. Barrault, *Historie de la guerre de Méhémed-Ali contre la Porte Ottomane en Syrie et en Asie Mineure*, Paris, 1837, s. 62-3; Ismāᶜīl Serheng, *Hakā'i el-Ahbār fi Düvel el-Bihār*, Bulak, Kahire, 1898, c. II, s. 245. Marshal Marmont alayların sayısını abartmakta ve ordunun büyüklüğünün "yaklaşık 40.000 kişi" olduğunu söylemektedir; Marshal Marmont, *Turkish Empire*, s. 245.

116 Şam 1/23, 18 Cemaziyülahir 1247/24 Kasım 1831; Edouard Gouin, *L'Egypte au XIX siècle*, Paris, 1847, s. 418. İbrahim'in Akkâ'da karşısına çıkan tahkimatlar için bkz. Asad J. Rustum, *Notes on Akka and its Defences under Ibrahim Paşa* (1926), s. 5-22.

117 Abū-ᶜIzzeddīn, *Ibrāhīm Bāshā fī Sūriyya*, s. 79.

118 Şam 2/60, 13 Receb 1247/18 Aralık 1831; Cadalvène ve Barrault, *La Guerre de Méhémet-Ali*, s. 80-83.

119 Lutfi, *Tarih-i Lutfi*, c. IV, s. 6; Cadalvène ve Barrault, *La Guerre de Mèhèmet-Ali*, s. 83.

120 Cattaui, der., *Mohamed Aly*, c. I, s. 476; Cadalvène ve Barrault, *La Guerre de Méhémet-Ali*, s. 99;

Bu arada Mısır kuvvetleri, otuz iki yıl önce Napolyon'un kuşatmasına direnmiş Akkâ şehrinin kuşatmasını daha da sıkılaştırıyordu. Yaklaşık altı aylık bir sürenin sonunda şehir 27 Mayıs 1832'de düştü.[121] Bunu takiben İbrahim, Şam'ı almak için kuzeye doğru ilerledi ve 16 Haziran 1832'de şehre girdi.[122] Daha sonra, Hüseyin Paşa'yla birleşmeden Mehmed Paşa'nın ordusuyla karşılaşmak için daha da kuzeye ilerledi. Bunu başardı ve dört piyade, üç süvari alayından ve 15.000 kişilik düzensiz birliklerden oluşan bir orduya kumanda eden Mehmed Paşa'yla karşılaştı. 8 Temmuz 1832'de Humus yakınlarında Mehmed Paşa'nın ordusunun yenilgisiyle sonuçlanan çetin bir muharebe cereyan etti. Mehmed Paşa'nın ordusundan yaklaşık 2.000 kişi öldürüldü, 2.500-3.000 kişi esir alındı ve bunun yanı sıra tüm cephanesi, çadırları ve yirmi dört topu ele geçirildi.[123] Bununla beraber İbrahim Paşa, "serdar olarak atanmış mundar Hüseyin Paşa'nın"[124] karşısına çıkmakta kararlıydı. Hüseyin Paşa Anadolu'dan yola çıkmakta geç kalmıştı ve Mehmed Paşa, İbrahim Paşa'nın ordusuyla karşılaşmadan önce onunla birleşmek yerine karşısında Mehmed Paşa'nın Humus Savaşı'ndan kaçan ordusundan geriye kalanları bulmuştu.[125] İbrahim Paşa, rakibi Hüseyin Paşa ile Toros Dağları'nın güneyinde, Suriye sınırının en kuzey noktasında meşhur Bilan Savaşı'nda karşı karşıya geldi. 29 Temmuz 1832'de yarısı Hüseyin Paşa'nın komutasındaki düzenli birlikler olmak üzere 20.000 kişiden oluşan Türk ordusu tümü İbrahim Paşa'nın komutasındaki dört piyade alayı ve bunları destekleyen üç süvari alayı ve dört topçu bataryasından oluşan on altı bin kişilik Mısır ordusuyla savaşa tutuştu. Üç buçuk saatlik zorlu bir muharebenin sonunda İbrahim kesin bir zafer kazandı: Osmanlılar yaklaşık 1.000 asker kaybetmiş ve askerlerin 1.900'ü de esir alınmıştı. Ayrıca yirmi top da Mısırlıların eline geç-

---

Lutfi, Tarih-i Lutfi, c. IV, s. 7.

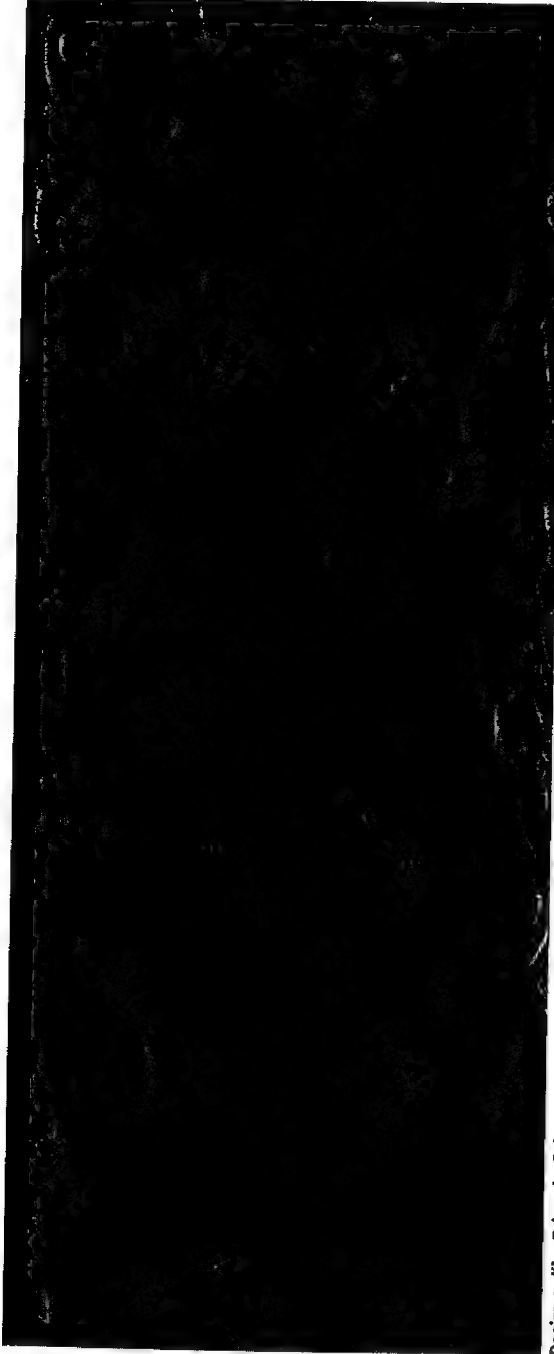
121 Çetin bir çatışmanın ardından şehrin nasıl düştüğüne ilişkin o döneme ait bir anlatım için bkz. Asad J. Rustum, der., *Hurūb Ibrāhīm Bāshā fī Sūriyya wa'l-Anāḍūl* (İbrahim Paşa'nın Suriye ve Anadolu'daki Savaşları), Imprimerie Syrienne, Heliopolis, tarih yok, c. I, s. 17-18.

122 Ordunun Şam'a girişine ilişkin bir görgü tanıklığı için bkz. Ebū-ᶜİzzeddīn, s. 92-3 tarafından aktarılan anonim anlatım.

123 Şam 9/52, 9 S 1248/8 Temmuz 1832; Şam 9/65, 12 S 1248/11 Temmuz 1832. Bu son belgenin Arapça tercümesi için bkz. Sāmī, der., *Takvīm el-Nīl*, c. II, s. 398-400. Savaşın tasviri için bkz. St. John, *Egypt*, c. II, s. 498-500; Marshal Marmont, *Turkish Empire*, s. 247-50; Gouin, *L'Egypte*, s. 441.

124 Şam 9/121, 21 S 1248/20 Temmuz 1832. Bu rütbeye terfisi ve aynı zamanda askeri geçmişine ilişkin olarak bkz. Cadalvène ve Barrault, *La Guerre de Mèhèmet-Ali*, s. 161-2; Lutfi, *Tarih-i Lutfi*, c. IV, s. 7; ᶜAbdel-Raḥmān Zekī, "The first and second Syrian campaigns", *Zikrā el-Baṭal el-Fātiḥ Ibrāhīm Bāshā, 1848-1948* (Fatih İbrahim Paşa'nın Yüzüncü Yılı 1848-1948), Madbuli, Kahire, 1990 (1948), s. 312-13; Ebū-ᶜİzzeddīn, s. 102; Shaw and Shaw, *History*, s. 33.

125 Ebū-ᶜİzzeddīn, *Ibrāhīm Bāshā fī Sūriyya*, s. 102.

Resim 2. "La Prise de Saint-Jean d'Acre par les troupes égyptiennes" (Saint-Jean d'Acre'ın Mısır askerlerince yakalanışı): Kahire'de İbrahim Paşa heykelinin kaidesinde rölyef, Jules Cordier tarafından yapılmıştır.

mişti. İbrahim ise 102 askerini ve 172 atını kaybetmişti; 162 asker ise yaralanmıştı.[126]

O ana kadar bu birliklerin Suriye'deki ilerleyişinin görünürdeki nedeni, zorunlu askerlikten ve Paşa'nın yönetiminin koyduğu vergilerden kurtulmak için Suriye'ye kaçan Mısırlı köylülere kucak açan Akkâ valisi Abdullah Paşa'yı cezalandırmaktı.[127] Mehmed Ali, Abdullah Paşa'nın köylüleri geri vermeyi reddetmesi hususunda Babıâli nezdinde şikâyette bulunduğunda, Babıâli ona Mısır ve Suriye'nin birer İmparatorluk eyaleti olduğundan Padişahın kendi hâkimiyetindeki bölgeler olduğu sürece tebaasının nerede ikamet etmek istediğine karışmayacağı yanıtını vermişti.[128] Tabii ki bu, böylesi zor ve tehlikeli bir seferin gerçek ve asıl nedeni değildi ve Babıâli bunun sadece bir bahane olduğunu çok iyi biliyordu.[129] Fakat bu, Kahire'nin resmi açıklaması olmaya devam etti.[130]

Bu arada İbrahim kuzeye doğru ilerlemeye devam ediyordu. Toros dağlarını aşıp stratejik Tarsus ve Adana şehirlerini aldıktan sonra (31 Temmuz 1832), babasından gelecek direktifleri beklemek üzere daha fazla ilerlemedi. Osmanlı orduları bir saldırı gerçekleştirecek konumda olmadığından, herhangi bir tehlike söz konusu değildi.[131] Çok büyük bir bölge İbrahim'in eline geçmişti fakat güvenliğin sağlanması ve garnizonların farklı şehirlere dağıtılması gerekiyordu. Mısır'dan gelen yeni takviyelerle gedikler kapatıldıktan[132] ve yeni malzemeler ile ikmal ulaştıktan sonra, Sivas'a, Diyarbakır'a ve Erzurum'a giden yolun denetim altına alınması için Urfa; Toros dağlarındaki olası askeri manevraların denetlenmesi için de Maraş alınmıştı. Mısır ile yapılan haberleşmenin çoğu, Mısır donanmasının rahat bir denetim kurduğu Doğu Akdeniz yoluyla yapılmaktaydı.[133]

---

126 Şam 10/15, 3 Rebiülevvel 1248/31 Temmuz 1832; Şam 10/30, 5 Rebiülevvel 1248/2 Ağustos 1832; Şam 10/38, 5 Rebiülevvel 1248/2 Ağustos 1832; Şam 10/105, 13 Rebiülevvel 1248/10 Ağustos 1832 (son iki belge savaş esirleri ile alakalı detaylı bilgiler vermektedir); Sāmī, der., *Takvīm el-Nīl*, c. II, s. 402; Cadalvène ve Barrault, *La Guerre de Mèhèmet-Ali*, s. 179-89; Marshal Marmont, *Turkish Empire*, s. 250-2.

127 Rustum, *Origins*, s. 17-32. Mehmed Ali bir süredir Abdullah Paşa'nın faaliyetlerini Babıâli'ye şikâyet ediyordu; Bahr Barra 13/69, 14 L 1245/11 Nisan 1830.

128 Serheng, *Hakā'ik el-Ahbār*, c. II, s. 243.

129 Askeri faaliyetlerin başlamasından önce Babıâli'nin Mehmed Ali'nin gerçek niyetini açıkça anladığının bir örneği olarak bkz. Şam 1/2 bis, 3 Rebiülevvel 1247/12 Ağustos 1831.

130 Bkz. örneğin Mehmed Ali'nin Babıâli'ye yazdığı ve böylesi dramatik bir adımı sürekli Abdullah Paşa'nın faaliyetleri hakkında Babıâli'ye şikâyette bulunmasına karşın bir yanıt alamadıktan ve "tersine tamamen unutulduktan sonra" attığını söylediği mektup; S/5/51/2/1, 5 S 1247/9 Ocak 1832.

131 Cattaui, der., *Mohamed Aly*, c. I, s. 534-555; Douin, der., *La Première Guerre*, c. I, s. 299.

132 Safer/1/48/4/30, 16 Cemaziyülahir 1248/10 Kasım 1832; Sāmī, der., *Takvīm el-Nīl*, c. II, s. 407, 409, 410.

133 Marshal Marmont, *Turkish Empire*, s. 252-3; Douin, der., *La Première Guerre*, c. I, s. 450.

Bu yenilgiler üzerine Padişah II. Mahmud, "başarısıyla tahtını tehlikeye atan bir ordunun ilerleyişini durdurmak"[134] için bir başka ordu toplamaya girişti. Sadrazam Mehmed Reşit Paşa'yı (Hüsrev'in müttefiki ve koruması altındaki) İmparatorluğun farklı vilâyetlerinden adam toplayarak yeni bir ordu kurmakla görevlendirdi. Ekim 1832 sonuna doğru, Sadrazam, dört ana kısımdan oluşan 80.000 kişilik güçlü bir ordu kurmayı başarmıştı. İlk kısım çoğu Arnavut olan ve Üsküdar'da konuşlanmış nizami birliklerden oluşan 20.000 kişilik bir kuvvetti ve bizzat Sadrazamın komutası altındaydı. İkincisi, Erzurum civarında toplanmış yaklaşık aynı sayıda bir kuvvetti ve Trabzon valisi Osman Bey'in komutasındaydı. Üçüncü kısım Süleyman Paşa komutası altında, yaklaşık 10.000 askerden oluşmaktaydı ve İbrahim Paşa'nın Güney Anadolu'daki ordusunun kuzeyinde konuşlanmıştı. Dördüncü ve son kısım ise Hüseyin Paşa'nın ordusundan geriye kalan 20.000-30.000 kişiden oluşmaktaydı ve Rauf Paşa'nın komutasında Konya yakınlarındaydı.[135] Osmanlıların yaptığı bu hazırlıkların farkında olan İbrahim, diğer birliklerle birleşerek başa çıkılması daha zor bir cephe teşkil etmeden bu vilâyetteki birliklerin üzerine yürümek için babasından izin koparmaya çalışıyordu. Sonunda, adamlarına Anadolu platosunun tam ortasındaki stratejik Konya şehrine doğru ilerlemeleri emrini verdi. İki ay sonra, 21 Aralık 1832'de, iki ordu şehrin kuzeyindeki düzlükte karşılaştı ve yedi saatlik bir muharebenin sonunda İbrahim'in ordusu Sadrazam Reşit Paşa komutasındaki Osmanlılara ağır bir yenilgi tattırmayı başardı.[136]

Bu İbrahim'in o ana kadar kazandığı en kesin zaferdi: Osmanlılar doksan iki top, 3.000 asker kaybetmişti; askerlerin 10.000'i de esir düşmüştü. En önemlisi, Mısır ordusu bizzat Sadrazamı esir almış ve onu İbrahim'e teslim etmişti. Mısırlıların kaybı ise sadece 262 kişiydi ve 530 kişi de yaralanmıştı. Osmanlı ordusundan arta kalanlar Eskişehir'de toplandı; yenilgi haberini duyan Padişah, Mehmed Ali'nin taleplerinin birçoğunu kabul etmek zorunda kaldı. Resmi *Takvim-i Vekayi*'ye göre Padişah, "alışılmış lütuf ve alicenaplığı içinde tebaasının kanının dökülmesine bir son vermek için Mısır valisine özel elçiler göndermeye karar verdi."[137]

134 Marshal Marmont, *Turkish Empire*, s. 252.

135 A. Zekī, "The First and second Syrian campaigns", s. 340. Bununla beraber, Marshal Marmont, Osmanlı ordusundaki düzenli birliklerin sayısının 50.000'i aşmadığını söylemektedir; Marshal Marmont, *Turkish Empire*, s. 252.

136 Savaşın bir tasviri için bkz. Dördüncü Bölüm.

137 *Takvim-i Vekayi*, sayı 49, 19 Safer 1248/11 Ocak 1833; bunun bir kopyası aynı zamanda Şam 16/34, 19 Safer 1248/11 Ocak 1833'te yer almaktadır.

"KÜTAHYA ANTLAŞMASI"

Osmanlı donanmasının başı Halil Bey böylece, Mısır Paşası'na sunulmak üzere bir barış teklifiyle İskenderiye'ye gönderildi. Bu, Mayıs 1833'te üzerinde anlaşmaya varılan Kütahya Antlaşması ile sona erecek uzun ve zorlu bir pazarlık sürecini başlattı. Avrupalı güçlerin (esas olarak Rusya ve Fransa'nın) arabulucu olduğu bu anlaşmaya göre, Padişah isteksizce de olsa, asi valisine Mısır, Hicaz ve Girit eyaletlerini vermeye razı olmuştu. Dahası, İbrahim Paşa'ya da Akkâ, Şam, Trablusşam ve Halep vilâyetleri ile uzun tereddütler sonunda Adana'nın *muhassil*liği (vergi toplayıcılığı) verilmişti.[138] Bununla beraber, "Kütahya Antlaşması"nın kalıcı bir çözüm, bir barış antlaşması olmadığına ama Mehmed Ali ve II. Mahmud arasında bir yıldan fazla süren savaş durumuna son vermek için ikisi arasında yapılmış bir anlaşma olduğuna dikkat etmek önemlidir. Paşa konumunu seferden önce olduğundan daha önemli bulmasa da, bu yükseltilmiş statüsünün Padişahın yıllık onayına bağlı ve dolayısıyla da onun kaprislerine ve İstanbul'daki sarayın çeşitli entrikalarına tabi olduğunun farkındadır. Zira son tahlilde Mehmed Ali'ye Avrupalı güçler tarafından da tanınan bağımsız bir statü bahşedilmiyor ve dolayısıyla da uğruna savaştığı ve "çok arzuladığı" düşünülen "bir egemen olarak sahip olması gereken yasal bağımsızlığı"[139] verilmiyordu. Suriye Savaşı'nı sona erdiren antlaşma, olaya dahil olmuş temel taraflardan hiçbirini tatmin etmez. "Padişah, asi bir Paşa tarafından yenilgiye uğratılmanın sıkıntısını yaşamıştı; Mehmed Ali ise ne bağımsız bir statü elde edebilmiş ne de Babıâli üzerinde önemli bir etki sağlayabilmişti, Batılı güçler İbrahim'in zaferlerinin Ruslara açtığı yoldan rahatsızdı; Ruslar ise İstanbul'a daha sağlam bir şekilde yerleşememiş olmaktan dolayı hayal kırıklığına uğramıştı."[140]

"Kütahya Antlaşması"nın belirsiz ve muğlak yapısının nedeninin Mehmed Ali'nin askeri işgalinin meyvelerini toplamasına engel olmak için yapılmış bir Avrupa komplosundan veya İngilizlerin Mehmed Ali'nin bağımsızlık uğrunda gösterdiği çabaları engelleme denemelerinden kaynaklanmadığını iddia etmek doğru bile olsa, bu aynı zamanda Mehmed Ali'nin bu antlaşmayla neticelenen çetin pazarlıklar sırasında sergilediği temkinli ve çoğunluk-

138 A. Zekī, "The First and second Syrian campaigns", s. 360. Bu vilâyetleri Mehmed Ali ve oğluna veren fermanın Mısır'a varışını kutlamak için yapılan gösteriler için bkz. Sāmī, der., *Takvīm el-Nīl*, c. II, s. 412, 19 Zilhicce 1248/9 Mayıs 1833 tarihli mektup; *a.g.e.*, s. 413, 10 M 1249/30 Mayıs 1833 tarihli mektup. Savaş sonrası İbrahim Paşa'nın kuvvetlerinin Suriye içindeki dağıtımı için bkz. Ebū-ʿIzzeddīn, s. 129; Klot Bey, *Aperçu*, c. II, s. 230-2.

139 el-Seyyid Marsot, *Egypt*, s. 231.

140 Dodwell, *Founder of Modern Egypt*, s. 122-3.

la da değişken tutumunun bir sonucuydu. Mehmed Ali'nin temkinli olmasının çeşitli sebepleri olabilir. Asıl nedenlerden biri, Mehmed Ali'nin, farklı Avrupalı güçlerden Padişaha karşı hareketlerine ilişkin olası tepkileri hakkında çelişkili mesajlar almasıdır. Mora Savaşı sırasında, İstanbul'daki Necip Efendi'ye bir mektup yazıp ona "Avrupalılarla ticaret konusunda çok bilgili olsam da konu politik duruma gelince oldukça cahilim"[141] der. Dört yıl sonra, durumu bundan iyi değildir ve bu söz yeni duruma da aynı şekilde tatbik edilebilirdi. 1832'de Fransızlar, Padişah ile olan mücadelesinde onun yanında yer alacakları mesajını gönderiyordu; Ruslar ise, Halil'in İskenderiye'ye varışından sadece bir hafta önce, General Mouraviev'i elçi olarak yollayıp onu, "Konstantinople üzerine yürümede ısrar etmesi durumunda deniz ve kara kuvvetlerini kullanarak karşı duracakları"[142] konusunda sözlü olarak uyarıyordu. Ve Mehmed Ali, en önemli Avrupalı güç olan İngiltere'nin tutumunu da anlayamıyordu; bu durum kısmen onun İngilizler karşısındaki belirsiz tutumundan (bu daha sonra ele alınacaktır) ve kısmen de İngilizlerin, Paşa ile Padişah arasındaki mücadele karşısındaki kararsız ve ikircikli tutumundan kaynaklanıyordu. Oldukça önemli bir konu olduğundan ve Avrupalı güçler (özellikle de İngiltere) sürekli Mehmed Ali'nin bağımsızlık isteğine engel olmakla suçlandığından,[143] ayrıntılı bir şekilde ele almak yerinde olacaktır.

Suriye seferi sırasındaki İngiliz Başkonsolosu John Barker, Paşa'nın Padişaha karşı güttüğü politikalara "her zaman karşı çıkmış" olsa da, "İngiliz Kabinesi politikasını ifşa etmemişti ve Barker anavatanından Mehmed Ali'nin tasarılarının lehinde herhangi bir direktif almamıştı."[144] Mehmed Ali, Barker'dan aldığı mesajların Konsolosun şahsi fikirleri olduğunu ve Padişah ile olan mücadelesi konusunda daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun birliğinin korunması ilkesinin savunulmasının öncüsü olacak İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston'un tamamen sessiz kaldığını biliyordu. "Konstantinople'a ve İskenderiye'ye veya Paris, Viyana ve St. Petersburg'daki İngiliz elçilerine gönderilmiş tek bir sözcük bile yok; 1832'de bu merkezlerden gelen mesajlarda Suriye savaşına değinen bir gözleme rastlamak çok zor."[145] Palmerston'un

141 Bahr Barra, 12/7, 14 Rebiülahir 1243/6 Ekim 1827.
142 J. Barker, *Syria and Egypt*, c. II, s. 191.
143 el-Seyyid Marsot, *Egypt*, s. 231.
144 J. Barker, *Syria and Egypt*, c. II, s. 192.
145 M. Vereté, "Palmerston and Levant Crisis, 1832", *Journal of Modern History*, 24, (Haziran 1952), s. 145. Çok başarılı bir şekilde olmasa da Vereté, Palmerston'un 1832 gibi erken bir tarihte bile Türk-Mısır krizinde İngiliz çıkarlarının nerede olduğuna ilişkin kafasında net bir fikir olduğunu iddia etmektedir. Bununla beraber, örneğin, Palmerston'un Babıâli'nin donanma desteği talebini niçin geri çevirdiğini açıklayamamaktadır. Böyle olsa bile, önemli olan husus, Levant krizi

Mehmed Ali'ye düşmanlığı daha sonra gelişmiştir ve Yedinci Bölüm'de gösterileceği gibi bunun farklı nedenleri vardır.

Her ne olursa olsun, dikkat edilmesi gereken husus, Halil Paşa ile İskenderiye'de bir araya geldiğinde, bağımsızlık Mehmed Ali'nin gündeme getirdiği şartlardan biri *değildir*; bu, İbrahim Paşa'nın Konya yakınlarındaki kampından babasına yazdığı mektuplarda sürekli talep edilmiş olsa da, çok uzun bir süre Mehmed Ali tarafından dile getirilmez. Halil Paşa, 21 Ocak 1833'te bir barış teklifiyle İskenderiye'ye geldiğinde, Mehmed Ali, ona bağımsızlık konusunu açma niyetinde değildir; bunun nedeni sadece bu cüretkâr adıma Avrupalıların ne tepki vereceğini merak etmesi değil ama daha ziyade *bunu düşünmemiş olmasıdır*. Padişahın elçisini nasıl karşıladığına bakmak onu bekleyen çetin pazarlığı nasıl ele almaya çalıştığına ışık tutabilir.

> [Halil Paşa] büyük bir paye verilerek ağırlandı. Onu karşılamak için on yedi pare top atışı yapıldı. Sarayın merdivenlerinin başına vardıktan sonra, merdivenlerden çıkarken Halil Paşa'ya her biri bir koluna girmek suretiyle valiliğin iki adamı eşlik ediyordu. Aynı anda vali de merdivenlerden iniyordu ve neredeyse yolun ortasında karşılaştılar; Halil sürekli valiye eğilmemesi için yalvarıyordu. Karşılaştıklarında, Halil Paşa, dudaklarına götürme niyetiyle valinin elini tutmuştu; vali ona sarılarak ve onu yanaklarından öperek buna mani olmaya çalışsa da Halil Paşa onun eline bir öpücük kondurmaya muvaffak oldu. Daha sonra, valinin eli Halil Paşa'nın sağ elinde, yoğun bir kalabalığın arasından kabul odasına geçtiler. Bu sırada Halil'in diğer eli valinin belindeydi.[146]

Bunlar görüşeceği kişiye öne süreceği şartların karşılanmasının zor olacağı mesajını verme niyetinde olan birinin hareketleri değildir. Bağımsızlığın onun arzusu olduğu ve en başından itibaren imparatorluktan ayrılmayı düşündüğü varsayılacak olursa, kesin bir zafer kazanmak, bağımsızlık talebi için bastırmanın tam zamanı olurdu. Bununla beraber, Halil Paşa'yla yaptığı görüşmelerde Mehmed Ali bağımsızlık konusunu hiç gündeme getirmez; böyle yapması için babasını zorlayan yine İbrahim'dir. Mehmed Ali ancak 1834'te bağımsızlık istemeye başlar. 1833'te bile hâlâ kendini Osmanlı otoritesinin tamamen dışında düşünemiyordur. Dolayısıyla Kütahya Antlaşması'nın belirsiz içeriği, Paşa'nın Osmanlı Padişahı ve ona karşı yürüttüğü askeri eylemler hakkındaki ikircikli duygularını yansıtmaktaydı. Paşa'nın, çatışmala-

---

hakkında açık bir fikre sahip olmuş olsa bile, Mısır'daki konsolos bunların ne olduğunu bilmiyordu ve Mehmed Ali olası İngiliz hareketleri hakkında karanlıkta bırakılmıştı.

146 Barker, *Syria and Egypt*, c. II, s. 193-4.

rın başladığı andan sona erdiği ana kadarki konumunun ele alınması, bu noktayı daha da iyi ortaya koyacaktır.

Birliklerini Suriye'ye gönderdikten ve sadece Padişahın otoritesine açık bir başkaldırıyla alınabilecek şeylere giriştikten sonra bile, Mehmed Ali hâlâ hem Suriye'yi almayı *hem de* Mahmut tarafından affedilmeyi umar. Çok sayıda belge, Mehmed Ali'nin 1832'de yaptığı hareketlere rağmen paçayı hâlâ nasıl sıyırabileceğini ve hatta hem pastayı kapıp hem de yiyebileceğini düşündüğünü göstermektedir. İstanbul'dan onu yaptıklarına son vermeye zorlayan ve yapmadığı takdirde de neticeleri hakkında onu uyaran sayısız mektup aldığı sekiz aylık Akkâ kuşatması boyunca Mehmed Ali hâlâ Padişahın kendisini affetmesi için yalvarıyor ve ondan asi ilan edilmeden Suriye'yi kendisine vermesini istiyordu. Bu cüretkâr askeri hareketi için öne sürdüğü bahanelerin tümünün de Padişahça kabul görmediğini anladığında Başvezire bir mektup yazıp şunları söylemişti:

> Bağışlanamayacak bir şey yapmadığımı düşünüyorum. Maalesef Akkâ [kuşatması] meselesinin üstünün sultanın bir affı ile örtülemeyeceğini düşünemedim. Bu nedenle, [Padişaha] itaat etme ve boyun eğmenin ötesine geçeceğimi düşünmeden bu işe giriştim.[147]

Akkâ'nın düşüşünden sonra Paşa kendine daha çok güvenmeye başlamış olabilir ve öyle görülüyor ki, artık Padişaha ve vezirlerine daha olumsuz duygular beslemektedir. (İbrahim Paşa'ya yazdığı bir mektupta, onları "beş yüzyıldır tiranlık ve hainlik yapan" insanlar olarak nitelendirir.)[148] Yine de, o sıralarda hâlâ İstanbul'daki üst düzey memurlara mektuplar yazıp Padişahın affını dilemektedir; bu mektuplarda yetmiş yaşına geldiğini ve "İman'ın ve [Osmanlı] Devletinin mütevazı bir hizmetkârı"[149] olmak dışında başka bir arzusunun olmadığını söyler. Dahası, ordularının Osmanlılara karşı üst üste kazandığı zaferlerden sonra ve çeşitli şehirlerin imamları Cuma hutbelerinde Mehmed Ali'nin mi yoksa Padişah Mahmut'un mu adının anılacağını sorduğunda, onlara Padişahın adını kullanmaya devam etmeleri yanıtını verir.[150] Bu İbrahim'i o kadar rahatsız eder ki, babasına oldukça sert bir mektup ya-

147 S/5/51/2/5, 24 Ramazan 1247/26 Şubat 1832. Sultan ile kendi adına arabuluculuk yapmaları için İstanbul'daki çeşitli memurlara yazdığı diğer mektuplar için ayrıca bkz. S/5/51/2/2 ve 3, ikisi de 5 Şaban 1247/9 Ocak 1832.

148 S/5/51/2/186, 4 Muharrem 1248/3 Haziran 1832.

149 S/5/51/2/10, 2 Cemaziyülahir 1248/27 Eylül 1832.

150 Şam 9/122, 21 Safer 1248/20 Temmuz 1832.

zıp [babasının] isminin hutbelerde kullanılması için baskı yapar ve onun adına sikkeler bastırır.[151] Sonunda, Bilan Savaşı'ndan sonra 29 Temmuz 1832'de resmi gazete işlevi gören ve kendi memurları kadar Osmanlı memurlarına da seslenen *Vekayi-i Mısriyye*, temkinli ve yatıştırıcı üslubunu bir yana bırakıp daha samimi ama daha az af dileyen bir tutum benimsediğinde İbrahim çok heyecanlanır. Babasına bir mektup yazıp ona "Mısır'ın bağımsızlığı artık aşikâr bir hale geldi ve bu konuyu *Vekayi-i Mısriyye*'de ikiyüzlülük yapmadan açıkça belirtmek beni, zaferlerin kendisinden bile daha mutlu etti"[152] der.

Yine de Mehmed Ali Osmanlı hâkimiyetinden toptan kurtulmaya ve bağımsızlık istemeye ancak 1838'de karar verir. Düşmanlığın resmen başlaması ile o ana kadar geçen yedi yıl boyunca Paşa sadece Osmanlı İmparatorluğu'nda reform yapmayı amaçladığını iddia etmekteydi.[153] Paşa açısından bu sadece bir bahane değildir. Buna kendisi tamamen inanmamış olabilir, ama kendini Osmanlı Padişahına isyan etmiş, toplum dışına itilmiş bir vali olarak da düşünmemektedir; kendisini, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir şeyler yapan biri olarak değil de imparatorluk içinde bir şeyler yapan biri olarak görmesi gerekiyordu.

Bu tereddüt sadece Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'na beslediği ikircikli duyguları ve onun içindeki konumuyla açıklanabilir. Kendini, Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığı amaçlayan bir vilâyet lideri olarak görmekten ziyade Mehmed Ali, kendisinin hâlâ teknik olarak ve hukuken Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bir vilâyeti yönetmek üzere İstanbul'daki Osmanlı Padişahı tarafından atanmış bir vali olduğunu çok iyi biliyordu. Özgür kafalı biri olarak görünse ve vilâyetine ilişkin kararlarını hükümdarına danışmadan alsa da, ki bunlar Osmanlı otoritesini toptan reddettiği anlamına gelmez, Paşa'nın yönetiminin bu yönünü gerçekten ciddiye aldığına dair çeşitli işaretler vardır. Örneğin onu paşalığına yeniden atayan yıllık ferman büyük bir sevinçle karşılanır ve Kale'de okunması için büyük bir kutlama tertip edilir.[154] Paşa'nın kendisi Türkçe konuşur ve bilindiği kadarıyla hiç Arapça konuşmamıştır (her ne kadar Arapça bilmediğine inanmak zor olsa da).[155] Onun Os-

151 Şam 10/257, 29 Rebiülevvel 1248/26 Ağustos 1832.

152 Şam 10/254, 29 Rebiülevvel 1248/26 Ağustos 1832.

153 Bu iddia hakkındaki bir açıklama için bkz. Sabry, *L'Empire égyptien*, s. 152-5. Karşıt bir fikir için bkz. Rustum, *Origins*, s. 33-46.

154 Bkz. örneğin Sāmī, der., *Takvīm el-Nīl*, c. II, s. 284, Hicri 1236/ MS 1820-1 tarihli ferman; S/1/47/2/280, 27 Şevval 1235/8 Ağustos 1820.

155 Kendisine gönderilen tüm mektupların Türkçe olması ve Arapça olanların ise Türkçe tercümesi ile

manlı kimliğinin bir diğer örneği ise, İskenderiye ile Nil'i birleştiren kanal kazıldığında Padişah II. Mahmud'a atfen kanala "Mahmudiye" adını vermeye karar vermesidir.[156] Paşa Osmanlı başkenti İstanbul'daki gelişmelerden çok iyi haberdardır. İstanbul'daki adamı Necip Efendi ve diğer muhbirleri oradaki gelişmeleri gün be gün ona bildiriyorlar ve başkentte çıkarlarını kolluyorlardı.[157] Oradaki gelişmelerden haberdar olmak amacıyla dış ilişkiler başdanışmanı Boğos Bey'e İstanbul ile posta akışını hızlı bir şekilde sağlayacak önlemler almasını emreder.[158] Mehmed Ali başkentteki etkisini artırmak için Osmanlı yönetimindeki çeşitli memurlara ve hanedan mensuplarına düzenli olarak hediye göndermeyi adet edinmiştir.[159] Paşa'nın yönetiminin ve dış görünüşünün Osmanlılığını belki de en iyi kültür ve görgü ile ilgili duyguları ortaya koymaktadır. Yeğeni İbrahim'i eğitmeye karar verdiğinde, onu Londra veya Paris'e değil ama İstanbul'a göndermiştir.[160] Dahası sarayı tam bir Osmanlı tarzında döşenmiştir.[161] Benzer şekilde Kahire'de inşa ettirdiği ve şehrin siluetine hâkim cami de Osmanlı tarzında inşa edilmiştir. Kısacası, Paşa'nın dünyası bir Osmanlı dünyasıdır; olayları bu bağlam için anlar ve bunlar ona ancak bu perspektiften bakınca anlamlı gelir.

Fakat sorun valinin konumuna uysal bir tebaa gibi razı olmayacak kadar hırslı olmasındadır ve zaman ilerledikçe ve daha da güçlendikçe, İstanbul'dan daha fazla bağımsızlık koparma arzusuna kapılır. Yukarıda gösterildiği gibi bu gerilim Yunan isyanı sırasında ivmelenmiş ve 1831'de padişahın izni olmadan oğluna Suriye'yi işgal etme emri verdiğinde iyice su yüzüne çıkmıştır. Yine de yukarıda gösterildiği gibi, attığı bu cüretkâr adımdan pek memnun değildir ve isyankâr konumunu meşrulaştırmakta zorlanır. Görüşlerine ve geçmişine bakıldığında, Osmanlı ile bağlarını tamamen koparmada tereddüt etmesi çok doğaldır; sadece Müslüman bir padişahla savaşmanın sebep

---

gönderilmesi gerektiğine ilişkin açık emri için bkz. Safer/5/51/2/69, Zilkade 1247/ 8 Nisan 1832.

156 Buna ilkin Memlûk yöneticisi al-Sultan el-Eşref Kaitbay'a atfen Eşrefiye denmişti; S/1/47/1/81, 29 Zilkade 1233/30 Eylül 1813. Ayrıca bkz. Sāmī, der., *Takvīm el-Nīl*, c. II, s. 284-5.

157 Bkz. örneğin Bahr Barra 10/44, 7 Rebiülevvel 1241/20 Ekim 1825; Bahr Barra 11/26, 21 Rebiülevvel 1242/23 Kasım 1826.

158 S/1/48/1/26, 29 Şevval 1238/9 Temmuz 1823.

159 Bkz. örneğin S/1/50/4/492 ve S/1/50/4/495, ikisi de 22 Zilkade 1239/20 Ağustos 1824. Valide Sultan'ın aldığı hediyeler için bkz. Bahr Barra 4/53, 23 Safer 1231/14 Ocak 1816. Padişahın aldığı hediyeler ve bunun hakkında İstanbul'da dolaşan söylentiler için bkz. Bahr Barra 4/153, 27 Zilhicce 1231/18 Kasım 1816.

160 S/1/50/4/525 ve 526, ikisi de 14 Muharrem 1240/9 Eylül 1824.

161 Janet Abu-Lughod, *Cairo: 1001 Years of the City Victorious*, Princeton University Press, Princeton, 1971, s. 94. Wilkinson bu sarayların da Avrupa tarzının etkisinde olduğunu söylemektedir; John G. Wilkinson, *Modern Egypt and Thebes*, John Murray, Londra, 1843, c. I, s. 243.

olduğu manevi ve dini sorunlar değil aynı zamanda bu şekilde kendini yakın ve huzurlu hissettiği tek dünyaya ciddi olarak meydan okumaktadır.

SONUÇ

Bu bölüm, Mehmed Ali'nin etkisini Osmanlı İmparatorluğu'nun komşu vilâyetleri üzerine yayma ve İstanbul'daki padişahın imparatorluğu pahasına kendine küçük bir imparatorluk yaratma niyetlerini ortaya koyduğu bir açıklama ile başlar ve 1833'te Paşa'nın sekiz yıl önceki kehanetini yerine getirdiği olaylar ile sona erer. Yine de bu bölüm, olayların teleolojik gelişiminin önemli gerilimleri –Paşa'nın amaçları, arzuları ve bunları nasıl okuduğuyla alakalı gerilimleri– sakladığını iddia etmektedir. Mehmed Ali'nin her zaman Osmanlı yönetiminden kurtulmaya ve hatta kontrol ettiği toprakları Mısır'ın dışında genişletmeye dair güçlü bir arzuya sahip olmuş olabileceği gerçeğini kabul etmekle birlikte, hâlâ bunun tehlikeli bir hareket olacağını düşünüyordu. Bu, sadece Avrupalıların düşmanlığını üzerine çekme olasılığından değil ama aynı zamanda yönetimini Osmanlı egemenliği dışında düşünmeyi zor bulduğundan tehlikeliydi. Bir asi olarak kabul edilmek onun ruhu için ağır bir yük olmuştu ve Osmanlı meşruluğunun dışına itildiğini düşünmek ona çok zor geliyordu. En sonunda dengeyi isyan lehine bozan gelişme Sultanın ondan dahil olmasını istediği Yunan Savaşı'ydı; Padişah bunun güçlü vasalını zayıflatacağını düşünüyordu. Fakat tersine Paşa bunu yeni birliklerini denemek için bir fırsat olarak değerlendirdi ve sonunda gelecekte Padişah ile işbirliği yapmama konusunda hiç olmadığı kadar kararlı bir hale geldi. Mektuplarından anlaşıldığı kadarıyla, o andan önce Padişaha karşı herhangi bir askeri eyleme girişmeyi düşünmez. Mora'daki kuvvetlerini geri çektikten dört yıl sonra, oğlu çok güçlü bir askeri mekanizmanın başında Suriye'ye girer ve Suriye'deki vilâyetlerin on yıl sürecek işgal sürecini başlatır; bu zaman zarfında kuvvetleri Osmanlılarınkiyle dört kez muharebeye tutuşur ve her birinde görkemli zaferler kazanır. Ancak bu askeri zaferler yeni hukuki gerçeklere dönüşmez. Savaş sona erdikten sonra yapılan Kütahya Antlaşması, Mehmed Ali'ye uğruna savaştığı düşünülen bağımsızlığı sağlamaz. Yukarıda gösterildiği gibi; bu sözlü anlaşmanın belirsiz muhtevası, İngiliz veya Avrupalıların Mehmed Ali'nin planlarına olan düşmanlığından veya taleplerini dayatmasına engel olmak için İstanbul'da yaptıkları girişimlerden kaynaklanmıyordu. Daha ziyade, bu, Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu içindeki konumu hakkındaki karmaşık ve belirsiz duygularının ve isyankâr hareketlerinin hukuki sonuçlarına –Osmanlı Padişahı tarafından bir asi olarak ilan edilmek ve Os-

manlı meşruluğundan mahrum bırakılmak– karşı argüman geliştirmedeki yetersizliğini yansıtmaktadır.

Gene de saf askeri düzeyde, ordusunun savaş alanında kazanmayı başardığı zaferlerin çabuk, şok edici ve oldukça başarılı olduğu gerçeği yerindedir. Bu etkileyici başarıların, gafil avlanan ve beklemediği bir yerden gelen meydan okuma karşısında yeterince çabuk ve esnek olamayan İstanbul'daki zayıf yönetim sayesinde mümkün olduğu iddia edilebilir. Fakat her şeyden önce bu sadece çıplak güce dayanılarak mümkün olmuştur. Mehmed Ali'nin etkisini Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş topraklarına yayabilmesini sağlayan, 1820-1821'de kurmaya başladığı modern ordusudur. Üst üste kazanılan zaferleri mümkün kılacak şekilde, Mehmed Ali'nin bu orduyu nasıl yaratabildiği, nasıl eğittiği, maaşlarını nasıl ödediği ve iaşesini nasıl sağladığı takip eden bölümlerin hikâyesidir.

İKİNCİ BÖLÜM

Bir Ordunun Doğuşu: Zorunlu Askerlik ve Direniş

1832'de Benî Suveyf'te bir köye yaptığı ziyareti anlatan İngiliz bir gezgin, testiler, kap kacak, tava ve hasır gibi gayet mütevazı şeyler satan kadınlı erkekli çömelmiş yoksul köylülerden oluşan bir sahne tasvir ederken birden şöyle der:

> bunların ortasında, sanki mütevazı elbiselerinin bayağılığını yüzlerine vurmak istermişçesine, gayet renkli kostümler içinde, çok iyi atlara binmiş aşağı yukarı gezinen ve dörtnala giden atlarını birden gemleyen süvari subaylarını gördük. Muhteşem kızıl pelerin ve işlemeli bir elbise ve pahalı bir şal içinde, güzel at üstünde gür kızıl sakalı ile daha çok bir Alman kaçkınına benzeyen asıl komutan ortaya çıktı.[1]

St. John'un bu sakin köye gelen yeni süvari birlikleriyle ilgili tasvirinde dikkat çeken husus, onun bu iki dünyayı, sivilleri ve askerleri bir araya getiriş biçimidir. Subayların gösterişli, renkli üniformaları, köylülerin mütevazı ve sade, giysileri ve sattıkları şeyler ile çok büyük bir zıtlık içindedir. Bu şekilde bir yan yana geliş, iki dünya arasındaki büyük farklılığı gözler önüne serer; eski, bir anda geleneksel, gerici ve bayağı görünürken, yeni, dinamik ve canlı olarak görünür. Huzurlu küçük köylerinde yaşayan mütevazı köylüler ile at üzerinde gösterişli kızıl pelerinleriyle dolaşan süvariler arasında çok az bir bağlantı kurulabilir ve aynı resim içinde beraberlik ancak birinin diğerine "dayatılması" şeklinde olabilir.

---

1 St. John, *Egypt*, c. I, s. 217.

Aynı şekilde, Mehmed Ali'nin 19. yüzyılın ilk yarısı boyunca Mısır'daki kariyeri de genellikle durağan, geleneksel, gerici Mısır toplumuna gerçekten ihtiyaç duyduğu reformların dayatıldığı bir dönem olarak tarif edilir. Merkezde Mısır'ı içinde bulunduğu sefaletten "kurtarmaya" kararlı tek reformcu olarak Mehmed Ali figürü vardır; ama Yunanistan'ın kuzeyinde küçük bir kasabada yaşamış, okuma yazma bilmez gibi görünen,[2] bilgisiz tütün tüccarının tam olarak nasıl olup da modern tıp bilimi, birliklerin disiplin altına alınması ve yeni bir okul sistemi gibi şeylerin önemini kavradığına ilişkin fazla bir açıklama yoktur. "Modern Mısır'ın kurucusu" bundan dolayı, bir Osmanlı reformcusundan çok bir peygamberi andırır ve başarısızlığı, gününden çok ilerde olması ve halkının kendisini anlamaması gibi bir bahtsızlıkta yatan bir ulu şahsiyet olarak görülür.[3] Mehmed Ali'nin askeri reformlarının ne kadar önemli ve etkileyici olduğunu kabul etseler de, Mehmed Ali hakkındaki tarihsel anlatıların birçoğu, bu reformların Mısır'daki gelişmelerle nasıl bir bağ içinde olduğunu, çağdaşı diğer reform hareketleriyle nasıl ilişkilendirilebileceği ve hatta bizzat Mehmed Ali'nin böylesi fikirlere nasıl sahip olduğunu açıklamak için fazla gayret sarf etmezler. Örneğin, Mehmed Ali döneminin askeri tarihçisi Abdel-Rahman Zeki, modern ordunun oluşumunun ilk aşamalarını anlatırken, Paşa'nın karakterinden başka hiçbir şeye değinmez. Fransızları Mısır'dan atmak için Osmanlı'ya bağlı bir subay olarak Mısır'a vardığı andan itibaren Mehmed Ali'nin her zaman "yeni yönetimi kurmada kendine yardımcı olacak disiplinli bir ordu kurma fikrine sahip olduğunu... Mısır'a vali atandığı günden itibaren ulusal bir ordu yaratmak için elinden geleni yaptığını... Fakat bunları hayata geçirebileceği uygun an gelinceye kadar bu fikri bir sır olarak sakladığını"[4] söylemektedirler.

Şüphesiz disiplinli, iyi eğitimli, maaşları ödenen düzenli bir ordunun yaratılması Paşa'nın eseridir ve yakın danışmanları bu fikre pek sıcak yaklaşmamışlardır.[5] Yine de, bu fikrin doğuşuna, Paşa'nın zihninde adım adım

---

2 Mehmed Ali'nin yaklaşık elli yaşına kadar okuma yazma öğrenmediği neredeyse kesindir; bundan dolayı mektuplarını kâtiplere dikte ettiriyordu ve bunlar konuşurken kâğıda dökülüyordu (bu mektuplarının birçoğundaki kendiliğindenliği de açıklamaktadır), ayrıca bildiği ve sık sık atıf yaptığı kitaplar da ona okunuyordu.

3 Dodwell, *Founder of Modern Egypt*, s. 240-1; Sabry, *L'Empire égyptien*, s. 580.

4 Zekī, *el-Tārīh el-Ḥarbī*, s. 158.

5 En yakın danışmanlarından biri olan ve daha sonra Cihaddiye Nazırı olacak Mahmut Bey'e modern bir ordu kurma niyetinde olduğunu bildirdiğinde, projeye o kadar katı bir şekilde karşı çıkmıştı ve olası tehlikelerinden ötürü o kadar korkmuştu ki, Mehmed Ali on yıl sonra bile o olayı hâlâ hatırlamaktaydı; S/1/48/3/161, 1 Rebiülevvel 1243/22 Eylül 1827; Arapça tercümesi için bkz. Rustum, der., *Calendar*, c. I, s. 95-7, belge no. 232.

nasıl geliştiğine ve hatta yardımcıları ve danışmanlarının yardımı ve işbirliği ile sonunda nasıl mümkün kılındığına ilişkin çok az şey bilinmektedir.

Bu bölümün amacı, modern disiplinli bir ordu kurma fikrinin kökenini açığa çıkarmak ve Paşa'yı böylesi cesurca bir adım atmaya sevk eden etkilerin neler olabileceğine ilişkin çeşitli önerilerde bulunmaktır. Bu anlamda bölüm iki amaca hizmet etmektedir. Birincisi, bir önceki bölümde Mehmed Ali'nin uzun zamandır arzuladığı Suriye vilâyetini ele geçirmek için askeri gücünü nasıl başarılı bir şekilde kullandığını gördükten sonra, bu ve takip eden bölüm Mehmed Ali'nin bu askeri gücü toplamayı nasıl başardığını anlama çabası içinde olacaktır. Giriş'te belirtildiği gibi, burada anlatılan Paşa'nın hırslarının veya planlarının değil ama bu ordunun ve ona hizmet eden; Mısır'ın dört bir yanından gelmiş binlerce insanın hikâyesidir. Dolayısıyla hikâye, büyük kumandanların zaferlerle dolu kahramanlık öykülerini takip eden askeri anlatıların birçoğunun yaptığı gibi, Paşa'nın birbiri ardına çıktığı seferleri takip eden kronolojik bir sırada ilerlemez. Tersine biz, askere alındığı andan başlayarak Paşa'nın ordusundaki farazi bir askeri takip etmekteyiz; eğitim kampında, daha sonra savaşta ve son olarak da savaşın ertesinde onun izini süreceğiz. Bu bölümle hikâye başlar ve süreçlerden ilki olan zorunlu askere alınma ele alınırken bir sonraki bölümde askerimizin eğitimi irdelenir. Takip eden bölümler de benzer şekilde ilerleyecektir.

İkinci olarak, bu bölümün 19. yüzyılın ilk yarısında Mısır'da yaratılan modern devlet ve ordu arasındaki bağlantıyı açıklamak gibi bir başka amacı daha var. Özellikle daha sonra değinilecek temel bir konuyu gündeme getirecek; yani ordunun Mısır devletinin doğasını nasıl tamamen ve ülkenin nüfusu ile ilişkisini nasıl kökten değiştirdiğini anlamak. Zorunlu askerliğe dayanan bir ordu olmasının yanı sıra Paşa'nın ordusu, ihtiyaçları ve iaşesi için merkezi yönetime dayanması bakımından da bir yenilik teşkil eder. Bu ordunun askerlerine Kahire'de tasarlanan, dikilen ve dağıtılan üniformalar verilir ve her şey bir yana kendisi için çalışan bir sağlık kurumuna sahiptir. Aynı zamanda, iaşesi, mühimmatı ve ihtiyaç duyduğu diğer şeyler için merkezi bürokrasiye dayanan bir ordudur. Dahası, zorunlu askerliğe dayanması nedeniyle toplumda ciddi bir muhalefete yol açmıştır. Bu muhalefet karşısında, devlet çeşitli denetleme ve izleme pratiklerini ve kurumlarını yeniden şekillendirmiş ve devletin toplumu denetleme biçimi ve toplumun devletle arasındaki ilişkisini değiştirmiştir. Ordunun bu özgün yanını araştırmak ve Mısır'da modern devletin oluşumu için nasıl önemli bir itki olduğunu anlamak bu bölümün amacıdır.

Ama önce, ordunun kuruluşunun ilk adımları ve zorunlu askerliğe dayanmasının kısa bir özetini verelim.

DİSİPLİNLİ BİR ORDU FİKRİNİN DOĞUŞU

19. yüzyıl başlarken, Napolyon ve tüm Avrupa kıtasını kasıp kavuran ordularının sebep olduğu karışıklığı ve ardında bıraktığı yıkımın görmezden gelinmesi mümkün değildi. Kendisi de asker olan ve bu kıtanın yakınında yaşayan Mehmed Ali de; mutlaka, o günlerde çok konuşulan bu orduyu merak etmiş olmalı. Gerçekten de, Paşa imparatorun büyük bir hayranıydı; hatta çevresindeki yalakalar "ikinci bir Napolyon olduğu konusunda onu ikna ediyordu."[6] Mehmed Ali daha sonra Napolyon'un biyografisinin Türkçeye çevrilmesini ve Bulak'taki resmi matbaada basılmasını emretti.[7]

Dahası, Mısır'a çıktığı 1801 yılında Napolyon'un ordusunu bizzat görme şansı olmuştu. Napolyon iki yıl evvel Fransa'da daha büyük bir zafer arayışıyla Mısır'dan ayrılmış, düşman toprakları olan Mısır'da kalan askerlerinin morali üzerinde bunun önemli bir etkisi olmuş olsa da, *Armée d'Orient*'in [Doğu Ordusu] karizmatik liderinin ardından tamamen dağıldığını düşünmek yanlış olur. Tersine Fransız ordusu, ülkede kaldığı kısa süreye rağmen, Mısır'ı bariz bir şekilde etkilemiştir. Genel olarak Mısırlıları *Armée d'Orient*'e asker olarak almasalar da Fransızlar gene de 2000 Kıpti'den oluşan Fransız subaylar tarafından eğitilen, Fransız üniforması giyen Fransız ordusuna bağlı bir alay oluşturdular. Bazı Memlûk gençleri de Fransız ordusuna alınmıştı ve iyi asker oldukları söyleniyordu. Dahası, az sayıda Mağribi askeri de Fransız sistemine ve Fransızca verilen emirlere göre Fransız askerleriyle beraber talim yapmıştı.[8]

Fransız ordusunun Mısır'ı terk etmesinin hemen ardından (önceki bölümde gördüğümüz gibi daha sonra Mehmed Ali'nin yaşam boyu düşmanı olan) yeni Osmanlı valisi Hüsrev Paşa, Mısır'da kalan tüm Fransız subayları ordusuna almış ve bazı Memlûk askerlerini Fransız ordusundaki gibi eğitme-

6 Scott, *Rambles in Egypt*, c. II, s. 113.

7 S/1/48/4/241, 25 B 1249/9 Aralık 1833. Kitap *Bonapart Tarihi* başlığıyla çevrilmiştir (Bulak, Kahire, 1249/1833-4). Bulak tarafından basılan kitapların bir listesi için bkz. John Bowring, "Report on Egypt and Candia", *Parliamentary Papers, Reports from Commissioners*, 21 (1840), s. 142-3; Richard N. Verdery, "The publications of Bulak Press under Muhammad 'Ali of Egypt", *Journal of American Oriental Society*, 91 (1971), s. 129-32. Mehmed Ali aynı zamanda Machiavelli ile de ilgilenmekteydi; ama "bize öğreteceği bir şey yok" deyip, *Prince*'in tamamlanmış bir çevirisi için gerekli son izni vermemişti; bkz. Jamāl al-Dīn al Shayyāl, *Tārīh el-Tercüme ve'l-Ḥareke el-Thaqāfiyya fi ᶜAṣr Muḥammad ᶜAlī* (Mehmed Ali'nin Saltanatı Sırasında Çeviri ve Kültürel Hareket), yayıncı yok, Kahire, 1951, s. 80-2.

8 Athanase G. Politis, *L'Hellénisme et l'Egypte moderne*, Félix Alcan, Paris, 1929, c. I, s. 123.

ye girişmişti. Hüsrev Sudanlılardan da oluşan bir alay kurmuş ve "sıkı" Fransız üniformaları diktirdikten sonra onları Fransız tarzında eğitmişti. Bunlardan kendisine özel muhafız birliği kurmuş ve "Fransızların duruşlarını öğretmesi"[9] için bir subay atamıştı.

Kaba da olsa Fransızları kopya etme çabaları, 1801'de Mısır'a gelen Mehmed Ali'nin dikkatini çekmiş ve aşağıda gösterileceği gibi, 1810'larda askeri gücünün belkemiğini oluşturan Arnavut kuvvetleri için yeni taktik ve eğitim programlarını uygulamaya koyduğunda onu etkilemiş olmalı. Paşa 1820'lerin başında Sudan'dan köle toplayarak ve daha sonra çiftçileri askere alarak yeni bir ordu kurmayı yeniden gündeme getirdiğinde, ordunun idaresi ve askerlerin talimi konularında Fransız danışmanlara yoğun bir şekilde yaslanmak zorunda kaldı. Bu danışmanların en önemlisi, 1820'ler boyunca Paşa'ya hizmet etmiş, Süleyman Paşa adıyla bilinen, "Albay" Sèves idi;[10] albay en sonunda ordu hiyerarşisi içinde İbrahim'den sonra ikinci kişi oldu. Dahası, Mehmed Ali "askerlerinin talim yapabilecekleri güçlü ve daimi bir düzen" kurmak istediğinde, Fransız başkonsolosundan yardım ister ve o da Paşa'ya Napolyon'un seferi sırasında Mısır'da bulunmuş bir Fransız subayı olan General Boyer'i önerir.[11] Bu görevle General Boyer, yanında Paşa'nın "yeni disiplinli askerlerinin yönetimini düzenleyebileceği"[12] umulan bir heyetle beraber Mısır'a gelir.

Dolayısıyla, Paşa'nın Napolyon'un ordusu hakkında bilgisinin olduğu ve kendi ordusunu kurmaya giriştiğinde ondan etkilendiği açıktır. Bununla beraber, Mehmed Ali'nin Batı tipi reformlara, özellikle de Fransızlarınkine olan hayranlığı fazla abartılıyor. Fransızları örnek alan ve kendi ihtiyaçlarına uyacak şekilde onların modellerini uyarlayan Osmanlılardan da aynı derecede etkilendiği açıktır. Zamanın Osmanlı reform çabalarından, özellikle de askeri alandaki reformlardan[13] haberdar olduğu ve Paşa'nın kendi modern or-

9 el-Cabartī, *ᶜAcāᵓib el-Āthār*, c. III, s. 222 (Muharrem 1217'nin olayları).

10 S/1/47/3/82, 29 Safer 1236/6 Aralık 1820. Sèves'in albay rütbesine ulaştığı şüphelidir; 1819'da Mısır'a varmadan önce yüzbaşı olması daha muhtemeldir. Sèves, Napolyon'un ordusunda hizmet etmiş ve Waterloo ve Trafalgar savaşlarına katılmıştı. Napolyon sürgüne gönderildikten sonra, çeşitli ordularda iş aramış ve Mehmed Ali Paşa için çalışmaya karar verdiğinde, Şah Kajar'a hizmet etmek üzere İran'a doğru yola çıkmak üzereydi; bkz. D. A. Cameron, *Egypt in the Nineteenth Century*, Smith, Elder & Co., Londra, 1898, s. 131; al-Rāfᶜī, *ᶜAṣr Muḥammad ᶜAlī*, s. 326.

11 S/1/48/1/32, 27 Zilkade 1238/16 Ağustos 1823.

12 V. 78/126, Salt, 10 Ekim 1824. Bu görev hakkında bir anlatım için bkz. Douin, der., *Mission militaire*.

13 18. yüzyıldaki böylesi çabalar hakkında bir çalışma için bkz. Avigdor Levy, "Military reform and the problem of centralization in the Ottoman Empire in eighteenth centuary", *Middle East Studies* 18 (1982), s. 227-49; Stanford J. Shaw, "The origins of Ottoman military reform", *Journal of Modern History* 37 (1965), s. 291-306.

dusunu kurma çabaları sırasında bunlardan etkilendiğini gösteren bazı kanıtlar vardır.

Disiplinli bir ordu yaratma yönündeki Osmanlı çabalarının en önemlisi III. Selim'in yeni ordusu Nizam-ı Cedid'tir. Selim'in Nizam-ı Cedid'i kurması, başkentte büyük bir gürültünün kopmasına sebep olmuş ve ünü İstanbul'u aşıp tüm imparatorluğa yayılmış olağanüstü bir olaydı. Selim'in ordusunda uygulamaya başladığı taktikler o kadar meşhurdur ki, Hüsrev Paşa 1802'de Mısır'daki askerlerini Fransız subayların yardımıyla modern bir çizgide örgütleme çabasına giriştiğinde, onlara Osmanlıların kullandığı ismi, Nizam-ı Cedid'i verir.[14] Dahası, III. Selim'in nizami birliklerinin bir kısmı Fransızları Mısır'dan atmak için Kaptan Paşa'nın komutası altında Osmanlı birliklerinin bir parçası olarak deniz yoluyla Mısır'a gönderilir.[15] Yeni nizami birliklerin çoşkulu bir savunucusu, büyük Osmanlı ordusunun bir parçası olarak gönderilen 4.000 askerle ilgili şöyle diyor:

> Şunun bilinmesi gerekir ki, eğitimsiz kuvvetlerimizin binlercesi İskenderiye ve Kahire'de melun Fransızlara karşı giriştikleri savaşlarda en ufak bir başarı bile kazanamazken, topçularımız ve piyademiz, sayıca çok az olmalarına rağmen, kâfirlerle cesurca savaştı ve onları ardı ardına yenilgiye uğrattı; bu birlikten tek bir kişinin bile firar ettiği ne görüldü, ne de duyuldu.[16]

Mehmed Ali'nin Padişahın yeni birliklerinin başarısına bizzat şahit olup olmadığı kesin olarak bilinmese de, aynı dönemde Mısır'da olduğundan, bunların onun dikkatinden kaçmış olması pek olası değil.[17] Her halükârda, ordusu için örgütsel bir yapı tasarlarken, çok açıktır ki, Mehmed Ali III. Selim'in Napolyon'dan alarak kurduğu yapıyı tercih etmiştir. 1822'de Süleyman Ağa (Albay Sèves) önceden, eğitim amacıyla Fransa'ya gönderdiği Nurettin Osman Efendi ve askerlik ile denizciliğe ilişkin kitapları Fransızcadan çeviren Mühendis Ahmet Efendi'yi[18] ordunun örgütlenmesine ilişkin bir plan hazırlamakla görevlendirmişti. Napolyon'un ordusunu körlemesine taklit et-

14 Bkz. yukarıdaki 9. dipnot.

15 Shaw, *Between Old and New*, s. 135. Bu yeni eğitim almış birlikler hakkındaki bir İngiliz değerlendirmesi için bkz. Piers Macksey, *British Victory in Egypt*, 1801, Londra, Routledge, 1995, s. 155.

16 William Wilkinson, *An Account of the Principalities of Wallachia and Moldovia*, Longman, Londra, 1820, içinde, Mustafa Raşid Çelebi Efendi, "An Explanation of Nizam-y Gedid", s. 251-2.

17 Bu yeni nizami birliklerin Mısır'a varışı ve performansları hakkındaki o döneme ait bir İngiliz piyadesinin anlatımı için bkz. Thomas Walsh, *Journal of the Late Campaign in Egypt*, Hansard, Londra, 1803, s. 146-7.

18 Bkz. *Kanunname-i Bahriye-i Cihadiye*'nin sonundaki otobiyografik açıklama, Bulak, Kahire, AH 1242/1827, s. 141-2.

tiğinden, bu deneme başarısız oldu. Mehmed Ali, oğlu İbrahim Paşa'ya "Süleyman Ağa'nın hazırladığı plan mükemmel de olsa, bu, Napolyon tarafından binlerce askerden oluşan bir orduyu yönetmek için hazırlanmıştı. Buna karşın bizimki, yeni kurmaya başladığımız bir ordu"[19] diye yazar. İki hafta sonra, oğluna orijinal planı hazırlayan aynı subaylarla buluşmasını ve Padişah Selim'in çizgisinde olması gerektiğini açıkça söylediği bir ordu için yeni bir örgütsel şema hazırlamalarını buyurur.[20]

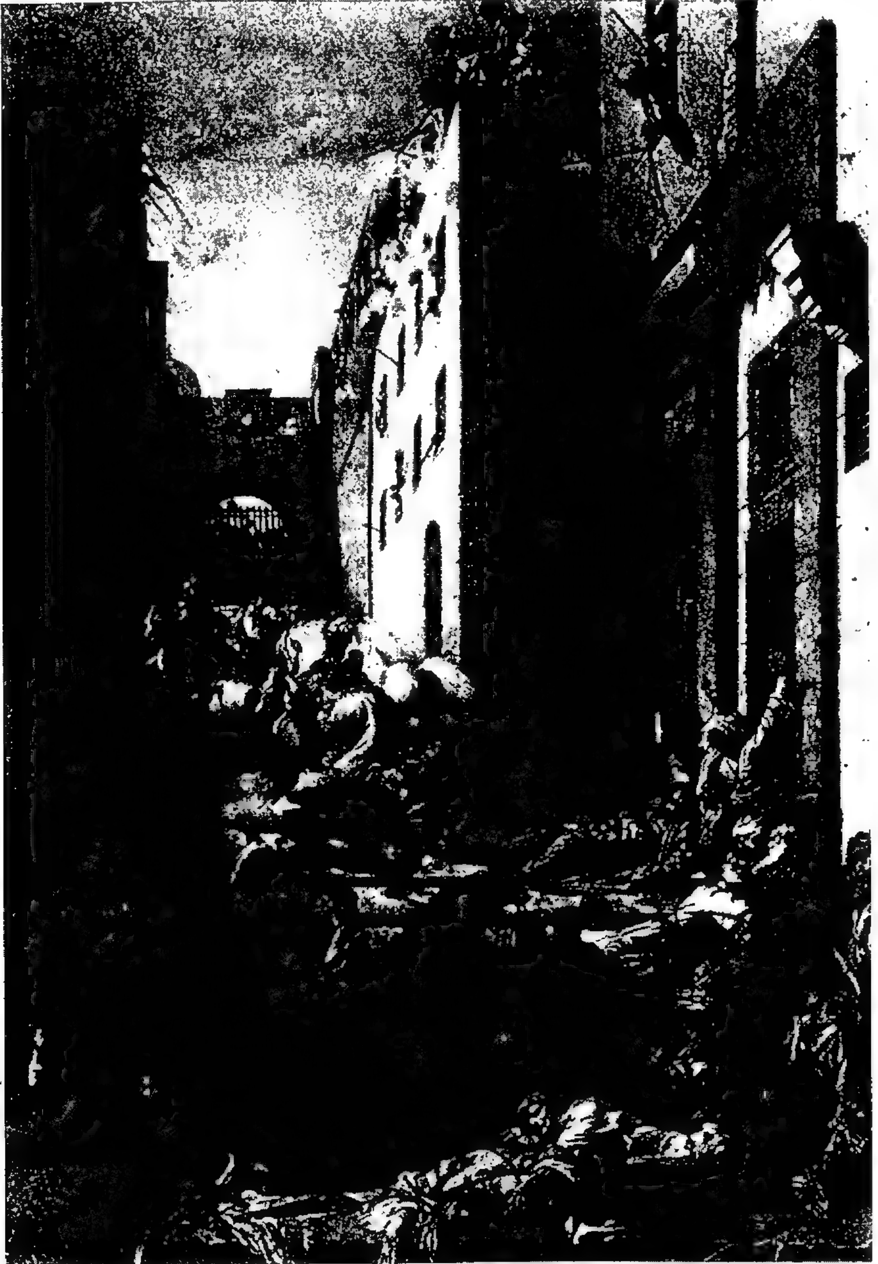
İşte bunlar disiplinli bir ordu kurmaya karar verdiğinde Paşa'yı etkileyen faktörlerdir ve Osmanlı İmparatorluğu genelindeki diğer reformlardan da bellidir ki, Paşa'nınki modern, disiplinli bir ordu kurma yönünde girişilen tek çaba değildir ve bu anlamda Paşa aslında, Mısır'daki gelişmeleri genel Osmanlı bağlamından kopuk bir şekilde inceleyen çalışmalarda görülenin aksine, bu işte hiç de öncü değildir. Hükümdarlığının sonunda yarattığı orduya bakınca bir husus diğer Osmanlı askeri reform çabalarından farklı olarak özellikle öne çıkıyor; tam olarak söylemek gerekirse; köylü kitlelerinin bu yeni orduya alındığı herkese zorunlu askerlik sistemine yakın bir sistemin benimsenmesi. Bu açıdan bile, Paşa radikal olmaktan ziyade pragmatik davranmaktadır. Bu karara varırken attığı adımların izlenmesi durumunda, yeni bir ordu kurmayı düşünürken ilk başta Mısırlı çiftçileri askere alma niyetinde olmadığı ve ancak diğer tüm alternatifleri tükettiğinde bu gözü pek adımı attığı ortaya çıkar.

MEMLÛKLARIN KATLEDİLİŞİ

Paşa, planladığı yeni düzende birliklerin eğitimine girişmeden önce Mısır'ın efendisi olarak konumunu güçlendirmek zorundaydı. Bu ise yüzyıllardır ülkenin savaş beyleri olan Memlûklardan kurtulmayı zorunlu kılıyordu. Sultan Selim'in eski muhafızları ile yaşadığı talihsiz deneyiminden dersini almış olan Mehmed Ali, modern taktik ve talimleri gündeme getiren her çabanın Memlûkların sert bir direnişiyle karşılaşacağının farkındaydı. Doğal olarak Memlûklar bu yeni askeri teknikleri yüzyıllardır tekellerindeki eski sistemin kaldırılması ve eski ayrıcalıklı konumlarının ciddi şekilde sarsılacağı yeni bir sistemle değiştirilmesine yönelik bir girişim olarak görecekti.

Yıllarca anlaşmaya çalıştıktan sonra, Paşa onların etkisinden kurtulmak için liderlerini münasip bir şekilde öldürmeye karar verir. 1 Mart 1811'de, oğlu Tosun Paşa'nın Arabistan'da Vahabiler ile savaşmak üzere

19 S/1/50/2/209, 18 Receb 1237/11 Nisan 1822.
20 S/1/50/2/235, 5 Şaban 1237/28 Nisan 1822.

Resim 3. "Memlûkların katledilişi", Alexandre Bida. Gaston Wiet'in *Mohammed Ali et les Beaux Arts*'de (Dar el-Maarif, Kahire) yayımlanmıştır.

atanmasını kutlamak üzere sarayında bir şenlik düzenlenir. Mehmed Ali ölümcül planını hayata geçirmek için bunu altın bir fırsat olarak görür. Tüm Memlûk aile reislerini bu kutlama törenine davet eder ve Arnavut askerlerine saraydaki makamına giden dar bir geçide girdikleri an üstlerine ateş açmalarını emreder. Bu olayda 450'nin üstünde Memlûk emiri öldürülür. Ardından, saraydaki katliamdan kaçmayı başaran Memlûk liderlerine karşı girişilen acımasız bir katliam gelir. Paşa'nın Arnavut askerlerine Memlûkların Kahire'deki evlerine girme, talan etme, kadınlarına tecavüz etme izni verilir. Sadece saraydaki katliamı takip eden birkaç gün içinde Kahire'de 1.000 kadar Memlûk emiri ve askeri öldürülür.[21] Bir yıl sonra Kahire'deki katliamdan kaçmayı başaran Memlûk önderlerini takip etmek için İbrahim Paşa komutasında Yukarı Mısır'a düzenlenen bir sefer yapılır; burada da yaklaşık 1.000 kişinin daha öldürüldüğü söylenmektedir.[22]

Bu dramatik olay, Paşa'nın iktidarını anlatan her kitapta kaçınılmaz olarak vurgulanır ve böylece "Mısır'ın yüzyıllardır hayalini kurduğu şeyin"[23] başarılı bir şekilde gerçekleştirildiği anlatılır. Bununla beraber, bu olayda bile Mehmed Ali'nin bunu ilk deneyen olmadığı ve Memlûklardan kurtulmak için Osmanlıların da daha önce benzer çabalar içine girmiş olduğunun hatırlanması önemlidir. Böylesi çabaların sonuncusu Mehmed Ali Mısır'a vardıktan sonra gelişir. 22 Ekim 1801'de Fransızları ülkeden kovmada İngilizlere yardım için yeni nizami birliklerle gelen Osmanlı donanmasının Kaptan-ı Deryası Hüseyin Paşa, önde gelen Memlûk emirlerini sancak gemisinde düzenlediği bir ziyafete davet eder ve İstanbul'a gelmelerini söyleyen bir Padişah fermanı ile karşılar. "Davetin" ne anlama geldiğini fark eden emirler gemiden kaçmaya çalışır ve çıkan çarpışmada çoğu öldürülür, diğerleri ise tutuklanır; ancak daha sonra İngilizler tarafından kurtarılırlar ve Yukarı Mısır'a kaçmalarına izin verilir.[24]

ARNAVUTLARIN DİSİPLİN ALTINA ALINIŞI

Mehmed Ali'nin sonunda "Cromwell yöntemleriyle ülkenin tartışmasız efendisi"[25] haline geldiği iddia edilse de, hâlâ başına buyruk Arnavut kuvvet-

---

21 el-Cabartī, *ᶜAcā'ib el-Āthār*, c. IV, s. 127-32 (Safer 1226'nın olayları).

22 V. 24/4, 6 Mayıs 1813 tarihli Misset'e gönderilen mektup. Dodwell, *Founder of Modern Egypt*, s. 35-6'dan alınmıştır.

23 Hussayn Kafāfī, *Muhammad ᶜAli: Ru'ya li Ḥādisat el-Kalᶜa* (Mehmed Ali: Kale Olayı Hakkında Bir Görüş), General Egyptian Book Organization, Kahire, 1993, s. 166.

24 al-Jabartī, *ᶜAcā'ib el-Āthār*, c. III, s. 201 (Jumādī al-Thānī olayları, 1216); Shaw, *Between Old and New*, s. 276-7; Macksey, *British Victory*, s. 232.

25 Dodwell, *Founder of Modern Egypt*, s. 36.

lerle uğraşması gerekiyordu. Paşa da bir Arnavut olduğundan ve kendi askerlerini öldürmesi uygun olmayacağından, bunlarla baş etmenin Memlûklarla uğraşmaktan daha zor olduğu açıktı. Bu ahlâksızca veya namussuzca bir şey olarak yargılanacağından değil de Arnavutlar Paşa'nın kuvvetlerinin omurgasını teşkil ettilerinden böyleydi. Onları Mısır'a getiren büyük Osmanlı ordusu içinde sadece paralı askerler olarak görülseler de, çok düzenli bir askeri yapıları yoktu; maaşlarını almak veya evlerine dönmek için Kahire sokaklarında sık sık ayaklanıyorlardı. Ayrıca aşiret yapılarını korumaktaydılar; Mehmed Ali'yi yalnızca "eşitler arasında birinci" olarak görüyorlar ve Paşa'nın kendilerini her disiplin altına alma girişimine direniyorlardı.

Bununla beraber, Ağustos 1815'te, Paşa zor kullanarak askerleri hizaya sokmaya ve "maaşlarını ve giderlerini bir düzene koymaya *(rabıta ve nizam)*"[26] karar verdi. İstanbul'dan yeni gelmiş İbrahim Ağa'nın[27] etkisiyle, Paşa, Arnavut askerlerini atış talimi için kalenin hemen altındaki el-Rumeyla Meydanı'nda topladı ve üç saatten fazla silahlarını "Fransızlar gibi peş peşe salvolar halinde gümbürdeterek" ateşlediler. Ertesi gün söylentiye göre Paşa, Fransızlar gibi askerlerin sıraya girip tekmil vermelerini ve "*nizam-ı cedit*"e göre talim yapmasını istedi. Onların sıkı üniformalar giymesini ve görünüşlerini değiştirmelerini istiyordu."[28]

Bu girişim çok acı bir şekilde başarısızlığa uğradı. Askerler ilk gün gönülsüzce Paşa'nın emirlerine rıza gösterdiler ama ertesi akşam onu öldürmeyi planlıyorlardı. Paşa, suikast teşebbüsünden zamanında haberdar edildi; komplonun açığa çıktığını anlayan isyankârlar, öfkeyle Kahire sokaklarını talan ederek epey mülke zarar verdiler; Mehmed Ali tüccarları ve halkı ancak çalınan mallarını geri vererek ve zararlarını karşılayarak yatıştırabildi.[29]

Arnavutları düzene sokamayınca Mehmed Ali, onlardan kurtulmaya karar verdi; Memlûklarla olduğu gibi dramatik bir katliam yoluyla değil ama Arabistan çöllerinde ölüme yollayarak. Padişah Mehmed Ali'ye Arabistan'daki Vahabiler ile savaşmasını buyurduğunda, Mehmed Ali, gerekli zaman ve parayı düşünerek Padişahın buyruğunu kabul etme hususunda istekli görünmedi. Gene de bunun, başta Arnavutlar olmak üzere, kendisine sayısız sorun çı-

26 Bahr Barra 4/149, 30 Ramazan 1230/5 Eylül 1815.

27 P. N. Hamont, *L'Egypte sous Méhémet-Ali*, Léauty et Lecointe, Paris, 1843, c. II, s. 4.

28 al-Jabartī, *ᶜAcāʾib el-Āthār*, c. IV, s. 222 (Şaban 1230'un olayları).

29 Dhawat 1/76, 1 Ramazan 1230/7 Ağustos 1815; al-Jabartī, *ᶜAjāʾib al-Āthār*, c. IV, s. 223-5; Felix Mengin, *Historie de l'Egypte sous le gouvernement de Mohammed-Aly*, Arthus Bertand, Paris, 1823, c. II, s. 49-50; J. J. Halls, *The Life and Correspondence of Henry Salt*, Richard Bentley, Londra, 1834, c. I, s. 445.

karan gruplardan kurtulmak için altın bir fırsat olduğunun da farkındaydı. Vahabilerle yedi yıl süren çatışma boyunca askerleri çorak Arap çöllerine dalga dalga göndererek kaderlerine terk etmiş ve böylece çıkartabilecekleri belalardan başarılı bir şekilde kurtulmuştu.[30]

SUDANLILARIN KÖLELEŞTİRİLMESİ

Zemin yeni taktiklerin uygulanması için artık hazırdı. İlk başta Paşa Mısırlı çiftçileri askere almayı düşünmüyordu; bunun en önemli nedeni, en önemli gelir kaynağı tarım sektöründen üretken emeğin uzaklaştırılması anlamına gelecek olmasıydı.[31] Yerine, yeni ordusu için gereken uysal, itaatkâr askerleri sağlamak üzere gözünü Sudan'a dikti ve 1820 yazında biri oğlu İsmail diğeri damadı Defterdar Mehmed Bey komutasında olmak üzere Sudan üzerine iki sefer düzenledi. Mağribiler ve Mısırlı bedevilerden ve de Türkçe konuşan piyade ve süvarilerden oluşan bu iki ordunun asker sayısı 10 bindi.[32]

Birinci Bölüm'de anlatıldığı gibi, Sudan seferinin çeşitli sebepleri vardı. Zengin olduğu iddia edilen altın madenlerinin işletilmesi bunlardan biriydi.[33] Diğer bir neden ise, Yukarı Mısır'a ve de Kurdufan'a kaçan Memlûk emirlerinden kalanları yakalama[34] ve aynı zamanda Kızıldeniz ticaretini denetleme arzusuydu.[35] El-Rafii, "Mısır'ın güvenliğinin garanti altına alınmasının ve Sudan ile olan siyasi birliğin sağlanmasının"[36] amaçlandığı şeklinde tipik bir iddia dile getiriyor. Bu iddialarda gerçek payı olsa da,[37] Sudan işgalinin asıl nedeni, Paşa'nın komutanına yazdığı mektuplardan saptanabildiği kadarıyla, mümkün olduğu kadar çok yerli halktan insan yakalanıp bunların Paşa'nın kurmayı tasarladığı yeni ordu için Mısır'a yollanmasıdır. İsmail Paşa'nın, Mehmed Ali'ye işgal edilen yerlerden toplanan vergileri bildiren mektubuna, cevap olarak babası, para değil adam toplamaya yoğunlaşmasını, "bunca masrafa ve sıkıntıya girilmesinin nedeni, sana sürekli yazdığım gibi, para değil ama işimize yarayacak adamları toplamaktır"[38] diye yazar. Bir başka mektubunda ise, "bize hizmet etmeye uygun köleler mücevherlerden

30 Heyworth-Dunne, *Education*, s. 111; al-Rāfiʿī, *ʿAṣr Muḥammad ʿAlī*, s. 121.
31 Bkz. aşağıdaki 74. dipnot.
32 el-Rāfiʿī, *ʿAṣr Muḥammad ʿAlī*, s. 160.
33 S/1/50/1/1, 2 Muharrem 1236/10 Ekim 1820; S 1/50/2/240, 7 Şaban 1237/29 Nisan 1822.
34 S/1/50/1/20, 25 Muharrem 1236/3 Kasım 1820.
35 Dodwell, *Founder of Modern Egypt*, s. 50.
36 el-Rāfiʿī, *ʿAṣr Muḥammad ʿAlī*, s. 157.
37 al-Jabartī tüm bunları olası nedenler olarak saymaktadır: al-Jabartī, *ʿAcāʾib el-Āthār*, c. IV, s. 305 (Muharrem 1235'in olayları).
38 S/1/50/2/325, 1 Zilkade 1237/20 Temmuz 1822.

daha değerlidir... dolayısıyla sana böyle 6.000 köle toplamanı emrettim"[39] diye yazar.

İlk seferin başlamasının üzerinden çok fazla zaman geçmeden ciddi sorunlarla yüz yüze gelinir. Kısa zamanda İsmail Paşa ve Mehmed Bey ile gönderilen kuvvetlerin geniş Sudan topraklarının işgali ve denetimi için yetersiz olduğu anlaşılır.[40] "Çok geniş bir bölge"[41] olduğundan Sinnar'daki düzenin sağlanmasında İbrahim Paşa'ya destek olarak daha fazla sayıda Havara bedevisi gönderilir. Sonunda, işgal edilmiş bölgelerde durumu pekiştirmek ve Mısır'dan gelecek ikmal ve yedek kuvvetleri beklemek için ordu ilerleyişini durdurmak zorunda kalır.[42]

İsmail Paşa'nın orduyu yönetmedeki yetersizliği de belli olmuştur. Tecrübesiz, kararsız, dik başlı ve silik biridir. Babası, yanındaki daha yaşlı kişilerden tavsiye alması için sürekli uyarır.[43] Buna karşın, İsmail, babasının tavsiyelerine kulak asmaz ve kendi adamlarının bile güvenini kaybeder. Topçularının çok önemli bir kısmı tarafından onlara en fazla ihtiyaç duyduğu anda terk edilir.[44] Dahası, koyduğu yeni vergiler ve onları toplayış tarzı yüzünden tüm Sinnar vilâyeti ayaklanır.[45] Vahşiliği, sertliği ve düşüncesiz tabiatı, sonunda, trajik bir olayla yaşamına mal olur. Şindi Kralı Nemr'in sözümona onuruna verdiği bir ziyafette diri diri yanar. Bu aslında İsmail'in daha önce kralı tokatlayarak aşağılamasından alınan intikamdır.[46]

İsmail'in kötü komutası kadar, ordunun karşılaştığı bir diğer önemli sorun da, toplanan kölelerin Mısır'a güvenli bir şekilde nakledilmesidir. Bu bahtsız insanların ilk kafilesi 1.900 erkek, kadın ve çocuktan oluşuyordu ve Assuan'ın kuzeyinde, Esna'ya Ağustos 1821'de ulaşır. Uygun olanlar askerlik hizmeti için seçilir; geri kalanlar ise Kahire'deki köle pazarında satılacaktır.[47]

---

39 S/1/50/2/340, 19 Zilkade 1237/8 Ağustos 1822. Ayrıca bkz. S/1/50/4/195, 19 Muharrem 1239/26 Eylül 1823.

40 S/1/50/1/19, 25 Muharrem 1236/2 Ekim 1821.

41 Mehmed Ali'nin Havara aşiretine karşı güttüğü politika için bkz. Layla ᶜAbdel-Laṭīf Aḥmed, *Siyāsat Muḥḥammad ᶜAlī Izā' el-ᶜUrbān fī Miṣr* (Mehmed Ali'nin Mısır'daki Bedevilere Karşı Politikaları), Dār al-Kitāp al-Jāmiʿī, Kahire, 1986, s. 25-42.

42 S/1/50/2/23, 3 Safer 1237/30 Ekim 1821.

43 S/1/50/1/85, 12 Rebiülevvel 1236/18 Aralık 1820. Ayrıca bkz. S/1/50/1/82, 10 Rebiülevvel 1236/16 Aralık 1820; S/1/50/1/117, 9 Rebiülevvel 1236/14 Ocak 1821; S/1/50/1/172, 19 Receb 1236/22 Nisan 1821. Bunların hepsi Mehmed Ali'nin oğluna yazdığı ve onun liderlik tarzından, özellikle de kararsızlığından şikâyetçi olduğu mektuplardır. İsmail o zaman 25 yaşındaydı.

44 S/1/47/2/480, 16 Zilhicce 1235/24 Eylül 1820; S/1/47/2/510, 18 Zilhicce 1235/26 Eylül 1820.

45 Bahr Barra,19/21, 1 Receb 1237/24 Mart 1822.

46 el-Rāfiʿī, *ᶜAṣr Muḥammad ᶜAlī*, s. 166-7.

47 S/1/47/3/647, 14 Zilkade 1236/14 Ağustos 1821.

Daha sonra bu köleler onlar için özel barakaların inşa edildiği Assuan'a gönderilir.[48] Ancak, Sudanlı kölelerin çoğu Assuan'a ulaşamadan yolda telef olur. Kayınbiraderi İsmail Paşa'nın ölümü üzerine sefere komuta etmeye başlayan Mehmed Ali'nin damadı Defterdar Mehmed Bey, Mısır'daki Paşa'ya mektup yazarak kölelerin Kurdufan'dan Assuan'ın güneyindeki Halfa'ya yapacakları yolculuğa dayanamayacaklarını söyler ve kölelerin Nil yoluyla nakledilmesini ister.[49]

Köleler Mısır'a vardığında da benzer bir sorunla karşılaşılır, birçoğu Assuan'dan Kahire'ye yapılan uzun yürüyüşte telef olur. Kısa bir süre sonra Mehmed Ali, kölelerin Nil boyunca teknelerle nakledilmesini[50] ve her ay bu teknelerden kırk tane olmasını[51] emreder. Ayrıca Assuan ve Manfalut'taki ambarların doldurulmasını ve bunların sürekli artan sayıda gelen köleleri beslemek için hazır hale getirilmesini buyurur.[52] Dahası, kölelerin nakil sürecinin "kayıpsız"[53] işlemesinin denetlenmesi için üst düzey bir memurunu (Kina valisi Kasım Ağa) gönderir.

Sudan'a gönderilen ordunun toplanan kölelerin sayısından fazla olduğu önceden fark edilmişti; bu oraya esas gidiş amacına ters olduğundan, gönderilen her 1.000 adam için 3.000 kölenin toplanmasına karar verilir.[54] Bununla beraber, toplananlar çok sağlıksız olduğundan ve "hastalıklı koyunlar gibi öldüğünden,[55] bu ilke bile artık bir şey ifade etmemeye başlar. Mehmed Ali, umutsuzluk içinde, dışişlerinden sorumlu danışmanı Ermeni Boğos Bey'e mektup yazarak kölelerin tedavisi için Ermeni doktorlar tutmasını emreder. "Bu tayfa"[56] ile uğraşmak konusunda deneyimli olduklarından, Avrupalı doktorlar tercih edilmiştir.

MISIRLILARIN ASKERE ALINMASI

Sudanlılardan oluşan bir ordu kurma planında yürümeyen bir şeyler olduğu Paşa için aşikâr bir hale gelir. Örneğin Assuan'a varan 2.400 kölenin sadece 1.245'inin Kahire'ye ulaştığını öğrendiğinde Paşa, "Şaşıyorum! Sıhhatli ve

48 Dhawat 5/78, 12 Muharrem 1238/29 Eylül 1822.
49 Bahr Barra, 8/89, 3 Rebiülevvel 1238/18 Kasım 1822.
50 S/1/50/2/14, 27 Muharrem 1237/25 Ekim 1821; S/1/47/4/106, 28 Muharrem 1237/26 Ekim 1821; S/1/50/2/361, 9 Zilhicce 1237/27 Ağustos 1822.
51 S/1/50/2/283, 9 Şevval 1237/29 Haziran 1822.
52 S/1/48/1/121, 122, 123 hepsi 8 Cemaziyülevvel 1239/9 Ocak 1824.
53 S/1/48/1/183, 19 Cemaziyülevvel 1239/20 Şubat 1824.
54 S/1/50/2/64, 23 Rebiülevvel 1237/19 Aralık 1821.
55 Dodwell, *Founder of Modern Egypt*, s. 64.
56 S/1/48/1/68, 1 Rebiülevvel 1239/5 Aralık 1823.

çalışabilecek durumdaki köleleri uzak bölgelerden aramızda, gözümüzün önünde ölmeleri için onca enerji harcayıp topluyoruz"[57] der. Sorunlara ek olarak, Sudan'a gönderilen Türk ve Arnavut birlikleri oradaki iklime alışık olmadığından, kısa zamanda dizanteri ve başka hastalıkların pençesine düşer.[58] Birlikler ayrıca şikâyet etmeye ve Mısır'a geri dönmeyi talep etmeye başlamıştır. Paşa artık, Türk askerlerini bu görevden çekip, Mısır'ın yerlilerini ilk kez askere almayı düşünür. Cerce valisi Tahir Ahmet Paşa'ya yazdığı 18 Şubat 1822 tarihli mektupta şöyle der:

> Çok açık ki Hicaz [seferi] ve benzeri işlerimizde kullanmak üzere zenci toplamaları için çocuklarımızın komutası altında birliklerimizi Sudan'a gönderiyoruz... Ancak Türkler bizim ırkımızdan olduğundan sürekli yakınımızda olmaları ve bu uzak bölgelere gönderilmekten kurtulmaları gerekir, çok sayıda askeri Yukarı Mısır'dan toplamak bir zorunluluk haline gelmiştir. Bundan dolayı bu vilâyetlerden yaklaşık dört bin kişiyi askere almanızın uygun olduğunu düşünüyoruz.[59]

Bu, Paşa'nın Mısırlı çiftçilerin orduya alınmasını emrettiği ilk buyruğudur. Açıkça görülüyor ki, *leveé en masse* (toplu askere alış) ile ilgili bir şey düşünmemektedir. Buradaki fikir, daha çok, şu veya bu nedenle Sudan'a gönderilmeye karşı çıkan Türk askerlerin yerine yeni askerler koymaktır. Askere yeni alınanların üç yıl sonunda mühürlü bir belgeyle köylerine dönmelerine izin verilecektir.[60]

Bu arada, Sudan'dan toplanan köleler ordunun çoğunluğunu teşkil etmeye devam eder. Sudanlı köleler ve Yukarı Mısır'da askere alınan az sayıda Mısırlı fellâh Assuan'da Paşa'nın güvendiği yardımcılarından Lazoğlu Mehmed Bey'in yönettiği bir kampa gönderilir.[61] Aynı anda subay sınıfının çekirdeği ise kilit subaylıklar verilen belli sayıda Memlûka ek olarak Mehmed Ali ve İbrahim Paşa'nın Memlûklarının eğitimi ile oluşturulur.[62] Bu Memlûklar

57 S/1/50/5/375, 30 Şevval 1239/27 Haziran 1824.

58 Dodwell, *Founder of Modern Egypt*, s. 51.

59 S/1/50/2/145, 25 Cemaziyülevvel 1237/18 Şubat 1822.

60 *A.g.e.*

61 Sāmī, der., *Takvīm el-Nīl*, c. II, s. 294, 2 Cemaziyülevvel 1237/26 Ocak 1822 tarihli mektup. Lazoğlu daha sonra Cihadiye Nazırı olarak atanmıştır; John Wilkinson, *Modern Egypt*, c. II, s. 534-5.

62 al-Rāfᶜī, *ᶜAṣr Muḥammad ᶜAlī*, s. 327. İsmail Paşa'nın Memlûklarının eğitimi için bkz. Safer/1/48/1/195, 25 Cemaziyülevvel 1239/1 Mart 1824; S/1/48/1/215, 19 Receb 1239/20 Mart 1824. Tüm Memlûklar teknik olarak köle olsa da, aralarında çok büyük farklılıklar vardı. Aile reislerine "Memelükler" deniyordu ve 1811'deki katliamın hedefinde olanlar bunlardı. Daha sonra Mehmed Ali'ye hizmet eden bunların takipçilerine ve İbrahim ve diğer önemli kişiler tarafından satın alınanlara ise "Memlûklar" denmekteydi.

eğitilmeleri için biri Assuan'da diğeri Assuan'ın hemen kuzeyindeki Farşut'ta inşa edilmiş iki özel okula gönderilir. Kural olarak Mehmed Ali'nin köleleri Assuan'daki okulda, İbrahim Paşa'nın Memlûkları ise Farşut'ta eğitilir.[63] Bu Memlûklara ek olarak, eski ordudan gelen Türkçe konuşan genç askerler de, harp okulu mezunlarına rütbe dağıtılırken Memlûklara nazaran ayrıcalık tanınarak, eğitimleri için Farşut'taki okula gönderilir.[64]

Yeni okulları için gerekli kadroyu sağlamak üzere Paşa, İstanbul'daki temsilcisi Necip Efendi'ye haber salar, ondan akıcı Türkçe ve Fransızca konuşabilen bir mühendis ve iki hoca bulmasını ister.[65] Ancak, baş öğretmen, kadetler ve askerlerin de eğitimini gözetecek olan Séves'dir. Özellikle yeni eğitilmiş askerlerden oluşan ve yeni kadrolar tarafından idare edilen yeni taburların teşkili için çeşitli okulların etkinliklerini koordine etmesi gerekmektedir.[66]

Subayların ve askerlerin eğitimi sürerken, üst rütbeli subayların arasında yeni ordu için nasıl bir örgütsel yapı kurulacağına dair istişareler devam eder.[67] Bu istişarelere katılanlar İbrahim Paşa, Süleyman Paşa (Séves), Tahir Ahmet Paşa (Cerce valisi), Lazoğlu Mehmed Bey (Assuan'da kurulan askeri okulun baş yöneticisi, daha sonra Harbiye Nazırlığı'na atanacaktır) ve tabii ki Mehmed Ali'dir. Gündeme gelen konular ise alay büyüklükleri ve iç bölünmeleri, subayların askerlere oranı, subay sınıfının etnik kompozisyonu ve bunlara ek olarak farklı rütbelerden subayların maaşlarıdır.

İstişareler esnekliğin ve pragmatizmin büyüklüğünü yansıtır ve kararlar, uygulamada kusurlu olduklarının görülmesi durumunda, düzeltilmek üzere alınır. Henüz kurulma aşamasındaki küçük bir orduya daha uygun olduğundan örneğin, Napolyon'unkinden ziyade III. Selim'in modelinin benimsendiğine zaten değinilmişti. Tıpkı, kadrolar aşina olmadığından Padişah Selim'in kullandığı askeri rütbe adlarının değiştirilmesi gibi. Dahası, ilk plana göre bir *Arap evladının* (Arapça konuşan Mısırlı) Binbaşı mülazimi rütbesine terfi etmesi mümkünken, Mehmed Ali hiçbir fellâhın "yirmi beş askere komuta eden" bölükbaşı rütbesinin üstüne terfi ettirilmemesi hususunda ısrarcı olur.[68]

63 S/1/50/2/210, 18 Receb 1237/11 Nisan 1822. Douin, Paşa'nın kişisel Memlûklerinden Assuan'a gönderilenlerin saysının 300 ile 400 arasında olduğunu söylemektedir; Douin, der., *Mission militaire*, s. xiii. al-Rāfᶜī kadroların toplam sayısını 1.000 olarak vermektedir; el-Rāfᶜī, *ᶜAṣr Muḥammad ᶜAlī*, s. 327.

64 S/1/50/2/377, 13 Muharrem 1238/30 Eylül 1822.

65 Sāmī, der., *Takvīm el-Nīl*, c. II, s. 288, 5 Rebiülevvel 1236/12 Aralık 1820 tarihli mektup.

66 S/1/50/2/122, 14 Cemaziyülevvel 1237/9 Şubat 1822.

67 Bkz. örneğin, S/1/50/2/258, 25 Şaban 1237/18 Mayıs 1822; S/1/2/260, 26 Şaban 1237/19 Mayıs 1822.

68 S/1/50/2/209, 18 Receb 1237/11 Nisan 1822. Bu rütbe isimleri daha sonra değiştirilmiştir. Fakat

Dahası, yeni askerlerin bu ilk eğitimleri sırasında bir dizi sorun saptanmış ve bunları bertaraf edecek önlemler alınmıştır. Örneğin, İbrahim Paşa, bazı talimlerin kâğıt üstünde iyi göründüğünü ama uygulamada yetersiz ve kendi içinde çelişkili olduklarını yazar. Buna ek olarak, yeni kadrolara askeri hiyerarşi fikrini benimsetmenin zorluğu ortadadır; genç subaylardan bazıları, hâlâ üstlerine itaat etme alışkanlığını kazanamamıştır. Asker firarları ile ilgili ilk olayların arkasındaki nedenler araştırılırken, bunlara düşük maaşların değil de kişisel kaprislerin ve subayların cezalarına tahammül edememenin sebep olduğu keşfedilir. Buna rağmen askerlerin ve astsubayların maaşlarının yükseltilmesi önerilir: erlerinki 18, onbaşılarınki 25, çavuşlarınki 30 ve başçavuşlarınki de 40 kuruş. Mehmed Ali, askerlerin maaşları dışında İbrahim'in önerdiği tüm tavsiyeleri kabul eder. Buna karşın, eğer askerlere maaşlarının artacağı daha önceden söylenmişse sözünü geri almaması gerektiğini ekler ve askerlerin değil ama subayların maaşlarının yükseltilmesini tercih ettiğini belirtir.[69]

Baba oğul beraber çalışarak, ortaya çıkan sorunların çoğuna çözüm bulmayı başarırlar. Örneğin, bir alayın büyüklüğü 800 kişilik beş ortadan oluşacak şekilde 4.000 kişi olarak belirlenir.[70] Daha sonra her alayın subayları ile beraber 816 kişilik beş değil dört ortadan oluşması gerektiğine karar verilir; böylece bir alaydaki subay ve askerlerin sayısı 3.264'e düşürülür. Ayrıca farklı rütbelere verilen isimler de kararlaştırılır.[71]

İLK ALAYLARIN KURULMASI

Ordunun örgütlenmesine ve subay sınıfının kompozisyonuna ilişkin sorunları hallettikten sonra, Mehmed Ali'nin ilgilenmesi gereken büyük bir sorun daha vardır: Sudanlı birliklerin işleyişi. Sudan seferi o ana kadar karışık sonuçlar doğurmuştur. İsmail Paşa ve daha sonra Defterdar Mehmed Bey, önemli sayıda köleyi toplamayı ve bunları Mısır'a göndermeyi başarmış ancak bun-

---

eski Osmanlı terminolojisine göre, bölük başı onbaşının eş değeridir; Stanford Shaw, "The established Ottoman army corps under Sultan Selim III (1789-1807)", *Der Islam* 40 (1965), s. 145. Evlad-ı Arapların yükselebileceği en yüksek rütbe için bkz. Altıncı Bölüm.

69 S/1/50/4/86, 30 Şaban 1238/11 Mayıs 1823.

70 S/1/50/4/84, 29 Şaban 1238/10 Mayıs 1823.

71 Heyworth-Dunne, bir alayın 800 askerlik beş ortadan oluştuğunu söylemektedir (*Education*, s. 114). Bununla birlikte bkz. S/1/48/1 kayıt no'lu mektupların başına konan örgüt şeması; bu, bir alayın beş değil dört ortadan oluştuğunu açıkça göstermektedir. Şemaya tarih verilmemiş fakat bu kayıttaki ilk mektubun tarihi 13 Ramazan 1238/25 Mayıs 1823'tür. Ayrıca bkz. S/1/48/1/152, 24 Cemaziyülevvel 1239/27 Ocak 1824. Farklı rütbelerin adları ve aldıkları maaşlar için bkz. Douin, der., *Boislecomte*, s. 114.

ların çoğu ya yolda telef olmuş ya da çoğunun silah altına alınmaya uygun olmadıkları ortaya çıkmıştır.[72] 1820 ile 1824 arasında toplanan 20.000 köleden sadece 3.000'i 1824'te hayattaydı.[73] Dahası, seferin kendisi de ciddi sorunlarla yüz yüzeydi ve Paşa'yı bir sürü para ve bir oğuldan etmişti.

Arnavut askerlerinin eğitilmesi de başarısız olduğundan, 1822'nin başında silah altına alınan 4.000 askeri artırmak için geriye sadece Mısırlı fellâhlar seçeneği kalır. Yukarıda belirtildiği gibi, bu köylüler sadece üç yıl için askere alınır ve bu sürenin sonunda köylerine geri gönderilirler. Zaten bunların askere alınmasının ana amacı Türkleri Sudan'daki köle toplama görevinden kurtarmaktır. Mısırlı fellâhları askere almaya dönük her çaba önemli sayıda işçiyi tarım sektöründen uzaklaştırma tehlikesini de beraberinde getirir.[74] Üstelik, Mısırlı fellâhlar askerliğe alışık değildir ve Osmanlı yönetimi sırasında, silah taşımaları de jure (kanunen) yasaktır.[75] Her halükârda Paşa'nın seçeneği yoktu ve denemeye kararlıydı. İbrahim'e yazdığı içten bir mektupta, daha fazla köylüyü askere alması durumunda karşılaşabileceği sorunlara değinir. Avrupalı yönetimlerin kendi köylülerini askere almasına karşın der ki:

> Mısır halkı Avrupalı halklar kadar askerlik hizmetine aşina değildir. Dahası, bizim yönetimimiz de onlarınki kadar güçlü değildir. Durum bu olduğuna göre... ihtiyaçlarımızı olanaklarımıza uydurmamız ve adım adım ilerlememiz gerekiyor. Ayrıca gerçekçi olmak ve zaman geçtikçe eksiklerimizi telafi etmek durumundayız.[76]

Ordusu için Mısır köylülerine dayanmaya karar verdikten sonra, askere alma dalgaları tüm ülkeye yayılır ve bir yıldan az bir zaman içinde 30.000 asker Orta Mısır'da, Manfalüt yakınlarında, Bani'de kurulan yeni bir kampta eğitilir.[77]

72 Zekī, *al-Tārīh el-Ḥarbī*, s. 160.

73 V. 78/126, Salt, 8 Şubat 1824.

74 Paşa'nın bunun onun için en öncelikli konu olduğunu gösteren çeşitli mektupları vardır; bkz. örneğin, 23 Haziran 1823 tarihli mektubu. Burada Paşa, Buhhaira'nın ordu için gerekli pirinci üretebilmesi için zorunlu askerlikten muaf tutulduğu Aşağı Mısır'daki ilk askere alma düzenine atıf yapmaktadır; S/1/47/131, 6 Zilkade 1240/23 Haziran 1823.

75 Heyd, Osmanlı idaresi sırasında silahı olduğu tespit edilen Mısırlılara ölüm cezası verildiğini söylemektedir; Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford University Press, Oxford, 1976, s. 261. Toledano'ya göre, Abbas ve Said'in hükümdarlığı sırasında da Arapça konuşan Mısırlıların hukuken silah taşıması yasaktır; Toledano, *State and Society*, s. 163-6.

76 S/1/48/1/20, 8 Şevval 1238/19 Haziran 1823.

77 Driault, *Empire*, s. 299.

YENİ BİRLİKLERİN DENENMESİ

Bu arada, Assuan ve Farşut'taki kamplarda 800 kişilik on orta eğitilmiştir. Bunlar, Sudanlı köleler ve Yukarı Mısır'daki köylerden askere alınan ilk Mısırlı fellâhlardan oluşmaktadır.[78] Hicaz'ın güneyindeki Asir'de yeni bir Vahabi isyanının patlak verdiğinin duyulması üzerine Mehmed Ali, yeni kuvvetlerini deneme vaktinin geldiğine karar verir ve Temmuz 1823'te İbrahim Paşa'ya yeni kurulan ortalardan bir alay teşkil etmesini ve nizami eğitimlerini tamamlamamış olsalar bile askerlerin derhal Arabistan'a gönderilmelerini söyler.[79] Mehmed Bey bu gücün başına atanır ve emirlerini Mekke valisi ve aynı zamanda Mehmed Ali'nin yeğeni olan Yeğen Ahmet Paşa'dan alması buyurulur.[80] Ayrıca, Mehmed Ali, yeni birliklerden iki alay daha kurarak Sudan'da bulunan güçlerine yardıma yolmaya karar verir.[81]

Kasım 1823'te bu yeni birliklerin haberini beklerken Paşa, eğitim sürecini şahsen denetlemek için Banî Adî'ye gider. Kamp yolunda kendisine eşlik etmesi için İngiliz ve Fransız Başkonsoloslarını da davet etmiştir.[82] Sonuçlar, beklenenin de ötesinde tatmin edicidir ve yeni birlikler Paşa'nın da zevkle izlediği bir gösteri yapar. Dahası, iki Konsolos da yeni birliklerden oldukça etkilenir. Fransız Başkonsolosu Drovetti, "Öyle isabetli atışlar yapıyorlar ki, bu onların eğitiminden sorumlu Fransız subaylarını onurlandırıyor"[83] der. "Muhteşem bir savaşın gururu ve gösterişi" diye yazar İngiliz Başkonsolosu Salt. "Her gün [Paşa] büyük bir tatbikat düzenliyor ve dört alay [kampın batısındaki] düzlükte sıradan bir tatbikattaymışçasına değil ama küçük bir savaştaymışçasına talim yapıyor ve başarıları gerçekten takdire şayan"[84] diye ekler. Paşa kampta kalırken, Mısır'ın çeşitli yerlerindeki vilâyetlerin valilerini, askere alımlar ve diğer idari ve mali konularda rapor vermeleri için kampa davet eder.[85] Yeni birliklerin ne kadar etkileyici olduğunu gören Paşa, ay-

78 *A.g.e.*, s. 285.
79 S/1/48/34, 2 Zilhicce 1238/11 Temmuz 1823.
80 S/1/48/1/39 ve 40, ikisi de 18 Z 1238/26 Ağustos 1823.
81 S/1/50/4/255, 4 Rebiülevvel 1239/8 Kasım 1823. Padişah'ın Mehmed Ali'ye Mora isyanı ile ilgilenmesini emretmesi üzerine Osman Bey komutasında sadece bir alay gönderilmişti; S/1/48/1/70, 1 Rebiülevvel 1239/5 Aralık. Osman Bey, daha sonra Defterdar Mehmed Bey yerine Sudan valisi olmuştur; 'Abdel-Raḥmān Zekī, "The governors of Sudan", *al-Majalla al-Tārīkhiyya al-Miṣriyya*, c. I (1948), s. 429.
82 Driault, der., *Empire*, s. 296.
83 *A.g.e.*, s. 299-300.
84 V. 78/126, Salt, 20 Ocak 1824.
85 S/1/48/1/95, 18 Rebiülahir 1239/23 Aralık 1823; S/1/48/1/147, 20 Cemziyülahir 1239/23 Ocak 1824.

nı zamanda askerlerle valilerini etkilemeyi de amaçlamaktadır ki "gerçek, ülke içinde böylece yayılsın."[86]

Paşa Manfalut'tayken, yeni birliklerinin Vahabi asilere karşı Asir'de kazandığı etkileyici zaferin haberi gelir: 2.500 Mısır piyadesinden oluşan birlik, kendisinin on katı büyüklüğünde bir Vahabi kuvvetini bozguna uğratmayı başarmıştır.[87] Korkunç Vahabilerin bile onların dengi olmadığı ne kadar yarı eğitimli olsalar da kesin bir şekilde ortaya konmuştur. Kısa bir süre sonra yeni nizami birlikler, kendilerini Paşa'ya ispatlayabilecekleri bir fırsat daha yakalar. 22 Mart 1824'te, Kale'deki barut deposunda büyük bir patlama olur ve 4.000'den fazla kişi ölür. Ortalıkta Paşa'nın yeni nizami birliklerinden hoşnut olmayan eski Arnavut ve Memlûk birliklerinin patlamaya sebep olduğuna ilişkin söylentiler dolaşmaktadır. Bu durum on yedi yıl önce yeniçerilerden kurtulmaya çalışan III. Selim'inkiyle kıyaslanabilecek Paşa için ölümcül bir tehlike anlamına gelmektedir.[88] Ama yeni birliklerden tek bir tabur hızla çıkıp barut deposunu kuşatır ve kısa zamanda durumu kontrol altına alır.[89]

Bunu takip eden ay içerisinde, Nisan 1824'te yeni birlikler ne kadar sadık, disiplinli ve güvenilir olduklarını gösterebilecekleri bir şans daha yakalar. Paşa'nın askere alma ve vergi politikalarına karşı Yukarı Mısır'da büyük bir isyan patlak verir. 30.000'den fazla erkek ve kadın kendini mehdi ilan eden Şeyh Rıdvan'ın önderliğinde isyana katılır. Çeşitli olaylarda yerel halk yerel yöneticilerin evlerine yürüyüp onları esir alır.[90] İsyan çok ciddidir ve bir yıl önce asker alımlarının başladığı Orta Mısır'ın komşu vilâyetlerine sıçramaya başlar. Yetkililer çeşitli tehdit ve şiddet yöntemleri kullanarak isyanı bastırmaya çalışır;[91] ama böylesi yöntemlerin etkisiz kaldığı ve isyanın herhangi bir hafifleme emaresi göstermediği görülünce, eğitimli birliklerden bazılarının asilerle savaşmak üzere gönderilmesine karar verilir. Bu ciddi bir karardır çünkü o dönem askerlerin çoğu Yukarı Mısır'daki köylerden, kalkışmayı bastırmak için gönderildikleri vilâyetlerden toplanmıştır. İlk başta birlikler sert bir direnişle karşılaşır, bazı subaylar saldırıya uğrar ve öldürülür.[92] Hatta isyanın orduya sıçradığına ve 700 askerin isyancılara katıldığına ilişkin

86 V. 78/126, Salt, 20 Ocak 1824.
87 S/1/50/4327, 14 Receb 1239/15 Mart 1824; Driault, der., *L'Expédition*, s. 10.
88 Drovetti'den Chateaubriand'a 30 Mart 1824, Driault, der., *L'Expédition*, s. 11-12'den alınmıştır.
89 *A.g.e.*
90 S/1/48/1/236, 7 Şaban 1239/7 Nisan 1824.
91 S/1/47/7/306, 13 Şaban 1239/14 Nisan 1824.
92 S/1/48/1/239, 8 Şaban 1239/8 Nisan 1824.

söylentiler bile vardır. Paşa derhal bir soruşturma yapılmasını buyurur ve suçluların infaz edileceği uyarısını yapar. Olayda, kırk beş subay, askerlerinin önünde kurşuna dizilir.[93]

Sonunda isyan, Sudan'a gitmekte olan 1. Alay'ın albayı Osman Bey tarafından bastırılır. Eğitimini yeni tamamlamış 500 süvari ve 3.000 piyadeye komuta eden Osman Bey, "deli Rıdvan'ın" saklandığı Kina yakınındaki asilerin üssüne bir saldırı düzenler. Şeyh çöle kaçar ve yakalanması için tüm vilâyetlere tutuklama emirleri gönderilir. İki hafta içinde isyan tamamen bastırılmış ve 4.000'den fazla insan ölmüştür.[94]

Bu, yeni birliklerin sadakatinin en açık kanıtıdır; onların, bazıları komşuları bazıları da akrabaları olan isyancılarla savaşmada tereddüt etmediğini görmek Paşa'yı çok etkiler.[95] Bir başka olayda, Osman Bey'in alayından bir onbaşının bir köye yapılan saldırıda babasını da asiler arasında gördüğü ve barışçıl bir şekilde teslim olmaya ikna edemeyince onu öldürdüğü rapor edilir. Mehmed Ali, Savaş Bakanı Lazoğlu Mehmed Bey'e askeri öven ve onu teğmenliğe terfi ettiren bir mektup yazar.[96]

Yeni birliklerin bu olağanüstü başarıları "Muhammed Ali'yi tamamen hipnotize etmişti ve artık bu makineyi mümkün olduğu kadar büyük ölçekteki savaş hizmetleri için kullanacaktı."[97] Sudanlı kölelerin naklinin ne kadar zor olduğunu ve ulaştıklarında ne kadar acınacak bir halde olduklarını gördükten sonra ve fellâhlardan oluşan birliklerini birden fazla olayda denedikten sonra, Mehmed Ali fellâhların askere alınması ile ilgili tüm tereddütlerini bir kenara bırakır; o andan itibaren celp dalgaları birbirini takip eder ve 1830'ların ortasında silah altına alınanların sayısı 130.000'e ulaşır.[98] Nüfusun yaklaşık beş milyon olduğu[99] düşünülürse ordu, nüfusun % 2.6'sından

93 S/1/47/7/331, 2 Ramazan 1239/1 Mayıs 1824.

94 S/1/48/1/236, 7 Şaban 1239/7 Nisan 1824; S/1/48/1/242 13 Şaban 1239/13 Nisan 1824; S/1/48/1/255, 25 Şaban 1239/24 Nisan 1824; V. 78/126, Salt, 28 Nisan 1824; V. 78/126, Salt, 18 Mayıs 1824.

95 S/1/48/1/277, 15 Ramazan 1239/15 Mayıs 1824.

96 S/1/48/1/253, 25 Şaban 1239/25 Nisan 1824. Aynı mektupta, yeni birliklerin onları görenlerin ve duyanlar üzerinde etkileyici bir izlenim bıraktığını söylemektedir.

97 Heyworth-Dunne, *Education*, s. 114.

98 Bu, o dönemki gözlemcilerin birçoğu tarafından verilen sayıdır; Klot Bey: 130.300 (Klot Bey, *Aperçu*, c. II, s. 232); Dr. Bowring: 127.150 (Bowring, "Report on Egypt", s. 51); Barker: 125.143 (V. 78/241, 18 Şubat 1833); el-Rāfʿī: 130.202 (el-Rāfʿī, *ʿAṣr Muḥammad ʿAlī*, s. 358). St. John, düzensiz bedevi birliklerini, İskenderiye Limanı'ndaki işçileri ve askeri okul öğrencilerini de dahil ederek 193.932 sayısına ulaşmaktadır (St. John, *Egypt*, c. II, s. 478-9).

99 Bu Panzac'ın ulaştığı sayıdır; Daniel Panzac, "The population of Egypt in the nineteenth century", *Asian and African Studies* 21 (1987), s. 11-32. Daha eski tahminler için bkz. W. R. Polk ve R. L. Chambers, der., *Beginnings of Modernization in the Middle East*, University of Chicago Press,

oluşuyor demektir ki bu köy ve aile hayatında önemli aksamalara yol açan gerçekten yüksek bir sayıdır.[100]

Bu rakam ne kadar büyük gözükürse gözüksün, fellâhların Mehmed Ali'nin ordusuna alınmasının önemi sadece bu büyüklükte yatmaz. Paşa'nın Suriye üzerindeki emperyal niyetleri ve Padişah'a Arabistan ve Yunanistan'daki savaşlarında gönülsüzce de olsa sunduğu etkili yardımları düşünüldüğünde, saltanatı, zorunlu askerlikten ayrı değerlendirilemez; bu, rejimin dönüm noktasıdır ve rejimin varlığını devam ettirmesi buna bağlıdır. Dahası askere alma da, tıpkı angarya gibi, Mehmed Ali'nin devlet aygıtı ile Mısır'ın köylü nüfusu arasında önemli bir halkadır. Aşağıda gösterileceği gibi, zorunlu askerlik ve toplumun buna tepkisi yönetenler ile yönetilenler arasında yeni bir dönem başlatır. Osmanlı valisi veya Memlûk emirinin bir buyruk yayınladığı ve isteklerini açıkladığı ama pratikte görmezden gelindiği, yanıtsız kaldığı veya soğuk bir ilgisizlikle karşılandığı ve halk arasında gözlemlenen bir umursamazlığın hâkim olduğu günler artık geride kalmıştır. Zorunlu askerlik, Mısır toplumunun çehresini değiştirecek ve halk ve hükümet arasındaki ilişkiyi kökten dönüştürecektir.

Mehmed Ali'nin rejimi için zorunlu askerliğin taşıdığı özel öneme binaen, bu bölüm, geri kalan kısmında insanları köylerinden toplamak için yetkililerin kullandığı yöntemleri tarif etmeye ve bir politikanın zaman içinde nasıl geliştiğinin izini sürmeye çalışacaktır. Zorunlu askerlik ile ilgili bir çalışma, toplumun buna verdiği tepki hesaba katılmadan tamamlanmış olmayacaktır; bu bölümün geri kalanı dolayısıyla, fellâhların devletin yaşamları üstündeki bu yeni ve çoğunlukla acımasız tasarrufu ile nasıl başa çıkmaya çalıştığını göstermeye çalışacaktır. Amaç, zorunlu askerlik ve genel olarak askerlik kurumunun Mısır'da daha önce denenmemiş yeni denetim ve gözetim teknikleri ile Kahire'deki yönetimin doğasını kökten dönüştürdüğü olgusuna dikkat çekmektir.

ASKERE ALMA YÖNTEMLERİ

Yukarıda söylendiği gibi, Mısırlı fellâhları askere alma yönündeki ilk çaba Mehmed Ali'nin kendisine bağlı Türk askerlerini Sudan'ın uzak ve sıcak topraklarında görev yapmaktan kurtarma arzusundan kaynaklanmaktaydı.

Chicago, 1968, içinde; G. Baer, "Urbanization in Egypt, 1820-1907", s. 155-69; J. McCarthy, "Nineteenth century Egyptian population", *Middle Eastern Studies* 3 (1976), s. 1-39; Rivlin, *Agricultural Policy*, Ek VI.

100 Rivlin 1830'lardaki nüfusu 2.500.000 tahmin ederek % 4 sonucuna varmaktadır; ama bu oldukça düşük bir sayıdır; Rivlin, *Agricultural Policy*, s. 211.

Bunların yerini almak üzere Yukarı Mısır'daki köylerden toplanan 4.000 köylü, sonunda kendilerine damgalı bir belge verileceği ve köylerine dönüp normal, sivil hayatlarına devam etmelerine müsaade edileceği üç yıllık bir süre için askere alınıyordu. Askere alınanlar, ayrıca kelle vergisi *(fırda)* ve çiftçilerin maruz kaldığı diğer mali yükümlülüklerden de muaf tutulacaktı. Daha da önemlisi, bu ilk askerler, köyün şeyhi tarafından değil, bu amaçla Kahire'den gönderilen sorumlu subay tarafından toplanmaktaydı. Şeyhse sadece ona köyünde askerlik hizmeti için uygun kişileri bulmada eşlik ediyordu. Askere alınan kişi, o köyün yerlileri arasından seçilmek zorundaydı; "köyden köye dolaşanlar arasından değil... Adı, köyü ve babasının adı ve unvanlarıyla beraber özel bir deftere kayıtlı olması gerekiyordu."[101]

Mehmed Ali, asker alımları yapan subaylarına verdiği emirlerde, Mehmed Ali, bu önemli görevi layığıyla yerine getirmeleri için onları etkilemeye çalışır. İbrahim Paşa'ya yazdığı bir mektupta ona subaylarının angarya için adam toplarken olduğu gibi köylerden adam topladıklarını ve bu yönteme derhal son verilmesinin gerektiğini söyler.

> Fellâhlar askerlik hizmetine alışık olmadığından zorla askere alınmaları gerekiyor. Onların akıllarını çelmeliyiz... Bu ise ancak fellâhları [orduya hizmet etmenin] angarya gibi olmadığına ikna edecek bazı vaizlerin kullanılması yoluyla yapılabilir. Ayrıca onlara, inançları için savaşma arzusuyla [Mısır'da bulundukları süre zarfında] Fransızların Kıptileri askere ne kadar kolay aldıklarını hatırlatabiliriz. Eğer Kıptiler için durum buysa, bu, kalpleri İslâm'ı koruma arzusu ve imanıyla dolu fellâhlar için kesinlikle daha da geçerli bir durumdur.[102]

Bu, Paşa adına iyimser bir düşünceydi. Görevlerini yerine getirirken subayları, basitçe fellâhların aklını askerlik hizmeti yönünde etkileyecek vaizlerin atanmasıyla çözülemeyecek ciddilikte sorunlarla karşılaştılar. Nüfus hakkında detaylı bir bilgi sahibi olmamanın yanı sıra, yetkililer askere alınanları tarayabilecekleri güvenilir bir sağlık sisteminden de mahrumdu. Bunun için, Klot Bey'in Ebu Zebel tıp okulunu (daha sonra Kasrü'l-Ayni'ye taşınacaktır) kurup mezunlarını askerler için kullanmayı başardığı 1830 yılına kadar beklemek gerekecektir.[103] Dahası, Fransız Devrimci ve Napolyoncu ordu-

101 S/1/50/2/145, 25 Cemaziyülevvel 1237/18 Şubat 1822.

102 S/1/50/2/186, 6 Receb 1237/29 Mart 1822.

103 Moḥammad F. Shukrī, "Ba'tha 'askeriyye Būlūniyye fī Miṣr fī 'ahd Muḥammad ᶜAlī" (Mehmed Ali'nin Saltanatı sırasında bir Polonya askeri heyeti), *Mecellat Kulliyat el-Ādāb, Fouad I University* 8 (1946), s. 29.

larının askere alma subaylarının aksine,[104] Kahire'den fellâhları askere almak için gönderilen subaylar, örneğin, askere alacakları kişilerin yaşını, medeni durumunu veya kardeşlerinin sayısını gösteren bir veriye sahip değildi. Bu temel bilgiden mahrum olan subaylar, kendilerine verilen emir üzerine, herhangi bir köye gidip, "herhangi bir kural, yönetmelik, yazı ve kura çekimi"[105] olmadan bulabildikleri kadar adamı topluyordu. Bu adamlar daha sonra altılık ve sekizlik gruplar halinde boyunlarından birbirlerine bağlanıyordu.[106] Daha sonra ise arkalarında dövünen, bağrışan ve umutsuzca askerlerin erkeklerini ellerinden almasını engellemeye çalışan bir grup "kalbi kırılmış, acılı" eş, anne ve çocuk bırakıp "askere alma çetesinin" eşliğinde eğitim kamplarına doğru yürüyüşe geçiyorlardı.[107]

Fellâhları orduda hizmet etmenin dini bir görev olduğuna ve angaryaya benzemediğine ikna etmeye dönük tüm çabalar boşa gidiyordu. Paşa ve Osmanlı Padişahı karşı karşıya gelmeden önce bile, dini koruma adına İranlılara,[108] Ruslara veya Yunanlılara[109] karşı silaha sarılma çağrısı, tamamen yabancı, anlamsız veya hiç ya da çok az duygusal etkiye sahip bir çağrı olarak kalıyordu. "Davulların, kurdelelerin ve vaatlerin şaşaasına rağmen, bir asker toplama partisi Rosetta*'dan Assuan'a tek bir gönüllü bile bulamadan yürüyebilirdi..."[110] Geride bıraktıkları aileleri ve ekilmeden kalacak toprakları için endişelenen köylüler askerlik için hiç de hevesli değildi ve zorunlu askerliğin bu mantık dışı, "son derece keyfi ve katı" yöntemi yüzünden,[111] mümkün olan her yolla ona karşı direnmeye çalışıyorlardı.

ZORUNLU ASKERLİĞE KARŞI DİRENİŞ

İşte şimdi Mehmed Ali ve askeri yetkililerinin karşısındaki sorunun özüne geldik: Paşa ideolojik ve dini argümanlara başvurarak fellâhları özgür iradeleri ile orduya katılmaya ikna etmeyi hiçbir zaman başaramadı. Yeni zorunlu

---

(*) Reşid kentine bu isim 18. yüzyılın sonlarında Fransız işgâlinden sonra verilmiştir – ed.

104 Isser Woloch, "Napoleonic conscription: state power and civil society", *Past and Present*, c. III (1986), s. 102-5; Alan Forrest, *Conscripts and Deserters: The Army and French Society During the Revolution and Empire*, Oxford University Press, Oxford, s. 27, 47.

105 Bowring, "Report on Egypt", s. 52.

106 Jules Planat, *Historie de la régénération de l'Egypte*, Paris, 1830, s. 76-7.

107 St. John, *Egypt*, c. II, s. 277. Ayrıca bkz. Hamont, *L'Egypte*, c. II, s. 12.

108 Mehmed Ali, Padişah'ın İranlılarla savaşması için kendinden asker göndermesini isteyeceğini düşünüyordu; bkz. S/1/50/2/217, 22 Receb 1237/15 Nisan 1822; Driault, der., *Empire*, s. 286; Cattaui, der., *Mohamed Aly*, c. I, s. 45.

109 S/1/50/2/217, 22 Receb 1237/15 Nisan 1822.

110 Scott, *Rambles in Egypt*, c. II, s. 219.

111 *A.g.e.*, s. 216.

askerlik politikası kırsal kesimde duyulduktan sonra, fellâhlar; askerlik hizmetini yapmaları konusunda onlara baskı yapmak için gönderilen Paşa'nın adamlarından kaçmak için farklı yöntemlere başvurdular. Bu yöntemlerden biri açık isyandı ve doğrudan Paşa'nın zorunlu askerlik politikası ile ilgili en az iki isyan biliniyor. 1824'te Yukarı Mısır'da patlak veren ve 30.000 kişinin Mehmed Ali'nin yöneticilerine karşı ayaklandığı, Kahire'den gönderilen subaylara saldırdığı ve vergi ödemeyi reddettiği isyana zaten değinilmişti.[112] Daha önce, Mayıs 1823'te zorunlu askerliğin Aşağı Mısır'a getirilişinin hemen ertesinde, Munifiye vilâyetinde küçük ama yine de önemli bir kalkışma oldu ve bunu bastırmak için Mehmed Ali bizzat, saray muhafızlarının ve altı sahra topunun eşliğinde oraya gitmek zorunda kaldı.[113]

Açık isyanın yanı sıra fellâhların sıklıkla kullandığı bir diğer taktik ise zorunlu askerlikten kaçmak için toplu halde köyleri terk etmekteydi. Askere alma birliğinin yaklaşmakta olduğu haberi bir köye ulaşır ulaşmaz "bölgede büyük bir hızla yayılırdı."[114] Bunu, askere alma çetelerinden kurtulmak için umutsuzca evlerini ve köylerini boşaltan ailelerin kitlesel kaçış dalgaları takip ederdi. 1830'ların sonlarında bu pratik o kadar yaygınlaşmıştı ki, köyler 'arkalarında hüzünlü, acınacak evler bırakacak' şekilde tamamen boşalmıştı; "fakirlerin evleri hâlâ ayaktaydı, ne yangınlar, ne savaş onları yıkabilmişti ne de zaman içinde çürümüşlerdi ama [Paşa'nın adamlarından kaçmaya çalışan] evlerinden, yuvalarından vazgeçerek kitleler halinde yaşamlarını adadıkları köylerini veya kasabalarını terk eden sakinlerinden mahrum kalmışlardı."[115] Doğal olarak, bu yetkililerin hoş görebileceği bir şey değildi; zira askere alınmaktan kurtulmanın yanı sıra kaçaklar topraklarını ekip biçmeden kendi haline bırakıyordu. Paşa'nın hizmetindeki bedevilerin görevlerinden biri de, askerlikten kaçmak için aileleriyle birlikte köyleri boşaltanları yakalamaktı.[116] Bununla beraber, son kertede, böylesi köy kaçkınlarını etkin bir şekilde tespit etme ve yakalama sorumluluğu köy şeyhlerinindi.[117] Bir fellâhın görece hal-

112 S/1/48/1/254, 25 Şaban 1239/25 Nisan 1824.

113 S/1/50/4/64, 21 Şaban 1238/4 Mayıs 1823; S/1/47/5/57, 26 Şaban 1238/9 Mayıs 1823; Driault, der., *Empire*, s. 286; Cattaui, der., *Mohamed Aly*, c. I, s. 45; Rivlin, *Agricultural Policy*, s. 201.

114 St. John, *Egypt*, c. I, s. 189.

115 Madden, *Egypt*, s. 41-2.

116 V. 78/184, Barker, 7 Temmuz 1829.

117 Zeyn el-ᶜĀbidīn S. Nacm, "Tasaḥḥub el-fallāḥīn fī 'aṣr Muḥammad ᶜAlī: Asābuhu va netayicu" (Mehmed Ali'nin Saltanatında Köylülerin Firarı: Sebepleri ve Etkileri), *el-Mecelle el-Tārikiyya el-Mişriyya* 36 (1989), s. 259-316; 'Abdallah M. 'Azabāvī, *'Umad ve Meşâyih el-Kurā ve Devruhum fi el-Müctama* (Köy Muhtarları ve Şeyhler ve 19. Yüzyılda Bunların Mısır Toplumundaki Rolleri), Dār al-Kitāb al-Jāmi'ī, Kahire, 1984, s. 46-8; Rivlin, *Agricultural Policy*, s. 95.

kın arasına daha rahat karışabileceği ve yakalanmasının daha zor olduğu umuduyla Kahire'ye kaçması durumunda bile, meskûn mahaller şeyhlerine yabancıları bulmalarını ve köylerinin "imarı"[118] için geri göndermelerini buyuran emirler gönderilirdi.

Bununla beraber, kaçakları denetlemenin ilk başta göründüğünden daha zor olduğu ortaya çıktı. Köy şeyhlerinin birçoğu, onları yetkililere teslim etmek yerine göz yumuyor, bazı durumlarda ise yakalamama karşılığında kaçaklardan rüşvet alıyordu. 1830'un başında kabul edilen *Kanun el-Filaha*'nın 36. maddesi, suçlu bulunması durumda, böylesi bir şeyhin 200 kırbaç ile cezalandırılmasını öngörür.[119] Daha az bir ölçüde olmak üzere, köy kaçkınlarını, yani askerlik veya yönetimin başka bir talebini yerine getirmekten kaçmak için köylerini terk eden köylüleri yakalama işi, bölge nazırlarının görevlerinden biriydi. Bu, özellikle, kaçakların sakini olmadıkları bir bölgede bulunmaları durumunda söz konusuydu.[120] Öyle görülüyor ki, nazırlar bile bu görevi layığıyla yerine getiremiyor ve hatta bazıları kendi bölgelerinde bulunan kaçakları rapor etmiyordu. Bir nazır, bölgesindeki bir kaçağa yataklık yapmaktan suçlu bulunması durumunda, 100 kez kırbaçlanıyor ve ömür boyu Ebukır'da hapisle cezalandırılıyordu.[121] Köylülerin köylerini terk etmesini engellemeyi amaçlayan tüm bu düzenlemelere karşın, bu olgu varlığını sürdürmeye devam etti ve kaçakları yakalama sorumluluğunda şeyhlere güvenilemeyeceği anlaşıldı. Ve görevleri, kaçakları yakalamaktan kaçakların varlığını bildirmeye indirildi. 1844'te çıkan Kanun al-Muntakhab, köy şeyhlerinin köylerinde kaçakları aramasını ve eski yasanın belirttiği gibi onları yakalamasını değil ama sadece bölgedeki yetkililere bildirmesini öngörüyordu. Kaçağın köyünü yakalanmadan terk etmesinden sonraki dört gün içinde şeyh eğer bunu bildirmez ise, kaçağa yardım etmiş sayılacak ve bu durumda asılacaktı.[122]

Fellâhlar açık isyan ve toplu kaçışlarla Paşa'nın askere alma ekiplerin-

118 Divan-Hidiv 1/102, 28 Zilhicce 1243/12 Haziran 1828; ayrıca bkz. *Vekayi-i Mısriyye*, 23 Rebiülevvel 1246/12 Eylül 1830; Bowring, "Report on Egypt", s. 121; Rivlin, *Agricultural Policy*, s. 104-5.

119 Filib Jallâd, der., *Kāmūs el-Idāre veʾl Kadʾaʾ* (İdare ve Hukuk Sözlüğü), İskenderiye, 1890-2, c. III, s. 1326-7; bundan sonra kısaca Jallād, der. *Kāmūs*. Bu yasanın İngilizce tercümesi için bkz. Hiroshi Kato, "Egyptian village community under Muhammed ᶜAli's rule: An annotation of 'Qanun al-Filaha", *Orient*, 16 (1980), s. 183-222.

120 S/1/47/7/174, 26 Zilhicce 1240/22 Temmuz 1825; Rivlin, *Agricultural Policy*, s. 91-2.

121 Dhawat 5/25, 11 Şevval 1244/16 Nisan 1829. Liman'da hapsedilmekle ilgili bkz. Üçüncü Bölüm.

122 Jallād, der. *Kāmūs*, c. III, s. 1339-40. Buradaki salb, çarmıha gerilmeden ziyade asılma anlamına gelmektedir; "Lafzi olarak çarmıha gerilme anlamına gelse de, Osmanlı hukukunda *ṣalb* asmak ile eş anlamlıdır." Heyd, *Old Ottoman Criminal Law*, s. 260.

den kurtulamayacaklarını anladıklarında, bireysel isyan hareketlerine başvurmaya başladılar. Böylesi yöntemlerden biri, kendilerini kasten sakatlayarak askerlik hizmeti için tıbben uygun olmadıklarının ilan edilmesini sağlamaktı.[123] Kendini sakatlamanın yöntemleri ve yönetimin buna tepkisi Altıncı Bölüm'de ele alınacaktır; burada en yaygın yöntemlerin işaret parmağını kesmek, ön dişleri çekmek ve/veya gözünü –geçici olmasını umut ederek– kör etmek için fare zehri damlatmak olduğunu söylemek yeterlidir. Bu pratikler "büyük bir yaygınlık kazandığında,"[124] Paşa bunun çözümünü sakatları ve onlara yardım edenleri ömür boyu hapse göndererek sert bir şekilde cezalandırmakta bulur.[125] Askere alınmaktan kaçmak için başvurulan bir diğer ve muhtemelen de en içgüdüsel yöntem ise askere alma subayına fiziksel bir direniş göstermekti. Doğal olarak, fellâhların bu şekilde askere alınmaktan kurtulmalarına pek imkân yoktu ve tesadüfen bir askere alma takımından kaçmayı başarsalar bile, kısa zamanda bir başkası tarafından bulunuyorlardı ve bu durumda bazıları hapse atılarak cezalandırılmak yerine orduya gönderilmeyi yeğliyordu.[126]

Bununla birlikte, askere alma takımınca ele geçirildikten sonra bile, birçok fellâh Paşa'nın askerlik hizmetinden kurtulma umudundan tamamen vazgeçmiyor, ya farklı birliklere dağıtılacakları askere alma merkezlerine giderken ya da bu birliklerin talim yaptığı eğitim kamplarından firar etmeye çalışıyordu. Bu ve benzeri konular Altıncı Bölüm'de daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacağından, burada firarın yetkililer için kronik bir sorun olduğunu belirtmekle yetinelim. Burada bizi ilgilendiren husus, toplandıktan sonra askere alınanların eğitim kamplarına dağıtımını –ki bu, askere almaktan daha zor bir süreç olarak görülüyor– güvence altına almak için yetkililer tarafından kullanılan yöntemlerin dökümünü yapmaktır.

"Güçlü sıla özlemi"[127] ile, köylerinden alındıklarını takip eden ilk günler veya haftalarda, özellikle de geride kendi hallerine bıraktıkları evleri ve ai-

123 Bunun yönetimin zorunlu askerlik uygulaması getirdiği her yerde söz konusu olması ilginçtir. Napolyoncu ordulardaki bu pratik için bkz. Forrest, *Conscripts and Deserters*, s. 136; 19. yüzyılda Rus serflerinin sergilediği benzer bir tepki ve özellikle de Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz askerleri arasında görülen kendini yaralama için bkz. John Keegan, *The Face of Battle*, Penguin, Londra, 1976, s. 275n.

124 Bowring, "Report on Egypt", s. 52.

125 St. John, *Egypt*, c. I, s. 189-91. Ayrıca bkz. Scott, *Rambles in Egypt*, c. II, s. 217-18.

126 Köyüne gelmiş askere alma takımının üstüne ateş etmeye cüret etmiş Yukarı Mısır'daki Tahta'dan bir fellâh ile ilgili olaya bakınız. Kaçmayı başarmıştı ama köyünün şeyleri tarafından bulunmuş ve askere alınması için askeri yetkililere teslim edilmişti; S/1/48/1/139, 15 Cemaziyülevvel 1239/17 Ocak 1824.

127 St. John, *Egypt*, c. I, s. 189. "Ev özleminin" daha kapsamlı bir açıklaması için bkz. Beşinci Bölüm.

leleri henüz akıllarından çıkmamışken ordunun yeni değerleri ve disiplin yöntemleri henüz zihinlerine kazınmamışken bu genç çiftçiler ordu yaşamını çok dayanılmaz buluyordu.[128] Daha eğitim kamplarına ulaşmadan, askere alınanların önemli bir kısmı firar etmeyi ve köylerine geri dönmeyi başarıyordu. Kısa zaman içinde, askere alma merkezlerine varanların toplam sayısının köylerden toplananlardan daha az olduğu anlaşıldı. Örneğin kuzey vilâyetlerinden (Garbiyye, Munifiye, Mansura, Şarkiya, Gazze ve Kalyubiyya) toplanan 14.426 kişiden 428'i köylerinden alındıktan hemen sonra ölür, 622'si ya kaçar ya da askerliğe uygun olmadığı için köylerine geri gönderilir. Mehmed Ali, rakamlardaki bu değişmelerden haberdar edilince, Vali'ye "bu açığı kapatmak" zorunda olduğunu söyleyen bir mektup yazar. [129] Bu sorunlar yalnızca kuzey vilâyetlerine özgü değildir; orta kısımdaki vilâyetlerden (Benî Suveyf, Feyyum ve Atfih) toplanan 1.960 kişiden yaklaşık üçte biri "yerine ulaşmaz." Mehmed Ali vali Halil Bey'e, onu sert bir şekilde eleştiren ve eğer bu açığı kapatmak için elinden geleni yapmazsa pişman olacağı hususunda onu uyaran bir mektup yazar.[130]

Aşağıda göreceğimiz gibi, bu "açıklar" basitçe "yerlerine ulaşmayanların" yerine köylerden daha fazla adam toplanarak kapatılmaz. Birbirinden değişik özellikteki bu "açıklarla" yani firariler, tıbbi açıdan uygun olmadıkları için köylerine geri gönderilenler ve askere alındıktan sonra eceliyle ölen yaşlılarla ilgilenmek için yeni teknikler devreye sokulur.[131] Firariler ülke çapında kurulacak bir polis ve gözetim sistemi ile yakalanacaktır; tıbbi açıdan uygun olmayanlar modern tıp kurumları ile bağlantılı olarak kurulan yeni hastanelerde tedavi edilecektir; bir hata sonucu askere alınan yaşlılarla ilgili sorunlar ise, tüm ülkedeki nüfus hakkında yaş, cinsiyet, ikamet, meslek gibi kategorilerde kesin bilgiler toplanması durumunda çözüme kavuşacaktır. Kısacası, bu "açıkları" kapatmak için Mısır devleti, o ana kadar görev alanına girmediği veya yapamayacağını düşündüğü yeni görevler üstlenmek zorunda kalıyordu. Şimdi bunun nasıl gerçekleştirildiğine bakalım.

HÜKÜMETİN YANITI

Şu ana kadar gördüklerimizden, çiftçilerin askerlik hizmetinden nefret etmesine karşılık, onları silahlı kuvvetlerde hizmet etmenin imanı savunmakla aynı

128 Aynı sorunla karşılaşmış Fransız ordusuyla yapılan bir karşılaştırma için bkz. Forrest, *Conscripts and Deserters*, s. 64.
129 S/1/48/1/94, 18 Rebiülevvel 1239/23 Kasım 1823.
130 S/1/50/4/2, 11 Cemaziyülahir 1238/24 Şubat 1823.
131 S/1/48/1/211, 11 Receb 1239/13 Mart 1824.

şey olduğuna ikna edecek din adamlarını kullanma şeklindeki Paşa'nın öncelikli temennisinin naif ve iyimser olduğu açıkça anlaşılıyor. Fellâhların zorunlu askerliğe tepkileri, en az Paşa'nın buyrukları kadar sert ve emsalsizdir ve bir süre için yetkililer, asker toplama ve bunları muhafaza etme sürecinde kontrolü kaybetmiş gibiydi. Dahası, bu sürecin verimli olmaktan çok uzak olduğu ve köylerden önemli sayıda asker toplanmasında başarılı olunsa bile, bunun bir bedelinin olduğu ortaya çıkmıştı. İlke olarak zorunlu askerliğe karşı olan Dr. Bowring, ayrıca "askeri orduya gerekenden çok daha fazla insan, emek ordusundan çekildiği, silah altına alınmamak için topraklarını terk ettiği veya askere alınmama umuduyla, çalışmak için gerekli uzuvlarından oldukları için" bu uygulamaya karşı çıkar.[132] Askerlikten kaçmak için topraklarını işlenmeden bırakıp kaçan firarilerin yarattığı sorunun yanı sıra, o güne kadar uygulanan politika, "bu önemli ve hassas konu"[133] için fiziksel olarak uygun olmayan ve yaşlı insanlar yaratır. Askere almaya ilişkin herhangi bir kriter olmadığından, askere alma ekipleri, yaş veya fiziksel durumuna bakmadan, bulabildikleri kadar adam toplar. 1820'ler boyunca toplanan ve Kahire'nin kuzeyindeki Hankah kampına yollanan 48.000 kişiden 20.000'inin askerlik hizmeti için uygun olmadığı bildirilir. "Topal yaşlı bakmadan herkesi göndermişler."[134] Ortaya çıkan sorunları telafi etmek ve mevcut sistemin yerine daha sıkı ve daha verimli bir sistem koymak için yeni tekniklerin bulunması gereklidir.

Kahire'deki yetkililerin fellâhları askere alma konusunda gösterdikleri çabanın başarısında köy şeyhlerinin rolü vardır. Köy düzeyinde askere alma politikalarının uygulanabilmesi için gerekli ayrıntılı bilgilere sadece şeyhlerin sahip olduğu 1822 gibi erken bir zamanda anlaşılır. Başlarda, yukarıda tarif edildiği gibi, askere alma takımı köye ulaşıyor ve bulabildiği kadar adamı topluyordu. Ancak, haberin köyden köye yayılma hızı nedeniyle, ortalığı bir firar dalgası kaplıyordu; bu ise Türkçe konuşan subayların köyde o anda bulunan erkeklerin mevcut tüm erkekler mi olduğu yoksa bazılarının kaçıp kaçmadığı konusunda emin olmalarını imkânsız kılıyordu. Kısa sürede şeyhlerin işbirliği olmadan yetkililerin mevcut erkeklerin köyden toplanabilecek tüm erkekler mi olduğundan emin olmasının imkânsızlığı anlaşıldı. Köy şeyhlerinden görevleri esnasında askere alma subaylarına yardımcı olmaları istendi.

132 Bowring, "Report on Egypt", s. 5.

133 S/1/48/1/13, 2 Şevval 1238/12 Haziran 1823.

134 Scott, *Rambles in Egypt*, c. II, s. 216. Yukarı Mısır'da görülen veba yüzünden ve ayrıca gıda ikmali daha kolay olacağından talim kampları 1824'te Hankah'a nakledilmişti; S/1/48/1/222, 28 Receb 1239/29 Mart 1824. Kamplar Kasım 1824'te nakledilmişti; S/1/48/1/412, 30 Rebiülevvel 1240/22 Kasım 1824.

Birçok şeyh ise, kendi köylülerine karşı yetkililerle işbirliği yapmayı reddetti ve hükümet politikalarını umursamadıklarından, bilerek engellemeye varan çeşitli yollarla sistemle uzlaşma yönünde yukarıdan gelen baskılara direndi. 1830 yılında çıkan *Kanun el-Filaha*, işbirliği yapmayan şeyhlere hükümet politikalarını benimsetmeye yönelik düzenlemeler içermekteydi.[135] Yetkililerin, şeyhleri sıkı denetim altına almak için başvurdukları sert cezalara rağmen bazı şeyhler, emirleri gözü kapalı tatbik eden Kahire'nin güvenilir adamı olmak yerine, kendi köylülerinin yanında saf tutmanın bir yolunu buluyorlardı. Bu sadece köy şeyhleri için değil, ağızlarını sıkı tutarak ve çevreyle ilgili bilgisizliklerine bahaneler üreterek hemşerilerine olan sadakatlerini gösteren bazı bölge hâkimleri ve nazırları için de geçerliydi.[136]

Bu anlamda, bazı şeyhler ve hükümet görevlileri iki arada bir derede kalmıştı; hükümetin emirlerini gerçekten yerine getirmek için çabaladıkları ve idari birimlerindeki halka karşı herhangi bir bağlılıklarının olmadığı varsayılsa bile, ortada ciddi bir sorun vardı: bir taraftan emirler insanların tarımdan uzaklaştırılması anlamına geliyorsa da, yerel memurlar hükümetin sürekli ve düzensiz insan gücü talebine rağmen üretimin aksamamasını sağlamak zorundaydı. Bu ikilem, hiçbir yerde zorunlu askerlik politikasında olduğu kadar aşikâr değildi. Şeyhlerden bölge nazırlarına kadar farklı yerel memurlar, ordu için gerekli adamları subaylara teslim etmeyi reddediyordu; bunun yerine bu kişilerin kendi bölgeleri içinde "kaybolmalarına" izin veriyor ve hatta bazen onları kendi evlerinde saklıyordu. Bu durum bildirilince, Mehmed Ali, kırk iki valiye bir açık buyrultu göndermiş ve yaptıklarının cezasız kalmayacağı uyarısını yapmıştı. Herhangi bir şey öğrendiğinde "boyun eğdirici oklarıyla ruhlarına nişan alacağına"[137] ve kendi elleriyle onları acımasızca öldüreceğine Allah ve Peygamber üzerine yemin etmişti. Daha kurnazca bir yöntem ise, şeyhlerin hükümetin asker taleplerini bazen kendi köylerinden değil ama komşu köylerden asker toplayarak karşılamasıydı. Mehmed Ali bu uygulamaya derhal son verilmesini emretti. Bu şekilde gönderilen her askere hangi köyden ve hangi şeyh tarafından askere alındığı sorulacak ve eğer onun kendi şeyhi olmadığı anlaşılırsa bu asker yerine ya şeyhin oğlu ya da bir akrabası askere alınacaktı.[138] Yerel memurların yetkilileri aldatmak için başvurduğu bir diğer yöntem ise, ordu için değilse bile bir başka devlet işi için zaten "alınmış" birini askere almaktı. Örne-

135 Bkz. *Kanun*'un 6, 8, 10, 11, 13, 19, 23, 36, 40, 45 ve 53. maddeleri; Jallād, der. *Kāmūs*, c. III, s. 1323-9.

136 Bu subayların görevlerinin tanımı için bkz. Rivlin, *Agricultural Policy*, s. 88-104.

137 S/1/48/2/294, 9 Cemaziyülahir 1241/20 Aralık 1825.

138 S/1/48/4/175, 3 Zilhicce 1248/22 Nisan 1833.

ğin, Zifta bölgesinden üç kişi askere alınmış ancak, Zifta fabrikasına işçi olarak kayıtlı oldukları ortaya çıkmıştı. Aynı kader onları askere alan şeyhleri de bekliyordu: oğulları veya akrabaları bu üç adam yerine askere alındı.[139]

Merkezi otoritenin; köy şeyhlerinin, nazırların ve hâkimlerin insafına terk edildiği bu duruma bir çare bulunması gerekiyordu. Yönetim, şehirlerdeki ve köylerdeki nüfusu daha sıkı bir şekilde denetleme imkânı tanıyacak yeni gözetim teknikleri uygulamaya başladı. Örneğin köylerinden komşu köylere, ki bu yeni köylerin şeyhleri tarafından yakalanabilirlerdi, kaçış olayıyla baş edebilmek için, yetkililer bir buyrultuyla köylünün ismini, babasının ismini, fiziksel görünüşünü ve köyünü belirten bir damgalı belge ya da tezkere taşımasını zorunlu kıldı. Bu belge olmaksızın yakalananlar derhal köyüne geri gönderilecekti. Şeyhlerin bile Kahire'ye gittiklerinde böylesi tezkereler taşıması gerekiyordu.[140] Daha radikal olan uygulama ise, kaçtıklarında yakalanmalarını kolaylaştırmak için bazı askerlerin vücutlarının damgalanmaya başlanmasıydı. Denizcilerin izinli olarak karaya çıktıkları Cuma günleri gemilerinden kaçtığı anlaşılınca, tüm denizcilerin kollarının ve bacaklarının gemilerinin işaretleri ve çıpasıyla damgalanmasına karar verildi.[141] (Bu ömür boyu hapse mahkûm edilenler için de uygulanıyordu: kolları İskenderiye'nin yakınlarındaki Ebukır'daki meşhur cezaevinin adı olan "Liman" için Arapça "Lam" harfi ile dağlanıyordu.)[142]

Gözetimleri yaygınlaştırmanın ve denetimi sıkılaştırmanın bir diğer yolu olarak, yetkililer, yeni askere alınanların askere alma merkezlerine giderken kaçmalarına mani olmak için özel muhafızlar atadı.[143] Ayrıca Bedevilerden de firarileri yetkililere teslim etmeleri istendi.[144] Sonunda özel bir kuvvet olarak bu görev, daha önce Mahmudiye kanalının temizlenmesinde çalışan[145] köle işgücüne muhafızlık eden baltacı ortalara verildi.[146]

139 S/1/48/3/259, 19 Şaban 1243/6 Mart 1828. Benzer bir olay için bkz. S/1/28/3/281, 7 Şevval 1243/23 Nisan 1828.

140 S/1/48/4226, 5 Rebiülevvel 1249/23 Temmuz 1833. Böylesi tezkerelerin kullanılmaya başlamasındaki amacın kökleri Necip Efendi'nin Mehmed Ali'ye yazdığı mektupta bulunabilir; burada Necip Efendi Paşa'ya İstanbul'da İmparatorluk içinde bir bölgeden diğerine giden herkes için seyahat belgeleri kullanılmaya başlandığı bilgisini vermektedir; Bahr Barra, 8/59, 7 Zilhicce 1237/25 Ağustos 1822.

141 S/1/48/2/360, 22 Şaban 1241/7 Ekim 1825.

142 Bu korkunç hapishanenin kayıtlarında böylesi olaylarla ilgili çeşitli belgeler vardır. Bkz. örneğin cinayetten suçlu bulunduktan sonra ömür boyu hapse mahkûm edilen ʿAlī Gom'a el-Gammāl'ın davası; Muharrem 14/1, 17 Rebiülahir 1263/6 Nisan 1847.

143 S/1/48/1/8, 15 Ramazan 1238/28 Mayıs 1823; S/1/48/1/99, 20 Rebiülahir 1239/25 Aralık 1825.

144 Bkz. yukarıdaki 116. dipnot.

145 S/1/48/4/479, 30 Zilhicce 1249/9 Mayıs 1834.

146 S/1/48/3/102, 24 Receb 1242/22 Şubat 1827.

"GERÇEKLİĞİN KAYDA GEÇMESİ"

Bu yeni taktikler ne kadar verimli olursa olsun, yetkililer nüfus hakkında güvenilir sayı, yaş bileşimi, ikamet durumu, meslek gibi bilgilerin eksikliğini hissetmeye devam ediyordu. "Askere alma dalgalarının" ilk yıllarından itibaren, Kahire'deki yetkililer, ne kadar muğlak olursa olsun, böylesi bilgiler olmadan, herhangi tutarlı bir politikanın uygulanamayacağının farkındaydı. Örneğin 1825 gibi erken bir tarihte, kaçmış veya köylerine geri gönderilmiş askerlerin yerlerine yenilerini koymak için yerel memurların vilâyetlerinde ilk elden askere alınacak kaç erkeğin olduğunu bilmek zorunda oldukları belliydi. 1240 (1824/1825) yılında kendisine 7.494 kişinin toplandığı bildirildiğinde, Mehmed Ali, Harb Nazırı'na bir mektup yazar ve "hâlâ eksik olan sayıyı [bilebilmek için] ilk önce her vilâyetten talep edilen ve gerçekte toplanan [kişi] sayısını bilmemiz gerekiyor" der.[147] Aynı Nazır'a daha önce o ana kadar toplanan askerlerin adlarını, askere alındıkları vilâyeti, bölgeyi, kaşabayı ve köyü içeren benzer bir belge hazırlamasını emreder.[148] Benzer şekilde, ölen veya firar eden askerlerin yerine yenisini koymak için askere alındıkları vilâyetleri tek tek belirten ayrıntılı bir kayıt hazırlanır;[149] ayrıca 1842'de bir firariler kaydı derlenir.[150] Yetkililerin kaçakları daha rahat yakalayabilmesi için kaçağın adını, dış görünümünü, köyünü ve vilâyetini belirten çeşitli listeler hazırlanır.[151] Aynı derecede önemli bir diğer husus da vergi amacıyla hazırlanan ve her evde ikamet edenlerin sayısını vererek evleri numaralandıran ve işaretleyen kayıtlardır.[152] Tüm bu kayıtların doğumlar, ölümler ve diğer değişiklikleri hesaba katabilmesi için, periyodik olarak güncellenmesi gerekir.[153] "Halkın refahının iyi bir nüfus sayımına bağlı olduğuna" inanan Paşa, 1827 gibi erken bir tarihte Kuzey vilâyetleri için genel bir nüfus sayımı yapılmasını emreder.[154] Sonuç olarak, nüfus hakkında detaylı bilgi toplama ve bunları farklı başlıklar altında sınıflandırma süreci, 1845'te hane halkı sayısına dayanan ilk ulusal nüfus sayımı ile sonuçlanır.[155]

---

147 S/1/48/2/102, 9 Muharrem 1241/25 Ağustos 1825.
148 S/1/48/1/192, 25 Cemaziyülahir 1239/27 Şubat 1824.
149 S/1/48/1/101, 21 Receb 1239/26 Aralık 1823.
150 Evamir'ül-Cihadiyye 1/236, 6 Receb 1258/14 Ağustos 1842.
151 S/1/48/1/364, 23 Cemaziyülevvel 1239/21 Temmuz 1824; Safer/1/48/4/183, 21 Cemaziyülahir 1248/12 Mayıs 1832.
152 S/1/48/1/159, 30 Cemaziyülevvel 1239/1 Şubat 1824.
153 S/1/48/1/482, 24 Şaban 1240/19 Ekim 1824.
154 S/1/48/3/107, 2 Şaban 1242/1 Mart 1827.
155 Sāmī, der., *Takvīm el-Nīl*, c. II, s. 535-6, 13 Zilkade 1261/14 Kasım 1845 tarihli mektup. Bu kırsal kesimde nüfus sayımı yapılması için verilmiş bir emirdi; Ocak 1847'de şehir merkezlerinde yapılan nüfus sayımı için bkz. Kenneth Cuno ve Michael Riemer, "The Census of 1847", basılacak makale.

Tezkere, nüfus sayımı ve bunu takip eden çeşitli listeler, yönetimin nüfus üzerindeki denetimini sıkılaştırmak ve Mehmed Ali'nin saltanatının tipik özelliği olan güçlü ve etkin hükümet denetimini sağlamak için kullandığı önemli araçlardı. Bu yeni araçların kalbinde yönetimin tüm toplumu denetim altına alma arzusu yatmaktaydı; kimse kârlı ve verimli bir görevden kaçamayacaktı. Köylüleri köylerinden toplamada kullanılan ilk yöntemler, kaba gücün yeterince etkili olmadığını göstermişti: fellâhlar bunlardan kurtulmanın yollarını bulmuş ve bunu yaparken köy şeyhlerinin yardımını almışlardı. Firar listeleri, kaçak kayıtları ve her şeyin ötesinde nüfus sayımı, yetkililerin inisiyatifi sürekli elinde tutmayı ve güvenilmez yerel memurların elinden kurtulmayı amaçladıkları yeni denetim ve manipülasyon yöntemlerini temsil eder.

Tezkere, nüfus kaydı, liste veya nüfus sayımının önemi, sadece bunların bürokrasinin verimini artırmasında veya kayıtların doğru tutulmasını mümkün kılmasında yatmaz. Nüfus kayıtları, zaman çizelgeleri, talim yönetmelikleri, tıbbi raporlar ve benzeri diğer bürokratik yazılı araçların hepsinin ortak bir özelliği vardır; hepsi de zamanı ve mekânı benzer, kıyaslanabilir ve soyut birimlere bölmeye çalışır. Takip eden bölümlerde görüleceği gibi, bu araçlar bir kez kullanılmaya başlandı mı, zaman artık belli bir edimin (örneğin hasat zamanı veya Kur'an'ın öğrenilmesi) kapladığı geçici mekâna bağlı olarak değil ama saat, dakika ve saniye gibi soyut ve sayılabilir birimlerle ölçülmeye başlanır. İnsan devinimi talim yönetmeliklerinde tarif edildiği gibi, örneğin, milimi milimine standartlaştırılabilecek, ölçülebilir, bir örnek parçalara ayrılır. Kısacası, insanlar ve şeyler, yazılı kayıtlar, harita, yoklama, envanter listesi ve zaman çizelgesi tarafından empoze edilen "belirtilmiş" bir mekâna, bir kutuya uyacak şekilde sıkıştırılır.

Bürokrasinin uygulamaya soktuğu bu yeni araçlar, "gerçekliğin kayda geçmesi" adı verilebilecek bir işlemde kullanılan standartlaştırma ve bölümlere ayırma, müdahale ve denetim araçlarıdır. Bu işlem insanların ve şeylerin, yönetiminin başlangıç noktasının doğal çevrelerinde değil ama kâğıt üzerinde, örneğin envanter listesinde, yoklamada veya nüfus sayımında işgal ettikleri yer olduğunu düşünür. Vücudu yetkililer tarafından damgalanan ve böylece firarı yakalandıktan sonra ortaya çıkabilen bir askerin tersine, ismi köyün askere alma kaydında yer alan bir askerin firarı, yakalanmadan önce de tespit edilebilir. Bir şey ancak listede görünmez ise gerçekten kaybolabilir; aksi halde sadece ismen de olsa var kabul edilir (ismi var cismi yok).[156] Bundan

156 S/1/48/1/110, 27 Rebiülahir 1239/29 Ocak 1824.

dolayı, biri belli bir yönetimsel yükümlülüğünden muaf tutulması için bir dilekçe verdiğinde cevap, ismin ilgili kayıttan silinmesi şeklindedir.[157] Kahire'de yakalanan beş "yabancının" köyünden kaçtığı fark edilince, o köyün şeyhi onları teslim ettikten sonra, karşılığında aynı sayıda makbuz alır ve bu kişilerin isimlerini, köyün askere alma kaydından düşer.[158]

Yazmaya, yazılı kelimelere ve nüfus kayıtlarına verilen bu önem sebebiyle, yazıcılar Mehmed Ali'nin saltanatında en önemli memurlar olarak görülür. Yönetimin müdahale, gözetim ve denetim aygıtı, yazıcıya dayanır ve yönetimin kişiye bağımlı olmayan doğasının gücünün anahtarı onun sayesinde bulunur. 1844'te, sivil bürokrasinin iç yapısını düzenleyen ve bürokrasinin kayıtlarının tutulduğu defterlerin temiz ve düzenli olması gerektiğini söyleyen bir yasa geçer. "Kayıt defterlerinin sayfaları mühürlü ve numaralandırılmış olmalı ve arada boş sayfa bırakılmamalı. Yazılar temiz ve okunaklı olmalı; çizikler ve düzeltmeler olmamalı."[159] Titizlikle kayıt defterinde ciltlenmiş, sırayla numaralandırılmış temiz ve boş sayfa kendinden emin, akılcı ve tutarlı devletin yeni iktidarının sembolüdür. Kelimelerin üstü çizildiğinde, yazılar arasında boşluk olduğunda, tüm yönetim sistemine ve aygıtına meydan okunmuş olur. Örneğin Hayfa'daki askerî hastanenin yazıcısının hastane kayıtlarını alarak kaçtığı ortaya çıkınca, Mısır'a bağlı Suriye'nin idari valisi, hastanenin müdürü Lokman Efendi'ye derhal yakalanmasını ve daha da önemlisi, ne pahasına olursa olsun kayıtların bulunmasını emreder.[160]

Yazılı kelimelerin ve onların şeyler üzerindeki etkisinin güçlü doğasını hiçbir şey, Mehmed Ali'nin Mısırı'nda askere alma anlamına gelen *kayd* kavramı kadar iyi temsil edemez. Asıl olarak bu kavram, bir ismi askere alma defterine yazmaktan başka bir anlama gelmiyordu. Ama kelimenin Arapça kökeni, yazmaya ek olarak bağlama ve tespit etme eyleminin (örneğin bir hayvanı ağaca bağlama) anlamını da içeriyordu. Dahası boyun eğdirmeyi, müdahaleyi ve denetimi *(inkiyad)* de ima ediyordu. Örneğin aynı kökten gelen bir *ka'id*, lider veya sürücüdür; yani bir iktidar ve etki figürüdür. Dolayısıyla, birçok olasılık arasında askere alma işlemini belirtmek için seçilen terimin tarafsız veya "nesnel" olarak tanımlanması oldukça zordur. İktidar, denetim fikriyle dolu, boyun eğdirme ve tutsaklık fikirlerini çağrıştıran bir te-

157 S/1/48/1/159, 30 Cemaziyülevvel 1239/1 Şubat 1824.

158 S/1/48/4/379, 20 Şevval 1249/3 Mart 1834.

159 *el-Lāiʾha el-Mutaᶜallika bi-Hidamāt el-Mustakhdimīn ve Mutaᶜallikātiha* (Kamu Çalışanlarının Görevlerine İlişkin Buyrultu ve Onun Ekleri), Bulak, Kahire, Hicri 1260/Miladi 1844, Madde 11, s. 22.

160 Şam 9/34, 6 Safer 1248/6 Haziran 1832.

rimdir. Benzer ve daha somut bir şekilde, çiftçilerin Mehmed Ali'nin ordusuna alınması, onları bir denetim ve tutsaklık rejimine ve kendilerini kayıt altına alınmış hatta bizzat damgalanmış bulacakları bir sisteme doğru götüren bir işlemdir. Bu, örgütlenme (tertip),[161] müdahale ve denetim sistemine doğru onlara öncülük eden bir işlemdir.

SONUÇ

Bu bölüm, Mehmed Ali'yi Mısır'ın erkek nüfusunu askere almaya iten faktörleri keşfetmeye çalıştı ve başlangıçta Paşa'nın onları askere alma niyetinde olmadığını ve Arnavut birliklerinin kendilerine dayatılan disipline karşı gösterdikleri direnişten ve Sudan'dan etkili bir şekilde asker toplamayı başaramamasından sonra mecbur kaldığını ortaya koydu. Daha sonraysa, köylülerin köylerinden toplanma yöntemlerini gözden geçirdi ve bu bağlamda yetkililerin ciddi köylü direnişleriyle karşılaştıklarını ve bazı hallerde direnişin kitlesel halk ayaklanması biçimini aldığını ele aldı. Buna yanıt olarak yönetimin politikalarını değiştirdiğine ve köylüleri askere almadan önce nüfusun sayılması şeklindeki yeni bir teknik gücü, insanların edimlerini tahmin edebilme ve önceden hesaba katabilme yetisine dayanan yeni bir denetim ve manipülasyon tekniğini gündeme getirdiğine değindi.

Daha derin bir düzeydeyse, Mehmed Ali'nin ordusuna asker almanın öneminin, toplanan askerlerin sayısının veya bunun kırsal kesimin demografik yapısı üzerindeki etkisinin ötesinde bir ağırlığa sahip olduğunu iddia etmektedir. Zorunlu askerlik, toplumun nefreti ve tepkisi, yönetimin bu direnişi etkisiz kılmak için gösterdiği çabalar Mısır'da, ülkenin tamamen farklı bir devlet sistemiyle denetlenmesi ve yönetilmesine geçilmesi için gerekli itkiyi sağlamıştır. Askere alma ekiplerinin temsil ettiği fiziksel zor kullanımı ülkenin insan kaynaklarından yararlanılması açısından artık etkili bir yöntem olarak görülmez. Giderek tezkere, nüfus kayıtları ve sonuçta da nüfus sayımı tarafından temsil edilen, daha ince, gizli iktidar teknikleri bunun yerini alır.

Bu sistem kadar etkili ve güçlü gözüken bir diğer şey de, modern ordu kurma sürecinin yeni zorunlu askerlik ve gözetim tekniklerinden daha karmaşık, önemli ve kritik olmasıdır. Görünüşe göre bedenlerini ele geçirmeyi ve onları kayıt altına almayı başardıktan sonra amaç bu yeni askere alınanları disipline etmek ve eğitmekti, ki en az fellâhları köylerinden toplamak kadar zor (eğer daha zor değilse) olduğu ortaya çıkacak olan bir süreçti. Bir sonraki bölüm yetkililerin bunu nasıl yapmaya çalıştığını gösterecektir.

---

161 Bunun aynı zamanda askere alma anlamında da kullanılması ilginçtir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Köylüden Askere Dönüşüm: Disiplin ve Eğitim

Fransız ordusu 1798 yazında İskenderiye'ye çıkmış, kızgın yaz güneşi altında Kahire'ye doğru uzun ve zorlu bir yürüyüşe başlamıştı. Askerler yorgun, susuz ve açtı. Oldukça da korkmuşlardı ve karizmatik Napolyon'un varlığı bile egzotik ve düşmana ait bu bilmedikleri topraklar ve yerli halkın sebep olduğu yabancılaşmayı dağıtamıyordu.[1] Her şeyden çok da kendilerini bekleyen, yüzyıllardır ülkeyi başarılı bir şekilde yönetmiş ve savaşçılıkları ile nam salmış Memlûklarla karşılaşmaktan korkuyorlardı. Bir Fransız askerinin yazdığı gibi her Memlûkun,

> uşakları tarafından taşınan ve sadece bir kez kullandığı iki tane büyük tüfeği var. Sonra beline sardığı kemeri içinde taşıdığı iki tabancası, ayrıca bir kılıf içinde taşıdığı ve büyük bir isabetle kullandığı sekiz oku, bir de düşmanını yere yıkmak için kullandığı topuzu var. Son olarak iki elinde birer kılıç taşıyor; atının dizginlerini dişleriyle tutup, kaçmayı başaramayan bir insanı bu kılıçlarla kolayca ikiye bölecek güçte. İşte böyle insanlarla savaşacağız.[2]

Fransızların İskenderiye'ye ayak bastığının duyulması üzerine Memlûklar arasında büyük bir panik ve kargaşa baş gösterdi. 16 Temmuz 1798'de

1 Yürüyüş sırasındaki böylesi duyguların bir örneği için bkz. *Letters originales de l'armée françoise sous le commandement du Général Bonaparte en Egypt*, Villaume, Hamburg, 1799, der. Saladin Boustany, *The Journals of Bonaparte in Egypt*, al-ᶜArab Bookshop, Kahire, tarih yok, c. X, s. 33, 40-1 içinde yeniden basılmıştır. Ayrıca bkz. Henry Laurens, *L'Expédition d'Egypte, 1789-1801*, Armand Colin, Paris, 1995), Üçüncü Bölüm.

2 Der. Boustany, *Bonaparte*, c. X içinde, L'Adjudant - Général Boyer, 1 Termidor, Yıl 6, s. 59.

Memlûk emirlerinin en kudretlisi Murat Bey Gize'ye gitmiş ve güneyinde Gize köyü, kuzeyinde İmbaba, batısında piramitler olan ve doğusundan Nil nehri geçen bölgeye aceleyle siperler inşa etmeye girişmişti. Ertesi gün genel bir silahlanma çağrısıyla herkesi siperlerde topladı. Olanların tanığı el-Ceberti şöyle anlatıyor: "İnsanlar dükkânlarını ve tezgâhlarını kapattı, herkes telaş içindeydi. Gürültü ve kargaşa çok büyüktü. Şeyhler, ileri gelenler ve sıradan insanlar sopa ve silahlarını alıp gelmişti."[3]

Beş gün sonra, Fransız ordusu İmbaba'nın kuzeyinde göründü ve "tarif edilemeyecek büyüklükte bir kalabalık Bulak'ta [nehrin diğer yakasında] toplandı."[4] Çatışma başladığında,

> kalabalık bağırıp çağırıyordu: "Allahüekber" ve "Allah'ın askeri" gibi şeyler; sanki bağırarak savaşıyorlardı. Aklı başında olanlar buna [işe yaramaz savaşma şekline] bir son verilmesini telkin etti ve onlara Peygamber'in ve dostlarının bağırıp çağırarak veya uluyarak değil kılıçla ve mızrakla dövüştüğünü söylediler. Kimse onlara kulak vermedi ve yaptıklarından vazgeçmedi. Okuyan da dinleyen de yoktu.[5]

Bu esnada nehrin diğer yakasında bir grup Memlûk askeri, "aralıksız yaylım ateşine" rağmen Fransızlara hücum etti. Siperlerine geri çekilirken mermilerin hâlâ üstlerine yağdığını gören bazı Memlûk emirleri at sırtında nehrin diğer yakasına geçmeye başladı. "Teknelerde birbirlerini itip kakıyorlardı... [ve] kumlar bulutlar halinde havalanıyor ve rüzgârla yüzlerine savruluyordu. [Çarpışma devam etti.] Fransızların tüfekleri ateşte kaynayan kazanlar gibiydi."[6]

Çarpışma ile ilgili yorumunda el-Ceberti Memlûklar hakkında şöyle diyor:

> Kararsız kaldıkları, fikren bölündükleri ve birbirlerini kıskandıkları için bir çözüm üretemiyorlar ve sürekli çatışıyorlardı; yaşamları, refahları ve rahatları için endişe ediyorlardı; cahil ve kuruntu içindeydiler; şık elbiselerinin içinde kendini beğenmiş, mağrur ve küstahtılar; sayılarının azalmasından korkuyorlardı; süslü giysilerinin içinde çok gösterişliydiler ve yaptıklarının sonuçları umurlarında değildi; düşmanlarını hor görüyorlardı; akıl yürütmeleri ve verdikleri kararlar dengesizdi.

3 'Abdel-Raḥmān al-Jabartī, *Tārīkh Muddat al-Fransīs bi Miṣr*, der. ve çev. S. Moreh, E. J. Brill, Leiden, 1975, ff. 5b-6a, s. 18-19.

4 *A.g.e.*, vd. 6a-6b, Moreh içinde, s. 20.

5 el-Cabartī, *ᶜAcāᵓib el-Āthār*, c. III, s. 8.

6 el-Cabartī, *Muddat*, ff. 6b-7a, *Moreh* içinde, s. 21-2.

Memlûkları ve onların dövüşme tarzını yerden yere vurduktan sonra, el-Ceberti aynı muharebedeki Fransızları şöyle aktarıyor:

> Fransızlar ise yukarıda söylediklerimin tersiydi... Hiçbir zaman düşmanlarının sayısını çok bulmazlar ve aralarından kimlerin öleceğine aldırmazlar... Komutanlarının emirlerini sadakatle yerine getirir ve inançlı bir şekilde liderlerine itaat ederler... Harfiyen riayet ettikleri işaretleri ve sembolleri vardır.[7]

Fransızlar ise Memlûkların ününün tamamen sahte olduğunu anlamışlardı.

> Kahire'ye girişimiz Fransa'da kesinlikle büyük gürültü koparacak [diye yazar memlekete General Boyer]... fakat insanlar bizim nasıl bir düşmanla savaştığımızı öğrendiğinde... bu sefer bu [zafer] artık bir mucize olarak görülmeyecektir... Mısırlılar arasında cesaretleri ile ün salmış bu Memlûkların, silahlarıyla kan dökmek dışında, askerî taktikler hakkında en ufak bir fikirleri bile yok.[8]

Muharebeyle ilgili olarak ise şunları söylüyordu:

> Atlarının hızı dışında hiçbir şeye güvenmeden böylesine kükreyerek saldıran askerleri daha önce hiç görmemiştim. Bir çağlayan gibi askerlerimizin üstüne çullanıyorlardı... onlarsa on adım yakınlarına gelinceye kadar bekliyor ve sonra ateş etmeye başlıyordu; göz açıp kapayıncaya kadar 150 Memlûk yere serildi, geri kalanlar ise kaçtı.[9]

Biri disiplinli ve düzenli, diğeri savaşçıların bedensel gücüne ve kişisel cesaretine dayanan iki tip savaş biçiminin bu dramatik karşı karşıya gelişi, otuz üç yıl sonra, 1832'deki Akkâ Savaşı'nda bir kez daha tekrarlanır. Bu sefer yeni tip savaş biçiminin emarelerini gösteren İbrahim Paşa komutasındaki Mısırlılardır: hiyerarşiye boyun eğiş, Frederick tarzı bir disiplin ve makine gibi bir düzen. Düşmanı Sidon valisi Abdullah Paşa, Napolyon'un otuz yıl önce alamadığı Akkâ kalesine sığınır. İbrahim Paşa, şehri kuşatır ve altı ay boyunca kaleyi toplarıyla döver. Mısır topçuları kelimenin gerçek anlamında şehre binlerce gülle atar ve şehirde hasarsız tek bir evin bile kalmadığı söylenir.[10] So-

7 *A.g.e.*, vd. 6a-6b, Moreh içinde, s. 20.
8 Boyer, der., Boustany, *Bonaparte*, c. X içinde, s. 59.
9 *A.g.e.*, s. 65-6.
10 Edward Hogg, *Visit to Alexandria, Damascus and Jerusalem, During the Successful Campaign of Ibrahim Pasha*, Saundersand Otley, Londra, 1835, c. II, s. 139-66.

nunda şehir kuşatmaya daha fazla dayanamayacak bir hale gelir; 26-27 Mayıs 1832 gecesi Mısırlı mühendisler ve topçular iyi nişan alarak surlarda dört yarık açmayı başardığında, İbrahim Paşa, ertesi gün gerçekleştirilecek saldırının planlarını tartışmak üzere yüksek rütbeli subaylarını toplar. Sabah saat 9.15'te[11] birliklerin saldırıya geçmeleri için işaret olarak üç top atışı yapılacaktır. Duvarlardaki dört yarığa askerleri ile saldırmaları için dört yüksek rütbeli subay atanmıştır: iki tuğgeneral, bir albay ve bir binbaşı. Her birinin emrine özel olarak eğitilmiş askerlerden oluşan bir tabur verilir. Diğer birlikler ise acil durumlar ve takviye için bekletilecektir.[12]

İbrahim askerlerini muharebeye hazırlamak için morallerini de yükseltmek zorundaydı. Bu amaçla askerlerine uzun bir mektup yazdı; bu mektup kamptaki matbaada çoğaltılmış ve askerlerin önünde okumaları için subaylara dağıtılmıştı.

> Hicaz'da yaşadığınız önceki savaşlarda gösterdiğiniz cesareti ve yararlılığı bildiğimizden, önümüzde duran ve tükenmiş Akkâ [kalesine saldırma] görevi için diğer askerlerin arasından sizi seçtik. Saldırı emri aldığınız an silahlarınıza sıkıca sarılıp hedefinize ateş yağdırmanız gerektiği hususunu size hatırlatıyor ve uyarıyoruz... Düşmandan korkmayın çünkü eğer kılıçlarıyla gelecek olurlarsa, sizin süngüleriniz kılıçlardan uzun olacak; eğer tüfekleriyle gelecek olurlarsa, geçmiş on bir yıl boyunca talimini yaptığınız sürekli yaylım ateşler her birinizin on düşman askerine bedel olmasını sağlayacaktır. Emirlerimizi hatırlamanız gerekiyor: birincisi, hızlı ve güçlü bir şekilde taarruz edin ve daha sonra mevzilerinizi güçlendirin; ikincisi, komutanlarınızın emirlerini çok dikkatli dinleyin ve bunların ne anlama geldiğini anlamaya çalışmadan yerine getirin.[13]

27 Mayıs sabahı saldırı planlandığı gibi gerçekleştirildi. Tüm detaylar daha önce belirlendiği gibi düzenlendi. Hatta İbrahim Paşa'nın, üç saatlik savaşın ortasında, doktorlar ve cerrahlar tarafından tedavi edilmeleri için yaralıları kampa taşıyacak 100 süvariyi gönderme imkânı bile oldu.[14] En nihayetinde, gün ḫatımında dört Bey aman dilemek için ka-

11 Arap zamanı. Saat bir gün doğumundan bir saat sonraya denk geldiğine göre 9.15 öğleden sonranın ilk saatleridir.

12 İbrahim Paşa ve Yeğen İbrahim'in saldırı hazırlıkları hakkındaki raporları için bkz. Şam 7/3, 1 Muharrem 1248/31 Mayıs 1832. Aynı raporlar Arapça tercümeleri ile beraber *Vekayi-i Mısriyye*, sayı 391, 11 M 1248/11 Haziran 1832, s. 11'de yeniden yayınlanmıştır,

13 Asad J. Rustum, der., *el-Uṣūl el-ᶜArabiyye li Tārīh Sūriyye fi ᶜAhd Muḥammad ᶜAlī Bāshā* (Mehmed Ali Paşa yönetimindeki Suriye tarihi ile ilgili Arap belgelerinin külliyatı için materyaller), American Press, Beyrut, 1930, c. I, s. 132-3.

14 Şam 7/3, 3 Muharrem 1248/2 Haziran 1832.

leden çıktı ve kabul edildiğinde Abdullah Paşa bizzat İbrahim Paşa'ya teslim oldu.[15]

İmbaba Savaşı'nda Memlûkların performansı ile otuz yıl sonra Akkâ Savaşı'nda Mısır ordusunun performansı taban tabana zıttır. Memlûkların 1798'de Fransızlar karşısında savaşa ve çarpışmaya ilişkin sergiledikleri tutumları, gelişen yeni talim ve teknoloji tarafından demode hale getirilen savaş yönteminin bir örneğidir. El-Ceberti'nin ve Boyer'in savaş hakkında söyledikleri; Memlûkların nasıl kişisel güce dayandığını, orduları için süvarilerin ne kadar önemli olduğunu, ki bu nedenle savaş hakkındaki anlatılarda piyadelerden neredeyse hiç bahsedilmez, saldırı ve geri çekilme kararlarının nasıl savaşçıların kişisel inisiyatifine bırakıldığını, kaftan ve renkli türbandan oluşan giysilerinin askerî rütbelerini değil ama sosyal konumlarını gösterdiğini ve son olarak da kılıç, mızrak, topuz ve eski tarz tüfeklerden oluşan silahlarının nasıl çağdışı olduğunu çok açık bir şekilde ortaya koyuyor.

İbrahim'in ordusunda ise bütün bunların tamamen tersi gözlenir. Süvari yerine neredeyse tamamen piyadelerden oluşmaktadır. Çarpışmanın başarıyla uygulanması, esas olarak, askerlerin savaştan yıllar önce talim yapmaya başlamalarından kaynaklanır. Kişisel güç, cesaret ve yararlılığın yerini katı bir disiplin, üstlere körü körüne itaat ve emirlerin harfiyen yerine getirilmesi almıştır. Bireysel inisiyatif yerine hiyerarşik bir emir komuta zinciri norm haline gelmiştir. Güdüsel tepkilerin yerine daha önceden hazırlanmış ve defalarca prova edilmiş bir planın tatbik edilmesi geçmiştir. Kısacası, ordu hepsi bir arada hareket eden, emirlere ve işaretlere uyan askerlerden oluşan bir bütün olarak savaşmaya başlamıştır.

İmbaba ve Akkâ savaşlarının arasındaki otuz yıl içinde önemli bir değişiklik oldu. Gelişigüzel, güdüsel savaş "sanatı" yerini planlı hiyerarşik savaş "bilimine" bıraktı. Savaşçı nesli tükenen bir tür haline geldi ve disiplinli, eğitimli asker onun yerine geçti. Otuz yıldan az, on yıldan biraz fazla bir zaman içinde Mısır'da "modern" bir ordu kuruldu; sadece büyüklüğü veya askere alma yöntemleri değil aynı zamanda askerlerinin eğitimi ve disiplin altına alınması bakımından da Memlûklarınkinden oldukça farklı olan bir ordu. Bir önceki bölümde Mısırlıların köylerden toplanıp nasıl askere alındığını gördük, bu bölüm, askere alındıktan sonra karşılaşılan talim ve disiplin süreçlerini irdeleyerek hikâyeye kaldığı yerden devam etmeye çalışacaktır.

15 Yukarıda değinilen belgelerin yanı sıra, muharebe ile ilgili bilgiler için bkz. M. Weygand, *Histoire militaire*, c. II, s. 25-7; Cadalvène ve Barrault, *La Guerre de Méhémet Ali*, s. 134-6; St. John, *Egypt*, c. II, s. 493-5; E. Gouin, *L'Egypte*, s. 432-4.

Bununla beraber bu bölüm, sadece askerlerin eğitimi ve onlara dayatılan disiplin sürecini değil, aynı zamanda yeni disiplin ve düzen tekniklerinin üzerine kurulduğu kuramsal ve epistemolojik nosyonları anlama çabası içindedir. Bir önceki bölümde kısaca çerçevesi çizildiği gibi, kâtiplerin yeni konumu ile ifade edilen hükümet bürokrasisinin görevlerinin kademeli olarak ayrıntılandırılması ve yeni gözetim sistemiyle temsil edilen tezkere sistemi, Mısır'da daha önce Osmanlı yöneticilerinin veya Memlûk emirlerinin tatbik ettiğinden daha etkin ve merkezi bir uygulamaya başlandığını göstermektedir. Paradoksal olarak, bu, aynı zamanda daha yaygın ve kişisel olmayan bir sistemdir. Mısır'da uygulanmaya başlanan, yazıcının tuttuğu kayıtlar ve tezkerenin temsil ettiği şey, sadece nüfus hakkında bilgilerin toplanması, birleştirilmesi ve tasnif edilmesi değil aynı zamanda halkın eylemlerinin gözlemlenmesi ve denetlenmesine dayanan yeni bir idari otorite anlayışıdır.[16]

Yeni iktidar rejiminin bu yönünü daha da açmak için bu bölüm, askerî yetkililerin çiftçileri disiplinli ve iyi eğitimli askerler haline getirmek için nasıl çalıştığını göstermekte ve yetkililerin kullandığı yeni talim ve disiplin tekniğinin merkezinde, Michel Foucault'nun belirttiği gibi, "en azından ilke olarak aşırı güce ve şiddete başvurmadan... işleyen [ve] daha ince bir 'fiziksellik' yüzünden daha az 'bedensel' "[17] olan bir iktidar kavramının bulunduğunu iddia etmektedir. Eser çoğunlukla Fransız ve Avrupa tarihini ele alsa da, Foucault'nun "sürekli dolanan ve hiçbir zaman orada veya burada sabitlenmeyen"[18] ama sürekli kullanılan "aralıksız ve daimi gözetim sistemleri"[19] yoluyla tatbik edilen bir iktidar fikri özellikle Mehmed Ali'nin ordusunun nasıl işlediğinin anlaşılması için faydalı gözüküyor. Bu, kısmen bir önceki bölümde gösterildiği gibi, ordunun Fransız çizgisini model alması ve subaylarını ve askerlerini eğitenlerin çoğunun daha önce Napolyon'un ordusunda hizmet etmiş ve Avrupa'nın askerî çehresine, Foucault'nun disipline edici mekanizmalar dediği şeylerin analizinin merkezinde yer alan bir çehreye aşina Fransız subayları olması nedeniyle böyledir.[20] Daha açıkçası, modern iktidar rejimlerinin nasıl uysal kitleler yarattığına ilişkin öngörülü fikirlerinden hareketle, bu bölüm, Mehmed Ali'nin askerî yetkililerinin yeni askerleri

16 Ulus-devlette bürokrasinin erkinin bu boyutu için bkz. Anthony Giddens, *The Nation State and Violence*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1985.

17 Foucault, *Discipline and Punish*, s. 177.

18 Michel Foucault, "Two lectures", *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, Pantheon, New York, 1980, s. 98.

19 *A.g.e.*, s. 105.

20 Foucault, *Discipline and Punish*, s. 135-69.

sadece katı, bedensel cezalar veya "korkunun maddi etkileri" ile değil aynı zamanda hesaplanabilen, derecelendirilebilen, tahmin edilebilen ve "cezaların festivalden ziyade bir okul"[21] işlevi görmesini sağlayan kuvvet kullanımı yoluyla dönüştürmeye çabaladığını anlatmakta.

19. yüzyıl Mısır tarihi hakkında bilgi edinmek için Foucault'nun fikirlerinden pek yararlanılmaz. Bir istisna, Timothy Mitchell'in, Mısır'ın 19. yüzyılda, özellikle de son üçte birinde yaşadığı sayısız "reformu" ele aldığı *Colonising Egypt* (Mısır'ın Kolonileştirilmesi) başlıklı çalışmasıdır. Mitchell, Foucault'nun eserlerinden özellikle de *Discipline and Punish*'ten (Disiplin ve Cezalandırma) yararlanarak, bu "reformların" birçoğunun fiziksel kütle ve maddi mekân üzerinde kesin, tam ve şaşmaz bir şekilde işleyen iktidar, düzen ve ilerleme fikrinden hareket etmesinin, Foucault'nun disipline edici, mikro fiziksel iktidar adını verdiği şeyi nasıl sergilediğini göstermektedir. Buna ek olarak, Derrida'nın dil, işaretler ve anlamın üretimi üzerine çalışmasından hareketle Mitchell, Mısır'ın 19. yüzyılın son üçte birinde şahit olduğu iktidar ve düzen sisteminin metafiziksel bir yönü olduğunu (ki bu noktada Foucault'dan ayrılır) iddia eder. "Bazı açılardan bağımsız, maddesel olmayan bir alan olarak düzen görüntüsü, bir yapı görüntüsü yaratarak işler... [Modern] iktidar [biçimleri] sadece bedene 'içerden dışarıya' uygulanmaz, tek tek zihinleri de şekillendirmeyi amaçlar."[22]

Foucault'nun modern iktidarın disipline edici, mikro fiziksel yönü üzerine fikirleriyle Derrida'nın, imlemenin işlemesi ve anlamın üretilmesi üzerine çalışmasının bir arada ele alınması, Mitchell'in Heidegger'den ödünç aldığı ve savının merkezinde duran "tasarlama" kavramını ne anlamda kullandığı hakkında fikir verir.[23] Mitchell tarafından anlaşıldığı ve kullanıldığı şekliyle "tasarlama, bir parçalara ayırma ve tutma yöntemi; tıpkı kışla veya köylerin inşa edilmesinde olduğu gibi nötr bir yüzey veya hacimden 'mekân'ın yaratılmasıdır."[24] Bu tasarlama; eski, ortaçağdan kalma Kahire'nin sokaklar ağı üzerine oturtulan harita gibi, yeni kurulmuş okullarda zamanı eşit aralıklara bölen ders çizelgesi, kitlelere dağıtılan yeni basılmış kitaplara iliştirilen içindekiler sayfası, envanter listesi, nüfus sayımı, yoklama alma gibi araçlarla olası kılınır. Bu araçların yapabildiği sadece, "maddi mekânı kesin boyutlar içinde yeniden düzenleyerek ve özneler üzerinde sürekli bir bedensel dene-

21 *A.g.e.*, s. 111.

22 Mitchell, *Colonising Egypt*, s. 94.

23 Martin Heidegger, "The age of the world picture", *The Question Concerning Technology and Other Essays*, çev. William Lovitt, Harper and Row, New York, 1977, s. 115-54.

24 Mitchell, *Colonising Egypt*, s. 44.

tim elde ederek"[25] bir sistem oluşturmak değildir, aynı zamanda şeylerin başka bir dünyayı, fikirler dünyasını temsil ediyormuş gibi gözükmesi etkisini yaratan metafiziksel bir boyutu da içerir. Bu araçların sahip olduğu iktidar boyutu, yeni düzen fikrinin kendisini dayandırdığı önemli ve temel bir ayrıma dayanmaktadır: "maddi" gerçekliğe/eyleme dayatılan "zihinsel" plan/model. Mitchell, ideal ve maddi arasındaki bu Kartezyen ayrımın Batı metafiziğinin temel karakteristik özelliklerinden biri olduğunu ve Mısır'ın 19. yüzyılda şahit olduğu "reformların" birçoğunun ortaya çıkışında çok büyük önemi olduğunu iddia etmektedir.

> Kasabaların yeniden örgütlenmesi ve yeni kolonilerin kurulması, ekonomik veya sosyal yaşamla ilgili her düzenleme, ülkenin yeni sulama kanallarının inşası, Nil'in akışının kontrol altına alınması, asker kışlalarının, polis karakollarının ve dersliklerin inşa edilmesi, bir demiryolu sisteminin tamamlanması yani bu kapsamlı "düzen" süreci sadece bir ilerleme veya "reform" olarak anlaşılmamalıdır. Böylesi projeler hep bir tasarlama olarak başlamış ve böylece ilerleme, akıl, hukuk, disiplin, tarih, sömürgeci yönetim ve düzen gibi önceki soyutlamaları anımsatan kavramsal yaratmayı yeniden sunma etkileri yapmıştır.[26]

Mitchell'in, Foucault'nun iktidarın disipline edici ve mikrofiziksel olduğuna dair görüşlerine, dünyanın bu bölünmesine yardım ettiğini ileri sürdüğü "temsili" bir boyutu da ekleyip, Mısır'ın sergilenen bir tablo gibi görünmesini sağlayarak tamamlama çabası sorunlu gözükse de,[27] bu bölüm Mitchell'in savını bu düzeyde ele almayacak, bunun yerine Mehmed Ali'nin askerî girişimlerini ve özellikle de silah altına alınan askerlerin nasıl eğitildiğini ayrıntılı bir şekilde gözden geçirerek, Mitchell'in Heidegger'in "tasarlama" nosyonunu kullanışını detaylandırmaya çalışacaktır. Mitchell, Mehmed Ali'nin bazı reformlarına değinse bile, bunu üstünkörü yapmakta ve 19. yüzyılın son çeyreğinde yapılan eğitim reformlarının ve yeni kurulan okullardaki gerçeğin ve anlamın üretim sürecinin üzerinde daha fazla durmaktadır. Bununla beraber, "tasarlama" düşüncesinin, Mehmed Ali'nin iktidar ve düzen kurumlarında, ordusunda en açık şekliyle bulunduğu söylenebilir. Kaynak olarak çoğunlukla bu ordunun kullandığı yasalara, talim yönetmeliklerine ve

25 *A.g.e.*, s. 93-4.
26 *A.g.e.*, s. 179.
27 Mitchell'in kitabının bu yönüne Hirschkind'ın getirdiği eleştiri için bkz. Charles Hirschkind, "'Egypt at the Exhibition': Reflections on the optics of colonialism", *Critique of Antropology*, 11 (1991), s. 279-98.

çeşitli yoklamalara ve envanter listelerine dayanan bu bölüm, askere alınanların nasıl eğitildiğini ve disiplin altına alındığını açıklamaya, Mitchell'deki "tasarlama" nosyonunu ayrıntılandırmaya ve orduda düzen ve iktidar fikirlerinin, askerî bir kurumu toplumun tümünün izleyeceği bir modele nasıl dönüştürdüğünü göstermeye çalışacaktır.

TECRİT KAMPI

Mehmed Ali subaylarına, orduya hizmet etmenin aslında köle emeğinden farklı olduğuna köylüleri ikna etmek zorunda olduklarını söylediğinde,[28] muhtemelen, iki kurumu eş bulan ve aralarında pek fark görmeyen, potansiyel askerler ve ailelerince genel kabul gören bu algılamaya işaret etmektedir. Ordunun ilk yıllarında köylülerin bu konudaki bilgisi derme çatmadır ve askere adam toplayan hükümet memurlarının tavırlarının da benzer tarzda olduğu düşünülürse, erkeklerin ve ailelerinin zorunlu askerlik ile angarya arasında ilk başlarda bir fark gördükleri şüphelidir. Dolayısıyla yetkililer, askerlerin yaşadıklarının ne angarya olacağını ne de şimdiye kadar yaşadıklarına benzeyeceğini söyleyerek onları etkilemek zorunda olduklarını hissetmişlerdi. Çiftçinin kendi zamanını kullanışı, içinde yaşadığı fiziksel çevre ve her şeyden önemlisi kendi bedeni ile ilişkisi radikal bir şekilde değişmek zorundaydı. Aşağıda belirtildiği gibi, yeni askerî yaşam, zaman çizelgeleri, tıbbi muayeneler ve sıkı bir gözetim sistemi getirmekteydi ve bunlar, yeni yaşamın eski sivil yaşantıdan aşılmaz bir bariyerle ayrıldığı hissini uyandırmayı amaçlamaktaydı.

Yeni askerlere bu yeni yaşam tarzını dayatmanın başlangıç noktası, onları yaşam alanlarından izole etmek, askere alınmadan önceki ve yeni yaşam biçimleri arasında olabildiğince büyük bir ayrılık yaratmaktı. Bunu yapmanın bir yolu da, yeni askerlerin, tek başlarına veya diğerleriyle bir arada, herhangi bir tarımsal faaliyete girişmelerinin önüne geçilmesiydi.[29] Daha da önemlisi, çocukları ve aileleriyle geçirdikleri zamana kısıtlamalar getirilmişti. Askerler Mısır'da oldukları sürece karılarının ve çocuklarının da onlarla kamptan kampa dolaşıp talim kamplarının yakınında gecekondu mahalleleri inşa ederek en iyi ihtimalle askerlerin kıt tayınlarını paylaşma izinleri vardı. Örneğin Ebu Zebel'in yakınındaki Hankah kampının dışında 22.000 kadın ve çocuğun yaşadığı tahmin ediliyordu.[30] Bununla beraber, sonuç olarak,

28 Bkz. İkinci Bölüm'deki 102. dipnot.

29 S/1/50/5/45, 11 Rebiülevvel 1239/15 Kasım 1823.

30 Scott, *Rambles in Egypt*, c. II, s. 216. Askerlerin ailelerinin kaldığı yerlerin açıkça gösterildiği kamp haritası *Mèmoires de A.-B Klot Bey*, der. Jacques Tagher, Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale, Kahire, 1949, Şekil III'te açıkça gösterilmektedir.

özellikle tıbbi nedenlerle bu uygulamaya son verilmiş, kamplara eklenen gecekondu mahalleleri dağıtılmış ve askerlerin aileleriyle görüşmelerini engelleyen ciddi uygulamalar yürürlüğe sokulmuştu.[31]

Bu uygulama, askerlere ne kadar sert görünürse görünsün, yeni askerin psikolojisinde etkili olması ve eğitim ile telkin sürecinin tam bir sonuç vermesi açısından hâlâ yeterli görülmüyordu. Dolayısıyla, askerler, birbirlerinden ayrı eğitim kamplarına konularak, dış dünyanın etkilerinden izole ediliyordu. Avrupa ülkelerinde birçok tecrit politikasında olduğu gibi, askerleri kışlalara yerleştirmek, yeni askere alınanları açıkça ıssız ve yalıtılmış kamplarda, genç askerî öğrencileri ise yeni askerî okullarda eğitmek, devletin orduyu mümkün olduğunca açık bir şekilde ayırma ve toplumun geniş kesimlerinden izole etme genel politikasının örnekleridir.[32] "Yeni ordu artık dönemsel seferler için bir araya getirilen geçici bir yapı olarak düşünülmemektedir. Onun savaş dışında bile sürekli talim yapan ayrı bir topluluk olarak bir arada yaşamaya zorlanan insanlardan yaratılan örgütlü bir güç olması gerekiyordu."[33] Başka bir deyişle, askere alınanları kışlalarda, talim kamplarında ve askerî okullarda izole etmek, profesyonel ve disiplinli asker yaratma yönünde atılan ilk ciddi adımdı.

Yeni askerlerin talim ve eğitiminin kesintiye uğramasını en aza indirmeyi garanti altına almanın yanı sıra, bu tecrit kampının işleyişinin başka amaçları da vardı. Bunlardan biri, sivil nüfusla, özellikle de şehir merkezinde ikamet edenlerle yaşanabilecek gerginlik olasılığını azaltma çabasıydı. Kahire'den uzaklığı dolayısıyla ilk eğitim kampı olarak Assuan'ın seçilmesinin ardında yatan neden bu olabilir.[34] Ancak tecrit ihtiyacı en yoğun, Mısır'ın dışında kalan bölgelerde hissediliyordu. Ordunun yürüyüş halindeyken veya işgal edilmiş topraklarda konaklarken sivil halkla denetimsiz bir şekilde teması sonucu ortaya çok fazla sorun çıkıyordu. Örneğin, Arabistan'a gönderilen ilk ordunun, hacılara saldırıp hayvanları çaldıklarına dair yakınmalar, askerlerin bölgede yaşayanların arasına karışmasından kaynaklanıyordu.[35] Yeni ordunun kurulmasından sonra da, bölgede yaşayanlarla bu rahatsız edici ilişkiler, ordu Mısır'ın dışında, özellikle de Girit'te, Kıbrıs'ta ve Suriye'de bulunduğunda sorun olmaya devam eder ve kayıtlar askerlerin başıboş, dü-

31 Judith Tucker, *Women in Nineteenth-Century Egypt*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985, s. 136. Ayrıca bkz. Beşinci Bölüm.
32 William H. McNeill, *The Pursuit of Power, University of Chicago Press*, Chicago, 1982, s. 132.
33 Mitchell, *Colonising Egypt*, s. 36-7.
34 el-Rāfiʿī, *ʿAṣr Muḥammad ʿAlī*, s. 327.
35 Bahr Barra 4/156, 11 Şaban 1231/17 Temmuz 1816.

şüncesiz davranışlarına ilişkin sivillerin şikâyetleri ile doludur. Örneğin, Kıbrıs'ta Mısır'daki Mehmed Ali'ye birliklerinin başıboş tavırlarını bildiren çeşitli raporlar gönderilmiştir. Bir olayda Mısır kuvvetlerinin komutanı İsmail Bey, bazı askerlerin 20 kese[36] altın çaldığını ve daha sonra da tutuklanma korkusuyla Fransız konsolosluğuna sığındığını yazar. Diğer bir grup asker ise, o sırada Sidon'da bulunan Fransız Konsolosunun ikâmetgahına saldırmış ve bahçesindeki ağaçları kesmiştir.[37] Suriye'deki durum da farklı değildir. Akkâ kuşatması sırasında ve sonrasında, yetkililer çevredeki pazarlarda tüccarlara saldıran,[38] köylüleri soyan,[39] sarhoş olup karışıklık çıkaran,[40] tüccarlardan borç alıp ödemeyen[41] ve hatta askerî malzemeleri yerel halka satmaya çalışan[42] askerleri zaptetmekte büyük zorluklarla karşılaşır.

Askerlerin kışlalara kapatılması durumunda, bu ve diğer sorunların bertaraf edileceğine inanılır. Onların başıboş davranışlarını denetim altına almanın ve bu şekilde yerel halkın yatıştırılmasının yanı sıra, kışlalar asker üzerinde daha sıkı bir denetim kurulması ve firarların önüne geçilmesi hususunda yetkililerin işine yarar. Tecrit, bundan dolayı, birden fazla amaca hizmet ettiğinden, böylesi yapılara dönük bir ihtiyaç en başından itibaren hissedilir.[43] Ancak, bu yeni kurumlar, daha önce Avrupa'da görülen benzerleri gibi ağır gelişir;[44] Mehmed Ali'nin saltanatının sonunda bile askerlerin hepsi henüz buralara yerleştirilememiştir. Bazen kışlalar özellikle askerler için inşa edilir;[45] daha sıklıkla ise, maliyetleri azaltmak için ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere eski bir binaya dönüştürülür.[46] Yine de, askerleri kışlalarda tutarak onları sıkı bir gözetim sisteminde ve yeni bir talim tekniğine tabi tutma yönünde kararlı bir çaba söz konusudur.

36 1 kese=500 kuruş.
37 S/1/50/4/296, 30 Cemaziyülevvel 1239/1 Şubat 1824.
38 Şam 1/27, 16 Cemaziyülahir 1247/12 Kasım 1831.
39 Şam 9/188, 28 Safer 1248/27 Temmuz 1832.
40 Şam 8/130, 20 Muharrem 1248/20 Temmuz 1832.
41 Şam 11/33, 4 Rebiülahir 1248/31 Ağustos 1832.
42 Şam 2/65, 16 Ramazan 1247/18 Şubat 1832.
43 S/1/50/2/224, 27 Receb 1237/20 Nisan 1822.
44 M. S. Anderson, *War and Society in Europe of the Old Regime, 1618-1789*, Leicester University Press, Leicester, 1988, s. 172.
45 Şam 13/27, 5 Cemaziyülahir 1248/30 Ekim 1832.
46 Bu durumda binanın hanelere konan vergiden muaf tutulması gerekmekteydi. Bununla beraber, askerler için kullanılan evlere konulan vergilerden muafiyet için verilen çok sayıda dilekçeye bakarak, bu durumun çoğunlukla böyle olmadığı anlaşılmaktadır. Bkz. örneğin S/1/49/2/280, 7 Muharrem 1239/13 Eylül 1823.

GÖZETİM

Askerlerin kışlalarda maruz kaldığı kapatılma ve tecrit, sıkı bir gözetimle gerçekleştirilmekteydi. Bu açıdan, bedeviler, askere alınanları talim kamplarına teslim ettikten sonra da tecritte tutulmalarında belirleyici bir rol oynamaya devam ederler. Fakat bir önceki bölümde değinilen köy şeyhlerinde olduğu gibi, bedevilerle çalışmanın da sorunları vardır. Örneğin, İsmail Paşa'nın talihsiz Sudan seferinde ona eşlik eden birliklerini koruyan Abbadi ve Havvara kabilelerinin mensupları,[47] ara sıra kaçıp köylerine gider.[48] Dahası, farklı aşiretler birbirleriyle çekişme içindedir ve yetkililerin kendilerine eşit davranmadığını düşündüklerinde isyan edip köylere saldırırlar;[49] bu, tam da hükümetin onlar vasıtasıyla engel olmaya çalıştığı şeydir. Suriye'ye yürüyüş sırasında, tüm askerî mekanizmanın en disiplinli ve tetikte olması gereken bir anda bile, ordunun ardını korumakla görevlendirilen atlı bedeviler orduyu seyretmeye gelen köylülere saldırır ve yağmalar.[50] Daha da önemlisi, bazı aşiret mensupları firarileri yetkililere teslim etmektense onları saklamayı adet haline getirir.[51] Bunlara yanıt olarak 1830'da çıkartılan *Filaha Kanunu*'nun 15. maddesi şunu öngörmekteydi:

> Bir fellâhın bedeviler arasında onların giysilerini giyerek saklanması ve onlar arasında yakalanması durumunda... onu saklayan aşiret mensubu, eğer genç ise askere alınacak, yaşlı olması durumunda ise altı ay hapse mahkûm edilecektir.[52]

İlginçtir ki, sıkıca gözetlenen ve denetlenen bir ordu yaratılmasına yardım etmek üzere hükümet tarafından görevlendirilen bedevilerin çeşitli aşiretlerini denetim altına almak için de ordunun kendisi kullanılmak zorundadır.[53] Aynı görev için, yani kamplarda askerlere göz kulak olmak için, içinde diğer alaylarda olduğu gibi firarın yaygın olduğu baltacı ortalara *(istihkâm alaylarına)* güvenmek de,[54] pek etkili olmamıştır.[55]

---

47 S/1/47/3/58, 12 Safer 1236/19 Kasım 1820; S/1/47/3/696, 4 Zilhicce 1236/2 Eylül 1821.
48 S/1/47/3/475, 3 Ramazan 1236/4 Mayıs 1821; S/1/47/3/561, 17 Şevval 1236/18 Temmuz 1821.
49 S/1/47/3/371, 25 Receb 1236/28 Nisan 1821.
50 Şam 1/27, 18 Cemaziyülahir 1247/24 Kasım 1831.
51 Bkz. örneğin, S/1/48/4/524, 12 Safer 1250/20 Haziran 1834; burada Mehmed Ali Hurşid Bey'e firarileri saklayan Beyali aşireti ile savaşmak üzere tüm bir süvari alayını göndermesini emretmektedir.
52 Jallâd, *Kamûs*, c. III, s. 1325.
53 Bkz. örneğin Safer 1/48/4/246, 27 Rebiülahir 1249/14 Eylül 1833.
54 S/1/48/4/155, 16 Zilkade 1248/7 Nisan 1833.
55 S/1/48/4/479, 30 Zilhicce 1249/ 9 Mayıs 1834.

Talim kamplarında ve askerî okullarda devriye görevi için bedevi muhafızlardan yararlanılması açıkça etkisiz bir yöntemdi veya en azından kendine has sorunları vardı ve muhafızlara kimin muhafızlık yapacağı gibi zor ve paradoksal bir sorunu gündeme getiriyordu.[56] Yetkililerce, bir önceki bölümde bahsedilen köstekleyici bir hale gelen köy şeyhlerinin rolünü üstlenecek bir denetim ve gözetim sistemine ihtiyaç duyulduğu anlaşıldı. Firarileri yakalamada nöbetçi ve bedevi devriyelere güvenmek yerine, amaç askerlere bu fikrin benimsetilmesi ve itaatin ve disiplinin doğal görüldüğü ve alışkanlık olarak uygulandığı bir gözetim rejimi olmalıydı. Bu sistemin askere alınanların sadece bedenlerini değil ama zihinlerini de hedefleyeceği umulmaktaydı; bir 18. yüzyıl Fransız askerî düşünürünün sözleriyle, onları "demir zincirlerle baskı altına almak" yerine "kendi fikirlerinin zincirleriyle" bağlayan bir sistem.[57] Bir dizi olay, Mehmed Ali'nin görevlilerinin gittikçe daha az göze çarpan ve görünmeyen, "uzaktan yönetim" olarak tanımlanabilecek, cezalandırmaya değil, düzen fikrine dayanan bir denetim sistemine nasıl geçtiklerini göstermek için kullanılabilir.[58]

İlk olay 1820'lerdeki İngiliz Başkonsolosu tarafından anlatılan, maaşların ödenmesindeki gecikme yüzünden kendi askerleri tarafından esir alındıktan sonra, askerleri, yaptıklarının "hiçbir yararı olmayacağına ve sadece mahvoluşa neden olacağına" ikna ederek isyanlarına bir son verip teslim olmalarını sağlayan Kürt Ali adlı subayla ilgilidir. Kendini kurtardıktan sonra, "iki elebaşıyı yakalayıp kafasını kesti ve geri kalan yaklaşık otuz kişiyi de hapse attı." Sonunda komutası altındaki bir subay, "Paşa'ya hizmet etmeyi ve itaatkâr olmayı seçenler kalıp görevlerine dönebilir, kalmak istemeyenler ise kampı terk etmekte özgürdür" diyerek onları serbest bıraktı. "Bu otuz kişiden kampı terk etmeye hazırlanan bir kısmının üzerlerine ateş etme emri verilir ve çoğu katledilir."[59]

Açıkçası, bu olayda kampı terk etmeye çalışan askerleri cezalandırmak için kullanılan vahşet, onların ayaklanmış ve komutanlarını esir alacak kadar ileri gitmiş oldukları gerçeğinden kaynaklanmış olabilir. Bununla beraber, bu

56 Mehmed Ali'nin askerî yetkililerinin karşılaştığı bu sorunun ayrıntıları için bkz. Beşinci Bölüm.

57 Joseph Servan, *Le Soldat Citoyen* (1780), s. 35; Foucault, *Discipline and Punish*, s. 102-3'ten alınmıştır. Servan, 1792'de savaş bakanıydı ve güçlü krallık karşıtı duygulara sahipti. Fakat onu öne çıkaran cumhuriyetçi eğilimlerinden ziyade zorunlu askerlik talep ederek Fransız Devrimi'ni gölgelediği kitabıydı.

58 Bu kavramın ayrıntıları için bkz. N. Rose ve P. Miller, "Political power beyond the State: problematics of government", *British Journal of Sociology* 43 (1992), s. 173-205.

59 V. 78/160, Salt, 22 ve 23 Nisan 1827.

olay, açık veya örtük bir güç kullanma tehdidine dayanan tecrit rejiminin etkili olmadığını gösterdiği ve askerleri kamptan kaçmaktan vazgeçirme konusunda yetersiz olduğu ispatlandığı için önemlidir. Hedeflenen, onları kaçmaktan alıkoyacak ve yetkilileri böylesi vahşi bir gücü kullanmak zorunda bırakamayacak bir mutlak tecrit ve firarın imkânsızlığı fikrini askerlerin zihnine yerleştirmektir.

İkinci olay, beş yıl sonra gerçekleşir; yetkililer tam da istedikleri sonucu elde edecekleri bir yöntemle, yoklamayla, yanıt verirler. Bu bölümün başında İbrahim'in, Napolyon'un otuz yıl önce başaramadığını elde etmesini sağlayan düzenli, iyi eğitimli ve çok disiplinli askerler olarak gördüğümüz Mısırlı askerler, Akkâ'nın Mayıs 1832'de düşmesinin hemen ertesinde şehri yağmalamaya, şehrin sakinlerine saldırmaya ve onların mülklerini yok etmeye girişirler. Tüm düzen ve disiplin alametleri bunu takip eden yıkım içinde silinip gider ve pek çok asker ordudan firar etme fırsatını yakalar. Düşüşünden sonra Akkâ kalesine komutan olarak atanan 10. Alay'ın albayı Ahmet Bey, İbrahim Paşa'ya durumdan yakınarak, bir mektupla firarileri yakalamak için bedevi birliklerinin kullanılması yerine basit ama etkili bir çözüm önerir: günde iki kez yoklama *(ta'dad)* yapılmalı; bulunmayanlar firari olarak kaydedilmeli ve birkaç gün sonra bulunanlar firar ettikleri için cezalandırılmalı der.[60]

İlk olayda subayların sergiledikleri vahşet ve aşırı olduğu söylenebilecek güç kullanımı ile ikinci olayda önerilen kişisel olmayan, daha mesafeli ve daha ince denetim yolları arasındaki zıtlık, yasanın daha insani ve "aydınlanmış" bir uygulanışına doğru atılmış bir adım olarak okunmamalıdır. Daha çok, bizzat yasa düşüncesinin kendisinin değiştiğini ve yeni bir disiplin anlayışıyla nasıl tatbik edileceğini ortaya koyar. Askerlerin bedenlerinden ziyade zihinlerini hedef alan ve onlara sürekli izlendikleri fikrini aşılamaya çalışan bir düzen ve disiplin tesis etmenin bu yeni tekniğine en iyi örnek tezkeredir; bir kere tecrite alındıktan sonra, askerin komutanı tarafından yazılmış ve ayrılma nedenlerini ve süresini belirten damgalı bir belge olmadan kampı terk edemeyeceğini bildirir.[61] Mısırlı yetkililer adına kamplarda çalışan Suriyeli yerli işçilere de "aralarından biri [bir kabahat işlerse] yakalanabilsin diye"[62] böylesi tezkereleri taşımaları emredilir. 1829'un başında, askere alınanların saklanabilecek bir yer bulma umuduyla Kahire'ye kaçabilecekleri korkusu

60 Şam 8/130, 20 Muharrem 1248/20 Haziran 1832.

61 S/2/30/3/218, 2 Şaban 1242/1 Mart 1827. Ayrıca bkz. Şam 13/4, 1 Cemaziyülahir 1248/26 Ekim 1832.

62 Şam 9/13, 2 Safer 1248/1 Temmuz 1832.

ortaya çıktığında, bir emir yayımlanır ve şehre gelen herkesten böylesi damgalı bir tezkere taşımaları istenir.[63] Yüksek rütbeli askerlere bile sürekli yanlarında damgalı belgeler taşımaları emredilmiştir.[64]

Yukarıda söylendiği gibi, düzeni, vahşi ve aşırı güç kullanma yoluyla sağlama sisteminden, kişisel olmayan, daha mesafeli ve daha ince bir yönteme dönüş, aydınlanmış, reform geçirmiş yasanın uygulanmasına yönelik bir adım olarak okunmamalıdır. Daha ziyade bu, Foucault'nun *Discipline and Punish*'te gösterişli cezalandırmadan temsili ve en nihayetinde disipline edici cezaya dönüş olarak adlandırdığı şeye işaret eder. Bu dönüşü bildiren şey, Aydınlanmanın insani, rasyonel ve ilerici fikirleri değil ama egemenin (bu durumda Mehmed Ali'nin) iktidarını tebaası için dayanılabilir ve kabul edilebilir kılma ihtiyacıdır. Zira "iktidar ancak kendisinin büyük bir kısmını gizlemesi koşuluyla dayanılabilir hale gelir."[65] Dolayısıyla, yasanın insani bir uygulaması olarak görülen bu dönüş, aslında, iktidarın daha kurnaz, kinik ve gizli bir türüne doğru yapılmış bir dönüştür. İktidar fikrindeki ve onun farklı temsillerindeki bu değişikliğin nasıl ortaya çıktığını araştırmak ve özellikle de yeni askere alınanlar üzerinde disiplini sağlamada gücün nasıl kullanıldığını görmek için cezalandırmanın orduda ve toplumun geniş kesimlerinde uygulanan çeşitli örneklerine bakılabilir. Bu önemlidir zira, aşağıda tartışılacağı gibi, iktidarın anlamı ve ortaya konuşundaki bu değişim yeni silah altına alınmış askerlerin eğitilmesini mümkün kılar.

GÖSTERİ OLARAK BEDENSEL CEZA

İlk bakışta, fiziksel ve bedensel cezalandırma sivil ve askerî yasaların ortak özelliği olarak görülür: suç işleyenin bedenini cezalandırma aracı olarak kullanmak, askerî kamplar kadar dışarıda da oldukça yaygındır. Sık sık ve yaygın olarak kullanılan dayak ve kırbaç bedensel cezanın orduda infazı sırasında başvurulan yollardandır. Örneğin, alayların yürüyüşü sırasında birbiriyle kavga ettikleri için iki asker 20 kırbaçla cezalandırılır.[66] Su matarasını kaybetmekten dolayı suçlu olduğu ispatlanan bir asker, alayın önünde 50 kez kırbaçlanır.[67] Bir başka asker ise, yerel pazardan biraz kayısı çaldığı için, alayın önünde 150 kez kırbaçlanır.[68] İlke olarak, askerlerin fiziksel cezalarının

63 *Vekayi-i Mısriyye*, sayı 69, 19 Rebiülevvel 1245/18 Eylül 1829.
64 Şam 11/87, 10 Rebiülahir 1248/6 Eylül 1832.
65 Michel Foucault, *The History of Sexuality*, Cilt 1: *An Introduction*, Pelican, Londra, 1981, s. 86.
66 Şam 11/49, 6 Rebiülahir 1248/2 Eylül 1832.
67 Şam 2/71, 12 Receb 1247/17 Aralık 1831.
68 Şam 8/198, 30 Muharrem 1248/29 Haziran 1832.

meslektaşları tarafından da izlenebilmesi için, alayın önünde infaz edilmesi gerekir.[69]

Bu açıdan Mehmed Ali'nin ordusundaki "toplu iktidar ayinlerinin" fiziksel ve gösterişli olmasında ne özgün ne de garip olan bir şey var. Hatta, Avrupa'da ordu ve donanmaya ilişkin 17. yüzyılda ve 18. yüzyılın başında çıkarılan yasaların çoğunda, cezanın uygulanmasında kullanılan bu acımasız şiddet vurgulanır. Örneğin, İngiliz donanmasında tatbik edilen ve daha sonraki tüm denizcilik yasalarının da temelini oluşturan 1652 tarihli Askerî Yasalar, "otuz dokuz maddesinden üçte birinin koşulsuz ölüm cezası öngörmesinden ve diğer üçte birinde de ölüm cezası bir olasılık olarak okunduğunda oldukça vahşi"[70] bir yasadır. 18. yüzyılın ilk yarısında İngiliz ordusunun alaylardaki askerî mahkemeleri genellikle "ölümü bile daha arzulanır hale getiren acımasız fiziksel cezalar verir."[71] 19. yüzyılın ilk yarısında, Rus ordusu bedensel cezalara o kadar sık başvurur ki, "'despotça cezalar' firarlar, ölümler, ahlâk düşüklüğü, görevden kaçma, sorumluluk alma korkusuna"[72] neden olur.

Mehmed Ali'nin Mısırı'nda, Paşa'nın yönetiminde çıkarılan çeşitli yasalar ve emirler de sivil alanda tatbik edildiğinde, genellikle aşırı ve yetkisiz bir güç kullanımına yol açıyordu. Esas olarak kamu malına, tarım üretimine ve kamu görevlilerine verilen zararlarla ilgili çıkarılan *Filaha Kanunu*, örneğin, elli beş maddesinin yirmi altısında kırbaç cezasını öngörmekteydi.[73] Askerî cezalarda olduğu gibi, ana fikrin, suçluya bedensel acı vermenin yanı sıra onu toplum önünde aşağılamak olduğu görülüyor. Daha da önemlisi fiziksel ceza, diğer insanlara aynı zamanda, çok açık ve net bir şekilde, çizilen sınırları aşmaları durumunda kendilerini bekleyen kaderi göstermenin bir aracı olarak kullanılıyordu. Kahire ve İskenderiye'deki Avrupalı konsoloslar, böylesi cezalandırma olaylarını rapor etmekten çok hoşlanıyordu. Örneğin bir keresinde, Akkâ kuşatmasında bir türlü sonuç alınamaması Kahire'de huzursuzluğa yol açar ve dedikodular halk arasında yayılmaya başlar; Mehmed Ali, üç kişinin kafasının kesilmesini ve cesetlerinin üzerinde "Bu, dillerine hâ-

69 Şam 2/64, 10 Receb 1247/15 Aralık 1831.

70 Michael Lewis, *The Navy of Britain*, George Allen and Unwin, Londra, 1948, s. 359.

71 Arthur N. Gilbert, "The Regimental Courts Martial in the eighteenth-century British army", *Albion* (1976), s. 51. Askerlerin bu "adalet" sistemini nasıl anladığı ve buna nasıl tepki verdiği için bkz. G. A. Steppler, "British military law, discipline, and the conduct of regimental courts martial in the later eighteenth century", *English Historical Review*, Ekim 1987, s. 859-86.

72 Elise K. Wirtschafter, "Military justice and social relations in the Prereform army, 1796-1855", Slavic Review 44 (1985), s. 75.

73 Jallād, *Kāmūs*, c. III, s. 1323-9.

kim olamayanları bekleyen akıbettir"[74] yazısıyla Kahire'nin eski kapılarından birine asılmalarını emreder. Mehmed Ali'nin yönetimine karşı 1834'te çıkan Suriye isyanı sırasında bir adam asılır ve herkes duysun diye asılı vaziyette uzun süre bırakılır.[75]

Bu konuda Mehmed Ali ve yetkilileri gerçek anlamda yenilikçi değildir. Şeriat da, çok iyi bilindiği gibi, günahkârın bedenini, işlenen suç ve uygun ceza arasında bir bağ kurabilmek için benzer şekilde kullanır. Örneğin hırsızlık elin kesilmesi ile cezalandırılır. Benzer şekilde, Kanuni Sultan Süleyman (Padişah, 1520-1566) tarafından getirilen eski Osmanlı ceza kanunu, şeriatta belirtilen bedensel cezaların tatbikini "bir kadını, kızı veya oğlan çocuğunu kaçırma... ve eşcinsellik için... hadım etme; fuhşa teşvik ve dolandırıcılık için alnın dağlanması, bir erkekle gönül rızası ile kaçan kadın veya kızın cinsel organının dağlanması, bir asker kaçağının burnunun ve kulağının kesilmesi... yine... profesyonel bir muhabbet tellalının kulağının kesilmesi" gibi davaları da kapsayacak şekilde genişletir.[76] Suç işleyenin bedeni üzerine uygulanan tüm bu cezaların amacı, suçlunun bedenini, bir anlamda cahil izleyiciler tarafından okunan ve işlenen suç ile ona uygun olduğuna inanılan ceza arasında muğlak da olsa bir bağlantı kurmaya zorlayan bir kitap haline getirmektir.

Dahası, görkemli cezaların ardında, Paşa'nın tekelindeki malların ticaretini yaparken yakalanan bir adamı astıktan sonra kulaklarını ve burnunu kesen valiye Paşa'nın gösterdiği tepkiye bakarak görülebilecek bir başka mantık daha vardır. Mehmed Ali, olayı duyduğunda, o kadar öfkelenir ki, valiyi görevden alır. Cezanın gaddarlığından dolayı değil de valiye böylesi bir yetkiyi bizzat vermemiş olduğu için yaptığını söyler.[77] Burada "insanlık dışı", şiddetli bedensel cezaların bir diğer mantığına geliyoruz. Cezalar, egemen tarafından, egemenin arzularını çiğnemeye cüret edenlerden zorla alınan bir bedel olarak görünüyorlar. Yine eski Osmanlı Ceza Yasası fermanları, yasal belgeleri kopya etmek ve sahte para basmak gibi Padişahın haklarını çiğnediği gerekçesiyle belli edimlerin nasıl cezalandırılabilecek edimler olduğunu göstermesi açısından iyi bir örnek sunmaktadır. Mısır'da Mehmed Ali, pazarları denetleyen müfettişlerin ifa edebileceği bazı sert bedensel cezaları onaylamıştır; çünkü tacirlerin böylesi edimlerini doğrudan kendi egemenliğine yapılmış bir saldırı olarak görmektedir. "Otoritemi uzak ve ırak topraklara ge-

74 V. 78/213, Barker, 29 Mart 1832.
75 S/5/47/1/358, 21 Cemaziyülevvel 1250/25 Eylül 1834.
76 Heyd, *Old Ottoman Criminal Law*, s. 265.
77 S/2/29/1/11, 1 Receb 1242/29 Ocak 1827.

nişlettim" dediği söylenir. "Bedeviler, eşkiyalar ve diğerlerinin korktuğu biriyim. Kahire'nin ayak takımı hariç: müfettişler[im] onları yaptıklarından caydıramıyor. Onlara acımayacak, merhamet göstermeyecek yeni bir *muhtassıbı*, zabıtayı hak ediyorlar."[78]

Bu ifadede yasa ve düzeni sağlama arzusunun ötesinde bir şey var; bir miktar intikam alma anlatıyor. Paşa, bu suçları çok ciddiye aldığını çünkü bunları egemen kişiliğine yapılmış bir saldırı olarak algıladığını söylüyor. Öcü alınması gereken, "o an için zarar gören egemenliğidir" ve toplum önünde yapılan cezalandırma bu egemenliğin yeniden kurulmasının bir yolu olarak görülür. Bunu egemenliğinin "en görkemli halini göstererek yapar... Egemeni küçük düşüren suçtan daha çok, [toplumun önündeki cezalandırma] tüm gözler önüne yenilmez bir gücü sermiş olur. Amacı oyunda dengeyi yeniden kurmak değil ama yasayı ihlal etme cüretini gösteren uyruk ile kudretini gösteren mutlak iktidar sahibi egemen arasındaki orantısızlığı göstermektir."[79]

Diğer bir ifade ile, kamusal cezalandırmayla görkeminin mantığı yalnızca izleyicileri korkutarak boyun eğdirmek veya suçla ceza arasında bir bağlantı kurdurmak değil, suç işleyenin kırılgan ve hassas bedeniyle egemenin kutsal ve merkezi bedenini ayıran büyük uçurumu da hatırlatmaktır. Tam da bu nedenlerden dolayı Foucault, kamusal, şölensel cezalandırmaların iktidar ritüelleri denkleminin bir tarafı olarak görülmesi gerektiğini söyler; denklemin diğer tarafı ise egemenin en ihtişamlı haliyle bedenini tebaasının önünde görkemli bir şekilde sergilediği taç giyme töreni, isyankâr uyruklara boyun eğdirmek, ele geçirilen şehirlere girmek vb. gibi ritüellerden oluşur.[80] Mehmed Ali bu ritüellerin sahip olduğu gücün farkındadır ve Avrupalı ziyaretçileri kabulü sırasında takındığı tavırlarda görüldüğü gibi, siyasi gücünün resmi yönünü göstermek için bedenini bu ritüellerin odak noktası olarak kullanır. Bedeninin yasa ve bundan dolayı da ülkedeki düzenin bekası için merkezi ve elzem olması ve buna karşın suçlunun bedeninin halka sadece suçun bedelini değil aynı zamanda [bu bedenin] harcanabilirliğini göstermek ve de Mehmed Ali'nin bedeninin merkezi önemini hatırlatmak için kullanılması, Kahire'nin sokakları ve meydanlarında gerçekleştirilen şölenimsi cezalandırmaların birçoğunun ardında yatan nedendir. Bu durum en iyi, Paşa'nın sergilediği birbirine zıt şu iki iktidar ritüelinin karşılaştırılması ile gösterilebilir: kendi bedeninin ve düşmanının –suçlunun– bedeninin sergilenmesi.

78 el-Cabartī, *ʿAcāʾib el-Āthār*, c. IV, s. 278 (Ramazan 1832 olayları).
79 Foucault, *Discipline and Punish*, s. 48-9.
80 *A.g.e.*, s. 48.

Tartıda veya fiyatta dolandırıcılık yapan tüccarlardan oluşan "Kahire'nin ayak takımı"[81] sadece aynı şeyi yapmayı aklından geçirebilecek olanlara bir örnek teşkil etmek değil aynı zamanda izleyenlere Paşa'nın daimi varlığını hatırlatmak için cezalandırılıyordu. Sahte sikke basan bir kalpazan, eski Kahire'nin kapılarından Bab-ı Züveyla'da burnundan bir sikke sallanır şekilde asılır. Pazar müfettişi, hükümetin belirlediğinden daha yüksek fiyattan et sattıkları için bazı kasapları, burunlarını kesip yerine et parçaları asarak cezalandırır. Tartıda ve fiyatta sahtekârlık yapan künefe tüccarları, ateşin üstündeki sıcak tepsilerinin üzerine oturtularak cezalandırılırdı.[82] Bu tip cezalandırmaların anlattığı sadece suç ve ona uygun ceza arasında bir ilişki kurma çabası değil ama aynı zamanda suçlunun bedeninin harcanabilirliği fikrini ortaya koymak ve izleyicilere, aşağıdaki iki örneğin gösterdiği gibi, suçluyla Paşa'nın bedeni arasındaki büyük farkı hatırlatmaktır. Askerlikten kaçmak için insanların kendilerini sakatlamasının boyutu ortaya çıktığında ve potansiyel askerlere kendilerini sakatlamada yardım edenlerin onların karıları ve anneleri olduğu rapor edildiğinde, Mehmed Ali bu kadınların "diğerlerine örnek teşkil etmesi" için köylerin girişinde asılmasını emreder.[83] Benzer şekilde, 1824'teki ayaklanmanın daha fazla yayılmasını engellemek için Mehmed Ali, Yukarı Mısır'da İsna valisine diğerlerine gözdağı vermek için bazı yaşlı ve sakat köylüleri asmasını buyurur. Yaşlı ve sakatların neden seçildiği, "yararsız ve hiçbir görev yerine getiremez" şeklinde açıklanır.[84]

Bunu, yönetime karşı 1834'te Suriye'de patlak veren isyanı bastırmaya çalışırken Paşa'nın bedenini sergileme şekliyle, özellikle de Yafa'ya çıkışındaki tavrıyla karşılaştıralım:

> Yafa'daki "Rıhtım" caddesine ordunun en seçkin birlikleri dizilmişti ve ortada ise büyük bir bando vardı. Saat birde çok güzel iki muhrip geldi ve selam topu atmaya başladı ve tüm donanma ve topçu bataryaları derhal buna cevap verdi. Saat dörtte alan insanlarla dolmuştu, donanma ve kaleden atılan topların gümbürtüleri eşliğinde Mehmed Ali Paşa Hazretleri karaya ayak bastı.

Bunu Paşa'nın bir an için oldukça hayal kırıklığı yaratan sıradan görüntüsünün tasviri takip eder.

81 Bkz. yukarıdaki 78. dipnot.

82 el-Cabartī, *ʿAcāʾib el-Āthār*, c. IV, s. 277-9 (Şaban ve Ramazan 1832 olayları). Künefe tipik bir Ramazan tatlısıdır.

83 S/1/48/3/235, 7 Receb 1243/25 Ocak 1828.

84 S/1/47/8/1239, 13 Safer 1239/14 Nisan 1824.

> Görkemli atının üstüne bindikten sonra, her iki taraftaki kalabalığın önünde nezaketle eğilerek herkesi selamladı. Bu tavır, önceki Paşalar dışarıda dolaşmaya lütfettiğinde Hazret gözden kayboluncaya kadar dizleri üstünde ve kafalarını eğip gözlerini bile kaldırmadan durmaya zorlanan insanları çok şaşırttı.[85]

Bu etkileyici gösterinin sonu hayal kırıklılığı yaratsa da, yaşadığı yerlerin ve bedeninin etrafında varlığı zaten belli olan kutsal ve mistik havanın yeterince kanıtı olduğundan, Mehmed Ali, böyle sıradan bir görüntüyü kaldırabileceğini gayet iyi biliyordu. Silahsız yabancı bir gezgine, yerel bir çete saldıracakken (çeteyi yöneten) yerel yöneticinin "medeni ve hürmetkâr" bir hale gelmesi için "Paşa" ve "Ferman" denmesi yeterliydi.[86] Dahası Mehmed Ali, her şeyi bizzat yapma ve tüm hükümet işlerinin detaylarını denetleme konusundaki ısrarı sonucu, ikametgâhının ülkedeki gerçek iktidar merkezi olduğu izlenimini yansıtmayı başarmıştı. 1817'de bile, "artık her şey orada halloluyor (yani Kale'de). Bizzat Paşa ve kendine sonuna kadar bağlı yardımcısı Kâhya Bey, aşırı bir titizlikle her şeyi gözden geçirerek entrikaları boşa çıkarıp, düzene yönelik tüm muhalefete engel oluyorlar" diye bildirilmekteydi.[87]

Dahası, Paşa hiçbir zaman Kale'de oturup işleri uzaktan halletmekle yetinmez. Düzenli aldığı raporlardan tam anlamıyla tatmin olmadığından, işleri bizzat soruşturmak için sürekli teftiş gezilerine çıkardı. Memurları arasında Paşa'nın her yerde olduğu ve her şeyi bildiği duygusunu oluşturmak için ziyaretleri nadiren önceden duyurulurdu. Tıpkı Giriş bölümünde gördüğümüz fiziksel kişiliği etrafında dönen hikâyeler gibi, bu habersiz ziyaretler de, varlığını göstermeye ve ziyaret ettiği yerleri, "kurt ya da kaplanın bölgesine kokusunu yayması" gibi, işaretlemesine yardım eder.[88] 1826'da, örneğin, valilerinin ve memurlarının kendisini aldattığına kendi kendini inandırıp tipik öfke nöbetlerinden birine tutulur. Hiç kimse tarafından anlaşılmadığını düşünerek tüm valilere hitaben genel bir emir yayınlayıp tüm ülkeyi dolaşacağını, zayıf ve verimsiz olduğunu düşündüğü tüm valileri toplayacağını ve büyük bir tarlanın ortasında bir çukur kazıp ibreti âlem için kendi elleriyle onları canlı canlı gömeceğini söyler.[89]

---

85 William Thompson, *Missionary Herald*, 1835, s. 90-91; Rustum, Disturbances, s. 67'den alınmıştır.

86 St. John, *Egypt*, c. II, s. 199.

87 V. 78/89, Salt, 20 Nisan 1817.

88 Geertz, "Centers", s. 16.

89 Sāmī, der., *Takvīm el-Nīl*, c. II, s. 320, 13 Cemaziyülevvel 1241/23 Ocak 1826 tarihli mektup. Bir başka mektubunda, kızıp köpürmüştü ve ne kadar hasta ve yorgun olduğundan, herkes tarafından al-

Elinde tutuğu iktidarın, çağdaşlarının onu nasıl anladığının, tam anlamıyla nasıl gördüğünün ve daha da önemlisi "varlığının" memurları ve tebaası tarafından nasıl hissedildiğinin ışığında, yasalarından herhangi birinin ihlal edilmesinin nasıl kişiliğine yapılmış bir saldırı olarak görüldüğünü anlamak kolaylaşıyor. Mehmed Ali'nin istekleri neredeyse kelimenin tam anlamıyla yasadır. Mısır'ın "çıkarları yöneticisinin çıkarlarıyla o denli özdeşleşmiştir ki, Mısır'ın yönetimi, ticareti, siyaseti, vs. hakkında konuşmak, eşit derece despotik bir kralın sözlerini, *'L'Egypte c'est moi [Mısır benim]'*, kendine maledebilen Muhammed Ali'nin karakteri hakkında konuşmak demektir."[90]

Yukarıda değinilen cezalandırma "gösterisine" ilişkin tüm örneklerin altında yatan şey, suçlu tarafından anlık olarak bozulan egemenliğini Paşa'nın yeniden tesis etme çabasıdır. Kamu önündeki cezalandırmalar dolayısıyla,

> Bir ölçü sağlamak için değil, dengesizlik ve aşırılığının görkemini ortaya koyacağı bir şekilde uygulanıyordu; bu toplu cezalandırma ayinlerinde, iktidarın ve ona içkin üstünlüğün kesin olarak onaylanması gerekiyordu.... Cezalandırma töreni, öyleyse, [suçlunun] bedeninin aracılığıyla [herkesin] egemenin karşı konulmaz varlığını anlamasını [sağlamayı amaçlayan]... bir "terör" icrasıdır.[91]

Söz konusu "cezalandırma ayinlerinde" göze çarpan, Paşa'nın bedeninin mevcudiyetini kanıtlama ve halka onun sınırsız gücünü kavratma ihtiyacıdır.

HUKUK YASALARININ TEMSİLİ

Suçlunun bedeni caydırıcı bir etken veya bir cezalandırma alanı olarak belli bir yere kadar kullanılabilir. Her şeyden öte, suç işleyenin bedeninin kaldırabileceği acı belli bir yere kadardır ve bu, başkalarını benzer bir suçu işlemekten alıkoyan etkili bir caydırıcı etken olabilir de olmayabilir de. Dahası, bu tarz bir caydırmanın işe yarayabilmesi için gösterinin kitlesel ve seyircilerin de kalabalık olması gerekir; bu nedenle idamlar ve önemli toplantılar şehir merkezinde büyük meydanlarda olur. Ayrıca bunun da sınırları vardır; zira gösteriyi seyretmek için aynı anda ancak belli sayıda insan hazır bulunabilir.

---

datıldığından emin olduğundan bahsetmeye başlamıştı. Kendisini odasına kapatmış ve hain olmakla suçladığı İbrahim Paşa ile bile görüşmeyi reddetmişti. Ve son olarak da, tası tarağı toplayıp Mekke'ye gideceğini söylemişti; bkz. Rivlin, *Agricultural Policy*, s. 71-2; Paton, *History*, c. II, s. 234-5.

90 Scott, *Rambles in Egypt*, c. II, s. 102-3.

91 Foucault, *Discipline and Punish*, s. 48-9.

Ve eğer darağaçlarının sertliğinin ve "büyüleyici" doğasının sergilenmesindeki amaç, izleyenler tarafından orada olmayanlara aktarılarak iletilmesiyse, o halde cezanın kaçınılmazlığını ve ceza ile işlenen suç arasındaki ilişkiyi gösterecek daha soyut ve daha etkili yöntemlerin hızla keşfedilmesi zorunludur.

Üstelik, egemenin bedeninin kullanılmasının da bir sınırı vardı. Her ne kadar Mehmed Ali, tıpkı Tanrı gibi kendisinin de aynı anda birden fazla yerde olabileceği fikrini yaymak istemiş olsa da, o, sadece bir insandır. Dahası, eğer Paşa sürekli ortalıkta dolaşıp memurlarının omuzlarının üstünden yaptıklarına bakarak sürekli orada olduğu duygusunu uyandırmayı umsa da, bu durumda, bedeninin yerini alan, yokluğunda onu temsil eden ve böylece her zaman güçlü varlığını hissettireceği umulan daha kurnazca yolların keşfedilmesi gereklidir.

Her şeyden öte bu, yasanın oynadığı roldü; yani, egemeni yokluğunda "temsil etmek." Mehmed Ali'nin saltanatını çok iyi karakterize eden bu "hukuk ve düzen" hali ve örneğin "Bir Hıristiyanın Londra'daki kadar Kahire'de de kafasının omuzları üstünde ve cüzdanının cebinde güvende olduğunu"[92] ve "bir yolcunun Mısır'daki ilginç harabeleri gezerken sahip olduğu güvenlik"[93] için ona minnettar olan hayranlarının sürekli değindiği yasanın, egemenin iktidarını temsil edecek şekilde kullanılmasının dolaysız bir sonucudur; ama bu iktidar artık adli ve hukuki kavramlarla ifade edilmektedir.[94] Kamunun gözü önündeki bu cezalandırma "ayinlerinden" yasal "rutinlere" dönüş[95] ile darağacı gösterisinin yukarıda değinilen gözdağı verme ve caydırma etkilerinin sınırlı oluşunun üstesinden gelmek amaçlanır. Artık hedef alınan halkın "bakışları" değil ama zihinleridir. Amaç, yokluğunda Paşa'yı "temsil etmek" ve yasayı onun isteğini ve arzusunu ifade edecek bir daimi iktidar sembolü olarak kullanmaktır. Bu daha inceltilmiş iktidar tezahüründe "iktidar için bir yazı alanı olarak 'zihin' [kullanılır]...; bedenlere boyun eğdirilmesi, fikirlerin denetlenmesi yoluyla [sağlanır]; [ve] bedenlerin politikasında ilke olarak temsilin analizi işkence ve infazın ayinsel anatomisinden daha etkili"[96] hale gelir.

---

92 Hassanaine al-Besumee, *Egypt Under Mohammad Aly Basha*, Smith Elder & Co., Londra, 1838, s. 10.

93 Measor, *A Tour in Egypt*, s. 118.

94 Bu ve bunu takip eden kısım Foucault'nun monarşinin adli-politik iktidarının analizine dayanmaktadır; *History of Sexuality*, c. I, s. 85-90.

95 Bu geçişin ayrıntıları için bkz. Mitchell Dean, *Critical and Effective Histories: Foucault's Merthods and Historical Sociology*, Routledge, Londra, 1994, s. 166ff.

96 Foucault, *Discipline and Punish*, s. 102.

Suçları tanımlayarak, ceza oranlarını belirleyerek, bürokratik-hukuki hiyerarşi içinde kimin cezayı infaz edeceğini tayin ederek yasa, aynı zamanda, iktidarın en güçlü araçlarından biri işlevini görür. Suç ve ceza arasında zihinsel bir bağ yaratarak insanların zihnine cezanın kaçınılmazlığı ve onun işlenen suçla ilişkisini telkin eder. Sivil veya askerî yasalar, suçları ve onlara tekabül eden cezaları soyut bir şekilde kanunlaştırdıkları için ve suçtan doğan olası yararla, cezanın daha büyük zararı arasında kurdukları ilişki sayesinde etkili bir caydırıcılık ve dolayısıyla da disiplin sağlayan güçlü bir araç işlevi görür.

Bu yeni iktidar konseptini geniş toplumsal kesitlerden çok genel olarak ordu ve askerî kurumlar açık bir şekilde anlamıştır; bu yeni iktidar tekniklerinin mantığı sivil ve askerî alanlardaki cezalandırma sistemlerinin karşılaştırılmasıyla görülebilir. Bu anlamıyla ordunun toplumun geniş kesimlerinden nasıl farklılaştığını görmek için, aşağıda bir dizi sivil yasa ile askerî okullar ve kamplardaki yaşamı düzenlemek amacıyla çıkartılmış askerî yasa karşılaştırılmaktadır. Bu kıyaslamanın amacı, hapsetmenin en uç örneği olarak, özellikle tecrit etmenin bir disiplin sağlama aracı olarak nasıl kullanıldığını ve askerî yasaların genel olarak iktidarın sergilenmesinde dolaylı temsil tekniklerini vurgulamada sivil yasalardan nasıl farklılaştığını anlamaktır.

Kanun el-Filaha

Hapis cezası, kesinlikle darağacından daha az şiddetli ve gösterişsiz bir yöntem olsa da, Filaha Kanunu'nda öngörüldüğü şekliyle başka suçların işlenmesine engel olmak için caydırıcı bir etken olarak kullanılmaktan ziyade suç işleyenden intikam almayı içerir. Amaç suçluyu iyileştirip, bir yurttaş olarak topluma yeniden kazandırmak değil egemenin yasalarından birini ihlal etmeye cüret ettiği için onu özgürlüğünden mahrum etmek ve bedenini denetlemektir. Hapis cezası, reform ve birlikte yaşama yerine, giderek sürgün ve kovulma biçimine bürünür. Filaha Kanunu böylesi iki sürgün yeri belirtir: Sudan'daki Feyzoğlu Dağı ve İskenderiye'deki Cephanelik, diğer adıyla kötü şöhretli Liman. Suçlular, işledikleri herhangi bir suç için bu iki sürgün yerinden birine gönderilir. Örneğin 18. madde, bir tahıl ambarını yakmaya çalışan veya yakan bir fellâh veya köy şeyhinin zararı ödemesini öngörür; ödememesi durumunda bir seneliğine Feyzoğlu'na gönderilir; bir ev yakması durumunda ise aynı süre için Liman'a gönderilir.[97] Bu suç toprak vergisinden kaçmak

97 Jallād, *Kāmūs*, c. III, s. 1325.

için işlenmişse, 20. madde suçu işleyenin ömür boyu Liman'a kapatılmasını öngörür. 27. madde, memurun veya hâkimin otoritesine karşı çıkan köy isyanına önderlik eden fellâhları ve şeyhleri beş yıl süreyle Feyzoğlu'nda; diğer asileri aynı süre için Liman'da kalmaya mahkûm eder; isyana katılmış olabilecek diğer fellâhları ve şeyhleri ise 400 kırbaç ile cezalandırır.[98] 56. madde kamu parasını çalan bir memuru, eğer çaldığı meblağ 5.000 kuruşu aşıyorsa, onu iki ile beş yıl arasında bir süre için Feyzoğlu'na göndererek cezalandırır ve mahkûmun aynı zamanda prangaya bağlanmasını öngörür; eğer çaldığı bu meblağdan az ise, aynı yere altı aydan iki yıla kadar gönderilmesini öngörür; tüm bunlar ise, çalınan para ondan alındıktan sonra yapılır.[99]

Dahası, Recep 1258'de (1842) çıkan ve ilk *Kanun*'a bir ek teşkil eden *Lā'iḥat al-fusūr*'un (İstinat Duvarı Kanunu) ilk maddesi, bir istinat duvarının onarımında köy şeyhinin veya kaymakamın umursamazlığının ispat edilmesi durumunda, eğer zarar komşu köylere ulaşmış ama zarar kısmi ise, sorumluların Liman'da altı ay ile iki yıl hapsini, ancak duvar tamamen zarar görmüşse sorumluların iki ile üç yıl arasında hapsini öngörür.[100] Amaçlananın reformdan çok intikam olduğu gerçeğinin en açık örneği 1258'de (1843) çıkarılan *Muntakabat Kanunu*'nun 83. maddesinde görülebilir; bu madde "aldığı emri anlamazlıktan gelen ve bunu yazdığı cevapta gösteren kamu çalışanları... eğer bu suçu beş kez tekrarlamışsa altı aylık bir süre için Ebu Kır'a [Liman] gönderilir"[101] der.

Yukarıda değinilen İskenderiye'deki Liman'a gönderilen kişilerle ilgili davalar hırsızları, eşkıyaları,[102] pamuk ekmeleri gereken tarlalara mısır ekmeye cüret eden köylüleri,[103] kalpazanlık yapanları,[104] (askerlik celbi gelenlerin zorunlu askerlikten kaçmak için kendilerini zehirledikleri için yasaklanan) fare zehiri satan tüccarları;[105] askerlik hizmetinden kaçmak için kendilerini yaralayan askerleri[106] ve cinayet olaylarına karışanları[107] içerir.

98 *A.g.e.*, s. 1326.
99 *A.g.e.*, s. 1329.
100 *A.g.e.*, s. 1331.
101 *A.g.e.*, s. 1332.
102 Sāmī, der., *Takvīm el-Nīl*, c. II, s. 454, 12 Receb 1251/2 Kasım 1835 tarihli mektup.
103 *A.g.e.*, s. 449, 29 Receb 1251/2 Ekim 1835 tarihli mektup.
104 Awamir lil-Jihadiyya, 1/226, 12 Rebiülahir 1257/9 Haziran 1841.
105 Sāmī, der., *Takvīm el-Nīl*, c. II, s. 362, 17 Şaban 1245/12 Şubat 1830 tarihli mektup. Ayrıca bkz. Altıncı Bölüm.
106 Sāmī, der., *Takvīm el-Nīl*, c. II, s. 365, 13 Zilkade 1245/5 Haziran 1830; S/1/48/3/235, 7 Receb 1243/24 Ocak 1824; S/1/48/4/365, 14 Şevval 1249/23 Şubat 1834; Evamir'ül-Cihadiyye, 1/159, 11 Ramazan 1253/9 Aralık 1837.
107 Divan-ı Hidiv 2/230, 19 Safer 1250/27 Haziran 1834.

Dolayısıyla, İskenderiye'deki Liman, yaşam alanlarından kopartılan insanların yaşadığı bir tecrit evine, büyük bir hapishaneye dönüşür. Bir dönem Cephanelik beş-altı bin kişiyi barındırır.[108] Mahkûmların çoğu işledikleri çeşitli suçlardan dolayı oraya kapatılmıştır ve çoğunlukla Paşa'nın kesin arzusu sonucu orada tutulmaktadır: işledikleri suç ne olursa olsun veya toplum için oluşturdukları tehdidin büyüklüğü ne olursa olsun, tutukluların serbest bırakılması için gerekli olan tek şey Mehmed Ali tarafından çıkarılacak bir aftır.[109] Dahası, tutukluluk koşulları sağlıklı olmaktan çok uzaktır; bir ara neden çok sayıda mahkûmun öldüğünü araştırmak için soruşturma açılır.[110] Üstelik Liman'da tutulanların kendi bedensel denetimleri çok azdır ve yetkililer onları uygun gördükleri her iş için kullanabilir. 1843'te, Paşa, Muavenet Şurası Vekili'ne şu emri verir:

> Rusya'dan yakın zamanda veba vakasıyla ilgili deneyler yapmak için gelenler, vebalı kişilerin elbiselerini de giymeyi içeren bu deneyi yapacak hiç kimseyi [gönüllü olarak] bulamayacaklarından, Liman'daki tutuklulardan bazılarının insanlığın selameti adına bu deney için seçilmesine karar verilmiştir.[111]

İskenderiye'deki Liman sivil yöneticilerin tecrit politikasını fiziksel olarak temsil eden bir yer olmuştur. Liman, yetkililerin "yasadışı" ilan ettiği her tür insanın kapatıldığı bir hapishanedir. Bu "yabancılaşmış" varlıkların fark gözetilmeksizin tecrit edilmesi, kısmen, belli bir yasayı ihlal ettikleri için değil egemenin, Mehmed Ali'nin, davaya hükmettiği gerçeğinden kaynaklanır. Daha da önemlisi, asıl ceza yasası olan Filaha Kanunu'nun bizzat kendisi fark gözetmeyen, düzensiz, hukuk diliyle yazılmamış eski sivil yasaların karakteristik özelliklerini barındıran bir hukuk metni olmasıdır. Yukarıda açıklanan hapsetme yöntemlerinin yanında kırbacın ve değneğin sıklıkla kullanılması, böylesi bir yasa ve ilavelerin amacının Paşa'nın "varlığını", özellikle yasada temsil edildiği şekliyle arzularına karşı gelmeye cüret edenlerin "yokluğunu" vurgulayarak görünür kılma olduğu gerçeğine işaret etmektedir. Bu durumda

108 *A.g.e.*, 2/308, 6 Muharrem 1251/4 Mayıs 1834. St. John, bu rakamın 8.358 olduğunu söylemektedir; St. John, *Egypt*, c. II, s. 478. Mahkûmların ağır işlerde çalıştırılmak üzere Liman'a gönderildikleri olgusundan dolayı, bu rakamla basit işçilerin mi yoksa ağır işlerde çalışan mahkûmların mı kastedildiğinden emin olmak zordur.

109 Akkâ'nın düşüşü şerefine Paşa, örneğin Liman'daki mahkûmlar için genel bir af çıkarmıştı; *Vekayi-i Mısriyye*, sayı 403, 13 Safer 1248/12 Temmuz 1832.

110 S/1/48/4/218, 2 Rebiülevvel 1249/20 Temmuz 1833.

111 Sâmî, der., *Takvîm el-Nîl*, c. II, s. 525, 10 Safer 1259/12 Mart 1843.

Liman, tıpkı Feyzoğlu Dağı gibi, bir ıslah ve rehabilitasyon yeri değil sürgün yeridir. Yasalar, halkın zihninde suç ve ceza arasında bir bağ kurdurmaktan çok, bu örnekte olduğu gibi toplumun önüne bir hapishane imgesi koyarak ve yasayı ihlal edenlerin başına gelenleri hatırlatarak halkın korkuyla boyun eğmesini amaçlar. Mısırlıların zihninde bu hapishane öyle etkileyici bir yer edinir ki, Türkçedeki anlamı yerine "Liman" sözcüğü "hapishane" ile eş anlamlı olarak kullanılır. Mısır Arapçasında bu anlamını bugün bile korumaktadır.[112]

ASKERÎ YASALAR

Filaha Kanunu'nun aksine ordudaki hayatın farklı yönlerini düzenlemek için çıkarılmış çeşitli askerî yasalar, suç ve ceza arasında daha yakın bir ilişki kurma çabası içindedir. Yönetmeliklerine körlemesine itaat edilmesini sağlamak için, Mehmed Ali'nin ordusu bulanık bir suç tanımına veya sivil yaşamın farklı yönlerini düzenlemek için çıkarılmış bir dizi yasayı karakterize eden cezanın ölçüsüz tatbikine bel bağlayamazdı. Dolayısıyla, hepsi de askerî yaşamın belli bir yönünü ele alan ve hepsi de çeşitli suçların ayrıntılı bir tanımını ve bunlara denk düşen kesin cezaları gösteren bir dizi yasa çıkarıldı. Bu yasaların özellikle cezaya bakış açıları bağlamında yukarıda belirtilenlerden nasıl bir farklılık arz ettiğini ayrıntısıyla görmek için bu yasalardan ikisi aşağıda ele alınacaktır.

İlk yasa, piyade okulunun idaresine ilişkin bir yasadır; Kasım 1834'te taslak halinde hazırlanmış Mehmed Ali tarafından onaylanmış ve tatbiki için savaş nazırının yardımcısı Hurşit Bey'e gönderilmiştir.[113] Bu yasaya bir göz atmakla bile, daha önce çıkmış Filaha Kanunu'ndan ne kadar farklı olduğu görülebilir. Yasa okunduğunda ilk göze çarpan husus, suçlu tiplerini farklı kısımlar halinde sıralamasıdır: öğrenciler, astsubaylar, subaylar ve hocalar. Bu kısımların her birinde yasa üç alt bölüme ayrılır: suç *(cürm ve zenub)*, buna denk düşen ceza *(tedibat)* ve cezayı tatbik edecek subay *(müeddib)*. Yasanın aldığı bu biçim akla güçlü bir şekilde suç ve ceza arasındaki bağı getirir. Yasa artık gevşek bir şekilde birbirine bağlı ve barındırdığı tek düzen, yasaların yürürlüğe giriş sırası olan, bir maddeler koleksiyonu değildir; daha ziyade, sahip olduğu biçim cezanın etkili olmasının görülebilir sertliğinden değil kaçı-

---

112 Angarya şeklindeki anlamını artık kaybettiği görülmektedir; bkz. John Wilkinson, *Egypt*, c. I, s. 431. "İdam cezası yerine angaryayı *(luman)* ikame eden" ilk kişi olarak Mehmed Ali'nin öne çıktığını söylemektedir.

113 Yasa'nın tam metni Evamir'ül-Cihadiyye 1/59, 24 Receb 1250/26 Kasım 1834'tedir.

nılmazlığından kaynaklandığının adım adım farkına varıldığını göstermektedir; "suçu engelleyen, kamusal cezalandırmanın görünür olmasının uyandırdığı dehşet değil ama cezalandırılacak olmanın kesinliğidir."[114] Dahası, bedensel cezaların olmaması ve bunun yerine hapsetmeye başvurulması dikkat çekicidir. Yasanın seksen dokuz maddesinden sadece dördü ceza olarak kırbaçlamayı öngörür. Bunlara firar veya oğlancılık durumunda başvurulur.[115]

Askerî yasaların bu yasayla temsil edilen farklı doğasının daha karakteristik bir özelliği de, cezanın bu yasalarda somutlanan yeni anlamıdır; bunun en iyi örneği tecrit rejimidir. Ancak, bu yasanın yetki alanı olan askerî okulun bizzat kendisinin bir tecrit alanı olduğunun hatırlanması gerekir. Bu okulun tecridi şüphesiz firarileri yakalayacak muhafızlar ve devriyeler atayarak sağlanır. Bununla beraber, daha etkili olan yöntem, firar edip yakalanan askerlere on beş gün hapis ve 200 kırbaç cezası verilmesidir.

Bu madde diğer maddelerle güçlendirilerek, hep birlikte okuldaki askerlerin zihnine okulda gerçekten kapatılmış bir alan içinde bulunduklarını, dış dünyadan kapılar ve duvarların yanı sıra, iç ve dış, mevcudiyet ve na-mevcudiyet "fikirlerini" yaratan yasayla da ayrıldıkları fikrini sokar. Örneğin 12. madde, yerel halkla münakaşa eden askerleri sekiz gün göz hapsiyle cezalandırır. 13-16. maddeler, okulda yapılan yoklamalarda mevcut bulunmayan askerleri fazladan fiziksel talimlerin yanı sıra hapisle cezalandırır. Dahası, 33. madde, yirmi dört saatten fazla okulda bulunmayan askerlerin mevcut olmadıkları gün sayısına göre ödemelerini kesmenin yanı sıra, onları sekiz gün hapse mahkûm eder.[116]

İkinci yasa, Dahiliye Kanunu, askerî kampları düzenleyecek bir yasa olarak 1834'te çıkarılır;[117] bu yasa çok daha rafine bir hapis kavramı getirir. Tüm suçluları uzun bir dönem için hep beraber bir yerde toplamak yerine, üç tip hapis öngörür. 361. maddenin ilk kısmı, kabahat işleyenin hiçbir ziyaretçi kabul etmeden kendi odasında kalacağı, iki ayı aşmayacak "hafif bir ev

114 Foucault, *Discipline and Punish*, s. 9.

115 Kaçan öğrencilere 200 kırbacın yanı sıra on beş gün hapis cezası verilmekteydi; eşcinsel edimlerde bulunduğu anlaşılan astsubaylara 200 kırbaç cezası verilmekte ve rütbeleri sökülmekteydi; eşcinsel edimlerde bulunan öğrencilere 200 kırbacın yanı sıra on beş gün hapis cezası verilmekteydi; aynı suçu işleyen subaylara 500 kırbaç cezası veriliyordu ve rütbeleri sökülüyordu. Eşcinsel edimlerde bulunmakla suçlanan hocalar ise okuldan atılıyordu.

116 Yasa'nın bu şekilde numaralandırılmış maddeleri yoktur; daha kolay atıf yapılsın diye satırları ardışık olarak numaralandırdım.

117 *Kānūn al-Dākhiliyya* (Barakalar ve Kamplar Kanunu), Matbaat Divan el-Cihādiyya, AH, Kahire, H 1250/MS 1834-5. Bu Arapça versiyonudur. Orijinal Türkçe versiyonu, *Kanunname-i Dahiliye-i Asakir-i Piyadegân* olarak önce yayınlanmıştır.

hapsi" *(habs el-ᶜayn el-hafif)* öngörür. İkincisi ise, suçlunun yanında bir nöbetçiyle birlikte ve kimse ile konuşmasına izin verilmeden kendi odasında kalacağı, bir ay ile sınırlandırılmış "ağır ev hapsi" *(habs el-ᶜayn al-sakil)* öngörür. Son olarak da, kamp hapishanesinde on beş günü geçmeyen bir hapis cezası vardı.[118]

Şurası açıktır ki, cezanın anlamında ve amacında bir değişiklik olmuştur; artık ceza suçludan bir intikam alma veya egemenin o an yaralanmış egemenliğini yeniden tesis etmesinin bir yolu olarak görülmekten ziyade hiçbir suçun cezasız kalmamasını garanti altına almanın bir yolu haline gelmiştir. En tipik örneği hapis ve tecrit olan bu yeni ceza konsepti, disiplinin anlamında ve bunu sağlamanın yollarında da bir değişikliği yansıtır. Disiplinli birlikler yaratmak için yetkililer ilkin, askerlere boyun eğdirebileceklerini düşünerek kaba güce bel bağlamıştır. Bu kuşkusuz işe yaramış ve birçok askerî yerinde tutmuştur. Ancak, sadece fiziksel güce bel bağlamak, askerlerin zihinlerine işleyecek disiplin tekniklerini garanti altına alamaz. Belli bir aşamada kaba güç kullanımının faydası sorgulanmaya başlanır ve diğer soyut, fiziksel olmayan disiplin biçimleri gündeme gelir. Yukarıda belirtildiği gibi, disiplin fikrinin askerler tarafından içselleştirilmesini ve insanların sadece bedenlerine değil zihinlerine de sınırlar ve engeller çekilmesini sağlayacağına inanılan bir süreçtir.

Daha "temsili" denetim ve gözetim biçimlerine dönüş sadece Mısır ordusuna özgü değildir. 18. yüzyıl Avrupası'nda, cezanın "bedenden ziyade ruhu hedef alması gerektiğinin"[119] adım adım kavranışını, en iyi 1797 ayaklanmalarını takiben İngiliz deniz kuvvetlerindeki disiplin anlayışı etrafında dönen tartışmalar göstermektedir. Yeni şüpheci seslerin temsilcisi, diğer birçok şeyin yanı sıra kraliyet donanmasında tatbik edilen disiplin sistemini ve cezalandırma rejimini eleştiren bir dizi kitapçık kaleme almış olan Philip Patton'un çalışmalarıdır. Korkunun "etkisi ne olursa olsun, uyumu sağlamada yetersiz olduğu ortaya çıkmıştır... ve birliğin ve sosyal erdemlerin her durumda tesis edilmesinin gerekli olduğu güç koşullarda hiçbir zaman bir uzlaşma üretemez"[120] diye yazar.

Mısır'da, cezalandırmanın amacı ve hedefi ile genel olarak disiplinin anlamındaki değişim, muhtemelen en iyi, kamuya açık idamlardaki azalmay-

---

118 *A.g.e.*, s. 87-8. Bu maddeler subaylar içindir. Astsubaylar için Madde 371'e ve askerler için Madde 376'ya bkz..

119 G. de Mably, *De la législation, Oeuvres complètes*, IX, 1789, Foucault, *Discipline and Punish*, s. 16'dan alınmıştır.

120 Philip Patton, *Strictures on Naval Discipline*, Murray & Cochrane, Edinburgh, tarih yok (ama muhtemelen 1810), s. 9.

la ve *siyaset* kelimesinin gelişen yeni anlamlarıyla temsil edilir. Mısır'ı 1830'ların sonunda ziyaret eden Dr. Bowring, Kahire'de ve genel olarak da Mısır'da daha etkin bir polis gözetiminin sonucunda kamuya açık infazların çok azaldığını, bir celladın "artık yapacak çok az işim var"[121] dediğini söylüyor. Aynı derecede önemli olan, *siyaset* kelimesinin yeni anlamlar kazanmaya başlamasıdır. Asıl olarak ve Osmanlı hukuk sisteminde bu kelime en genel anlamıyla cezalandırmayı ifade eder. "Bununla beraber, teknik bir terim olarak, ya infaz ya da ağır bedensel cezalar veya ikisi birden kastedilir."[122] *Siyasetnâmeler*, bundan dolayı, "asıl olarak siyaseti, yani ölüm cezasını veya ağır bedensel cezaları (elin, erkek cinsel organının veya burnun kesilmesi, alnın dağlanması) ve bazı durumlarda toplumsal bir aşağılama için sakalın kesilmesini, vb." tarif eden bir ceza yasasından başka anlama gelmemektedir.[123]

Ancak, kelime 19. yüzyılın ilk yarısında Mısır'daki özgün kullanımındaki gibi asıl Arapça anlamını, işleri idare etme ve yönetmeyi, giderek yeniden kazanır. 1830'larda Mısır'ı ziyaret eden Edward Lane, *Lexicon*'da bu kelimenin anlamını şu şekilde verir: "Yönetim, yönetmek, hükümet veya idare."[124] 1837 tarihli *Siyasetnâme*,[125] bundan dolayı, eski *siyasetnâmeler* gibi bir ceza yasası değil hükümet işlerini düzenleyen gerçek bir "politik" yasadır. *Siyaset* kelimesinin anlamındaki bu değişim, politika ve iktidarın anlamı ve doğasındaki değişimi yansıtır. Örneğin Mehmed Ali'nin yönetimi, Memlûkların geçmişte yaptığı gibi çıplak güce dayanmak yerine, gittikçe uyruklarının bedenleri kadar zihinlerini de yönlendiren daha temsili araçlara dayanır.

DİSİPLİNE EDİCİ İKTİDAR

Askerlerin sadece yasa koyarak terbiye edilmesi ve eğitilmesi, bu yasalar intikamı amaçlamasa bile, suç ve ceza arasında daha yakın bir bağ kurarak itaati alışkanlık haline getirmeyi hedeflemesi bakımından eski yasalardan farklı olsa bile, gerçekleştirilemezdi. Muhafızların, nöbetçilerin ve devriyelerin verimliliğini artırmak üzere ordu için hazırlanmış ve gözden geçirilmiş yasalar, diğer düzeni koruma, disiplin sağlama ve gücün sergilenmesi teknikleriyle desteklenir. Bu yeni teknikler, Foucault'nun "disipline edici iktidar" dediği,

121 Bowring, "Report on Egypt", s. 123.
122 Heyd, *Old Ottoman Criminal Law*, s. 259-60.
123 *A.g.e.*, s. 16.
124 Edward W. Lane, *Arabic-English Lexicon*, William & Nortage, Londra, 1863; The Islamic Texts Society, Cambridge, 1984, c. I, Pt. I, s. 1465.
125 M. K. Şubḥī, *Tārīḫ el-Ḥayāh el-Niyābiyya fī Mişr* (Mısır'da Parlamenter Hayatın Tarihi), Dār el-Kütüb, Kahire, 1939, c. V, s. 49-75 içinde yeniden yayımlanmıştır.

sadece, sürekli göz hapsi ve gözetleyici nöbetçilerin varlığının daima hissedilmesi değil aynı zamanda askerlerin hareketlerini durağan, standart, karşılaştırılabilir ve birleştirilebilir birimlere indirecek derecede bedenlerini ayarlayacağı umulan yeni bir güç çeşidini temsil eder.

Terbiye edici güce dönüşe yol açan şey, Mısır'ın "insan kalabalığını" güvenilir askerlere dönüştürme arzusudur. Bu, sadece İbrahim Paşa ve Süleyman Paşa gibi insanların uyanık ve enerjik çabaları sayesinde gerçekleşmemiştir; aynı zamanda üst düzey komutanların hazırladığı projeleri hayata geçirmeye çalışan talim uzmanlarının, askerlerin bedenlerini hassas ve dikkatli bir incelemeye tabi tutan doktorların, askerlerin sağlıklarını korumak ve fethettikleri topraklardan geçimlerini sağlamalarını önlemek için insanlara hesaplanmış oranlarda yemek dağıtan levazım subaylarının ve son olarak da askerî mahkemeleri idare eden, askerî yasalardan sapmaları kesin ve öngörülebilir bir şekilde yargılayan hukuk uzmanlarının birleşik aktivitelerinin bir sonucudur.

Diğer bir ifade ile, yeni terbiye edici gücü anlatan şey, sağlıklıyı hastadan, üretkeni tembelden, normali normal olmayandan ayıran yeni disiplinleri temel alan yeni bir yönetim bilimidir. Gerçekte, sağlık, üretkenlik ve normallik nosyonlarının kendisi bu disiplinlerin ürünüdür. Bu yeni güç rejiminin, askerlerin düzgün bir şekilde eğitilmesi ve disiplin altına alınması sonucunu doğuracak şekilde orduda kendini nasıl ortaya koyduğunu görmek için, askerlerin kışlalar ve kamplardaki günlük yaşamlarına, yetkililer tarafından hazırlanan projelerde, talim yönetmeliklerinde, düzenlemelerde saptanabildiği ölçüde bakacağız.

NUMARALAMA VE ETİKETLEME

Bu sıkı denetim rejiminin başarılı olabilmesi için, ilk olarak askerlerin atandıkları konumlarda "sabitlenmesi" gerekir. Bu çeşitli tekniklerle yapılır. İlkin bütün askerlere, tanınmalarını sağlayacak birer numara verilir. Bütün alaylardaki askerlerin denetlenmesi için sadece adlarının ve fiziksel özelliklerinin kaydedilmesi yeterli değildir; her asker kendisine verilen bir numara ile, mesela, daha büyük birimdeki yeri ile tanınır. Ordu maaş bordroları aynı şekilde numaralandırılır ve bu kayıtlar düzgün tutulmadığında, her askere ne kadar ödeme yapıldığının veya ona ne kadar sıklıkla üniforma verilmesi gerektiğinin bilinmesine imkân yoktur.[126] Alt rütbeli subaylar benzer bir şekilde numaralandırılır. Bir kadın tacir, kendisinden aldığı borcu geri ödemediği

126 S/1/48/4/271, 23 Cemaziyülahir 1248/23 Kasım 1833.

için şikâyetçi olduğu subayın sadece adını verdiğinde bu yeterli olmaz; askerî/idarî birimi içindeki numarasını da vermesi gerekir: 10. Alay'ın 4. Taburu'ndan birinci yüzbaşı.[127] Benzer şekilde, bir ölü de, bağlı olduğu alay hatta tabur belirtilerek tanımlanır; bunun için adı yeterli değildir.[128]

Askerlerin bu numaralandırma süreci, daha iyi bir sınıflandırma ve kayıt tutma süreci ile güçlendirilir. *Dahiliye Kanunu* 239. maddesi, her askerin büyük harflerle adını okunur bir şekilde yatağının başucuna yazmasını öngörür.[129] (Deniz subaylarının da benzer bir şekilde tanımlanması gerekir, kamaralardaki yataklarında yatanın adının olması gereklidir.)[130] Dahası, Aynı kanunun 179. maddesi başçavuşu, levazım subayına "kışladaki her odanın kapısına hangi tabur veya birliktense orada kalan askerlerin adlarını ve sayısını [ve ayrıca onlardan sorumlu subayın adını ve mevkisini] gösteren gerekli belgeleri asmasını emretmekle"[131] görevlendiriyordu.

Ordudaki askerleri sınıflandırmanın en açık ve karakteristik yolu, tabii ki, üniformadır. Askerlerin üniformaları, sadece askerleri subaylarından ayırmakla kalmaz, günün hangi saatinde hangi subay üniformasının giyilmesi gerektiği yasayla, ayrıca belirtilmiştir.[132] Dahası, askerlerin gün içinde takmak zorunda oldukları serpuşun da, yatmaya gittiklerinde taktıklarından farklı olması gerekir. Akşam içtimasından önce bizzat albay bunu denetlemek zorundadır.[133] Farklı branşlardan askerlerin üniformalarının da farklı olması gerekir. Pazarda veya komşu şehirlerde özel görevler verilen askerler, kendilerini belli etmeleri için renkli elbiseler giymek zorundadırlar ve Cuma ve genel denetimler hariç normal üniformalarını giyemezler;[134] hapisteki askerlerin farklı renklerde tozluk takması gereklidir.[135]

"Askerleri yerlerinde sabitlemek" kışlalarda ve de kamplarda şeklî bir hal alır. Birbiriyle ilişki içinde her taburun ve birliğin ve ayrıca birlik içindeki tek tek her askerin yerini ayrıntılı bir şekilde belirten farklı yasalar ve yönetmelikler çıkarılır. *Sefer Kanunu*'nun 32-49. maddeleri, tüm alayın çadırlarının hangi düzende kurulacağını; her çadırı yanındaki çadırdan ve ayrıca her bir taburdaki çadırları diğer taburdakilerden ayıran mesafeyi belirtir. Daha

127 Şam 9/171, 26 Safer 1248/26 Temmuz 1832.
128 S/1/47/6/163, 10 Şaban 1239/10 Nisan 1824.
129 *Kanun el-dahiliyye*, s. 36.
130 *Kanunname-i Bahriye-i Cihadiye*, Madde 339, s. 83.
131 *Kanun el-dahiliyye*, s. 17.
132 *A.g.e.*, Maddeler 339 ve 340, s. 80.
133 *A.g.e.*, Madde 236, s. 35.
134 *A.g.e.*, Madde 330, s. 76-7.
135 *A.g.e.*, Madde 378.

sonra her bir çadırda kalacak asker sayısını belirledikten sonra, bu askerlerin uyku sırasında alacakları pozisyonu belirleyecek kadar ayrıntıya inilir.[136] Kocalarına eşlik eden kadınların ordu kamplarının dışındaki derme çatma kamplarının bile belli bir düzene göre kurulması gereklidir. Klot Bey'in bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek üzere önerilerde bulunduğu özel sağlık raporunda, bu kadınların kaldığı geçici barınma yerlerinin "geniş bir yolun ayırdığı birbirine paralel iki hat üzerine inşa edilmesi, aynı zamanda zeminden belli bir yükseklikte olması gerekir" diye belirtilir.[137]

Kışlalardaki her askerin ve teçhizatın sayılması gerekliydi. Teçhizatın kesin yeri yasada belirtiliyor ve düzenlemelerin dikkatlice tatbik edildiğinden emin olmak için günlük denetimler yapılıyordu.

> Her askerin çantasının (jarabandiyya) sıkıca kapatılmış olması ve taşınmasına imkân verecek şekilde bağlanması gerekir... yatağının üstündeki ilk rafa konmalıdır. Askerin pelerini *(burnus)* yönetmeliğe göre katlanmalı ve aynı rafa konmalıdır. Elbiseleri de, kat çizgisi dışa bakacak şekilde katlanmalı ve çantanın altına konmalıdır. Fesler (tarabiş) üst rafa konmalıdır. Tüfeklerin tetikleri serbest bırakılmalıdır... Kılıçlar, duvardaki özel çivisine kemerlerinden asılmalıdır... Ayakkabılar temizlenmeli ve tabanları yukarı bakacak şekilde üst rafa konmalıdır.[138]

Askerlerin mevcudiyetini ve ekipmanların kullanımını denetleme çabası, özellikle orduya bir kamptan diğerine ilerleme veya daha da önemlisi savaşa gitme emri verilen yönetmeliklerde iyice bellidir. Böylesi yürüyüşlerde firar tehlikesi çok yüksektir; muhtemelen askerlerin, ordu hareket halindeyken kışlalarda veya kamplarda olduğu kadar sıkı gözetlenmediklerine inanmalarından kaynaklanır. Bu duyguya karşı, sıkı bir gözetleme rejimi devreye sokulur. Yürüyüş esnasında her askerin ve subayın konumunun bilinmesi ve ordu cephanesinin ve atlarının sayılması gerekir. Günün sonunda, o gün olanları ayrıntılı bir şekilde kaydeden rapor yazılmak zorundadır (*vukuat*). Tipik bir *yol günlüğü* olan bu rapora, yürüyüşün ilk ve son gününün tarihi belirtilerek başlanır. Daha sonra, taşıma için ordu tarafından kullanılan hayvanların, genellikle develerin sayısı, kaç tanesinin bedevilerden kiralandığı ve kaçının hükümete ait olduğu gibi detaylar verilir. Bunu takiben rapor, yürüyüşe kimin komuta ettiği ve

---

136 *Kanun-u Seferiye* (Sefer Kanunu), Bulak, Kahire, Ramazan H 1258/MS Ekim 1842, s. 23-39. Süvari ve piyade alaylarının bu konumları açıklayan diyagramlar için bkz. EK.

137 A. B. Klot Bey, *Risāle min Mashūrat el-Şiḥḥa ila Ḥukemā' el-Cihādiyye, Maṭba'at Dīvān el-Cihādiyye*, Kahire, 1835, Madde 11, s. 8.

138 *Kanun el-dahiliyye*, Madde 239, s. 36-7.

hangi taburun öncü olduğuna ilişkin detaylara geçer. Daha sonra da yürüyüşün yönetmeliklere ne derece uygun olduğuna ilişkin özel detaylar yer alır.

> Her taburu bir sonraki taburdan ayıran mesafe, yolun kalitesine bağlı olarak on beş ila yirmi adım arasıydı. Askerler çizmeyle atlarına binerdi. Her bir saatlik yürüyüş sonunda, *yönetmeliklere göre* yarım saat mola verilirdi. Dinlendikten sonra, yürüyüş ayakkabılarını giyip çizmelerini ve kılıçlarını eyere asıp atlarının yanında yürürlerdi.

Günün sonunda, bozulan veya kaybolan ekipmanların sayısını ve tarifini ve ayrıca firarilerin sayısını tespit eden bir sayım yapılır.[139] Askerler yürüyüş sırasında o kadar sıkı bir şekilde gözetlenir ki, tuvalete gitmeleri bile yasada belirtilmiştir: *Dahiliye Kanunu*'nun 432. maddesi, yürüyüş sırasında tuvalete gitmek isteyen askerlerin veya subayların silahını bir arkadaşına vermesini hızlıca tuvalete gitmesini gecikmeden geri dönmesini, aksi takdirde askerî hapishaneye girmesini öngörür.[140]

Askerlerin tespiti, sadece bulundukları yere değil talep edilen şeyleri yerine getirirken harcadıkları zamana atfen de yapılıyordu. Askerlerin zamanları, sadece hareketlerini ve mevcudiyetlerini düzenlemeyi değil aynı zamanda bir askerin zamanını diğerlerininkine göre "maksimum sayıda kuvveti en uygun sonucu sağlayacak şekilde birbirinden ayırarak"[141] düzenlemeyi hedefleyen zaman tabloları ve çizelgeleri tarafından etkin bir şekilde belirleniyordu. Bu yeni zaman anlayışını muhtemelen en iyi piyade talim yönetmeliği sergiler. *Taᶜlīm al-Nafar wal Bulok*'un 33. maddesi, adımların bir ayak bileğinin diğerininkine olan mesafesine göre ölçülmesi ve 60 cm olması, askerin hızının da dakikada böyle 76 adım olması gerektiğini belirtir.[142]

Zaman böylece, belli bir eylemin "doğal" süresi olmaktan çıkar; eylemin gerçekleştiği dakika saniye cinsinden ölçülen belli bir aralık haline gelir. Dahası, bu eylemler sadece bu sınırlar içinde değil aynı zamanda düzenli bir şekilde, yukarıdan dayatılan ve belli bir eylemin ne sıklıkla yapılacağını belirleyen çizelgeye göre yerine getirilmelidir. Örneğin, askerlere giysilerini her Perşembe yıkamaları emredilir.[143] Kışla içinde hapsedilmiş askerlere ise haf-

139 Şam 2/39, 2 Receb 1247/7 Aralık 1831. Vurgular eklenmiştir.

140 *Kanun el-dahiliyye*, s. 124.

141 Foucault, *Discipline and Punish*, s. 165.

142 *Taᶜlīm el-Nafar ve'l-Bulok* (Asker ve Garnizon için Talim Yönetmeliği), Matbaat Divan el-Cihadiyye, Kahire, 1853, s. 20. Bu, *Talimname-i Asaker-i Piyadegan*'ın Arapça tercümesidir, Matbaat Divan el-Cihadiyye, Kahire, H 1250/MS 1834.

143 Şam 7/22, 2 Muharrem 1248/1 Haziran 1832; Şam 10/172, 20 Rebiülevvel 1248/18 Ağustos

tada bir saçlarını tıraş etmeleri emredilir.[144] Onbaşı ve erlerin her Cuma üniformalarını değiştirmeleri gerekir.[145] Haftanın diğer günlerinde, yani Cumartesiden Çarşambaya, askerlerin kışın günde bir kez ve Mayıs ve Ağustos arasında ise günde iki kez talim yapmaları gerekir. Nişan talimi, her yıl 20 Nisanda başlayıp 20 Ağustos'ta sona erer.[146] Çarşafların yazın yirmi, kışın ise otuz günde bir değiştirilmesi gereklidir.[147] Askerlerin kışlalardaki hayatını düzenlemenin yanı sıra bu yönetmelikler aynı zamanda insanların kışlalarda veya kamplarda başıboş kalmamasını sağlar: günlük yaşamları, askerî boyutu olmayan ama askerleri sürekli yararlı görevlere sevk etmek için kasten talep edilen sayısız ve genellikle de saçma görevlerle doludur.[148]

"MEVCUT" VE "NAMEVCUT"

Askerî kışlalara kapattıktan sonra, hareketlerini denetlemek yeterli değildir; hareketsizliklerinin de yakından izlenmesi ve incelenmesi gereklidir. Mevcudiyet yaratan ve denetleyen sıkı bir rejim kurulur. Benzer şekilde namevcutluk da bilinmeli, ispat edilmeli ve değerlendirilmelidir. İnsanları, ne yaptıklarını ve bedenlerini denetlemenin en güçlü aracı artık yoklama ve envanter listesi olarak bir parça kâğıttır. Bu tablolar aracılığıyla yetkililer askerlerin mevcudiyetini veya yokluğunu gözlemleyebilir; envanter listesine göre eşyalar sayılır ve dağıtılır; hastane kaydı sayesinde hastalar hastanelere dağıtılır, birbirinden ayrılır ve hastaların hastalıkları sistemli bir şekilde tasnif edilir.

Sefer Kanunu, her gün üç yoklama yapılması gerektiğini söyler: ilki gün doğumundan yarım saat sonra, ikincisi öğlen ve üçüncüsü gün batımından yarım saat sonra.[149] Böylesi yoklamalar alayın her askerî, subayı ve idari kadrosu hakkında belli detayları verir. Yoklamayla hastanelere veya özel yerlere gönderilen askerlerin, ölülerin, yaralıların ve en önemlisi de firarilerin sayısı da belirlenir.[150]

1832; Şam11/205, 21 Rebiülevvel 1248/18 Eylül 1832. Öyle görünüyor ki, Perşembe genel sağlık temizlik için ayrılmıştır; *Kanun el-dahiliyye*'nin 208. Maddesi, her Perşembe barakaların süpürülmesini ve çarşafların yıkanmasını şart koşmaktadır; s. 25.

144 *Kanun el-dahiliyye*, Madde 166, s. 12.

145 *A.g.e.*, Madde 196, s. 22.

146 *A.g.e.*, Madde 314, s. 69.

147 *A.g.e.*, Madde 397, s. 106.

148 Günlük talimlerin askerlerin aralarında bir, bir buçuk metre olacak şekilde iki sıra halinde dizilip birbirlerine ateş eden, arkadaşları ölü veya yaralı olarak yere yığılırken buna devam eden makinelere dönüşmesinde ne derece etkili olduğu için bkz. McNeill, *Pursuit of Power*, s. 133.

149 *Kanun-u Seferiye*, Madde 25, s. 19.

150 Bir piyade alayındaki yoklama için bkz. örneğin Şam 10/66, 9 Rebiülevvel 1248/6 Ağustos 1832; bir süvari alayındaki yoklama için bkz. örneğin Şam 7/53, 8 Muharrem 1248/7 Haziran 1832; bir

Benzer şekilde, Dahiliye Kanunu, başçavuşun garnizonda olan her şey hakkında detaylı bilgi veren bir rapor hazırlamasını öngörür. En önemlisi de, hastaneye gönderilen, taburcu edilen, ölen ve savaşta esir düşen askerlerin adlarının kaydedilmesi gereklidir.[151] Günlük hastane kayıtlarının *(yevmiye)* amacının basitçe hastaları tecritte tutmak olmadığı açıkça gözükmektedir; farklı hastalıkların tasnif edilmesi, hastaları yakalandıkları hastalığa göre ayırma ve malzemelerin, örneğin ilaç, yiyecek, giysi, vb. hesaplı kullanılması, düzenli şekilde kayıt altına alınır. Bunları yazma süreci o kadar rutine bağlanır ki, en sonunda çeşitli hastanelerdeki doktorlara sadece boşlukları doldurmaları gerekecek şekilde daha önceden basılmış tablolar olarak dağıtılır.[152]

Kısacası, tek tek herkesin ve ekipmanların sayılması gerekir ve bu en iyi şekilde listeye bakılarak yapılır. Ortaya çıkabilecek tüm değişimlerin hesaba katılması için bu listelerin sürekli güncellenmesi gerekir. Eşyalarını geride bırakan firarilere ait olan şeyler albay tarafından toplatılır ve başçavuşa teslim edilir.[153]

Bir askerin isminin kayıtlardan firar, ölüm, İskenderiye'deki Liman'a gönderilme yüzünden silinmesi halinde başçavuşun ona ait olan şeyleri kırk sekiz saat içinde toplaması ve kayıtlarıyla beraber yönetime göndermesi gerekir.[154]

Yeni askere alınanlar üzerinde disiplinin sağlanması ve köylülerin disiplinli askerler haline getirilmesi şimdiye kadar anlatılan süreç sayesinde mümkün olur. Sıkı bir cezalandırma rejimi getiren yasalar, askerlerin uymaları beklenen farklı askerî düzenlemeleri içselleştirmesi için yeterli değildir. Bunun başarılması için bu askerlerin kapatılması ve dış etkilerden tecrit edilmesi ve daha sonra da zaman çizelgesi ve haftalık program gibi araçlarla konumlarının "sabitlenmesi" gerekir.

MUAYENE VE TALİM

Bu süreçle sağlanan mevcudiyetle diğer şeylerin yanı sıra amaçlanan, askerleri, ordu doktorları tarafından silah kullanabilenlerin belirlenmesi ve kalanların terhis edilmesi için yapılan çok sıkı bir muayeneye tabi tutabilmekti. Yeni

topçu alayındaki yoklama için bkz. örneğin Şam 9/185, 28 Safer 1248/28 Temmuz 1832; bir istihkam taburundaki yoklama için bkz. örneğin Şam 10/220, 25 Rebiülevvel 1248/23 Ağustos 1832.

151 *Kanun el-dahiliyye*, Madde 173, s. 14.

152 Bkz. örneğin Şam 10/128, 16 Rebiülevvel 1248/13 Ağustos 1832; Şam 10/150, 17 Rebiülevvel 1248/14 Ağustos 1832.

153 *Kanun el-dahiliyye*, Madde 233, s. 34.

154 *A.g.e.*, Madde 178, s. 16-17.

askere alınanların sağlığına ve temizliğine gösterilen bu ilgi, kışlalarda, okullarda ve kamplarda üst üste binlerce insanın kalması sağlık durumlarının izlenmesini gerektiriyordu, zira bu yerler sağlık ve hijyen bakımından açık tehdit oluşturuyordu. Buralarda kalan askerlerin sağlığı için özel emirler yayınlanıyordu: "Kışlalar, kuru ve yüksek zemin üzerine inşa edilmelidir. İyi havalandırılmalıdır... ve havanın değişebilmesi için pencereler karşılıklı olmalıdır."[155] Bu düzenlemelere uyulmadığında, askerler arasında örneğin frengi ve uyuz vakalarında artış olduğu bildirilir. Klot Bey, bu konu hakkında özel olarak kaleme alınan bir yönetmelikte, ordu doktorlarına askerlerini, erler, astsubaylar ve subaylar arasında bu iki hastalıktan birine yakalanan varsa tecrit etmek üzere iyice muayene etmelerini emreder. Bu muayenelerin haftada bir yapılması gerekiyordu.[156] Muharebelerden sonra da, yaralıları tespit etmek ve onları uygun bir şekilde tedavi etmek için benzer muayeneler yapılıyordu.[157] Sakatlar "yönetmelikler uyarınca ilgilenilmek üzere"[158] diğerlerinden ayrılıyordu. Başka zamanlarda da bir işe yaramayacakları anlaşılanlar, çölde ayrı bir yerde tutuluyorlardı.[159] Hastalar tespit ediliyor ve hastalıklarının bulaşıcı olup olmamasına göre ayrılıyorlardı.[160] Dahası, bulaşıcı hastalıkları olanlar, hastalığın türü ve yayılma biçimi tespit edildikten sonra, ayrı tedavi görüyordu. İster şehir,[161] ister hastane[162] ve hatta ister şehirdeki özel bir bölge olsun, vebanın olduğu yerler sıkı sıkıya karantina altına alınıyordu.[163] Ayrıca bir sağlık önlemi olarak ölüler şehirlere yakın mezarlıklara gömülmüyor, şehirden uzak yerlerde özel alanlar tahsis ediliyordu.[164]

Şahit olduğumuz şey, sağlıklı ve temiz bir çevre oluşturma çabasından

155 *A.g.e.*, s. 3.

156 Klot Bey, *Risale*, Konu I, s. 2. Bu iki hastalıklığın nasıl ele alındığı için bkz. Beşinci Bölüm.

157 Bahr Barra, 10/115, 28 Şevval 1241/6 Temmuz 1826.

158 S/1/48/1/376, 19 Muharrem 1240/14 Eylül 1824.

159 S/1/47/14/31, 17 Muharrem 1244/31 Temmuz 1828.

160 S/1/48/1/376, 19 Muharrem 1240/14 Eylül 1824. Ayrıca bkz. Şam 8/125, 19 Muharrem 1248/18 Haziran 1832.

161 Şam 8/191, 27 Muharrem 1248/26 Haziran 1832. Bu olayda söz konusu edilen şehir Filistin'deki Tiberya'dır. Akkâ'da uygulanan karantina için bkz. 10/194, 22 Rebiülevvel 1248/20 Ağustos 1832; Şeyh Zuveyd'deki karantinalar için bkz. Dvan-ı Hidiv, 2/119, 25 Cemaziyülahir 1248/20 Kasım 1832.

162 Şam 9/106, 18 Safer 1248/18 Temmuz 1832. Karantinadan kaçmaya çalışan birinin, üçüncü dur ihtarına da yanıt vermemesi durumunda vurulması emredilmişti. En nihayetinde hastanenin etrafına bir hendek kazılmıştı; Şam 9/113, 19 Safer 1248/19 Temmuz 1832.

163 Divan-ı Hidiv 2/308, 6 Muharrem 1251/4 Mayıs 1835. Bu İskenderiye'deki Liman'ı ilgilendiriyordu.

164 Dhawat 6/39, 22 Şaban 1263/6 Ağustos 1846. Ayrıca ölüm nedenini tespit etmek için altı Avrupalı doktora verilen otopsi yapma emri için bkz. Sâmî, der., *Takvîm el-Nîl*, c. II, s. 555.

daha fazlasıdır; kendini askere alınanların bedenleri üzerinden, ama onların taburun önünde dövülmesi yoluyla değil de daha ince, rafine ve kinik bir şekilde sergileyen yeni bir iktidar türünün ilk belirtisidir. Bu Foucault'nun "disipline edici iktidar" dediği şeydir; sadece (vatandaşın ve ayrıca askere alınan kişinin) bedenlerini yönetme çabası içinde olduğu için değil aynı zamanda tıp, psikoloji, kriminoloji, vb. gibi asıl ilgisi bireyin bedeni olan disiplinler ve söylemler yarattığı için terbiye edicidir. Askere alınanların eğitimi ve onları yeni disiplin tekniklerine tabi kılma ihtiyacının sonucunda, aşağıda gösterileceği gibi, askere alınmış kişinin bedeni sadece manipülasyon, gözetim ve denetim değil aynı zamanda bir inceleme ve araştırma nesnesi haline gelir. Eli silah tutan ve hem savaş hem eğitim yönetmeliklerinde belirtilen görevleri yerine getirebilecek sağlıklı askerlerden oluşan birliklere sahip olmak için, ordunun baş doktoru Klot Bey, askerlere verilmesi gereken gıdanın miktarı ve kalitesi, günde yürüyebilecekleri mesafe, onları yazın sıcağından ve kışın soğuğundan korumak için verilmesi gereken giysilerin türü gibi "bilimsel" verilere dayanan özel emirler vermek zorundaydı.[165]

Böylece beden, iktidarın öznesi olur; ama iktidarın sergilenmesi için değil, iktidar söylemlerinin ve pratiklerinin denendiği, rafine edildiği ve tadil edildiği bir ilgi alanı olarak bedeni uysal, yönetilebilir tedavi edilebilir kılmak için. Bunun talim yönetmeliğinde ayrıntılı bir şekilde özellikle askere alınan kişinin bedeni üzerinde nasıl gerçekleştirildiğini görmeden önce, özel bir bedene, bir oğlancınınkine, daha önce değinilen farklı iktidar rejimlerinde nasıl davranıldığını izleyerek, iktidarın kendini sergileme biçimlerindeki dönüşümü görelim.

1824'te, Mehmed Ali'nin yeni ordusunun ilk altı alayından birinin albayı Mehmed Bey, Paşa'ya oğlancı olan bazı askerlerle bir sorun yaşadığını yazıp, onlara zina yapmış birileri gibi mi (ve dolayısıyla onlara zina için verilen cezayı mı uygulayacaktı) yoksa farklı bir yasa mı tatbik etmesi gerektiğini sorar. Mehmed Ali, albaya askerî yönetmeliklere bakmasını ve orada ne diyorsa onu yapmasını söyler.[166] Fakat sorun Bulak matbaasında o ana dek çevrilen ve basılan askerî yönetmeliklerin oğlancılığın nasıl ele alınması gerektiğine değinmemesidir. Mehmed Bey'in iki seçeneği vardı; öldürme veya dövme cezası öngören Şeriat[167] veya dövme ya da hadım etme cezası öngören

165 Klot Bey, *ᶜel-Acele el-Ṭibbiyye Fīmā lā Buda Minhu l'Ḥukemāʾ el-Cihādiyye* (Ordu Doktorları için Gerekli Kısa Bir Tıbbi Kitapçık), çev. August Sakākīnī, Maṭbaᶜat Madrasat el-Ṭıbb bi Abī Zaᶜbal, Kahire, 1833, s. 4-7.

166 S/1/48/1/434, 1 Cemaziyülevvel 1240/22 Aralık 1824.

167 *Livata*, yani, eşcinsel eylemlerin cezalandırılması konusunda Müslüman alimler arasında ciddi bir

eski Osmanlı Ceza Hukuku.[168] Oğlancının bedeninin işlenen günahın işaretini taşımaya zorlandığı bu cezalandırma biçiminden, yasa, günah ve "kanunsuzluk" fikrini temsil edecek bir tarzda cezalandırılmasına dönüş, Piyade Okulu'nun işleyişini düzenleyen ve yukarıda değinilen yasada ifadesini bulur.[169] Eşcinsellik suçu bu yasa bağlamında esas olarak kırbaç kullanarak fiziksel bir cezalandırmaya tabi olsa da, yine de yasa öğrenciler, ast subaylar, subaylar ve hocalar arasında bir ayrım yaparak cezanın derecelendirilmesine, öngörülebilirliğine ve cezalandırdığı suça uygunluğuna dair izlenimler verir. Bu, yukarıda söylendiği gibi, yasanın tabloda suç ve ceza arasında kurduğu ilişkiyi varsayma biçimiyle gündeme gelir. Yasanın ifade ve temsil etmesi gereken suç ve ceza arasındaki bu bağla, derecelendirme ve öngörülebilirlik amaçlanmıştır.

İktidar biçiminin terbiye edici, son haline dönüşümü, Klot Bey'in askerî okullardaki eşcinselliğe ilişkin yazdığı sayısız mektup ve uyarılarda saptanabilir. Onu asıl ilgilendiren fahişeleri muayene olmaya zorlayacak bir yasa olmadığından kontrolden çıkmak üzere olduğunu söylediği frengidir,[170] erkekleri "insan doğasına aykırı daha büyük bir günah işleterek onların yerini almaya [hastalık bulaşmış kadınların] özendirdiğinden [alenen] dans etme bahanesiyle söylemesi [bile] uygunsuz şeyler yapan genç oğlanları kast ediyoruz."[171] Edebe ve toplumsal ahlâk kurallarına aykırı olması bir yana Klot Bey'i ilgilendiren husus, hükümetin frengili genci tedavi etmek için ödediği bedel ve ayrıca Kasr el-Ayn Hastanesi'nde tedavi edilirken gencin derslerinden uzak kalmasıdır.[172] Sonunda 1860'larda sübyancılık altı ay hapisle cezalandırılmaya başlanır; eşcinsellik, ama özellikle de sübyancılık eylemlerinin tespit edilmesi, ispatlanması, denetlenmesi ve son aşamada da cezalandırılmasında tıp, eğitim ve hukuk uzmanlarının işbirliği gereklidir.[173]

---

anlaşmazlık söz konusudur. Sadece bir düşünce okulunda, Hanefilerdeki görüşlerin karşılaştırılması için bkz. 'Alā' al-Dīn al-Kāsānī (t. 1191), *Badā'ī al-Ṣanā'ī fī Tartīb al-Sharā'iᶜ, al-Imām, Kahire*, 1972, c. IX, s. 4150; burada yazar livatanın zinadan farklı olduğunu ve bundan dolayı da farklı bir şekilde cezalandırılması gerektiğini belirtmektedir. Ibn Nujaym (t. 1562), *el Baḥr el-Rā'ik*, el-Maṭbaᶜa el-ᶜİlmiyye, Kahire, tarih yok, s. 17-18; burada ise eşcinselliğin zina gibi cezalandırılması gerektiği söylenmektedir.

168 Heyd, *Old Ottoman Criminal Law*, s. 136, 265. Eşcinsel ilişki erkek bir hizmetkârla veya reşit olmayan biri ile olması durumunda para cezası da uygulanmaktaydı; *a.g.e.*, s. 103.

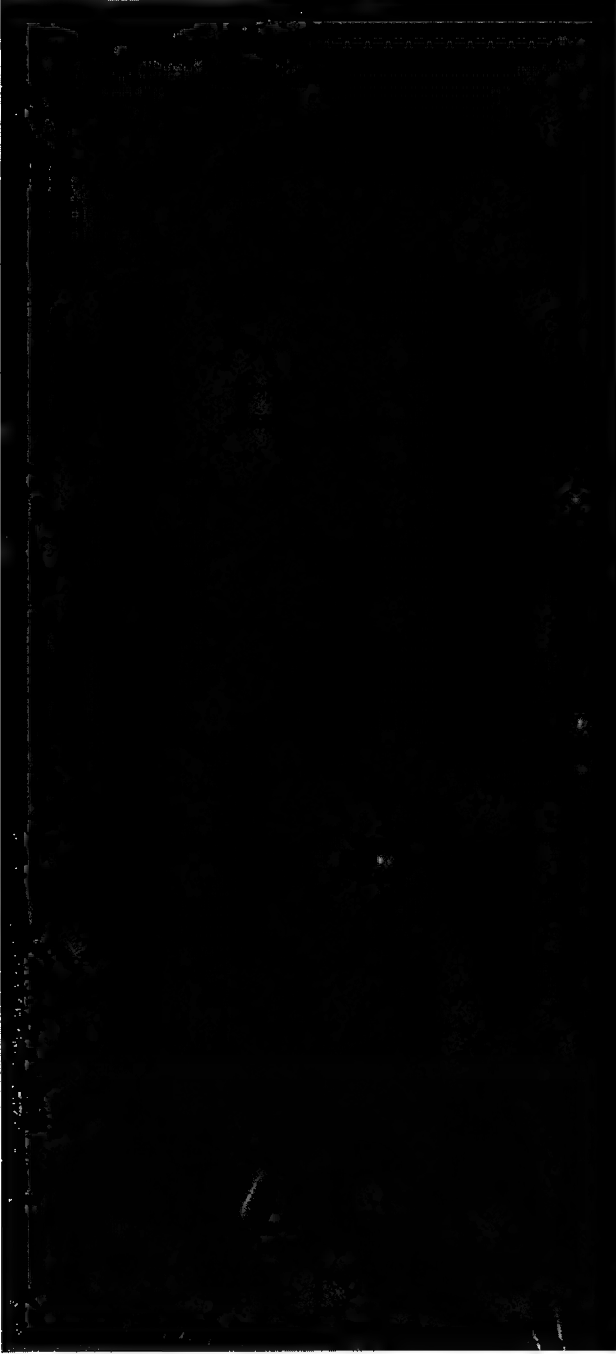
169 Bkz. yukarıdaki 113. dipnot.

170 Fahişelerin tıbbi muayeneleri için İngiliz ilhakına kadar beklenmesi gerekmişti; bu tarihten itibaren fahişelerin haftalık muayene için hazır bulunmaları gerekmekteydi: Bkz. Filīb Jallād, der., *Kāmūs al-ᶜĀmm lil-Idāre ve'l Qaḍa'* (Genel İdare ve Hukuk Sözlüğü), İskenderiye, 1900, c. III, s. 1217, 11 Kasım 1882 tarihli İçişleri Bakanlığı emri.

171 S/3/122/2, s. 169, 143 nolu ve 7 Cemaziyülahir 1263/23 Mayıs 1847 tarihli mektup.

172 S/3/122/2, s. 182, 189 nolu ve 17 Cemaziyülahir 1263/2 Haziran 1847 tarihli mektup.

173 Bu Okullar Dairesi'ndeki (örneğin Madaris, kutu 2, "Awamir", doküman no 15, 11 Cemaziyüla-

Resim 4. "Konya Zaferi", Jules Cordier tarafından yapılmıştır. Kahire'deki İbrahim Paşa heykelinin kaidesinde rölyef.

Yetkililer, ordudaki eşcinselliğe ilişkin ihlallerle başa çıkmak için Eski Osmanlı Ceza Hukuku'ndaki herkesin önünde hadım etme gibi yöntemlere asla başvurmaz. Bu ve diğer ihlallerle ilgilenirken farklı bir iktidar türüne ve askerin bedenini daha ince ve daha kinik bir şekilde denetleyebilecekleri ve yönlendirebilecekleri farklı araçlara müracaat ederler. Suç işleyenleri, herkesin önünde cezalandırılan, kamusal alanlara girişi yasaklanan veya kovulan bireyler olarak değil, incelenmesi, anlaşılması ve son aşamada da tedavi edilmesi gereken özneler olarak görerek, suç işleyenin bedenini cezanın sergilendiği alan olmaktan çıkarıp disiplinlerin ve söylemlerin üzerine inşa edildiği bilimsel ve mesleki ilgi alanına dönüştürmeyi başarırlar. Bu iktidar biçimi yeni silah altına alınmış gençleri iyi eğitimli, disiplinli birliklere dönüştürür. Şimdi bıraktığımız yerden, askerlerin Klot Bey'in ve ona bağlı idarecilerin tıbbi muayenelerine maruz kalmasından, süreci ele almaya devam edelim.

Kışlalarında sabitlenerek tecrit edildikten sonra günlük programları kesin ve rutin görevlerle doldurulur, sağlıklı bir bedene sahip oldukları kontrol edilir ve silah altına alınan yeni askerler artık eğitime hazırdır. Nüfusun köy ve kasabalardaki gelişigüzel dağılımı ortadan kalkar; insanların kışlalara düzensiz giriş çıkışlarıyla ve kaybolmalarla gayet iyi başa çıkılır. Geriye uysal askerleri disiplinli ve birleşik birliklere dönüştürmek kalır. Düzenli talimlerle amaçlanan işte budur; bu süreç en iyi talim yönetmeliklerinin incelenmesiyle anlaşılabilir.[174]

İbrahim Paşa, askerlerine Mayıs 1832'de Akkâ kalesine yapılacak saldırı öncesinde görevlerini hatırlatır; özellikle onları kumandanlarının emirlerini dinlemeye ve aldıkları emirleri düşünmeden yerine getirmeye teşvik eder.[175] Ordunun, garnizon, tabur veya alay olarak, bir bütünlük içinde hareket etmesi için askerlerin birleşik gücünün çok dikkatlice ölçülmesi ve yönlendirilmesi gerekir. Bu ise askerlerin emirlerin anlamını düşünmeden uyacakları bir sistem formüle etmeyi gerektirir. Savaş sırasında saniyeler sayılıdır ve birkaç dakikalık bir gecikme bile savaşın sonucunu dramatik bir şekilde değiştirebilir. Bundan dolayı, askerlere subaylarının bir işaretle verdiği "uygulanabilirliği kısalığa ve anlaşılabilirliğe bağlı olan, açıklanması ve formüle

hir 1258/10 Haziran 1843), Hapishane Dairesi'ndeki, İskenderiye Limanı'ndaki (örneğin Muharrem/14/2, s. 126, 23 Muharrem 1279/9 Haziran 1862) dokümanlardan ve ayrıca Sağlık Konseyi'ndeki (Shura al-Atibba) sayısız olaydan çıkartılan bilgiye dayanmaktadır.

174 Mısır Ulusal Kütüphanesi'nde (Dar el-Kutub) böyle sayısız yönetmelik vardır. Bunların başlıklarının neredeyse tamamını kapsayan bir liste için bkz. Shayyāl, *Tārīh el-Terceme*, Ek II. Burada *Taᶜlīm el-Nefer vel-Bulok* kullanılmıştır çünkü bu talim sürecinin ilk basamakları ile ilgilidir.

175 Bkz. 13. dipnot (s. 112).

edilmesi gerekmeyecek" emirlere duyarlı olmalarını sağlayacak bir eğitim verilir.[176] *Talim el-nefer*, bir emrin iki kısımdan oluşmasını öngörür; ilki "dikkat" ve ikincisi "icra" emri. Dikkat emrinin özellikle de son hecesinin yüksek sesle, açık ve uzun olması; diğer taraftan icra emrinin ise kısa ve harekete geçirici olması gerekir.[177] Sorun emrin mantıklı veya akla uygun olup olmaması değil açık ve duyulabilir olup olmadığıdır.

Dahası emirler askerlerin belli bir tarzda hareket etmesini ve davranmasını hedefler. Cesaret ve gücün önemi kalmamış, onun yerini askerlerin bağımsız hareketlerini alayın kitlesel gücüne katmayı amaçlayan, bedenlerinin dakik ve düzenli bir tarzda örgütlenmesi almıştır. Hareketleri birleştirebilmek için önce bir çeşit standardizasyon gereklidir; zira ancak benzer şeyler bir araya getirilebilir. Yeni askerlerin eğitim süreci, dolayısıyla, görünüşlerinin düzenlenmesi ve standardizasyonu ile başlar.

> Omuzlarının, göğüslerinin veya baldırlarının büyüklüğü açısından askerlerin pek azı doğal olarak birbirine benzediğinden, onları eğiten subayın, silahlarını vermeden ve 'hazır ol'da nasıl duracaklarını öğretmeden önce, bu kusurları düzeltmek ve değiştirmek için elinden geleni yapması gerekir.[178]

Benzer şekilde, askerlerden 'hazır ol'da beklemeleri istendiğinde, bu oldukça kolay görevi bile nasıl düzenli ve standart bir şekilde yapacakları onlara söylenir.

> Askerlerin bilekleri birbirine yakın olmalı ve düz bir hat oluşturmalıdır... ayaklar ve bu hat arasındaki açı dik olmalıdır... Beden bir direk gibi olmalıdır. Omuzlar geriye çekilmeli ve dirsekler bedene dokunmalıdır. Avuç içi biraz dışarı bakmalı ve küçük parmak pantolonun örgülü şeridinin hizasına konmalıdır. Baş, yüzde bıkkın bir ifade olmadan dimdik durmalı, çene de boyuna yakın ama boynu kapatmadan durmalıdır. Gözler yaklaşık 4.5 metre ilerde olmalıdır.[179]

Askerin hareketi küçücük de olsa verilen emirle ve istenilen ritimde icra edilir. "Tek bir emir çağrısı bile, askerlerin hareketin karmaşık yapısını kavrayabilmeleri ve birlikte hareket edebilmeleri için sekanslara bölünmelidir. Her hareket yarım saniye içinde icra edilmelidir." Hareketlerin subayın

176 Foucault, *Discipline and Punish*, s. 166.
177 *Talim el-nefer*, Maddeler 8-11, s. 14.
178 *A.g.e.*, Madde 63, s. 28.
179 *A.g.e.*, İkinci Yasa, Birinci Bölüm, İlk Ders, Madde 15, s. 15. Vurgu eklenmiştir.

emrinin duyulduğu an yapılması gerekir.[180] Örneğin, "sağa bak" emrinin ikinci kelimesinin duyulduğu saniye, askerin başını sağ gözü ceketinin düğmeleriyle aynı hizaya gelecek şekilde sağa çevirmesi ve ön sıradaki askerlerin hepsinin gözlerinin aynı yöne bakması gerekir.[181]

Askerler işte bu şekilde eğitiliyordu. Her hareket, ne kadar karmaşık olursa olsun, onu oluşturan en küçük parçalarına bölünüyordu. Askerler daha sonra, bu basit hareketleri hep beraber, standart ve birbirleriyle uyumlu bir şekilde yapacakları şekilde eğitiliyordu. Ancak bu basit hareketlerin öğrenilmesi tamamlandıktan sonra, daha büyük formasyonda daha karmaşık hareketlere geçmelerine izin veriliyordu.[182]

Bu nedenle yönetmelikler, askerleri disipline etmek için en önemli araç olarak görülür. Yasalar, ne kadar ayrıntılı ve özel olurlarsa olsunlar hâlâ bu amaç için fazla geneldir. Bu bölümde değinilen ve ordu yaşamına özgün konuları ele alan bu yasalar, kabul edilmelidir ki, askerler arasında bir dereceye kadar standardizasyonu hedefler. Bu yasaların amacı özel olarak şu şekilde belirtilir:

> Subayların ve askerlerin kendi verecekleri kararlara göre hareket etmelerine tamamen ve kesin bir şekilde mani olmak *(bihasebi ihtiyârihim ve havâhim)*. [Amaç,] herhangi bir askerin bir birlikten diğerine gönderildiğinde veya terfi ettiğinde hâlâ aynı sisteme uymasını sağlayacak ve alışık olmadığı bir şeyle karşılaşmasına olanak vermeyecek [bir tektip düzeye ulaşmaktı] *(la uşadif... mā ughayyir maʾlūftiyatahu)*... Tüm askerî gücün temeli düzen ve mutlak itaattir *(el-niẓām ve kemāl el-inkiyād)*.[183]

Talim yönetmelikleri, gene de bu amaca ulaşılmasını sağlayan araçlardır. En temel hareketlerin nasıl yapılacağını ayrıntısıyla belirleyen bu metinler, askerleri disiplin altına almanın çok daha sıkı bir yoludur. Askerlerin en küçük hareketlerini bile gözlemleyerek ve denetleyerek, hareketlerini yönlendirip en küçük parçalarına ayırarak ve daha sonra da bunların subayların emriyle, verdiği işaretlere göre icra edilmesini isteyerek, en nihayetinde askerlerin bir makine dişlisi gibi hareket etmesini sağlar. Asker artık bir bütünün parçası olan birey değildir; tersine artık diğer askerlerden farklı olmayan ve hatta olmaması gereken bir konumdadır. Askerlerin hepsi, bir sıradaki numaralar ola-

180 *A.g.e.*, Maddeler 69-73, s. 29-30.
181 *A.g.e.*, Madde 17, s. 18.
182 *Kanun el-dahiliyye*, Maddeler 310-12, s. 68; bunlar talim yapmış erlerden nasıl bir birlik oluşturulacağı hakkındadır.
183 *A.g.e.*, Giriş, s. 2.

rak ortalıkta dolaşan ve birbirine eklemlenmiş, yönlendirilebilecek birimlerdir. Amaçlanan gene bir gösteridir, darağaçlarının değil, ama düzen, intizam ve mühlet gösterisidir. Askerleri bölümlere ayırıp devingen bir ortamda dolaştırdığından, talim yönetmeliği disiplini sağlamanın, iktidarı ve düzeni sergilemenin etkili yoludur. Böylece modern ordu mükemmel *nizam* haline gelir.

"TASARLANMIŞ" YA DA "KAYDEDİLMİŞ" *NİZAM*

Talim yönetmeliği, böylece, Foucault'nun *Discipline and Punish*'te değindiği disipline edici iktidar rejiminin ortaya çıkışına yardım eder. Yönetmelikte askere alınmış kişinin bedeni, ne kadar küçük ya da önemsiz olursa olsun her hareketini yönlendiren titiz bir düzene tabi tutulur. Dahası, birliklerin günlük yaşamını, onların etkinliklerini ve talimlerini bir düzen, intizam ve mühlet görüntüsü sunacak şekilde düzenlemeyi hedefleyen yukarıda değinilen farklı askerî yasalar, düzenlemeler ve talim yönetmeliklerinin tasarlanması hakkındaki savında Mitchell'in değindiği metafizik etkinin yaratılmasına yardım eder. Bunun, Mitchell'in haklı olarak söylediği gibi, düzen, disiplin, yasa ve mantık fikri yaratmada etkisi olmuştur.

Öyleyse ilk bakışta (ve bu bölüm görünüşle ilgilendiğinden ilk bakışlar önemlidir) Mehmed Ali'nin, subaylarının ve askerlerinin eğitimi için kullanılan yönetmelikler okunarak ordusunun elde edilen ilk görüntüsü, Mitchell'in anladığı şekilde tasarlanmış gibi görünmektedir. Hatırlarsak, tasarlama edimi birbirinden ayrı ama yakından alakalı iki süreci içerir. İlkin, modern yaşamın farklı yönlerini kaydeden, düzenleyen, hesaplayan, yönlendiren ve uyarlayan Foucault'cu bir mikro fiziksel iktidar edimi söz konusudur. Bunun askerin bedeninde sergilenen, görünüşünü yönlendiren, yürüyüşünü kontrol eden, nasıl duracağını ayarlayan ve hareketlerini diğer askerlerinkine uyarlayan talim yönetmeliklerinde ayrıntılı bir şekilde işleyişini gördük. İkinci olarak bu iktidarın, şiddet eylemlerinin gizlenmesine ve onların yerine tek bir vücut gibi yürüyen, bir trompet sesi veya komutanın bağırmasıyla saldırıya geçen, düzenli, etkileyici bir asker görüntüsü konmasına olanak veren maddi değil, metafizik bir boyutu vardır. Mitchell, bu görüntünün sergiden bir tablo gibi, düzen ve disiplin fikrini çağrıştırdığını iddia eder.

Mehmed Ali'nin ordusunu veya bu bağlamda Mısır'ı tasarlanmış bir gerçeklik, sergideki bir resim olarak görmenin baştan çıkarıcılığını kabul etmekle birlikte, ben Paşa ve adamlarının Mısır'da yaptıklarına, "tasarlama" değil, gerçekliğin "kaydedilmesi" olarak değinilmesini tercih ediyorum. Bu basit bir dil hilesi değildir (tabii eğer dilsel hileler basit olabilirse); daha ziya-

de, modern toplumları düzene sokma ve yönetmenin söylemsel tekniklerindeki şiddeti kabul etmekle birlikte, hâlâ bu tekniklerin ardındaki bir eyleyeni varsayar.

Mitchell'in kullandığı anlamda "tasarlama" sadece bir özne alır: dünyanın önünde sergilenen bir tablo gibi, "düzeni gözlemci ile resim arasındaki ilişki olan, resim ve onun temsil ettiği plan veya anlam arasındaki ilişki bağlamında görülebilen ve deneyimlenebilen bir resim olarak gören bir gözlemci."[184] Mitchell, modern iktidar tekniklerinin "tasarlama" gücünün, özellikle, dünyayı daha derin, gizli bir anlam ve bir plan için varmış gibi göstermesinde yattığını iddia eder. Gözlemci ne zaman resmin ve serginin ardını görmeye çalışsa, daha da çok temsil ile karşılaşır ve serginin duvarlarının ardındaki "gerçek dünya serginin bir uzantısına dönüşür."[185]

Modern disipline edici tekniklerin nasıl çalışması gerektiğine ilişkin Mitchell'in anlatımına temel bir itiraz var: Gözlemci öznenin direniş, uyum veya pazarlığa hiç yer bırakmayan modern iktidar teknikleri ile karşılaştığında (Mitchell'in analizinde) deneyimlediği karışıklık ve acizlik ile ilgili. Bu bölümde sunulanın, bu görüş ile uyumlu *göründüğü* doğrudur. Fakat, asıl olarak kullanılan kaynakların kasıtlı olarak askerî yetkililerin görüşlerini ve askerlerin nasıl davranacağına ilişkin arzularını yansıtacak şekilde seçilmesinden kaynaklanır. Aynı şekilde kullanılan dil de, kesinlik, disiplin ve düzen dilidir. Bunlar bir arada ele alındığında, kaynaklar ve kullanılan dil, her edimin denetlendiği, her nesnenin sayıldığı ve herkesin tamamen yönlendirildiği ideal bir dünyayı temsil eder.

Ancak askerlerin gerçekliği ve başlarına geleni böyle gördüğü şüphelidir. Bu şüphe sadece yukarıdan üretilen talim yönetmeliklerinin, projelerin, programların gerçekliği düzgün ve soyut bir şekilde yansıttığı ve yetkililerin gerçekliğin aslında nasıl olduğu değil nasıl olması gerektiğine dair arzularını temsil ettiği olgusuna dayanmaz. Zira Mitchell tam da burada, planların yalnızca otoritenin toplumun yeniden en iyi nasıl yapılandırılacağına ilişkin arzularını temsil etmediğini iddia eder: bazı etkili bilgilere sahiptirler ve bu bilgiler gerçekten de toplumu ve bizim onu görme şeklimizi yeniden yapılandırma potansiyeli taşır. *Yevmiyye* (günlük rapor), günlük firarları belirten bir bölüme zaten sahiptir; talim yönetmeliği askerlerin bedenlerinin tek tip olmadığını zaten kabul etmiştir; askerî yasa askerlerin birbiriyle cinsel ilişkiye girebildiklerinin zaten farkındadır. Bu aygıtların gücü, tam da bu uygunsuzluk-

184 Mitchell, *Colonising Egypt*, s. 60.
185 *A.g.e.*, s. 10.

ları tahmin etme, farklılıkları saptama, farklılıkları kabul etmedeki kapasitesinde yatar. Buna ek olarak, sahip oldukları güç bu aygıtların hitap ettikleri sorunlara ilişkin hazır cevaplara sahip oldukları olgusundan kaynaklanır; bu şekilde, firariler disiplin altına alınır, yasaları ihlal edenler ıslah edilir ve eşcinseller de tedavi edilir. En nihayetinde bu metinsel aygıtların sahip olduğu güç, "gerçeğin, bazı belirleyenlere, kurallara, normlara ve süreçlere tabi, yetkililer tarafından uygulanan ve iyileştirilen, programlanabilir bir alan olduğu"[186] varsayımına dayanır.

Gene de askerlerin yeni askerî makineyi böyle, "parçalarından daha büyük olduğu aşikâr olan, onu oluşturan insanlardan bağımsız bir varlığa sahip bir yapı olarak"[187] okuyup okumadığına ilişkin kuşku aynen yerinde durmaktadır. Şüphesiz, yeni askere alınanlar bu yeni makinenin hayatlarına tecavüz ettiğini, onları yuvalarından, tarlalarından ve köylerinden koparıp, yorucu ve tüketici talimler yaptırdığını, günlük alışkanlıklarını değiştirmeyi emrettiğini, konuşma, uyuma, yeme içme tarzlarını etkilediğini hissederler. Ama daha az kesin olan şey, gerçekliği Mitchell'in savının merkezinde yer alan maddi ve kavramsal alanlar arasındaki ayrım çerçevesinde okumaya ve algılamaya şartlandırılıp şartlandırılmadıklarıdır. Diğer bir ifade ile, bu bölümde sunulan materyaller yetkililerin sadece genç adamların bedenlerini ele geçirmeyi değil aynı zamanda onların zihinlerini de kontrol etmeyi ve "içeriden dışarıya" çalışmayı başardığı izlenimini yaratsa da, genç askerlerin gerçekten de gerçekliği bu "tasarlanmış" yolla gördüğüne ilişkin ciddi şüpheler söz konusudur.

En nihayetinde sorun "tasarlama" nosyonunun ima ettiği gözlemci öznenin doğası hakkında birbiriyle çelişen varsayımlarda yatar. Bir taraftan bedeni ve zihni disipline edici iktidarın bu gözlemci öznenin bizzat kendisini de kapsayacak bir şekilde el değmemiş hiçbir konu bırakmayan titiz ve hassas yönlendirmesine tabidir.[188] Ve de, onun hâlâ, kendisine bu araçlar aracılığıyla asıl düzeni, gizli planları, yerin altındaki yapıyı okuma imkânını veren özerkliğini ve kavrama gücünü muhafaza ettiği varsayılır. Bu iki tip özne bir arada bulunamaz. "Üzerinde iktidarın yazılı talimatlar aracılığıyla tatbik edildiği bir özne, bizzat zihni ve bedeni iktidarın işleyişinin ürününden başka hiçbir şey olmayan birinden kesin bir şekilde ayrılır."[189]

186 Rose ve Miller, "Political Power", s. 183.
187 Mitchell, *Colonising Egypt*, s. xii.
188 Foucault, *Discipline and Punish*, s. 29-30.
189 Hirschkind, "Egypt at the Exhibition", s. 292.

Şu ana kadar sunulan materyallerden, Mehmed Ali'nin ordusundaki askerlerin gerçekte onlardan beklendiği şekilde davranıp davranmadıklarını anlatamaz. Şu an itibariyle, yukarıda değinilen çeşitli yazılı araçları (talim yönetmeliği, askerî yasalar), bunların altında yatan iktidar yapısını Mitchell'in varsaydığı gibi okuyup okumadıklarını söylemenin imkânı yoktur. Askerlerin bu yeni sisteme nasıl tepki verdiğini görmemiz için, ordunun günlük işleyişine olabildiğince yaklaşmaya çalışan sonraki iki bölümü okumamız gerekiyor.

SONUÇ

Bu bölüm, yeni askere alınan gençlerin (ve o kadar da genç olmayanların, zira askere alınanlardan bazıları kırk yaşının üstündeydi) nasıl disiplin altına alındığını, eğitildiğini ve en nihayetinde güvenilir, iyi eğitimli ve etkin bir askerî birliğe nasıl dönüştürüldüğünü detaylı bir şekilde açıklama çabası içindeydi. Bölüm, ordunun genellikle kullandığı talim yönetmeliklerinden, kurallardan ve askerî yasalardan alıntılar yaparak, asker yaşamına dair ön bilgiye veya deneyime sahip olmayan yeni askerlerin İbrahim Paşa'ya ve babasına görkemli zaferler kazandıracak iyi eğitimli ve modern bir orduya nasıl dönüştürüldüğünü görmeyi amaçlamıştır.

Bölüm farklı bir boyutta, bu dikkat çekici başarının ne Mehmed Ali ve danışmanlarının öngörülü ve ilerici fikirlerinin ne de İbrahim Paşa ve generallerinin bitmez tükenmez ve aralıksız çabalarının bir sonucu olmadığını göstermeye çalışır. Daha ziyade bu başarı, iktidarın doğasında ve anlamında ortaya çıkan söylemsel bir değişimin, toplumun genelinde şahit olunan ama muhtemelen en açık şekilde askerî alanda ortaya konan bir değişimin, Foucault'nun izinden giderek ilk olarak kendini görsel daha sonra temsili ve en nihayetinde disipline edici bir tarzda orta koyduğu iddia edilebilecek bir değişimin ürünüdür.

Son olarak, bu bölüm disipline edici iktidarın askerlerin bedenleri üzerinde işleyiş tarzına ilişkin bazı şüpheleri gündeme getiriyor. Özellikle gündeme getirilen husus, ordunun kullandığı ve bize bu ordunun gerçekliği hakkında fikir veren iktidarın çeşitli metinsel araçlarının güvenilirliği sorunudur. Ordunun kendisi için hazırlanan planları ve projeleri nasıl tatbik etmeye çalıştığını ve ordudaki insanların, bedenleri üzerindeki bu yeni disipline edici iktidarı nasıl anladığını ve algıladığını öğrenmek için bu bölümde kullanılanlar dışında kaynaklara başvurmamız gerekir. Takip eden iki bölüm böylesi bir çaba içinde olacaktır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Düzen Görünümünün Ötesi: Ordunun Performansı

Aralık 1832'deki Konya Savaşı, İbrahim Paşa'nın şüphesiz en büyük askerî zaferlerinden biridir. Anadolu'nun ortasında, memleketinden yüzlerce mil uzakta, dondurucu bir soğukta, kendisininkinden üç kat büyük bir orduyu ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Buna ek olarak, Osmanlı ordusunu bizzat yöneten Sadrazam Mehmed Reşit Paşa'yı da esir almayı başarmıştır. Yedi saatlik savaşın başarıyla sonuçlanmasından sonra, İstanbul yolu açılır ve ortada Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentine yürümesine mani olacak ciddi bir kuvvet yoktur. Bu savaşın nasıl idare edildiği gözden geçirilmeye değer, zira hem Mehmed Ali'nin askerî teşkilatının nasıl örgütlendiğini aydınlatmakta, hem de Mehmed Ali'nin ve oğlunun askerî kariyerlerinde merkezi bir yer tutmaktadır.

İbrahim 1832 yılının Aralık ayı boyunca, Osmanlı ordusunu karşılamaya karar verdiği Konya'nın kuzeyindeki bir alanda askerlerine savaş talimi yaptırmıştı. Her askere asıl savaş başladığında tamı tamına ne yapacağı bildirilmişti,[1] ayrıca savaş başlamadan önce yirmi kez prova yapıldığı söyleniyordu.[2] Düşmanın hareketleri hakkında düzenli bir şekilde ayrıntılı raporlar alınıyor[3] ve bölge hakkında kesin bilgiler toplanıyordu.[4]

---

1 Şam, 15/157, 23 Receb 1248/ 17 Aralık 1832. Ayrıca bkz. Marshall Marmont, *Turkish Empire*, s. 254; Ebu İzzeddin, *İbrahim Paşa fi Suriyya*, s. 113.

2 Cadalvéne and Barrault, *La Guerre de Méhémet-Ali*, s. 292.

3 Şam 15/148, 23 Receb 1248/ 16 Aralık 1832. Bu, Genelkurmay Başkanı Nurettin Osman Bey'in yardımcısı Kani Bey'in göreviydi; bkz. Dhawat 5/146, 2 Zilhicce 1246/ 14 Mayıs 1831.

4 Bu daha çok Avrupa'daki öğrenci görevinden yeni gelmiş ve cepheye gönderilmiş olan Mustafa

En nihayetinde, 21 Aralık 1832'de Cuma sabahı, Orta Anadolu platosundaki Konya şehrinin kuzeyinde bir düzlükte iki ordu karşı karşıya geldi. 53.000 kişiden oluşan Osmanlı kuvvetlerine bizzat Sadrazam Reşit Paşa komuta ediyordu. İbrahim'in ordusu bu sayının yaklaşık üçte biri, yani 15.000 kişiydi.[5] İbrahim'in ordusu beş piyade,[6] dört süvari alayından[7] ve "Memluklu" Selim Bey komutasındaki Muhafız Alayı'ndan[8] oluşuyordu ve bunlara destek için Selim Sati Bey'in komuta ettiği toplam otuz altı toptan oluşan altı topçu bataryası vardı.[9] Tüm komutanlara savaş sırasındaki görevleri kesin emirlerle bildirilmişti; bu detaylı emirlerde kendileri dışındaki alaylara ve birliklere göre nerede duracakları ve Başkumandan İbrahim Paşa'dan nasıl emir alacakları belirtiliyordu.[10]

İbrahim Paşa komutan olarak yeteneklerini sergileyecek şekilde kuvvetlerini yerleştirdi. Kuvvetlerini Konya'dan İstanbul'a giden yolun ikiye böldüğü üç sıra halinde dizdi. İlk sıraya Manastırlı Selim Bey'in komuta ettiği iki piyade alayı yerleştirdi. Bu sıranın beş yüz adım gerisinde Süleyman Bey'in komutasındaki diğer iki piyade alayını yerleştirdi. Selim Bey'in komutası altındaki Muhafız Alayı, iki süvari alayıyla beraber, bu sıranın iki yüz adım arkasına yerleşti. Bu üçüncü sıranın arkasında ise düzensiz bedevi kuvvetleri konuşlanmıştı. Topçular ise, üç batarya ilk sırada, iki batarya ikinci sırada ve bir batarya da Muhafız Alayı'nın arkasında duracak şekilde yerleştirilmişti. Bu düzenlemeye ilave ve düşmanın kuvvetlerinin herhangi bir kuşatma girişimine karşı önlem olarak, ikinci piyade sırasındaki sekiz taburdan sadece altısı düz bir sıra halinde dizilmişti, geri kalan iki tabur iki kanada yerleştirilmiş ve kare düzeninde durma emri almıştı.

Muhtar tarafından yapılıyordu; bkz. onun Konya'ya gidişi hakkında raporu, Şam 11/250 25, Rebiülahir1248/ 17 Aralık 1832.

5 Cadalvéne and Barrault, *La Guerre de Méhémet-Ali*, s. 295.

6 Bunlar; İbrahim Bey'in komuta ettiği 12. Osman Bey'in komuta ettiği 14., Raşid Bey'in komuta ettiği 13. ve Hamza Bey'in komuta ettiği 18. alaylardı. 12. ve 14. alaylar Mirliva Süleyman Bey'in, 13. ve 18. alaylar ise Manastırlı Selim Bey'in komutası altına verilmişti. 5. alayın albayının adını bulamasam da, bu alayın savaşa katıldığı kesin; bkz. Şam 15/187, 30 Receb 1248/ 23 Aralık 1832.

7 Bunlar; Hüseyin Bey'in komuta ettiği 1., Sadık Bey'in komuta ettiği 2., Salih Bey'in komuta ettiği 3. ve Veli Bey'in komuta ettiği 4. alaylardı.

8 Bu, bizzat İbrahim Paşa'nın seçtiği özel bir kuvvetti; *Vekayi-i Mısriyye*, sayı 172, 13 Safer 1246/24 Temmuz 1831. 1849'da Abbas Paşa tarafından lağvedilmiştir; Dhawat, 5/61, 23 Safer 1265/ 19 Ocak 1849. Öyle görülüyor ki, adını Fransız Ulusal Muhafızları'ndan almıştı.

9 Dahil olan alaylar ve komutanların adları Şam 15/157, 23 Receb 1248/ 16 Aralık 1832'den alınmıştır.

10 Savaşın nasıl idare edildiğine ilişkin ayrıntılı bir rapor için bkz. Şam 23/73, 2 Safer 1249/ 21 Haziran 1833. Ayrıca bkz. Marshall Marmont'un parlak tasviri; Marshall Marmont, *Turkish Empire*, s. 255-8.

Savaş, öğlen vakti Osmanlıların Mısırlılar üzerine açtığı topçu ateşiyle başladı. Fakat yoğun sis vardı ve Osmanlıların düşmanlarının kesin yerini bilmesine mani oluyordu; bu yüzden de topçu bombardımanı pek etkili olmadı. Yine de İbrahim Paşa, ikinci sıranın, arkalarına düşen ve bir miktar kayba neden olan top mermilerinden kaçınmak üzere birinci sıraya yaklaşmasını emretti.

> Daha sonra Mısır topçusu hem sağ hem de sol kanattan isabetli ve yeri göğü inleten sürekli bir top atışına başladı... Kısa bir süre için sis kalktığında İbrahim, ilerlemekte olan Osmanlıların süvari ve piyade birlikleri arasında 300 metre boşluk doğduğunu ve sol kanadın (süvarilerin) ordunun geri kalanından ayrı düştüğünü gördü. İbrahim bu fırsatı derhal değerlendirerek süvariler ve Muhafız Alayından oluşan kendi komutasındaki bir kuvveti ileri sürmeye karar verdi. Muhafız Alayı ve onu izleyen Süvari alayları... kuzeye dönüp, Osmanlıların sol kanadına şiddetle saldırdı. Güçlü ve isabetli atışlarıyla Osmanlı mevzilerini çok kötü sarsan ve onların düzensiz bir şekilde kuzeye çekilmesine neden olan topçu bataryaları da bu saldırıya destek oldu. Böylece Osmanlı ordusunun sol kanadı yenilgiye uğratıldı. [Sadrazam] Reşit Paşa sol kanadın kargaşa içinde olduğunu ve bozguna uğradığını fark ettiğinde kuvvetlerini toplamaya ve savaşa devam etmeleri için askerlerini cesaretlendirmeye çabaladı. Bizzat kendisi oraya gitti ama askerlerine ulaşamadan siste yolunu kaybetti; Mısırlı askerlerce yakalandı... silahlarını aldılar ve esir edip Büyük Mehmed Ali'nin oğluna [İbrahim Paşa'ya] götürdüler. Ordunun merkezinin ve sol kanadının çöküşünden sonra komutayı devralan Osmanlı komutanı için gene de biraz umut vardı. Başarılı olmak için sağ kanadını kullanarak... Mısır ordusunun sol kanadını kuşatması gerektiğini görmüştü...Mısırlılar bu taarruza güçlü bir şekilde direndiler. [Osmanlı karşı taarruzunun başlamasının] hemen arkasından ikinci sıradaki bir topçu bataryası, ön sıradaki sol kanat bataryasına yardım etmek için harekete geçti. Merkez ve sol kanattaki birleşik topçu gücü, düşmana yoğun ateş açıp büyük zayiat verdi. Aynı anda [piyade] kuvvetleri, savaşın kaderinin esas olarak kendilerine bağlı olduğunu fark ederek, cesaretle saldırıya karşı durdular. Bu mücadele kırk beş dakika sürdü ve sadece Osmanlı karşı saldırısının geri püskürtülmesiyle değil, aynı zamanda yenilgisi ve düzensiz bir şekilde geri çekilmesiyle sonuçlandı.

Meşhur Mısırlı askerî tarihçi Abdel-Rahman Zeki, Konya savaşını işte böyle anlatıyor.[11] Savaş hakkındaki anlatısının neredeyse tamamının buraya alınmasının nedeni, önde gelen Avrupalı bir askerî tarihçi olan John Keegan'ın "savaş yazısı"[12] olarak tanımladığı savaşı ve seferleri yazma tarzının eksiksiz

11 Zekī, *el-Tārīh el-Ḥarbī*, s. 438-41.
12 Keegan, *Face of Battle*, s. 35-45.

bir örneği olmasıdır. Böylesi anlatımlar, savaşları genel olarak binlerce insanın savaş alanında makine düzeninde hareket ettiği düzenli ve intizamlı olaylar olarak resmeder. Özünde kanlı, gergin ve kaotik olmalarına karşın bu anlatımlarda savaşlar, her şeyin planlandığı gibi uygulandığı ve iyi bir plan yapan başarılı komutanın planını gerçekleştirdiği düzenli olaylara dönüşürler. Dolayısıyla da, karışıklık kaybeden tarafa ait bir olay haline gelir; ya talimsizlik ya da plandan sapmanın bir sonucudur. Bu nedenle, "savaştan kesitler" genellikle muzaffer tarafın bakış açısıyla kaleme alınır ve dolayısıyla da birliklerinin her zaman "saldırması", "şiddetli saldırılar yapması", "taarruzu dirayet ve cesaretle karşılaması" ve "top ateşlerinin güçlü ve isabetli olması" ama bu arada "düşmanın kötü bir şekilde sarsılması", "biçilmesi" ve "düzensiz bir şekilde geri çekilmesi" tesadüf değildir.

Şekil olarak, muharebelerin bu şekilde anlatılması, savaş haritalarının çiziminde kendini gösterir. Alaylar muntazam ve düzenli geometrik şekillerle temsil edilir: örneğin, süvari alayları dikdörtgenler, piyade alayları karelerle gösterilir; birliklerin hareketleri kesikli çizgilerle gösterilir; birliklerin yeni yerleri eski yeri gösteren harfe işaretler ekleyerek belirtilir, A, A" ve A"' gibi.[13] Muharebelerin böyle görselleştirilmeleri, sadece belli olayları on yıllarca veya asırlarca sonra anlatan bazı askerî tarihçilere özgü değildir; bu, aynı zamanda, aynı olayları anlatırken bizzat komutanlar tarafından da genellikle seçilen yöntemdir. Konya savaşından iki gün önce Mısır ve Türk öncü birlikleri arasında yaşanan küçük bir çatışmanın anlatımında, örneğin, Genel Kumandan Osman Nurettin Bey'in yardımcısı Kani Bey, bu basit prosedürü takip eder: Mısır kuvvetleri düzgün ve tertipli dikdörtgenler, kırmızı dikdörtgenler piyade, sarılar süvari olarak çizilir. Türk birlikleri herhangi bir düzen olmadan haritanın her tarafına yayılmış dikdörtgenlerle gösterilir.[14]

En önemlisi, "savaş yazıları", her zaman komutanın bakış açısından yazılır. İyi bir komutan, soyut kavramlarla düşünebilen, bireyleri değil birlikleri görebilen, gerçekten savaşan ve öldüren insanlara değil bayraklara ve flamalara dikkat edebilen ve muharebeden önce çok iyi incelediği haritayı o an önünde uzanan engebeli araziye uyarlayabilendir. Onun için askerler yoktur; gördüğü taburlar, alaylar ve bölüklerdir; savaş alanı dahilinde ve sınırlı bir sürede manevra yaptırdığı insan öbekleridir. Askerî tarihin bu klasik betimle-

13 Konya savaşını "açıklayan" benzer haritalar için bkz. Umur Tüsün, *el-Tārīh el-Ḥarbī li-ᶜAṣr Muḥammad ᶜAli el-Kebīr* (Büyük Mehmed Ali'nin Hükümdarlık Saltanatı'nın Askerî Tarihi), Dār al-Maᶜārif, Kahire, tarih yok (ama 1930'lar).

14 Şam 15/160. Haritada tarih yok ama bu küçük muharebe 26 Receb 1248/19 Aralık 1832 tarihinde olmuştur.

mesinde askerler emirleri "disiplinsiz kahramanlık patlamaları olmadan"[15] yerine getiren kişilerdir. Emirlere uyar, diğer askerlerle birlik içinde hareket eder ve onlarla beraber ilerleyip "düşman ile çarpışmaya girişir." Diğer bir ifade ile, "savaş yazıları" askeri, bir önceki bölümde gördüğümüz talim kılavuzunun askere alınan kişinin olmasını istediği asker gibi resmeder: içgüdüsel tepkilerinden arınmış, korku emaresi göstermeyen, acı duymayan, korkusuzca hareket eden biri; karaktersiz, makine benzeri, yabancılaşmış bir varlık.

Aynı şekilde kullanılan dil de düzenin, disiplinin ve aynılığın dilidir. Bu özellikle doğaları gereği olayları standartlaştırılmış, "tanımlanabilir" bir şekilde ve insan duygularına ve hislerine çok az yer bırakan "evrensel olarak anlaşılabilir bir kelime dağarcığıyla"[16] anlatma çabası içinde olan orduyu ilgilendiren belgeler söz konusu olduğunda böyledir. Olayı daha da karmaşık hale getiren, Mehmed Ali'nin ordusunda savaşanların ana kitlesini oluşturan binlerce Mısırlı fellâhın çoğunlukla okur yazar olmamaları ve bize Paşa'nın "yeni düzeni" hakkında neler hissettiklerini ve düşündüklerini söyleyen yazılı malzeme bırakmamalarıdır. Birçok durumda elimize geçen, subaylar tarafından savaşın nasıl yaşandığını anlatan belgelerdir: düzenli, tertipli ve kesin.

Ancak, askerlerin gerçekte de böyle savaştığı çok şüphelidir. Yukarıdaki Konya Savaşı tasviri gibi düzenli ve tertipli savaş anlatımları, birkaç adım ötesinde ölümü gören ve kendisine verilen emri yerine getirmek için genellikle arkadaşlarının ve de düşmanın ölü ve yaralı bedenlerinin üzerinden basıp geçmek zorunda kalarak dövüşen askere savaşın nasıl göründüğünü pek anlatmaz. Bazen savaşa ilişkin bir başka bakış; korku, kargaşa ve dehşet ile karakterize olan bir bakış, genellikle düzeni ve intizamı anlatma çabasında olan bazı resmi belgelerde bile ortaya çıkar. Konya Savaşı, örneğin, birçok belgede bu düzenli ve intizamlı yanıyla tasvir edilir: birliklerin dağılımı, komutanların adları, İbrahim'in adamlarına verdiği emirler ve "muzaffer ordumuzun kazandığı olağanüstü zafere"[17] ilişkin gerçek raporlar. Savaş "başarıyla" dövüşüldükten beş ay sonra, İstanbullu Ahmet Bey komutası altındaki ve 1. ve 3. Süvari Alaylarından müteşekkil 1. Süvari Tugayı'nın neden savaşa hiç katılmadığını araştırmak üzere bir askerî mahkeme toplanır. Bu bir tek belgeden çıkan görüntü, genel olarak anlatılanlardan çok farklıdır: "bize doğru düşman top ateşine başladığında atlarımız titriyordu", "düşman ate-

15 Keegan, *Face of Battle*, s. 38.
16 *A.g.e.*, s. 19.
17 S/57/1 numaralı belgenin 5. sayfasındaki, Kahire'deki posta bürosunun Suriye'deki ordudan gelen mektuplara verdiği ve bu raporları özetleyen başlıklara bakınız.

şinden kaçınmak için oradan çekilmek zorunda kaldık", "albay, sıra düzeni emrini borazancıya çaldırtmakta gecikti." Bu belge ve diğer ifadeler askerlerin "savaş yazısından" edinilen izlenimden tertip ve düzenden çok farklı bir durumda, korku, kargaşa, ıstırap içinde olduğunu göstermektedir. En önemlisi, askerî mahkemedeki ifadeler Tuğgeneral Ahmet Bey'in savaş sırasında her bir subayın yerini kesin bir şekilde belirten talim kılavuzu uyarınca olması gereken yerde bulunmadığını ortaya koyuyor.[18] Zeki, savaşa ilişkin anlatımında, bu oldukça şaşırtıcı yokluğu açıklama gayretiyle, tugayın siste yolunu kaybettiğini söyler.[19] Buna karşın, soruşturma sırasında, Ahmet Bey'in, muhtemelen savaşın sonucunu beklemek ve daha sonra kazananın yanında yer almak için, tüm tugayı ile birlikte savaş alanını terk ettiği ortaya çıkar. Bu suçlamalar karşısında, Ahmet Bey, kendisine yöneltilen iddiaları reddedip 1. Süvari Alayı'ndan Hüseyin Bey'i suçlar. Dahası, bazı askerlere ve tugayının astsubaylarına askerî mahkeme sırasında kendi lehine tanıklık yapmaları için rüşvet vermeye çalışır ve onlar kendisine ihanet edince de mahkeme heyetinin gözü önünde yüzlerine tükürür. Kendisine yöneltilen, savaş sırasında bulunması gereken yere ilişkin askerî kuralları ihlal etmek, mahkemeye yalan ifade vermek ve son olarak da erlerine ve astsubaylarına hakaret etmek suçlamalarının ispatlanması üzerine, "kendisinin yola gelmesi ve akranları için caydırıcı olması için", her ne kadar yine aynı belge askerî kanun uyarınca aslında idam edilmesi gerektiğini söylese de, bir alt rütbeye, yalnızca miralaylığa indirilir.[20]

Bu belge özellikle ilginçtir çünkü bize savaş sırasında ordunun idaresine ilişkin bir önceki bölümde ele alınan talim kılavuzları ve askerî kanunlardakinden oldukça farklı bir görüntü sunuyor. Bu iki görüntü arasındaki fark tesadüfi değildir: aslında belgelerin olanları farklı tasvir etmesinden kaynaklanmaktadır. Daha önce gördüğümüz gibi, talim kılavuzu, insanların ve teçhizatlarının, bedenlerinin, zihinlerinin tamamen manipüle edilmiş, denetim ve "kayıt" altına alınmış olarak gözüktüğü bir ideal durumu tarif eder. Öte yandan askerî mahkeme ise, suçluyu ve suçu belirleme çabası içinde, savaşı tatbikatlardan ayıran tüm kargaşası, düzensizliği ve paniği ile gerçekte nasıl yaşandığını tarif eder. Bir askerî mahkeme kaydını amacımız açısından ilginç

18 *Kanun-u Seferiye*'nin sonundaki savaş sırasındaki ve yürüyüş esnasındaki birliklerine göre üst rütbeli subayların pozisyonunu veren üç çizelgeye bakınız.

19 Zekī, *el-Tārīh el-Ḥarbī*, s. 440. Tusun savaşının bu aşamasına ilişkin haritada, savaş alanının kuzeybatısındaki bataklıkta kaybolan ve daha sonra piyade birliklerinin ardında esrarengiz bir şekilde ortaya çıkan taburu temsilen kesikli bir çizgi çizilmişti.

20 Şam 23/73, 2 Safer 1249/21 Haziran 1833.

Resim 5. "İbrahim Pacha, Général en Chef de l'armée égyptienne, 1840" (Mısır ordusunun başkumandanı İbrahim Paşa, 1840); Plattel tarafından yapılmış, Benis'in *Mission militaire*'inde yayınlanmıştır.

kılan nokta, askerlerin ve subayların ifadelerini kaydetmenin ve onların savaşı nasıl algılamış olabileceklerine ilişkin içten bir bakış sunmanın yanı sıra, bunu her zaman ne yapmaları gerektiği ile yaptıklarının farklılığını koyarak yapmasıdır. Bir askerî mahkeme, esas olarak, plandan sapmayı, talim kılavuzlarında ortaya konan düzenlemelerin ihlalini veya aykırılığı soruşturmak için kurulur. Yasa bu anlatılarda her zaman önemli bir yer tutar. Askerî mahkeme daima talim kılavuzlarının ve askerî yasaların gölgesindedir. Ancak bu yasa, hukuk uzmanları ve askerî planlamacılar tarafından düzgün bir şekilde algılanan değil subaylar tarafından anlaşılan ve askerler tarafından uygulanan yasadır. Bunun ötesinde, özellikle bu askerî mahkemeye ilişkin ilginç olan husus, sadece panik ve korku içindeki askerlerin bir betimlemesini değil aynı zamanda kritik bir savaşta, tüm küçük ayrıntıların mümkün olduğunca makine benzeri bir kesinlikle bir araya getirildiği düşünülen bir savaşta, üst düzey bir komutanın sergilediği acıklı performansı ortaya koymasıdır. Söz konusu tuğgeneralin aldığı oldukça hafif ceza da ayrıca ilginçtir.

Bu bölüm, başlangıç noktası olarak Mehmed Ali'nin ordusu gibi makine benzeri bir yapının performansında böyle beklenmedik anları ele alıyor. Orduyu karakterize eden düzenli görünümün ötesine geçmeyi ve nasıl olması gerektiğinin yerine, gerçekte nasıl olduğunu görmeyi amaçlıyor. Bu bölümün cevaplamaya çabaladığı asıl soru şudur: ordu günlük işleri ve işleyişini düzenleyen planlara ne kadar sadık kalmıştır. Bir önceki bölümde ele alınan talim kılavuzlarını, ceza yasalarını ve askerî yasaları kullanmak, Mehmed Ali'nin ordusunun *kurumsal* tarihini yazmak için iyi bir yol olabilir. Bunlar ayrıca bu yapıyı kuranların zihniyetinin, amaçlarının ve hedeflerinin tarihini yazmak için de yararlı olabilir. Buna karşın, bu kurumun gerçekte nasıl çalıştığına ve toplum tarafından nasıl karşılandığına ilişkin çok az şey verir. Ama buradaki amaç, bu planların ve programların bir anlam ifade etmediğini veya bunların ordunun performansına ilişkin çok basitleştirilmiş bir resim sunduğunu tartışmak değildir. Zira, bir önceki bölümde de söylendiği gibi, bu programlar ve planlar orada olanın programlanabilir olduğunu varsayar ve bundan dolayı da kendileriyle birlikte iktidarın etkileyici bir bileşenini taşırlar; sundukları resim basitliğine rağmen etkileyicidir, hatta basitliği *yüzünden* böyledir. Daha ziyade buradaki amaç, plan ve onun tatbiki arasındaki farkın doğasını açıklamak ve savaşa ilişkin subayların bakışı ile askerlerin gerçekte nasıl savaştıkları arasındaki farklılığı incelemektir.

Bununla birlikte bu bölümün ilgi alanı daha geniştir. Zeki'nin Konya Savaşı'nı anlattığı "savaş yazılarının" temsil ettiği tarzda Mısır'ın askerî ta-

rihyazımı, Paşa'nın hükümdarlığı sırasındaki –sadece askerî kariyeri ile ilgili değil– Mısır'ın genel tarihyazımında da yankısını (ki bu daha da güçlüdür) bulmaktadır. Paşa'nın, okur yazar olmasa da, sürekli mektuplar "yazdığının" (tam olarak söylemek gerekirse, onları yazıcılarına dikte ettirdiğinin), kararnameler yayınladığının, mülakatlar verdiğinin belirtilmesi gerekir; ki bu husus, çağdaşlarının gözünden kaçmaz; Avusturya temsilcisinin bir keresinde belirttiği gibi: "Sessiz durmak ve rol yapmak, Paşa'nın her zaman yapabildiği şeyler değil."[21] Sonuç olarak, tarihçilerin, Paşa'nın hükümdarlığının tarihini yazarken başvurdukları belgeler *kendi ağzından yazılan* bu sayısız mektup ve mülakattır. Sonuç şaşırtıcı değildir; yönetimi etkileyici, düzenli ve tertiplidir.[22] Hatalar düzeltilmiş, suçlar cezalandırılmış, düzensizlikler bir düzene sokulmuş ve usulsüzlükler ortadan kaldırılmıştır. Bu anlatımlara bakarak, Paşa'nın nasıl "zekâsını kullanarak... eğitimi yaymaya, endüstriyi kurmaya, idareyi geliştirmeye... ve modern bir ordu inşa etmeye muktedir olduğunu" görmek mümkündür.[23]

Askerî kurumu örnek olarak kullanan bu bölüm, yazılanların daha yakından, daha eleştirel bir okumasına ulaşmayı deneyecektir. Bölüm, Paşa'nın ne kadar "öngörülü" veya zamanının ne kadar ilerisinde olduğundan başlamaz. Yerine, Paşa'nın, genellikle etkileyici muntazam yönetmelikler yayınlasa da, kendi yayınladığı yasalardan sapmaya zorlayan ciddi zamansal ve mali sorunlarla yüz yüze olduğunu tartışacaktır. Dahası, Paşa'nın Kahire'deki sarayından verdiği "öngörülü" buyruk ile savaş alanındaki veya barakadaki asker arasında yüzlerce memur ve subay vardır. Mehmed Ali'ninki büyüklüğünde bir ordu, bakımı için devlete bağımlıdır ama aynı zamanda iaşesinin ve gerekli malzemelerin tedarikinin sürekliliği için yüzlerce bürokrata ve kâtibe de bağımlıdır. Bu insanlar genellikle homojen bir grup oluşturmaz ve iç çekişmeleri bazen Paşa'nın hiç öngöremediği bir şekilde askerleri etkiler. Paşa'ya bürokrasinin yürümesinde yardım eden sayısız bürokratının ve yardımcısının yazdıklarını nasıl okumalıyız: efendilerinin emirlerini gözü kapalı, çıkar gözetmeden ve severek yerine getirmek için gösterilen itaatkâr çabalar olarak mı; yoksa bazen de kendi çıkarlarıyla, aralarındaki iç kavgalar ve çekişmelerle ve hatta maaşlarını ödeyen kişinin ne istediğini pek anlamadan yapan yaverler gibi mi? Kısacası, bir önceki bölümde ele alınan talim kılavuzları ve as-

21 Sabry, *L'Empire égyptien*, s. 142'den alınmıştır.

22 Amīn Sāmī'nin *Takvīm el-Nīl*'i, Büyük Paşa hakkındaki böylesi yazıların en mükemmel örneğidir: Mehmed Ali'nin mektuplarından bir vekâyinâme.

23 *A.g.e.*, s. 566 ve devamı.

kerî yasalar tarafından tatbik edilen içsel iktidarı ve Paşa'nın yazdıklarının ve yönetmeliklerinin etkileyici doğasını beğenmekle birlikte, bu bölüm, bu belgeleri okuma neticesinde karşılaşılan görüntüyü daha az etkileyici ama muhtemelen daha çok şey anlatan belgelerle karşılaştırma ve iki resim arasındaki çelişkiyi anlama çabası içinde olacaktır.

PAŞA VE ORDU MERASİMİ

Ordu genelde, Mehmed Ali'nin iktidarını karakterize ettiği söylenen, çok etkileyici bir düzen ve disiplin görüntüsü arz eder. Makine gibi işleyen, disiplinli ve düzenli görüntüsü sezgi yoluyla veya daha yakından yapılan bir incelemeyle keşfedilmiş değildir; daha ziyade, onun özsel bir bileşenidir ve görünüşünün etkileyici ve karşı konulmaz olması özellikle amaçlanmıştır. Kelimenin gerçek anlamıyla görkemlidir. Mehmed Ali ve üst düzey komutanların eski ordulardan (Memlûk ordusundan) açıkça ayrılan yeni ordunun bu doğasının farkında olduğunu gösteren bazı kanıtlar vardır. 1824'te Banî Adî kampında toplanmış askerleri gördüğünde nasıl etkilendiğini zaten İkinci Bölüm'de görmüştük. Diğer bir dizi olayda ise, Paşa'nın izleyenleri, yani yabancı ziyaretçileri veya işgal edilmiş bir bölgenin yerel halkını etkilemek için orduyu kullandığını görüyoruz. Örneğin 1827'de, Girit valisi Süleyman Paşa'nın ziyaretinde, Harp Dairesi'ne ziyaretçinin izlemesi için en iyi subaylardan 200 tanesini seçip merasim üniformalarıyla *(kisvet-i divaniye)* küçük bir gösteri tertip etmesi emredilir.[24] Akkâ'nın Mayıs 1832'deki düşüşünden kısa bir süre sonra, kale Mısır'dan yeni gelmiş bir İngiliz subayı tarafından ziyaret edilir. Etkilemek için kaledeki tüm askerlere ve subaylara yeni üniformalarını giymeleri ve "mükemmel bir düzen içinde olmaları"[25] emredilir. Muzaffer bir şekilde Suriye'deki şehirlere girerken, askerlere özel üniformalarını giymeleri ve ahalinin görmesi için şehrin içinde düzenli bir şekilde yürümeleri emredilir.[26] (Bir teğmen merasim üniformasını giymeyi reddedince, üç gün "hafif hapis cezasına" çarptırılır.)[27]

Ancak, düzen ve disiplin görüntüsünün ardında tamamen farklı bir resim vardır. Görkemin ardında, Paşa'nın yeni ordusunu kurarken karşılaştığı

24 S/1/48/3/110, 13 Şaban 1242/12 Mart 1827; S/1/48/3/113, 15 Şaban 1242/14 Mart 1827.

25 Şam 8/196, 30 Muharrem 1248/29 Haziran 1832. Kaleye yaptığı ziyarete ilişkin detaylı bir açıklama Şam 9/5 1 Safer 1248/30 Haziran 1832'de yer almaktadır.

26 Ordunun Yafa'ya girişi için bkz. Şam 1/27, 15 Cemaziyülahir 1247/21 Kasım 1831 günü cereyan eden olaylar; ordunun Adana'ya girişi için bkz. Şam 11/24 ve Şam 11/25 -ikisi de 3 Rebiülahir 1248/30 Ağustos 1832 tarihlidir.

27 Şam 11/49, 6 Rebiülahir 1248/3 Eylül 1832.

sorunlar yatmaktadır; sahtekâr memurlar, güçlerini kötüye kullanan subaylar, sadece Paşa'yı teskin etmeye çalışan ehliyetsiz bürokratlar ve hatta bazen çelişkili ve tutarsız emirler veren Paşa'nın bizzat kendisi.

Bu düzen görüntüsünün ardında yatan sorunların iyi bir örneği, Paşa ve askerî yetkilileri tarafından oluşturulan kurallara karşı hile yapan subaylardır. Ordunun ilk yıllarında, Mehmed Ali'nin tüm subaylarının okuma yazma öğrenmesini bekleyecek vakti yoktur. İbrahim Paşa'ya bir mektup yazıp ona "her ne kadar Avrupalı ordular okuma yazma bilen subaylara sahip olsalar da, yeni alaylarımızı kurarken biz bunu sağlayamayız."[28] Sonunda, okur yazarlık ve (yeterince) iyi bir el yazısı terfi için bir koşul haline gelir[29] ve tüm adayların gerçekten okur yazar olup olmadığından emin olabilmesi için Paşa'ya el yazılarının bir örneğini sunmalarına karar verilir.[30]

Bir anlamda iyi bir el yazısının okuma yazma bilmekten daha fazla bir şeyin işareti olduğu iddia edilebilir: mesela bu, "beden eğitimi gibidir, sert kuralları, ayaktan işaret parmağına tüm vücutta etkili olan bir bütün rutini varsayar."[31] Bu açıdan iyi bir el yazısı, Paşa'nın ilgilendiği görüntülerden bir diğeridir; ufak bir gösteri, muhtemelen, disiplinin bir işareti ve iyi bir eğitimin sonucu olduğu düşünülen bir gösteri. Böyle olsa bile, bu "sınav" için oturduklarında, adaylardan birçoğu terfi için gerekli şartın çevresinden dolanmanın kolay yollarını bulur. İşe alınmada belirleyici olanın el yazıları olduğunu bildiklerinden, "dikte ve kompozisyon" gibi yapmaları gereken diğer görevleri bir kenara bırakıp, verilen metinlerden tek birini sürekli çalışıp bunu bir model olarak kullanırlar. Paşa öğrencilerin bu hilesini duyunca, Harp Dairesi başkanına, öğrencilere, kendisine daha önce gönderilen el yazısı örneklerini sakladığını bildirmesini söyleyen bir mektup yazar. Kampa gidince de, ani bir sınav yapacağını ve daha sonra eski el yazısı örnekleriyle sınavdakileri karşılaştıracağını ve "yukarıda belirtilen şekilde kopya çektiği ortaya çıkanlarla uygun bir şekilde ilgilenileceğini" söyler.[32]

28 S/1/48/1/61, 28 Safer 1239/4 Kasım 1823.

29 Okuma yazma bilmenin sivil bir atama koşulu olmasına ilişkin bkz. Sāmī, der., *Taqwīm al-Nīl*, c. II, s. 427, el Meclis'ül Umumi'nin atanmasına ilişkin 30 Cemaziyülevvel 1250/4 Ekim 1834 tarihli mektup.

30 Bu mektuplardan bazıları elimize ulaşmıştır; örneğin bkz. S/148/1/362 ve 363, -ikisi de 18 Zilkade 1239/16 Temmuz 1824; Safer/1/48/1/440, 8 Cemaziyülevvel 1240/30 Aralık 1824'te Paşa Hüseyin Efendi'nin terfisini onaylamıştır, çünkü iyi bir el yazısı vardır (yazısı hoş), Safer/1/48/2/384, 4 Zilhice 1241/10 Temmuz 1826'da; Şam 10/251, 29 Rebiülevvel 1248/27 Ağustos 1832'de.

31 Foucault, *Discipline and Punish*, s. 152.

32 S/1/48/3/25, 4 Rebiülevvel 1242/6 Ekim 1826. Paşa'nın kendisinin okuma yazma bilmemesi ilginç bir noktadır.

Paşa'nın yeni kurumlarının istediği gibi işlediğinden emin olmasının ne kadar zor olduğunu gösteren bir diğer örnek de, posta sisteminin çalışmasıdır. Mısır'da bulunan Paşa'nın Suriye'deki ordusundan haberdar olabilmesi için İbrahim Paşa, babasını ordu ile sürekli irtibat halinde tutacak bir posta sistemi kurar. İbrahim Suriye'deki ordu karargâhı ile Kahire arasındaki mesafeyi on iki eşit parçaya böler; her birinin sonuna bir posta istasyonu kurulur. Bu istasyonların her birine bir posta memuru atanır ve istasyonlar arasında mektup taşıyan postacıların zamanında gelip gelmediğini denetlemeleri için onlara gümüş bir saat verilir. Buna karşın, yeni düzenin hayata geçirilmesi sırasında, bu yeni postanelere atanacak olan memurların okuma yazma bilmesi gerekmesine rağmen, buralara yerleştirecek kadar okur yazar memurun olmadığı ortaya çıkar. Zamandan kazanmak için, bazı memurların seçilip, postacıların zamanında gelip gelmediklerini denetleyebilmeleri için onlara birden on ikiye kadar sayıların öğretilmesine karar verilir.[33] Sadece birden on ikiye sayıları bilen okur yazar olmayan bir memurun gümüş veya değil bir saate bakabilmesi ve postanın dakikliği hakkında bir rapor yazabilmesi şüphelidir. Teoride görünen zamanı dakika ve saniye cinsinden ölçmek ve mekânı eşit ve standart uzaklıklara bölmek, zaman ve mekânı ele almanın modern bir yolu olsa da, ciddi sorunlar yüzünden uygulama sırasında bundan taviz verilmek zorunda kalınır. Ancak, Suriye seferinin zamanını belirlerken Mehmed Ali, postacılarının matematikte uzmanlaşıp uzmanlaşmadığından emin olmaktan daha ciddi düşünceler içindedir.

Paşa'yı ordusunu kurarken kullandığı orijinal modellerden sapmaya zorlayan, genellikle kısıtlı zaman engeliydi. Suriye savaşı patladığında, örneğin, İbrahim, "Mora'dayken çektiğim cephane sıkıntısını yeniden çekmemek için" derhal cephane ve mühimmat göndermesi için Paşa'ya sürekli baskı yapar. Babası ona taleplerini karşılamak için elinden gelen her şeyi yaptığı cevabını verir. İbrahim ise buna yanıt olarak, İskenderiye'de cephaneliğin başındaki Mühendis Cerisy'nin, işleri "Fransız usulü" halletmekte ısrar ettiğinden, gemileri hazırlamak ve Suriye'ye göndermek konusunda çok ağır davrandığını söyler ve gemileri hazırlama işini Hacı Ömer'e vermeyi teklif eder.

> çünkü işlerimizi Fransız usulünce düzenleyecek zamanımız yok. Şu anda ihtiyaç duyduğumuz, toplar ve diğer malzemelerle dolu olacak şekilde gemi-

33 Sāmī, der., *Takvīm el-Nīl*, c. II, s. 386-7, 5 Şaban 1247/9 Ocak 1832 tarihli mektup. Posta sisteminin kuruluşuna ilişkin diğer bir bilgi için bkz. Katkhoda 1/66, 10 Cemaziyülevvel 1239/10 Ocak 1824; Divan-ı Hidiv 2/112, 6 Cemaziyülahir 1248/31 Ekim 1832; Şam 18/203, 27 Ramazan 1248/19 Şubat 1833.

> lerimizi hazır etmek. Buradaki işimizi bitirdiğimizde ve Majesteleri bu bölgelerin [tartışmasız] efendisi olduğunda, ancak o zaman gemilerimizi Fransız ve İngiliz usulünde hazır edebiliriz. Ancak o zaman bunu yapacak uygun zamanımız olacak.[34]

Mehmed Ali'nin böylesi bir mantık ile herhangi bir sorunu yoktur ve örnek aldığı şeyleri uygulamaya istekli olduğu kadar üstesinden gelmesi gereken pratik sorunların da farkındadır. Benzer şekilde, yeni ordusunu etkileyici ve görkemli buluyor olsa da, ne görünür düzene bağlı kalır ne de onun görüntüsünden aldanır. Örneğin, 1824'te yeni kurulmuş ordusunun içinde ciddi kaynaşmalar olduğunu fark ettiğinde, böylesi endişe verici bir durumla kararlı bir şekilde baş etmek için ciddi önlemler alması gerektiğini biliyordur. Bunu yaparak düzenli gösterilerin sahip olduğu etkiyi anladığını ama aynı zamanda da bunları bildiren düzen fikrine ve yine bunlarla ilintili "sinik", yaygın iktidar (Foucault'nun kullandığı anlamda) ilkesine bağlı olmadığını gösterir. Zira daha sonra söz konusu alayın (Sudan'a gitmekte olan 1. Alay) bir sıra halinde dizilmesini ve her on askerden birinin sıranın önüne çıkmasını emreder. Bu şekilde seçilen askerler, yeni bir sıra oluşturacak ve "diğerlerine örnek olmaları için"[35] meslektaşlarının önünde vurulacaktır. Bunu yasanın adil ve önceden kestirilebilir bir tatbiki olarak tarif etmek zor olsa da, olayın endişe verici doğasından dolayı, anlaşılabilir bir durumdur. Takip eden yıl, Sudan'da konuşlanmış aynı birlikler içinde yine bir kaynaşma patlak verdiğinde, bu sefer "düzeni" kendine dert etmez. Onlara, "din kardeşleri" Mora'daki Rum isyancılarla savaşırken, başkaları Asir'deki Vahabi asileri bastırmakla meşgulken, yeni komutanları Maho Bey ile yürüme emrine itaat etmediklerini söyler ve köpek gibi boğazlayıp cesetlerini çöle atarak onları en sert şekilde cezalandıracağına Tanrı üzerine yemin eder.[36]

Paşa pratik bir adamdır ve bunun gibi durumlarla karşılaştığında, genellikle, diğer zamanlarda vurguladığı ve onlardan sapan herkesi cezalandırdığı ilkelerin bazılarını çiğner. Memurları arasındaki yolsuzluklara karşı takındığı sert tutumu bile gerekli olduğunda yumuşatır. Örneğin bir keresinde 19. Piyade Alayı'ndaki Fransız danışmanın 30 *erdeb* (yaklaşık 9 kileye eşit bir Arap ölçü birimi) arpa çaldığı bildirilir. Paşa Harp Dairesi başkanına maaşı verildikten sonra danışmanın hükümet hizmetinden atılması gerektiğini yazar.

34 Şam 3/126, 21 Şaban 1247/25 Ocak 1832.
35 S/1/48/1/273, 15 Ramazan 1239/13 Mayıs 1824.
36 S/1/48/2/108, 9 Muharrem 1241/29 Ağustos 1825. Maho Bey bir önceki Mayıs'ta Sudan Valisi olarak atanmıştı.

Bununla birlikte, işinde uzman olduğundan ve hizmetine ihtiyaç duyulduğundan, [şunu ekler]: "olayı unutmalıyız, onun üstünü örtmeliyiz *(mektum kalması matlubumdur)*."[37] Başka bir davada, 2 Ağustos 1832 tarihinde, o sıralar Suriye'de çarpışmakta olan 7. ve 8. Piyade Alayı'ndan iki subayı yargılamak üzere askerî mahkeme toplanır. Birinci dava, çarpışma sırasında alayından kaçan Mehmed Efendi adlı 8. Alay'dan bir yaver binbaşı hakkındadır. Her ne kadar kanun böylesi bir durumda suçlunun idam edilmesini öngörse de, divan-ı harp Mehmed Efendi'yi ömür boyu Liman'da hapse mahkûm eder. İkinci dava da üçüncü kez firar eden 7. Alay'dan asteğmen Raşid Ağa adlı bir başka subayla ilgilidir. Askerî mahkeme, yasanın öngördüğü asıl cezayı (idam) kamçılanma ve üç ay hapis ile değiştirir. Yasanın tatbikindeki tutarsızlığı görünce, zira aynı suçla (firar) ilgili iki davada aynı gün iki farklı karar çıkmıştır. Mehmed Ali, Harp Dairesi Başkanı Mehmed Bey'e sert bir üslupla bir mektup yazar ve askerî mahkeme üyelerinin yasada yazılanlara uymasını emreder. Ancak aynı zamanda, yasanın idam edilmelerini gerektirdiğini kabul etse de, iki subayın da ömür boyu Liman'da hapsedilmesi gerektiğini söyler.[38] Ölü bir adamın Paşa'ya hiçbir faydası dokunamaz; buna karşın, eğitimine Paşa'nın epeyce para harcadığı bir subayın, Liman'da ömür boyu ağır çalışmaya mahkûm edilmesinin en azından üretken ağır emek biçiminde bir değeri olabilir.

Mali kısıtlamalar da, aşağıda Okullar Dairesi Birinci Müdürü Muhtar Bey ile ilgili davada olduğu gibi, yasanın göz ardı edilmesinin arkasında yatan bir neden olarak görülebilir. Dava, okulun Müdürü Rifaa el-Tahtavî'ye sözle hakaret etmeye ve vurmaya cüret eden tercüme okulundan Yüzbaşı Abdullah[39] adlı bir öğrencinin karıştığı ciddi bir hadise ile ilgilidir. Davanın ciddiyetine binaen, özel bir konsey toplanır ve uzun tartışmaların sonrasında öğrencinin yüzbaşılıktan asteğmenliğe iki rütbe indirilmek suretiyle cezalandırılmasına hükmeder. Mehmed Ali davadan haberdar edilince, Paşa, el-Tahtavî ve sıradan bir subayın karıştığı davada neden yasada yazılanın (yasa böylesi davalarda suçlunun beş yıl hapse mahkûm edilmesini öngörmekteydi) tatbik edilmediğini merak eder.[40] Bunun üzerine Muhtar Bey, yasada yazanın uygulanmama nedeninin, Abdullah Efendi'nin Fransa'ya gönderilmiş olması ve bunun hükümet için ciddi bir harcama demek olduğundan, onu okuldan atmanın çok akıllıca bir şey olmayacağını düşündüğünü söyler. Bu yanıttan

37 S/1/48/4/71, 10 Receb 1248/3 Aralık 1833. Mehmed Ali'nin zamanındaki *erdeb*, beş ile sekiz İngiliz kilesine denkti; Rivlin, *Agricultural Policy*, s. 361.

38 Evamir'ül-Cihadiyye, 1/39, 11 Rebiülevvel 1248/8 Ağustos 1832.

39 Tüm öğrencilerin askerî rütbesi vardı; bkz. Abdülkerim, *Tarik el Ta'lim*, s. 76.

40 Madaris, 1/102, 12 Rebiülahir 1254/5 Temmuz 1838.

hoşnut kalmayan Mehmed Ali Paşa, söz konusu öğrencinin üç yüz kere kırbaçlanmasını ve okuldan atılmasını emreder. Bu sert uygulamayı, Rifaa Bey'in yüzbaşı rütbesinde birçok öğrenci yetiştirmiş olduğunu ve aslında onu memnun etmenin, bir öğrenci için harcanan parayı düşünmekten daha kazançlı olduğunu söyleyerek açıklar.[41]

Zamansal ve mali kısıtlamaların, kullanabileceği çok kısıtlı bir uzman grubuna sahip olmasının ve belli bazı ciddi durumlardan kaçınmak için bazen hukuku ihlal etmek zorunda kalmasının yanı sıra, kendisi ve ailesinin çevresinde bir elit yaratmanın zorunluluğu ile karşı karşıyaydı. Bu karşılıklı bağımlılık, Paşa'nın bazen hak etmeyenlere ayrıcalıklar bahşetmesini bazen de elit üyeler tarafından yapılan hataları göz ardı etmesini gerektiriyordu. Yönetimini güçlendirmeye ve bir hanedan kurmaya çalışırken, Mehmed Ali, kartlarını dikkatlice oynamak ve yasa yazanlara bağlı kalmak adına maiyetinden bazı kişilerle gereksiz yere zıtlaşmamak zorundaydı. Örneğin yüzbaşı yapılan ama "ihmalkâr ve gevşek davranışları" yüzünden atılan Ali Bey davasında olduğu gibi. Ali Bey, Paşa'dan orduya yeniden atanmasını talep eder; Mehmed Ali bu talebini Harp Dairesi'nde çalışan ve "köklü bir ailenin üyesi olan Maraşlı Ali Bey'in yeğeni olduğu"[42] için kabul eder. Yakup Efendi adlı bir yüzbaşıya, Paşa'nın Kıbrıs'taki ordusuna katılması emredilir. Önce Kahire'ye gitmek için kırk beş günlük izin alır. Ama şehirde üç ay daha kalır. Dava Paşa'nın önüne geldiğinde, Kıbrıs Valisi İbrahim Efendi'ye "bu kişi Kahire'de 'sadece' dört buçuk ay kaldığından davanın düşürülmesi gerekir, diğer taraftan, eğer bundan daha uzun kalmış olsaydı cezalandırılması gerekirdi" der. Subayın tam adı Arnavut Yakup'tur; bu istisnaya, söz konusu kişinin Paşa gibi, Arnavut kökenli olması sebep olmuş olabilir.[43] Başka bir davada, tuğgeneral Ömer Bey kendisine bağlı alayları teftiş eder ve o anda Rosetta'da bulunan Albay Selim'in alayında "askerlerin sağlık koşulları ve talimleri ile ilgili ciddi ihlallerin" olduğunu bulur. Selim Bey'in yargılandığı davada, Albay ihmalkârlıktan suçlu bulunur ve on beş gün hapse mahkûm edilir. Ceza daha sonra beş güne indirilir. Mehmed Ali, suçun ciddiyeti de göz önüne alındığında, Selim Bey'e şaşırtıcı derece yumuşak bir mektup yazar ve ona cezaya razı gelmesini çünkü çok daha sert olabileceğini söyler ve bir dahaki sefere müdahale etmeyeceği hususunda onu uyarır.[44] Tüm

41 Madaris 1/105, 21 Rebiülahir 1254/14 Temmuz 1838.
42 S/1/48/4/623, 23 Cemaziyülevvel 1250/30 Temmuz 1834.
43 S/1/48/3/62, 12 Cemaziyülahir 1242/12 Ocak 1827.
44 S/1/48/4/651, 20 Cemaziyülahir 1250/24 Ekim 1834.

olay, askerî disiplini uygulama çabasından ziyade, bir çocuğun azarlanmasına benzemektedir.

Yasanın ve cezaların gerçekte nasıl tatbik edildiğini gösteren davalara bakıp bir önceki bölümde ortaya konan mantıki, tutarlı ve öngörülebilir yasa tasvirine karşı çıkmanın gereği yoktur. Paşa'nın hoşlandığı diğer gösteriler gibi, kanunlar, askerî mahkemeler ve öngörülebilir cezalar da, topluma düzen ve disiplin empoze etmenin yeni yolunun bir parçasını teşkil etmekteydi. Paşa'nın modern düzen ve disiplin yöntemlerinin en iyi askeriyede denenebileceğine inandığı görülmekle birlikte, pratik bir adam olarak aynı zamanda kısıtlı kaynakları yüzünden bu yeni toplumu düzene sokan ve onu örgütleyen yeni tekniklerin ancak bir model teşkil ettiğini ve gerektiğinde ihlal edilebilir, hatta, ihlal edilmesi gereken modeller olarak işlev görebileceğinin de farkındaydı.

İBRAHİM PAŞA VE SUBAYLARI

Paşa'nın ordusunu kurarken karşılaştığı sorunlardan biri de, iyi eğitimli ve güvenilir subay sınıfının nasıl yaratılacağıydı; denebilir ki muharebede etkili bir şekilde askerlerine kumanda edecek ve aynı zamanda Paşa'ya saygı duyacak ona sadık böylesi bir insan topluluğu yaratırken karşılaştığı sorunlar, en az köylüleri askere alırken karşılaştığı sorunlar kadar ciddiydi. Hatta daha geniş bir çerçevede, sadık ve güvenilir subaylardan oluşan böylesi bir topluluğu yaratmayı başardığı da söylenebilir. Bununla beraber, sadakate verdiği aşırı öncelikten dolayı, bu subaylar genellikle yetersiz ve birçoğu da kötüydü. Dahası, subayların çoğu etnik kökenleri yüzünden, kumanda ettikleri askerlerden çok farklı ve uzaktı.

Subay sınıfının kıdemli kesimini meydana getiren kişiler üç ana gruptan oluşmaktaydı. Subay sınıfının çekirdeğini oluşturanlar ve en önemli mevkilerde bulunanlar Paşa ile kan bağı olanlar, hısımları ve azat ettiği kendi köleleriydi. Herhangi bir anda orduda üst mevkilerin bileşimine şöyle bir bakmak bile, Mehmed Ali'nin ordusunun bu özelliğini, bir "aile ordusu" olduğunu ortaya koyacaktır.[45] Mora Savaşı sırasında örneğin, Mısır donanmasının komutanı Muharrem Bey, Paşa'nın damadıdır. Daha sonra, dördüncü oğlu Mehmed Sait Paşa donanmanın başına getirilir. Suriye'yi işgal eden orduya oğlu İbrahim Paşa komuta eder; piyade kuvvetlerinin komutanı, daha önce Yemen valiliğinde bulunmuş olan Yeğen İbrahim Paşa; süvari kuvvetlerinin

45 Genel olarak Mehmed Ali'nin yönetiminin "ailevi" niteliği için bkz. Hunter, *Egypt*, s. 22-7.

komutanı ise torunu Abbas Paşa'dır. Suriye'nin ele geçirilmesinden sonra, bir diğer yeğeni Mahmut Şerif Paşa oraya vali olarak atanır. Suriye savaşının başlamasından on dört ay sonra, Mehmed Ali Harp Dairesi'nin başkanını değiştirmeye karar verir. Yeni nazır Hicaz'ın askerî komutanı Yeğen Ahmet Paşa'dır ve seçilmesinin asıl nedeni Paşa'nın bir başka yeğeni olmasıdır.

Ordunun bu özgün yapısı, Paşa'ya doğası gereği onunla birlikte yükselecek veya düşecek kendisine bağlı subaylardan oluşan bir çekirdek yaratmasına olanak sağlamış gibi görülebilir. Çekirdeği oluşturan subayları bir arada tutabilmek için Paşa kendi şahsi kölelerini ordudaki üst kademelere atar; ki bunlar, subay sınıfının ikinci kısmını teşkil eder. Süleyman Paşa'nın Assuan'daki okulda 1820-1823 arasında eğittiği kölelerdir. Bu Memlûklarla ilgili sorun, Paşa'ya karşı sadakatlerindeki eksiklik değil ama yetersiz eğitimleriydi. Bu Memlûk kadroların eğitimi için 1825 gibi erken bir tarihte bir personel okulu kurulmuş ve bu okul Paşa'nın eğitim kurumlarının en iyilerinden biri olarak ün salmış olsa bile,[46] o da diğer okullarla aynı sorunları paylaşıyordu; öğrenciler buraya hazırlık okullarındaki eğitimlerini tamamlamadan kaydediliyorlar ve buradaki eğitimlerini de tamamlamadan ayrılıyorlardı.[47] Yeni subayların bu düşük yeterlilik düzeyi Suriye seferinde kendini açıkça gösterir. İbrahim'in sürekli babasına yakındığı konulardan biri askerleri "olağanüstü bir cesaret ve yüreklilik"[48] gösterirken aynı şeyin subaylar için söylenememesidir. Akkâ kuşatması uzayıp şehir umulanın aksine kısa sürede düşmeyince, Mehmed Ali, İbrahim'e zaman kaybetmemek ve Osmanlılar kuvvet toplamadan onlarla savaşa devam edebilmek için kuşatma altındakilere para teklif etmesini öneren bir mektup yazar. İbrahim, şehirlerin parayla alınabildiğini de yeni öğrendiğini, teslim olana kadar orayı moloz yığınına çevireceğini söyleyerek yanıtlar.[49] Yüz yüze geldiği esas sorunun para veya asker değil ama eğitimli subay eksikliği olduğunda ısrar eder. Kuşatmanın uzamasına ilişkin verdiği neden budur.[50] En nihayetinde şehir düştüğünde, İbrahim şehre saldıran askerlerin cesareti ve yiğitliğine hayran kalmıştır ve onların dengi başka asker görmediğini söyler. Subayları için ise böylesi övücü sözler sarf etmez.[51]

46 St. John, *Egypt*, c. II, s. 399; Heyworth, Dunne, *Education*, s. 119.
47 Abdülkerim, *Tarik el Ta'lim*, s. 628-9. Ayrıca Şükri'nin okul hakkındaki olumsuz değerlendirmeleri için bkz. Şükri, "Ba'tha ᶜaskariyya Bülüniyya", s. 30.
48 Şam 2/64, 10 Receb 1247/15 Aralık 1831.
49 Şam 2/41, 3 Receb 1247/8 Aralık 1831.
50 Şam 5/142, 23 Şevval 1247/26 Mart 1832.
51 Şam 7/3, 1 Muharrem 1248, 31 Mayıs 1832. O dönemdeki gözlemciler ayrıca "subayların Mısır ordusunun en kötü kısmını teşkil ettiği" yorumu yapmaktadır; Scott, *Rambles in Egypt*, c. II, s. 227.

Subay sınıfının bileşimine ilişkin sorunlar üçüncü bileşeni eklediğimizde daha da belirginleşecektir. Paşa'nın 1820'lerin sonunda Avrupa'ya gönderdiği ve 1830'ların ortalarında ordu ve bürokrasinin üst mevkilerine atanmak için geri dönen öğrencilere ek olarak, bu grup [subay sınıfı] aynı zamanda Osmanlı dünyasının dört bir köşesinden insanları, Arnavut, Çerkes, Gürcü, Moralı, Anadolulu ve İstanbulluları da içermekteydi. Bu kişiler iş bulmak için Mısır'a aileleri ile gelmişler, Paşa'nın sivil bürokrasisinde, ordusunda ve donanmasında hizmet etmeye başlamışlar ve adım adım Mehmed Ali ve ailesi etrafında şekillenen yeni elitin bir üyesi olmuşlardı.[52] Fakat yeni mevkilerinde çok mutlu olsalar da, Paşa'yı ve ailesinin fertlerini memnun etmek dışında hiçbir ortak noktaları olmayan subay ve memurlarla sık sık çatışmaktaydılar. Muharebenin ortasında subaylar yaklaşmakta olan tehlikeyi önemsememelerini söyleyerek askerlerine cesaret verir ve Kahire'de Paşa'ya iletileceğini çok iyi bildikleri şu satırları kaleme alırlar: "Ruhlarımızı efendimiz için feda etmekten başka hangi amaç için buraya geldiğimizi düşünüyorsunuz."[53]

Mehmed Ali'nin ordusunun subaylarını böyle garip bileşenli üyeler oluşturuyordu; *esprit de corps* (birlik ruhu) yaratmadaki başarısızlıkları sadece İbrahim Paşa'nın güçlü ve kararlı liderliği ile dengelenmekteydi. Çıkar peşinde koşan ve hantal kişiler olduklarının farkındaydı ve sürekli Kahire'deki babasına yakınıyordu. Babasının baş muavini Sami Bey'e yazdığı sert bir mektupta, 9. Süvari Alayı'ndaki subayları "ayyaşlık ve çapkınlıktan başka bir şey bilmeyen kanı bozuk Türkler" olarak betimler. Hepsinden kurtulmayı ve yerlerine yerlileri almayı önerir.[54] Bazen kişisel ve profesyonel olmayan rekabetler açık bir çatışmaya dönüşüyor ve İbrahim durumu düzeltmek için acele ediyordu. Suriye seferinin hemen başında ve ordunun Salihiye'den ayrılmasının hemen sonrasında, örneğin, 3. Süvari Alayı'nın albayı Salih Bey ile bir piyade alayına komuta eden Süleyman Bey (yani, Albay Seves, henüz Paşa rütbesini almamıştır) arasında büyük bir kavga patlak verir. Kavga, görünüşe göre, ordunun ve ekipmanın naklinin güvence altına alınması yüzünden

52 Hunter, *Egypt*, s. 22-7; el-Seyyid Marsot, *Egypt*, s. 75-99.

53 Bu kişi, Akkâ kuşatması sırasında kaleden çıkan Abdullah Paşa'nın adamlarına karşı ufak çaplı bir saldırı için cesaretlendiren 8. Piyade alayından yarbay Mehmed Ağa idi; Şam 2/64, 12 Receb 1247/17 Aralık 1831. Ayrıca Osman Nurettin'in "Vali'nin arzularını yerine getirmek için gece gündüz elimizden gelenin en iyisini yapıyoruz" dediği mektubu; Şam 1/35, 24 Cemaziyülahir 1247/30 Kasım 1831.

54 Şam 31/79, 4 Safer 1251/1 Haziran 1835. Öyle görünüyor ki, "yerliler" ile Suriyeliler kast edilmektedir zira bu mektubu Suriye'den yazmaktadır ve oradan toplayıp eğitebileceği kişilere atıf yapmaktadır.

çıkmıştır: Bedevilerden deve mi kiralanacak yoksa sadece hükümetin develerine mi güvenilecektir?[55] Nedeni ne olursa olsun, tartışma oldukça ciddidir ve haberleri Kahire'deki Mehmed Ali'ye ulaşır; o da İbrahim'e olayı derhal araştırmasını isteyen bir mektup yazar. İbrahim, Salih Bey'i o kadar ağır bir şekilde azarlar ki, babasına ancak bir askerî mahkemenin bu kadar sert olabileceğini söyler. Bu kadar ileri gitmesinin nedeninin Salih Bey'in kalın kafalılığı ve inatçılığı olduğunu açıklar. İbrahim, Süleyman Bey hakkında da pek iyi sözler sarf etmez. Fransız kökenli olduğundan onun kaba ve çabuk öfkelenen biri olduğunu söyler.[56]

Daha sonra ve Suriye savaşı sırasında İbrahim, Süleyman Paşa ile oldukça düzgün işleyen bir ilişki geliştirir. Bununla beraber, genel olarak subaylarının askerleri kadar güvenilir olmadığının ve tüm subay sınıfının kaynaşması için bizzat varlığının hayati bir öneme sahip olduğunun farkındadır. Bundan dolayı da, otoritesine meydan okuyan her girişimle yakından ilgilenir, ordu içinde, özellikle de üst rütbeli subaylar arasında otoritesini vurgularken ne kadar dikkatli olduğu şöyle bir örnekle gösterilebilir: Suriye Savaşı'nın en sıcak anında ve Şam'ın ele geçirilmesinden sonra, İbrahim Paşa, Mirliva İstanbullu Ahmet Paşa'ya Şam'dan Trablusşam'a yürümesi ve bir sonraki emre kadar orada kalmasını emreder. Buna karşın Ahmet Bey bu emre itaat etmez ve İbrahim Paşa'nın kampına doğru yürüyüşe geçer. İbrahim bunu duyunca orduda "beyler ve prensler yoktur ve ayağı kayan her kim olursa olsun davasının görülmesi için" derhal mahkeme kurulmasını emreder. İbrahim, Abbas Paşa'ya askerî mahkemeyi derhal toplamasını ve altı tuğgeneralden, dört albaydan ve bir yarbaydan oluşan mahkemeye yeğeninin başkanlık etmesini sağlamasını isteyen bir mektup yazar. Askerî mahkeme Ahmet Bey'i savaş esnasında askerî yasaları ihlal etmekten suçlu bulur ve onu İskenderiye'deki Liman'da beş ay hapse mahkûm eder. Bununla beraber, ordunun böylesi kıdemli bir subaya duyduğu gereksinim ve "şartların hassaslığı" sayesinde, İbrahim Paşa cezayı otuz bir güne indirir. Bir müddet sonra neden böylesi bir sert ceza verildiği ortaya çıkar: Ahmet Bey günlük raporlarını, İbrahim Paşa yerine, önce doğrudan Mısır'daki Harp Dairesi'ne gönderme cüretini göstermiştir ve İbrahim Paşa'nın otoritesini görmezden gelen bir görüntü sergilemektedir. İbrahim Paşa'nın subayı aşağılamasına yol açan şey aslında, emirlere itaat etmemek değil, Paşa'ya "Serasker değilmiş gibi" davranmasıdır.[57]

55 Bu tartışmanın ayrıntıları için bkz. Şam 1/27, 30 Cemaziyülevvel 1247/6 Kasım 1831.

56 Şam 2/62, 15 Receb 1247/20 Aralık 1831.

57 Bu açıklama hepsi de Şam'da, kutu 10'da bulunan aşağıdaki dört belgeden derlenmiştir: Belge 58,

Komutanlarını ne kadar yakından takip ederse etsin İbrahim Paşa, doğal olarak ordudaki subayların tümünün hareketlerini kontrol etmeye muktedir değildi. Özellikle çözülmesi zor bir sorun vardı: Terfilerde akrabaların kayrılması. Bizzat ordunun doğası gereği atamalarda, ordudaki subay sınıfının bileşimi ve özellikle de üst mevkilere atamalar göz önüne alındığında, akraba kayırmanın düzeltilecek bir sapma değil ama ordu için temel bir olgu olduğu görülecektir. İlk alayların kurulmaya başlandığı 1823 gibi erken bir tarihte bile, terfilerdeki usulsüzlükler ve tutarsızlıklar rapor edilmekteydi.[58] 1838'de topçu birliğinden albay Mehmed Bey, Muhasebe Okulu'ndan bir askeri, öğrencilikten baş eğitmenliğe ve asteğmenliğe terfi ettirir. Mehmed Ali bunu duyunca, Harp Dairesi Başkanlığı'na terfi eden Kani Bey'e bir mektup yazar ve ona öğrencinin daha önce bir sürü suç işlediğini ve ömür boyu er olarak kalmaya mahkûm edildiğini *(kaydıhayatla nefer kayd)* bildiği halde Mehmed Bey'in bunu nasıl yapabildiğini sorar. Albayın haberinin olmadığı yanıtını alır. Paşa, öğrenci hakkındaki belgelerin onun geçmiş sabıkasını açıkça gösterdiğini ve bu terfinin öğrenci ve albay arasındaki bir anlaşma olmadan yapılamayacağını söyleyerek iddiayı kabul etmez.[59]

Astsubaylar da, terfilerdeki usulsüzlükler hakkında yetkililere sürekli dilekçeler verir. 1836'da, örneğin, Ahmet Menilikli Paşa'nın Muhafız Alayı'ndan bir asteğmen, kırk öğrencili bir sınıfla beraber Gize Süvari Okulu'ndan mezun olduğunu, o andan itibaren meslektaşlarının çeşitli alaylara dağıtılıp daha yüksek mevkilere terfi etmesine, hatta bazılarının yüzbaşı ve binbaşı olmasına rağmen kendisinin altı yıldır asteğmen olarak kaldığını belirten bir dilekçeyi doğrudan Paşa'ya arz eder. Bunun nedeninin ise, Muhafız Alayı'nın birinci binbaşısı Mehmed Efendi'nin kendisinden "fazla hoşlanmaması" *[leyse beyne ve beynehu mehabbe ziyade]* olduğunu söyler. Ayrıca "binbaşının çadırında her akşam içki âlemleri yaptığını ve albayın huzurunda kendisine arka çıkan taburundaki yüzbaşıları bu âlemlere davet ettiğini *[yaşir beynehum rabıta bi'ennehum uşaaddikuhu 'ind miralay]* karşılığında binbaşının arkadaş çevresine dahil olanları *[hemşariyetehu]* terfi ettirdiğini" ekler. Aynı şeylerin Mirliva Selim Bey tarafından da yapıldığını söyler. Yanıt olarak, Mehmed Ali adları dilekçe sahibince zikredilen üst rütbeli subayların davranışları ile ilgili bir soruşturma açtırmaz; sadece Harp Dairesi başkan yardım-

---

8 Rebiülevvel 1248/5 Ağustos 1832; belge 81, 10 Rebiülevvel 1248/7 Ağustos 1832; belge 86, 11 Rebiülevvel 1248/8 Ağustos 1832; belge 96, 12 Rebiülevvel 1248/9 Ağustos 1832. Bu kişi, bu bölümün başında gördüğümüz Ahmet Bey ile aynı kişidir.

58 S/1/48/1/55, 3 Safer 1239/9 Ekim 1823.

59 Awamir lil-Jihadiyya, 1/211, 26 Zilhicce 1253/1 Mart 1838.

cısına olayı soruşturması ve haklı ise adamı "memnun" etmesi, değilse "susturması" emredilir.[60]

Sorun tekil bir mağduriyetin üstüne eğilmekten veya küçük bir hatayı düzeltmekten çok daha derindedir. Üst rütbeli subaylar makamlarına çoğunlukla Mehmed Ali veya onun çevresinden biriyle olan kişisel ilişkileri sayesinde atandıklarından, kendilerinin de arkadaşları veya aile fertlerini atamak veya terfi ettirmek gibi, aynı şeyleri yapmamaları için bir neden yoktur.

İKTİDARIN İPLERİ

Kanlı savaş alanlarından görüntü böyleyken, bürokrasinin donuk ve loş bürolarındaki durum da pek farklı değildi. Mehmed Ali'nin stratejik planlamacı kafası ile İbrahim Paşa'nın öngörülü komutası arasında, en az ordunun askerî eliti ve savaş alanındaki dövüşen askerler kadar önemli, binlerce değilse de yüzlerce bürokrat, kâtip ve yazman bulunuyordu. Mehmed Ali'nin askerî makinesini işler kılan işte bu "kanlı kollardan ziyade mürekkep lekeli ellere sahip"[61] titiz memurlar, muhasebeciler ve orduyu besleyen ve sayısız savaştan muzaffer çıkmasını sağlayan bürokrasiydi.

Yaklaşık 130.000 kişiden oluşan bir orduyu öyle veya böyle sürekli bir savaş hali içinde desteklemek hiç de kolay bir iş değildi. Bu orduyu iyi beslemeye, uygun bir şekilde giydirmeye ve maaşlarını düzenli ödemeye çalışırken karşılaşılan sorunlar, köylüleri köylerden toplayıp onları disiplinli askerlere çevirmek kadar önemliydi. Bu büyük görev, Mısır tarihinde daha önce görülmemiş boyutta bir devlet erkinin kurulmasını ve devletin halkın yaşamına geçmişle kıyaslanmayacak bir şekilde müdahale etmesini gerektirmekteydi. Hükümetin askerlerin ve subayların maaşını olabildiğince düzenli ödeyebilmesi, gıda maddelerini alıp bunları ülkeden yüzlerce mil uzaktaki cephelerde ve kamplarda bulunan askerlere ulaştırması, birlikler için giysi üretebilmesi ve askerî üretim için kurulmuş muhtelif fabrikalarda çalışmaya elverişli erkekler ve kadınlar bulabilmesi için daha yüksek oranda vergi konması gerekiyordu. Buna ek olarak, genellikle fabrikalarda taşıma işlerinde kullanılan atların, katırların, ineklerin ve öküzlerin sağlanması da gerekiyordu. Sürekli daha fazla askerin cepheye sevk edilmesi (ki bunlar 1830'ların ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nun uzak diyarlarıydı) gibi lojistik sorunlar kadar

60 Gerek dilekçe gerekse de Mehmed Ali'nin yanıtı, Evamir'ül-Cihadiyye 1/94, 12 Muharrem 1252/29 Nisan 1836'dadır.

61 John Brewer, *The Sinews of Power: War, Money and English State, 1688-1783*, Unwin Hyman, Londra, 1989, s. xvi.

birliklere çeşitli emirlerin iletilmesinin garanti altına alınması için uygun bir iletişim ağının kurulması ve bu büyüklükte bir ordunun gerektirdiği etkili bir posta sisteminin devamlılığının sağlanmasına da dikkat edilmesi gerekmekteydi. Daha da önemlisi, modern bir ordu savaşta yaralananları tedavi edebilecek, oldukça kalabalık kamplardaki ve barakalardaki askerler arasında hastalıkların yayılmasına mani olabilecek ve de askerlerin ve subayların sürekli kaptıkları hastalıkları tedavi edebilecek modern bir tıp sistemini gerektirmekteydi. Kısacası, Mehmed Ali'nin ordusunun önemi sadece büyüklüğü veya zorunlu askerliğe dayanıyor olması olgusunda değil ama aynı zamanda onu destekleyen ve sürekliliğini sağlayan ekonomik-bürokratik yapıda yatmaktadır. Bu savaş makinesinin işleyişini analiz etmeden, bu ordunun performansı hakkındaki hiçbir yaklaşım tam olmayacaktır.

Mehmed Ali görünüşte, dövüşen birliklerle güçlü bir ekonomik altyapı arasındaki bağı görmüş gibidir. Gerek kendisi, gerekse İbrahim Paşa, örneğin, askerlerin maaşlarının düzenli ödenmesine ve yiyeceklerin geçilen yerlerden tedarik edilmesin diye askerlerin iyi doyurulmalarına dikkat eder. Yağma ve çapulculuk kesin bir şekilde yasaklanmıştır.[62] Nerede olurlarsa olsunlar farklı ordu birliklerine para, gıda ve diğer malzemelerin gönderilmesi için emirler yayınlanır.[63] Mehmed Ali'nin ordusunu daha önceki ordulardan ayıran en önemli özellik, geçmişteki orduların askerleri kendi başlarının çaresine bakarken Mehmed Ali'nin ordusunun kendisini desteklemek için önceden kurulmuş modern devlet yapısına dayanmasıdır. Emirlere rağmen askerlerin maaşları sürekli birkaç ay geriden ödendiğinden[64] askerler sürekli şikâyet ederek karışıklıklara neden oluyor ve hatta bazen komutanlarına karşı açık isyana kalkışıyorlardı.[65] Bir keresinde isyanı bastırmak için Kıbrıs'a gönderilen birlikler Mehmed Ali ve adadaki yönetime karşı isyan başlatır; Paşa önlerinde yüksek sesle okunmak üzere, yaptıklarının sonuçları hakkında onları uyaran kesin bir emir kaleme alır. "Hicaz'da bulunduğunuz zamandan kalma

62 Bu eylemleri yasaklayan sayısız mektup ve talimat vardır. Bkz. örneğin, bu eylemleri Sudan'da durduran S/1/48/1/398, 9 Rebiülevvel 1240/2 Kasım 1824; S/1/48/84, 7 Rebiülevvel 1239/11 Aralık 1823 (Kıbrıs); S/1/50/4/316/2 Receb 1239/3 Mart 1824 (Girit); S/5/51/33/22, 22 Muharrem 1248/2 Haziran 1832 (Suriye).

63 Mora'da birliklere yapılan ödemelere ilişkin bkz. örneğin, S/1/48/2/316/15 Aralık 1825.

64 Barker, *Syria and Egypt*, c. II s. 60; Driault, *L'Egypte et l'Europe*, c. IV s.131; Rivlin, *Agricultural Policy*, s. 202-3.

65 Bkz. örneğin, Yukarı Mısır'da Nisan 1827'de ayaklanan ve komutanları Abdin Kaşef'e saldırıp, onu öldüren ve daha sonra bedenini parçalayan askerlerin olayı. Bu isyanın başka nedenleri olduğu görülse de, Salt'ın bunun en azından ödemelerdeki gecikme yüzünden patladığı hususunda en ufak bir şüphesi yoktur; V. 78/160, Salt, 13, 22 ve 22 Nisan 1827 tarihli mesajlar.

on beş aylık ve Sudan'da bulunduğunuz zamandan kalma on beş-yirmi aylık maaşınızı almadığınızı biliyorum... Ancak bilmelisiniz ki, bu konuda yalnız değilsiniz, Mora ve Girit'teki birliklerin de birikmiş maaşları var" der. Daha sonra ise, eğer isyanlarına bir son vermezlerse, deniz yoluyla asker göndereceği ve Sadrazama yazıp, ondan kaçmaları durumunda kuzeye giden yolları tutmasını isteyeceği uyarısında bulunur.[66] En düzenli sefer olarak değerlendirilebilecek Suriye seferinde bile, Suriye'den elde edilen gelirin seferin çok çeşitli masraflarını karşılamak için yeterli olmaması yüzünden "askerler gurbette parasız kaldı" diyerek İbrahim babasına, birliklerin maaşlarını düzenli bir şekilde göndermeye zorlamak için mektup yazar.[67] Bu durum sadece askerler için geçerli bir durum değildi; askerî doktorlar ve idareciler de maaşlarının altı ay gecikmeli ödenmesinden şikâyet ediyordu. Bir keresinde, alacakları olan altı aylık maaş yerine iki aylık almayı reddetmişler ve bunun üzerine Erkân-ı Harb Reisi Osman Nurettin'e onları daha sabırlı olmaya ikna etmesini söyleyen bir mektup yazmıştı.[68]

Lojistik sorunlar içerdiğinden, ordunun doyurulması birliklerin maaşlarının ödenmesinden çok daha karmaşıktı. Yetkililerin projeleri ile bürokrasinin uygulaması arasındaki tutarsızlık, aynen birliklere aylık maaşlarını göndermede olduğu gibi, gıda temin etme işinde de mevcuttu. Paşa ilk alaylarından birini 1823'teki Asıri isyanını bastırmak için Hicaz'a gönderdiğinde, çok geçmeden, geçinmeleri için aylık maaşın yeterli olmadığını, birliklerinin beslenmesi ve geçmişteki orduların yaptığı gibi yiyeceklerini bulundukları yerden tedarik etmelerine izin verilmemesi gerektiğini fark etmişti. Yeğeni Mekke Valisi Yeğen Ahmet Paşa'ya, "Bu yeni birlikler iyi eğitimli olsalar, belli ve kesin düzenlemelere uysalar bile" der, "maaşları sadece 15 kuruş ve bundan dolayı da geçmişteki piyadeler gibi geçinmelerine imkân yok. Onun için, tayınlarının orduyla birlikte gönderilmesine ve onlara günlük olarak dağıtılmasına karar verildi."[69] Buna karşın, Paşa'nın emirleri tatbik edilirken sayısız sorunla karşılaşılır. Ordunun iaşesini ve teçhizatını Mısır'daki Süveyş ve Kuseyr limanlarından alıp Arabistan'daki Cidde limanına götürmeleri emredilen kaptanlar, ödemenin düşüklüğünden şikâyet edip bu işi yapmayı reddeder.[70] Arabistan'a gönderilen yiyeceğin, yerine vardığı zaman, yetersiz olduğu orta-

66 Bu, hâlâ Sadrazam ile beraber Yunan asilere karşı savaştığı bir zamandır. S/5/51/1/137 ve 139, ikisi de 22 Ramazan 1242/20 Nisan 1827 tarihlidir.
67 Şam 11/74, 9 Rebiülahir 1248/5 Eylül 1832.
68 S/1/48/2/414, 21 Muharrem 1242/25 Ağustos 1826.
69 S/1/50/4/156, 6 Zilhicce 1238/14 Ağustos 1823.
70 S/1/50/4/592 ve 593, ikisi de 29 Rebiülevvel 1240/22 Kasım 1824 tarihlidir.

ya çıkar ve kaptanların bunları çalmış olabileceğinden şüphelenilir. Fakat Kuseyr'den yüklenirken tartım yapılmadığından, onlardan farkı telafi etmelerini istemenin imkânı yoktur.[71]

Yetkililerin askerleri düzenli olarak besleme konusunda başarısızlıklarının ve yaşamsal gıdaların askere düzenli ve iyi koşullarda ulaşmasını sağlamada karşılaşılan lojistik sorunların muhtemelen en iyi örneğini ekmek ve et teşkil eder. Suriye'deki orduya ait askerî defterler, çeşitli yerlerde bulunan askerlere, özellikle de seferi haldeyken yolları üstündeki köylülere ait topraklara saldırmamaları için ekmek (genellikle peksimet, yani kurutulmuş sert gevrekler) ve et teminini sağlamaya çalışan idari emirlerle doludur.[72] Ancak bu emirlerin uygulanması aslında çok zordur. Askerlere verilen ekmek genellikle ya bozulmuş ya da iyi pişirilmemiştir; bunun üzerine İbrahim Paşa ekmeğin neden yenmeyecek karalıkta olduğunu araştıracak bir soruşturma emri verme durumunda kalır.[73] Arabistan'da daha önceki durum da daha iyi değildir. Cidde'deki ambarların boş olmasıyla ilgili sürekli gelen şikâyetler karşısında Mehmed Ali, Mekke valisine, yeteri kadar yiyeceğin zaten gönderildiği ve memurlarının tüm ikmalin tükendiği şeklindeki iddiasının doğru olamayacağı konusunda ısrar eden bir mektup yazar.[74] Daha sonra, bu ambarların yiyecek depolamak için uygun olmadığı ve gönderilen peksimetlerin birçoğunun bozulduğu ve bunların "ismi var cismi yok"[75] bir hale geldiği ortaya çıkar. Yetersiz depolama koşullarından, yiyeceklerin kalitesiz olmasından, Arabistan'daki orduya uygunsuz zamanlarda dağıtılmasından kaynaklanan sorunlar, orduyu iyi beslemek için uygun yolu bulamayan yetkililere sıkıntı vermeye devam eder. Hicaz'daki 2. Piyade Alayı'nın Albayı Mehmed Bey, bu sorunlardan yakındığında, Mehmed Ali ona şikâyetlerinden artık usandığı ve valinin kendisine gönderilenle yetinmesi gerektiği yanıtını verir.[76] On yıldan fazla bir zaman sonra bile, onun yerine geçen vali de subayların yemek kalitesinin yenmeyecek durumda olduğu yakınmalarıyla uğraşmayı sürdürür. Vali, bu konularda kararı verenin Mısır'daki Paşa olduğu ve elinden bir şey

71 S/1/48/1/149, 20 Cemaziyülevvel 1239/24 Kasım 1823.

72 Bkz. örneğin, Vehid Efendi'nin Şam 8/105, 13 Muharrem 1248/13 Haziran 1832'deki raporu. Ama aynı zamanda bkz. Şam 9/81, 15 Safer 1248/15 Temmuz 1832. Burada aynı kâtip on iki saatlik yürüyüş esnasında bazı askerlerin susuzluktan öldüğünü rapor etmektedir.

73 Şam 11/44, 5 Rebiülahir 1248/1 Eylül 1832.

74 S/1/48/1/66, 4 Rebiülevvel 1239/8 Kasım 1823.

75 Katkhoda 1/60, 27 Rebiülahir 1239/1 Ocak 1824. Öyle görülüyor ki, 22.000 kantar bisküvinin çürümesinin nedenlerini araştırmak için açılan ve S/1/47/7/273, 24 Rebiülevvel 1241/7 Kasım 1825'te belirtilen soruşturma, bu olayı takip etmektedir.

76 S/1/48/2/70, 21 Zilkade 1240/8 Temmuz 1825.

gelmediği yanıtını vermektedir. Elinden bir şey gelmediğinden, bizzat Paşa görsün diye, ona askerlere verilen yemeğin bir örneğini gönderir. Kargonun Kahire'deki Paşa'nın eline geçmesinin haftalar alacağı ve bunun ekmeği daha kötü bir hale getireceği gerçeği bile onu bu fikirden caydıramamıştır.[77]

Yetkililerin askerlerin eline iyi bir halde geçmesi için çabaladıkları diğer bir ürün de ettir. İlkesel olarak, iyi pişirilmiş ekmek, pirinç, mercimek ve fasulyenin yanı sıra,[78] askerlere her beş günde bir et verilmesi gereklidir.[79] Suriye'deki orduya eşlik eden yazıcılar, orduya et sağlanması için her çabanın gösterildiğini defterlerine sürekli kaydeder. Bu, genellikle, yerel yöneticilere çiftçilerden "adil fiyattan"[80] hayvan almaları emredilerek yapılır. Ancak önlemlere rağmen, askerlere zamanında et dağıtılmadığına ilişkin sürekli şikâyetler gelmektedir. Trablusşam'daki askerlerin durumuna ilişkin Albay Yusuf Bey tarafından yürütülen soruşturma, askerlerin üç gün boyunca orada yemek verilmeden bırakıldığını ortaya koyar.[81] Kahire'nin yakınında, Hankah'taki Piyade Okulu, o kadar uzun süre pirinç ve etten mahrum kalır ki, müdür pazara gidip kendi parasıyla yiyecek almak zorunda kalır.[82] Sivil İşler İdaresi *(Hidiv Divanı)* Kahire'deki bir askerî okulda öğrencilere ayda sadece bir kez et verildiğini duyduğunda, Divan başkanı okul müdürüne, onu sert bir şekilde azarlayan ve Paşa'nın bundan haberi olması durumunda "hepimizle birlikte" kendisinin de cezalandırılacağını söyleyen bir mektup yazar.[83] Parasız kalmış, civardan yiyecek almaları yasaklanmış, üstelik de kendi orduları tarafından yeterli şekilde doyurulmayan askerler, bazen komutanlarını daha üst mercilere şikâyet etmek zorunda kalır. Bir keresinde, istihkâm alayından yedi asker üç gün boyunca yemeksiz kalır. Şikâyet için gittiklerinde yüzbaşı onları yere yatmaya zorlar ve her birini dört kez kamçılar. Bunun üzerine askerler davalarını askerî mahkemeye taşımaya karar verirler ve mahkeme söz konusu subayı on gün hapse mahkûm eder.[84]

Ordunun giydirilmesi, Paşa'nın hedeflerini yerine getirmeye çabalarken yetkililere sayısız sorun çıkartan bir başka konudur. Ordunun ilk günle-

77 Hicaz 4/52, 21 Muharrem 1254/17 Nisan 1838.
78 Klot Bey, *ᶜAjāla*, s. 7.
79 Bu şart denizcilere de tatbik edilmekteydi. Dhawat 2/95, 7 Zilhicce 1241/13 Temmuz 1826.
80 Şam 9/31, 5 Safer 1248/3 Temmuz 1832. Böylesi emirlerin bir örneği olarak bkz. Şam 2/50, 4 Receb 1247/27 Kasım 1832.
81 Şam 2/95, 2 Şaban 1247/6 Ocak 1832.
82 S/1/48/4/435, 19 Zilkade 1249/10 Nisan 1834.
83 Divan-ı Hidiv kayıt no. 737, belge no. 439, 13 Receb 1243/30 Ocak 1828.
84 Şam 3/98, 6 Şaban 1247/10 Ocak 1832. Askerlerin adlarından hepsinin de Mısırlı Arap, subayın (Badr Ağa) muhtemelen Türk olduğu açıkça görülmektedir.

rinden itibaren, Mehmed Ali, askerlerinin tıpkı Avrupalı modern ordular gibi, bir örnek üniforma, subaylarının ise güzel ve hatta gösterişli kıyafetler giymesi gerektiğine karar vermiştir.[85] İlk önce yumuşak bir kumaş (bafta) seçilir ama bunun askerlerin zorlu talimleri için uygun olmadığı anlaşılınca, çuhada karar kılınır[86] ve fellâhlardan böylesi kumaşlar toplamaları için yerel yöneticilere emirler gönderilir.[87] Yabancı bir zanaatkâr, ülkede çuha endüstrisi kurması için davet edilir, ona düzenli bir şekilde yün tedarik etmek için ülkedeki tüm koyunların kayıt altına alınmasına karar verilir[88] ve sonunda Paşa bu ticareti tekelleştirir.[89] Daha sonra, asıl amacı orduya ihtiyaç duyduğu giysileri sağlamak olan kumaş fabrikalarının kurulmasına karar verilir.[90] Ordunun üniformasını ülke içinde üretmenin yanı sıra, Paşa, ayrıca fes[91] ve ayakkabı[92] üretimi için de emirler yayımlar. Seferlere girişmeden önce, Paşa, çeşitli imalat kuruluşlarının müdürlerine ve aynı şekilde çeşitli ordu yöneticilerine, askerlerin üniformalarının ve gereçlerinin gönderildiğinden emin olmalarını söyleyen mektuplar yazar;[93] ayrıca ilke olarak, askerlere her iki yılda bir yeni bir üniforma verilmesine karar verir.[94]

Paşa'nın bu hırslı siyasetine ve hayata geçirmek için yayınladığı çeşitli emirlere rağmen, uygulamanın önünde sayısız engel vardır ve işler nadiren planlandığı gibi gider. Fabrikalara ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için çok

85 Bir albayın üniformasının 60.000 kuruş olduğu rapor edilmişti; bkz. David Nicolle, "Nizam-Egypt's army in the nineteenth century", *The Army Quarterly and Defence Journal*, 108 (1978), s. 70. Subay üniformalarının dizaynı hakkında bir fikir sahibi olmak için bkz. S/1/50/2/367, 22 Zilhicce 1237/11 Kasım 1832; ᶜAbdel Raḥmān Zakī, *Melābis el-Ceyş el-Mişrī fī ᶜAbd Muḥammad ᶜAlī el-Kebīr* (Büyük Mehmed Ali'nin Saltanatı Sırasında Mısır Ordusunun Üniformaları), al-Maṭbaᶜa al-Amīriyya, Kahire, 1949; Bowring, "Report on Egypt", s. 51; Klot Bey, *Aperçu*, c. II, s. 223-4; Scot, *Rambles in Egypt*, c. II, s. 223-5. Şekiller için bkz. Weygand, *Histoire militaire*, I, şekil no. 77 ve II, şekil no. 107, 108 ve 125.

86 S/1/50/2/174, 25 Cemaziyülahir 1237/20 Mart 1822.

87 S/1/50/2/268, 8 Ramazan 1837/30 Mayıs 1822.

88 S/1/50/5/127, 10 Cemaziyülevvel 1239/12 Ocak 1824.

89 S/1/50/5/154, 26 Cemaziyülevvel 1239/28 Ocak 1824. Özel boyaların üretimi için bkz. S/1/50/5/185, 3 Receb 1239/6 Mart 1824.

90 S/1/47/7/297, 26 Rebiülahir 1241/9 Aralık 1825. Giysi üretimi sadece üniforma imalatı için değildi; aynı zamanda donanmanın gemileri için yelken (bkz. S/1/48/2/50, 11 Zilkade 1240/28 Haziran 1825 ve S/1/48/2/107, 9 Muharrem 1241/24 Ağustos 1825), ordu için çadır (bkz. S/1/47/7/436, 9 Şaban 1241/19 Mart 1826) da üretmeleri de amaçlanmaktaydı.

91 Fuwwa' fes fabrikası kurulmasına ilişkin emir S/1/47/7/56, 9 Ramazan 1240/27 Nisan 1825'de yer almaktadır. Fabrikanın bir tasviri için bkz. St. John, *Egypt*, c. I, s. 84-5.

92 Katkhoda 1/58, 26 Rebiülevvel 1239/1 Aralık 1823. Rosetta'daki ayakkabı fabrikasının bir tasviri için bkz. Scott, *Rambles in Egypt*, c. I, s. 64.

93 Suriye'ye ek birlikler gönderildiğinde, örneğin, üniformalarının hazır edilmesi ve onlarla birlikte gönderilmesi emredilmişti: Şam 3/118, 19 Şaban 1247/22 Ocak 1832.

94 Evamir'ül-Cihadiyye 1/229, 22 Cemaziyülevvel 1257/13 Temmuz 1841.

az süre verilir ve sürekli geç kalırlar.[95] Paşa, yerel fes üretiminin en öncelikli konu olması gerektiğini düşünse ve bunların ithal edilmemesi konusunda ısrarcı olsa da,[96] donanmasına ait bir firkateyne yaptığı ziyarette denizcilerin Fransız şapkası giydiğini görür. Fuva'daki fabrikanın büyük bir fes stokuna sahip olduğu söylense de, Paşa'ya eşlik eden donanma komutanı Motoş Bey, söz konusu fabrikadan tek bir fes bile gelmediğini bildirir.[97] Üstelik fabrikanın üretmiş olduğu feslerin kimi zaman yanlış boyda veya güveler tarafından yenmiş olduğu anlaşılınca geri gönderilmiştir.[98] Paşa'nın en iyi endüstriyel işletmelerinden biri olması gereken fes fabrikasının durumu budur.[99]

Kumaş fabrikaları da çoğu zaman hatalı üniformalar üretir ve İbrahim Paşa, orduya verilen üniformaların kalitesi hakkında Levazım Müfettişi Ethem Bey'e sürekli şikâyetlerde bulunarak "askerî konuların diğer konularla kıyaslanmaması gerektiğini" söyler.[100] İbrahim'in şikâyetçi olduğu konulardan biri de ayakkabıların kalitesidir.[101] Bir keresinde, Mısır'da üretilir üretilmez Suriye'deki orduya gönderilen 10.000 çift ayakkabının ancak çocuk ayağına uyacak kadar küçük olduğu anlaşılır.[102]

Dahası, orduya gönderilen malzemelerin kötü kalitesinin yanı sıra, zamanında yapılmayan teslimlerle ilgili de sürekli şikâyetler yükselmektedir. 1832 yazında, örneğin, birliklerin kış aylarını da Suriye'de geçirebileceği ve askerlerin soğuk havaya karşı teçhiz edilmediği anlaşılınca, İbrahim Paşa, Mısır'daki yetkililere uygun kış giysilerinin gönderilmesini talep eden bir mektup yazar.[103] Fakat Aralık geldiğinde elbiseler hâlâ yerine ulaşmamıştır ve askerler alışkın olmadıkları soğuk Anadolu kışından[104] korunmak için halıları palto olarak kullanır; Mehmed Ali bir önceki yazdan beri oğlunun talep ettiği kış giysilerinin gönderilmesi için Harp Dairesi reisine hâlâ emirler kale-

95 Örneğin bkz. Mehmed Ali'nin yardımcısına gönderdiği ve kendisine verilen zamanın yarısında üniformaların sadece üçte birini hazırladığı (toplamda 36.000 tane) için azarladığı kinayeli mektubuna bkz. Katkhoda, 1/72, 21 Cemaziyülevvel 1239/1 (14) 4 Ocak 1824.

96 S/1/47/7/62, 11 Ramazan 1240/29 Nisan 1825.

97 Dhawat 2/56, 18 Zilhicce 1244/21 Haziran 1829. Bowring, kapasitesi daha fazla olmasına rağmen, fabrikanın günde on on iki düzine fes ürettiğini söylemektedir; Bowring, "Report on Egypt", s. 42.

98 Awamir lil-Jihadiyya, 1/83, 27 Ramazan 1251/17 Ocak 1836.

99 St. John, *Egypt*, c. I, s. 84.

100 S/1/48/4/206, 14 Şaban 1249/3 Temmuz 1833. Bu daha sonra Okullar Departmanı'nın başına 1839'dan 1848'e kadar geçecek olan Ethem bey ile aynı kişidir.

101 Şam 2/95, 2 Şaban 1247/6 Ocak 1832; Şam 10/55, 7 Rebiülevvel 1248/5 Ağustos 1832; Şam 10/62, 8 Rebiülevvel 1248/6 Ağustos 1832.

102 S/5/51/2/151, 19 Zilhicce 1247/20 Mayıs 1832.

103 Şam 10/125, 16 Rebiülevvel 1248/14 Ağustos 1832; Şam 10/199, 22 Rebiülevvel 1248/20 Ağustos 1832.

104 Şam 15/175, 15 Receb 1248/9 Aralık 1832.

me almaktadır.[105] Bu olayda, yetersiz giysiler yüzünden, bazı askerler soğuğa dayanamaz ve çürüğe çıkar.[106] Mısır işgalinin ilerlemesinden çok sonra bile ordu hâlâ giysilerin geç teslim edilmesi sorunu yaşamaktadır: Aralık 1834'te, 20. Piyade Alayı sürekli üniformalarının teslim edilmesini ister: "neferat... pek çıplak kalmıştır."[107] 'Orduları teçhizatları olmadan göndermeyin' yönündeki sürekli tekrarlanan emirlere rağmen, alaylara genellikle 'teçhizatından hiçbiri hazır olmadan' gidecekleri hedeflerine yürüme emri verilir. Ordunun Suriye'ye doğru yola çıkacağı gün, 10. Piyade Alayı'nın hâlâ hiç üniforması yoktu ve "12. Piyade Alayı'nın gerekli hiçbir teçhizatı henüz gelmemişti."[108] Konya Savaşı'ndan sonra, bir miktar süvari orada bulunan 5. Alay'ın gediklerini kapatmak için Anadolu'ya gönderilir. Fakat, oraya atları veya eyerleri olmadan varırlar. Mısır'dan gelecek teçhizatlarını beklemek yerine, Yeğen İbrahim, bölgedeki aşiretlerden vergi olarak beş ile on adet arasında at toplamaya karar verir.[109] Suriye'ye vardığında, 3. Süvari Alayı'nın üniformaları olmadan gönderildiği anlaşılır. İbrahim Paşa, Harp Dairesi reisine, esas suçlu alayın mirlivası, miralayı ve diğer üst düzey subayları olsa da, kendisinin de suçsuz olmadığını yazar. Başkanın kendisine makbuz olmadan böylesi teçhizatı gönderemeyeceği şeklinde bir cevap vereceğini tahmin ettiğinden, eğer işlemlerin uygun yürümesiyle o kadar ilgileniyorsa, "işi kitabına uydurmak için" "kendine sahte bir makbuz hazırlayıp gönderseydin" der. Ve böylesi aptal bürokratik mazeretlerin önemli emirlerin yerine getirilmesinin önüne dikilmemesi gerektiğini ekler.[110]

Bunlar, İbrahim için aptalca mazeretler olabilir; ama bu emirleri yerine getirmek zorunda olan yüzlerce ve binlerce kâtip ve bürokrat için hiç de öyle değildir. Günlük işleri, Paşa'nın, oğlunun ve bazı üst düzey subayların önemli hedeflerinin yerine gelmesi için çaba harcamaktır. Bir bölge valisine örneğin, vilâyetinden 350 kantar[111] sadeyağ toplaması emredilir. Sadece 100 kantar toplayabilir ve Paşa'ya yazdığı mektupta çiftçiden daha fazlasını istemenin genel bir kıtlığa ve ellerindekilerini gizlemelerine yol açacağını söyler. Mehmed Ali böylesi mazeretleri kabul etmez ve memura emrini yineler.[112] Dahası, bu

105 S/1/48/4/111, 21 Şaban 1248/14 Ocak 1833.
106 S/1/48/4/199, 5 Safer 1249/24 Haziran 1833.
107 Şam 29/263, 9 Şaban 1250/11 Aralık 1834.
108 Evamir'ül-Cihadiyye 1/22, 25 Cemaziyülevvel 1247/2 Kasım 1831.
109 Şam 18/193, 26 Ramazan 1248/17 Şubat 1833.
110 Şam 2/88, 29 Receb 1247/31 Aralık 1831.
111 1 kantar yaklaşık 100 libredir; Rivlin, *Agricultural Policy*, s. 366.
112 S/1/47/8/453, 11 Şaban 1241/21 Mart 1826; S/1/47/8/467, 13 Şaban 1241/23 Mart 1826.

memurlar, Paşa'nın daha sonra yanlış yazılmış olduğu anlaşılan emirlerini de yerine getirmek zorundadır: orduya tedarik edilecek kömür miktarı ile ilgili bir emirde bir keresinde bir sıfır yanlış yazılmış ve Paşa, ilk emrini düzeltmek için yeni bir emir vermek zorunda kalmıştır.[113] Emirler mantıklı ve uygulanabilir olsa bile, zorluklarla karşılaşılmadan yerine getirilebildikleri anlamına gelmez. Eksik bir emir gereksiz gecikmelere neden olsa da, sorumlu memurlar yolsuzlukla suçlanmamak için belgeler olmadan bir şey yapmaya tereddüt ederler.[114] Paşa'nın yüzlerce mil ötede Suriye ve Hicaz'daki birlikleriyle iletişim kurmasını sağlayan posta sistemi verimli gözükse de, Kahire'deki farklı hükümet daireleri, aynı cadde üzerinde oldukları halde, bazen kendi aralarında iletişim kurmakta büyük güçlüklerle karşılaşmaktadır; emirlerin yerine getirilmemesine ilişkin olarak hep "kayıp mektuplara" değinilir.[115]

Ordu bürokrasinin hantallığının en iyi örneği, muhtemelen, Suriye seferinin ilk aylarında ordunun genel levazımı olan Nazif Efendi'nin mektuplarıdır. Divan Efendisi'ne (Yaver) gönderilen günlük raporlardan birinde şöyle yazar:

> Bugün burada [ordu karargâhında] bulunan topçu teçhizatını, Motoş Bey'in yardımıyla küçük gemilere yüklemek suretiyle ihtiyaç duyulan yerlere gönderdim. Mayıncı malzemelerinden oluşan atmış sandık, gene 3 kiloluk obüs toplarından oluşan altmış sandık, topların tabanı için otuz kalas ve sekiz hafif top tekerleği hâlâ elimde... Bu malzemelerden sorumlu topçu yüzbaşısı Hafız Efendi ile bunları yarın gönderecektim. Fakat ordunun bunlara ihtiyacı yok diyerek [bunları aynı sıra ve aynı detaylarla belirtir] nakletmeyi reddetti. Motoş Bey buna şahittir. Korkarım ki, bu malzemeleri gönderirsem, bunlara ihtiyaç olmayacak. Motoş Bey, Ekselanslarınıza yazmamı ve bunları gönderip göndermemem gerektiğini sormamı önerdi. Bunları göndermek için sizin izninizi istiyorum.

Divan Efendisi, İbrahim Paşa'nın ona, bunu yapmasını söyleyen bir makbuz aldıysa göndermesi gerekir dediği yanıtını verir. Daha sonra Divan Efendisi, Nazif Efendi'nin bu basit soruyu on bir satırda sorduğu yorumunu yapıp, İbrahim Paşa'nın "Nazif Efendi'ye ne olmuş böyle? Mısır'dayken sü-

113 Evamir'ül-Cihadiyye 1/19, 21 Rebiülahir 1247/29 Eylül 1831.

114 Evamir'ül-Cihadiyye 1/175, 25 Ramazan 1253/24 Kasım 1837. Bu, ordu için bir subay tarafından talep edilen atları subayın gerekli belgeleri olmadığı gerekçesiyle vermeyi reddeden Çiftlik Hayvanları Dairesi'nin Müdürü ile ilgili bir olaydı.

115 Bkz. Mehmed Ali, Harp Dairesi Başkanı İbrahim Paşa ve Baş Cephaneci arasındaki çeşitli topların Suriye'deki orduya iletilmemesi hakkındaki yazışmalar için bkz. S/5/51/2/164, 21 Zilhicce 1247/22 Mayıs 1832; S/5/51/2/166, 22 Zilhicce 1247/23 Mayıs 1832; S/5/51/2/176, 28 Zilhicce 1247/29 Mayıs 1832.

rekli uzun ve detaylı mektuplardan yakınırdı. Bu geveze üslubu nereden aldığını merak ediyorum" dediğini ekler. Cevap olarak Nazif Efendi, Divan Efendisi'ne "Mektuplarımda özlü ve kısa olmam gerektiğini istediğiniz mektubunuzu aldım. Dikkatinizi benim mektubumun on bir satır ve sizin yanıtınızın ise on beş satır uzunluğunda olduğu hususuna çekmek isterim. Gelecekte daha özlü olmaya söz veriyorum ama görevin özenle yerine getirilmesi için detayların üstünden uygun bir şekilde geçilmesi ve bunun titiz ve çok dikkatli bir şekilde yapılması gerektiğini biliyorum."[116]

Nazif Efendi, İbrahim Paşa'nın emirlerini yerine getirmede sorunlar yaşamaya devam eder. Bir ekmek sevkıyatını boşaltması emredildiğinde, örneğin, bu görevi yerine getirmek için elinden geleni, yağmur yağana kadar yaptığını söyler. Yağmurun ekmeğin ıslanmasına yol açacağını bildiğinden, boşaltma işleminin durdurulmasını emretmiştir. "Ama benim uyarımı dikkate almadılar ve şimdi ıslak ekmekle ilgili bana soru sorulduğunda, kendimi sorumluluktan kurtarmak için yazıyorum."[117] Buna karşın çabaları üstleri tarafından pek takdir edilmez ve sürekli verilen emirleri yerine getirmekte daha çabuk davranması istenir. Açıktaki gemilerden ordu mutfağına acilen gönderilmesi gereken arpayı boşaltmak için elinden geleni yaptığını söyledikten kısa süre sonra, İbrahim Paşa'nın tepesi atar ve eğer arpayı gemiden boşaltmazsa, bağırsaklarını sökeceğini bildirir.[118] Bu anlamda Nazif Efendi, emirleri acilen ve ne pahasına olursa olsun yerine getirmek baskısı ile kendini paralayan ama aynı zamanda daha sonra suçlanmamak için de ayrıntılara ve kurallara özen gösteren tipik bir bürokrattır. Subayları ekmek, pirinç ve sadeyağ ile beslemesi söylendiğinde, bu yiyeceklerin konacağı torba ve kaplar için onlardan para alıp almayacağını sorar. Bu soruyu sorduğunu çünkü gelecekte kendisine her şeyin hesabının sorulacağını ve bir eksiklik olması durumunda "bana verilen emirleri yerine getirmek için elimden geleni yapmama rağmen sürekli sert bir şekilde azarlanmanın yanı sıra" bunu cebinden ödemek zorunda kalacağını bildiğini söyler. [119] İbrahim Paşa, yeteneğini görevlerini profesyonelce ve iyi bir şekilde yerine getirmek yerine işlerin neden yapılmadığını açıklamak için kullanan birine tahammül edemez. Bu olay üzerine, Nazif Bey kovulur[120] ve Mısır'a geri gönderilir.[121]

---

116 Şam'daki ordu kayıtlarında sadece bu söylenmektedir; Şam 2/54, 7 ve 8 Receb 1247/12 ve 13 Aralık 1831 tarihli mektuplar.

117 Şam 2/95, 1 Şaban 1247/5 Ocak 1832 tarihli olaylar.

118 Şam 2/98, 4 Şaban 1247/8 Ocak 1832.

119 Şam 2/95, 29 Receb 1247/3 Ocak 1832 tarihli olaylar.

120 Şam 8/191, 5 Muharrem 1248/4 Haziran 1832.

121 Şam 10/65, 9 Rebiülevvel 1248/6 Ağustos 1832.

YAPISAL DÜZENDE ÇATLAKLAR

Yukarıda değinilen çeşitli bürokratik engeller ve lojistik zorluklar, Mehmed Ali'ninki gibi büyük bir ordunun günlük işleyişini karakterize eden geniş sorunlar yumağının sadece birkaç örneğidir. Bu olayların anlatımından amaç, bir önceki bölümde tartışılan makine gibi işleyen uyumlu ordu görüntüsü ile, bu bölümün ortaya koyacağı daha bulanık resmi, karşılaştırmaktır. Askerî mahkeme kayıtları ve günlük askerî bültenler okunduğunda karşılaşılan görüntü, bir önceki bölümde sunulan makine gibi işleyen yapınınkinden çok daha az etkileyicidir. Çatlaklarla ve tutarsızlıklarla dolu bu resmi çizmenin amacı, Paşa'nın işleyen bir savaş makinesi kurmada tamamen başarısız olduğu veya İbrahim'in Osmanlılara karşı giriştiği savaşlarda kazandığı zaferlerin abartıldığını iddia etmek değildir. Diğer bir ifade ile amaç, olanca bulanıklığıyla bu resmin, ordunun günlük işleyişini daha derinlemesine ele aldığı için, bir önceki bölümde sunulanın önüne geçeceğini iddia etmek değildir. Zira bir önceki bölümde tartışıldığı gibi, orduyu düzenlemek için yapılan planlar, talim kılavuzları ve askerî yasalar insanların bedenlerinin ve zihinlerinin tamamen idare ve kontrol edilebileceği varsayımına dayanmaktaydı. Burada iddia edilen, ordunun günlük işleyişine ilişkin hiçbir varsayıma sadece kılavuzlara bakılarak ulaşılamayacağı ve bu etkileyici resmin ordunun düzenli ve makine gibi işlemesi için gösterilen bitmez tükenmez çabalara yönelik açıklamalarla desteklenmesi gerektiğidir.

Politikalardaki tutarsızlıkları, lojistik ve bürokratik zorlukları belirtmenin amacı bir önceki bölümde sunulanı reddetmek değil ama onu tamamlamaksa, vurgulanması önemle gereken bir diğer husus da, bunların Mehmed Ali'nin ordusuna has özellikler olmadığıdır; çağdaşı Avrupalı ordularla kıyaslandığında örneğin, onunki aceleyle hazırlanmış ve kötü bir şekilde kopya edilmiş bir ordudur. Diğer bir ifadeyle, bunlar "Avrupa tarzı orduyu ithal etme" çabasına has sorunlar değildir; varsayım öyle olsaydı, diğerlerinin bu sorunlarla karşılaşmamış olması gerekirdi.[122] Zira Mehmed Ali'nin esas olarak Fransızları taklit ettiği varsayılsa bile, Napolyon'un ordusu da, İmparatorun askerî dehasına yoğunlaşmış çalışmaların inandırmak istediği kadar iyi ikmal edilmiyordu ve gerektiği kadar düzenli değildi. Napolyon'un *Grande Armée*'si üzerine yakın tarihli bir çalışma, seferlerin birçoğunun hazırlıksız olduğunu, felaketle sonuçlanan 1812 Rusya seferinden yıllar önce ordunun ona zarar

122 Böylesi bir savın güzel bir örneği için bkz. David B. Ralston, *Importing the European Army: The Introduction of European Military Techniques and Institutions into the Extra-European World, 1600-1914*, Chicago University Press, Chicago, 1990.

veren ve performansını etkileyen yolsuzluklarla, çapulculukla, maaşlardaki gecikmelerle ve düşük moralle boğuştuğunu ortaya koymaktadır.[123] Bunun da ötesinde, bizzat Fransızların kendisi ünlü Frederick disiplinini ve sert düzenini Prusyalılardan almıştır. Fakat Prusya ordusu da, hiçbir zaman 18. yüzyıldaki hayranlarının düşündüğü gibi iyi yönetilmemiş ve Frederick'in demir yumruk yöntemi hiçbir zaman kritik anlarda orduyu dağılma tehdidi ile yüz yüze bırakan firarların önüne etkili bir şekilde geçememiştir.[124] Ödünç alma bu kadarla da kalmaz: Askerî sistemini oluştururken Frederick, (son derece) hayran kaldığı modern Leviathan'ı yaratmak için askerî eğitimi mükemmelleştiren Orange Prensi Nassau'lu Maurice'ten (1567-1625) etkilenmiştir. Nassau'lu Maurice ise modeli için Antik Roma'ya bakmıştır;[125] Roma da tabii ki ilham için Yunan'a. Ama burada ilham alma sona erer; zira çok iyi bilindiği gibi, Yunanlıların esini tanrılardır.

"Büyük adamların" bu bitmezmiş gibi görünen askerî modelleri ödünç alma süreci ile ilgili dikkat edilmesi gereken nokta, bir "Doğulu prensin" "Batı'ya" öykünmesinde herhangi bir garipliğin olmadığıdır. Basitleştirme ve soyutlama, model olarak alınan ordunun durumunu idealize etme süreci, öykünen kim olursa olsun, "öykünme" sürecinin tüm düzeylerinde vardır. Her basamakta modelin bozulmamış olduğuna ve düzgün bir şekilde eski zamanlarda tatbik edildiğine ve yapılması gerekenin yeni gerçekliğe uydurmak için modeli adapte etmeye olduğu kadar bu geçmişi yeniden yaratmaya çalışmak olduğuna dair bir inanış mevcuttur.

Bu bölüm, ordusunu organize etmeyi düşünürken Mehmed Ali'nin Fransızlardan ve Osmanlılardan ödünç almakta ve çıkarları ve yapabilecekleri doğrultusunda bunları karıştırmakta bir sakınca görmediğini tartışmaktır. Aynı esnekliği ihtiyaçları doğrultusunda ödünç aldıklarını uyarlarken de gösterir. Yasalar, düzenlemeler ve planlar ile tatbikatları arasındaki çelişkiye yol açan işte bu esnek yaklaşımdır. Bunları sapılmayacak sabit kurallar olarak almak yerine Paşa ve üst düzey memurları, bunları mümkün olduğunca tatbik edilmesi gereken ve zorlayıcı koşullarla karşılaştıklarında ihlal edilebileceğini düşündükleri kılavuzlar olarak alıyordu. Bölüm, bu zorlayıcı koşullardan bazılarının neler olabileceğini göstermektedir. Paşa ordusunun bir makine gibi işlemesini istemiş olsa da, kendisi de zaman yetmezliği ve mali kısıtlamalar al-

123 John Elting, *Swords Around a Throne: Napoleon's Grande Armée*, The Free Press, Londra, 1988.
124 Peter Paret der., *Makers of Modern Strategy: From Machiavelli to Nuclear Age*, Clarendeon Press, Oxford, 1990, içinde; R. R. Palmer, "Frederick the Great, Guibert, Bülow: From dynastic to national war", s. 98.
125 McNeill, *Pursuit of Power*, s. 128.

tında, yaptığı etkileyici yasaların bazılarından taviz vermeye zorlanıyordu. Dahası, kurallarını tatbik ederken seçebileceği sınırlı bir uzman ekibine sahipti. Son olarak, kendisine bağlı bir elit yaratma zorunluluğu onu, bu elitin üyelerinin "hukuk-dışı" bazı uygulamalarını göz ardı etmeye zorluyordu ve bu da ordunun sahip olması gereken mekanik düzenin altını oyuyordu. Oğlu İbrahim Paşa da, benzer zorlayıcı kısıtlamalarla karşı karşıyaydı. Güvenilir bir subay sınıfı yaratma ihtiyacıyla, çoğu yetersiz ve sürekli izlenmesi gereken kişileri atamak zorunda kalıyordu. En önemli askerî başarıları elde etmesini sağlayan savaş alanındaki askerler kadar güvenilir ve çoğunlukla ona ve babasına sadık kalmış olsalar bile, subayları rüşvet yiyen, yetersiz ve çoğunlukla birbiriyle geçinemeyen kişilerdi.

Son olarak, bu orduyu giriştiği çeşitli seferlerde destekleyen devasa bürokrasi de önemli sorunlarla karşılaşmaktaydı. Paşa bürokrasiden beklentilerinde oldukça hayalci olduğundan, taleplerini yerine getiren binlerce kâtip ve bürokrat kendilerinden istenenlerle başa çıkamıyordu. Henüz emekleme çağındaki bir bürokrasi için, Osmanlı İmparatorluğu'nun uzak bölgelerine yayılmış asker sayısı 100.000'den fazla olan bir orduyu desteklemek, altından kalkılması zor bir görevdi; Paşa'nın imkânsız hedefleri ve gerçekdışı mühletleri bunu daha da zorlaştırıyordu.

Ordunun karşılaştığı çeşitli bürokratik ve lojistik engelleri vurgulamanın bir diğer nedeni de, bir önceki bölümde sunulan ordunun düzenli ve kusursuz betimlemesiyle burada sunulan daha karmaşık resim arasındaki çelişkinin iki bölümde kullanılan kaynakların farklılığından kaynaklandığı olgusuna dikkat çekmektir. Zira bir önceki bölüm çoğunlukla Bulak Matbaası'nda basılan askerî yasalara ve talim kılavuzlarına dayanırken, bu bölüm için askerî defterler ve özellikle de askerî mahkeme kayıtlarından yararlanılmıştır. Bu kaynakların kullanılmasının nedeni, talim kılavuzlarının ve askerî yasaların ordunun askerî mahkeme kayıtlarında ortaya konan daha karmaşık ve daha gerçekçi bir resimle yer değiştirmesi gereken basit bir resmini sunduğunu iddia etmek değildir. Zira askerî mahkeme kayıtları ve askerler hakkındaki günlük raporlar, gerçekte, bu yasaların ve planların uygulamasıdır.

Yeni iktidar biçimlerinin mantığını tespit etmek ve vurgulamak için planlara ve resmi programlara dayanmada işaret edilmesi gereken nokta (Mitchell ve Foucault'nun tartıştığı gibi) dolayısıyla, bu kaynakların iktidarın mantığı ve tutarlılığı ile bizi etkileyen çok monolitik bir resmini sunmalarıdır. Bu bölümün yapmaya çalıştığı, gerçekte ne olduğunu görmek için bu iktidar oyunu üzerindeki örtüyü kaldırmaktır: etkileyici bir görüntü sergilese de, ki

bu doğrudur, sadece bir görüntüdür. Ve bir sürü çatlakla dolu bir görüntü. Sadece bu tip kaynaklara dayanmak bu yeni iktidar biçimlerinin tutarlılığını abartmaktır. Sadece yukarıda belirtildiği gibi plan ve uygulama arasında önemli farklılıklar olmak zorunda olduğu için değil, aynı zamanda kâğıt üzerinde, hatta ordu bu planları nasıl tatbik ettiğini görmeden önce bile, metinlerin sanıldığı kadar düzenli ve tertipli olmadığından böyledir. Bu metinlerin mantığını ortaya koyma çabasıyla genellikle bir kenara itilen birçok boşluk, eksiklik, sessizlik anı ve utanç verici çelişki içerirler. Birkaç örnek bu noktanın açıklanmasına yardım edebilir.

Her bir taburdaki asker ve subayların görevlerini ve sorumluluklarını göstermek için önceki bölümde değinilen Dahiliye Kanunu, kâğıt üstünde etkileyici, tutarlı ve dolayısıyla da güçlü bir metin olarak görünür. Günlük görevlerine ilişkin herkese detaylı direktifler verdiğinden, kime rapor vereceklerini belirttiğinden, bu sayısız görev doğrultusunda günlük yaşamın nasıl düzenleneceğini belirlediğinden gayet tertipli ve düzenli bir şekilde basılmıştır. Bununla beraber, biri Arapça ve diğeri Türkçe olmak üzere bu kılavuzun iki farklı versiyonu vardır. İkisinin de Fransızca orijinal kılavuzdan tıpatıp aynı çevrilmiş olması gerekirken[126] aralarındaki en kritik farklılık Arapça versiyonun Türkçeden daha kısa olmasıdır; Türkçe versiyonun birinci sayfası alay albayının görevleri ve sorumlulukları ile alakalı 1. madde ile başlarken, Arapça versiyonun birinci sayfasında yardımcı binbaşının görevlerini ve sorumluluklarını belirleyen 147. madde vardır. Bu farklılığın nedeni, Altıncı Bölüm'de gösterileceği gibi, ordudaki ve sivil bürokrasideki üst mevkilerin bu elite girmenin bir olmazsa olmazı olarak Türkçe konuşan Mısırlı-Osmanlı elitine ayrılmış olmasıdır. Bu yüzden, yüksek mevkilere gelme umutları olmadığından ve dolayısıyla da kılavuzun onlara dağıtılan kopyalarında bu yüksek rütbelilerin görevlerini belirtmeye gerek olmadığından, Arapça konuşanlar için kılavuzun tam bir çevirisini yapmanın hiç gereği yoktur. Bu kritik atlama, metindeki bu önemli sessizlik anı, toplum içindeki gerilimin metne yansımasıdır. Tam ve bütün olma iddiasına ve askerlerin günlük hayatlarında dokunulmamış en küçük bir nokta bile bırakmamasına karşın, kılavuz tam olmamasından dolayı, yasanın fiziksel biçimi onun mantığına ihanet etmektedir.

Bu örnek yararlıdır çünkü belli bir tarihsel periyodun ele alınması için sadece yasalara, kılavuzlara ve resmi açıklamalara dayanmanın, resmi görevlilerin kafasında ne olduğunu ve toplumu şekillendirirken kullandıkları araç-

126 el-Şayal, Fransızcadan çevrildiğini ama yazarını tespit edemediğini söylemektedir; el-Şayal, *Tārīh el-Terceme*, Ek 2, madde 161.

ların neler olabileceğini ortaya koyduğu sürece yararlı olduğunu göstermektedir. Gerçekliğin tasarlandığı gibi bu araçlar tarafından düzgün ve kesin bir şekilde biçimlendirilip biçimlendirilmediği, sadece kâğıt üstündeki planlarla uygulama arasındaki çelişkiden değil ama aynı zamanda metnin ve içeriğinin keyfi olmasından dolayı, tamamen başka bir konudur. Yukarıda gösterildiği gibi kendini müstakil, ebedi ve soyut bir beyan olarak gösterme çabalarına rağmen, metnin kendisi içinde bulunduğu sosyal bağlamdan kopartılamaz.

Bir başka örnek de Paşa'nın yönetimi altındaki Mısır'ın tarihini yazarken planlara ve Paşa'nın mektuplarına güvenmedeki sorunları ortaya koymada yararlı olabilir. İkinci Bölüm'de söylendiği gibi, Paşa'nın bürokrasisinin etkileyici doğası, idarenin nasıl örgütleneceğine ilişkin Paşa'nın emirlerine uyan tüm belgelere yansımıştır. Sivil bürokrasinin iç yapısını düzenleyen 1844'te çıkartılmış bir yasa, resmi defterlerin sayfalarının temiz ve düzenli olması gerektiğini açıkça belirtir. "Resmi defterlerin sayfaları damgalanmalı ve numaralandırılmalıdır. Yazılar, arada boş sayfa bırakılmadan sürekli olmalıdır. Herhangi bir karalama veya düzeltme olmadan, yazılar temiz ve okunaklı olmalıdır."[127] Sırayla numaralandırılmış temiz ve boş sayfaların resmi bir defterde titizlikle ciltlenmesi devletin kendinden emin, akılcı ve tutarlı yeni iktidarının bir simgesidir. Resmi defterleri karalamak, çiziktirmek de kaybetmek gibi bir suç, devletin otoritesine bir hakaret olarak görülür. Çoğunlukla, Mehmed Ali'nin hükümetinin resmi defterleri böyledir. Bununla beraber bazen, yasa metninin mantığına ihanet eden bir hata, bir atlama, üstü çizilmiş bir kelime ile, bürokrasinin sahip olduğunu göstermeye çalıştığı imaja ters daha derin bir gerçeklikle karşılaşırız.

Örneğin, Osmanlılara karşı 9 Temmuz 1832'de Homs Savaşı'ndan sonra, birçok Osmanlı askerî Mısırlılar tarafından esir alınır. Ayrıca "düzenli İstanbul ordusunun" baş yazıcısı muhasebeci de esir düşer ve ona yakalanıp tutsak edilmiş tüm 1.791 askerin ve subayın bir listesini hazırlaması emredilir. Rapor İbrahim Paşa'nın Divan Efendisi Mehmed Münib'in eline ulaştığında, başlığı yanlış olduğu için bunu kabul edemeyeceğini söyler. Osmanlı subayı listenin üstüne, "Asakir-i Mansuremiz Alaylar" yazmıştır. Bu, Padişah II. Mahmud tarafından 1826'da kurulan yeni düzenli ordunun, Muallem Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin resmi adını ima etmektedir. Bununla beraber, Mehmed Münib, *Mansure* kelimesinin kullanılmasına izin vermez ve Osmanlı kâtibe bunun yerine Makhure'yi (mağlup) kullanmasını emreder!

127 *el-Layihâ*, s. 22.

Şaşıran kâtip, Mehmed Münib'in kendisine söylediğini yanlış duyup duymadığından emin olmak ister ve "büyük bir rahatsızlık içinde, yani *Mansure*'nin üstünü çizip onun yerine *Makhure* mi yazmamı kast ediyorsunuz?" diye sorar. Bu anda, Suriye'deki Mısır yönetiminin Baş Mali Denetmeni tansiyonu düşürmek için olaya dahil olur. Mehmed Münib'e Osmanlı kâtibin Osmanlı ordusunun savaşı kazandığını değil, "artık bizim ordumuza katıldıklarına göre" sadece askerlerinin muzaffer olduğunu kast ettiğini söyler. Münib Efendi, yine de, bu unvanı onaylamaz ve kâtibin *Asakir-i Mansure-i Neferat* yazması koşuluyla bunu kabul edeceğini söyler. Buna Hanna Bahari'nin "verecek bir cevabı yoktur." Sonunda Osmanlı kâtibin kullandığı ilk sözcükler kayda geçirilir ama üstü çizilir ve bunların üstüne Mehmed Münib'in önerisi aşağıdaki şekilde yazılır:

> *Asakir-i Makhuremiz Enferden...*
> ~~*Asakir-i Mansuremiz Alaylarından*~~[128]

Bu olayda ilginç olan nokta, Paşa'nın resmi defterlerin karalama olmadan temiz tutulacağına ilişkin açık emirlerine karşın, ordunun başkâtibinin kendisini bu emri ihlal etmeye zorlayan durumla karşı karşıya kaldığını açık bir şekilde göstermesidir. Mehmed Münib, yenilmesine rağmen hâlâ muzaffer olduğunu iddia eden düşman ordusunun katibine karşı çıkmak zorundaydı. Mehmed Münib resmi olarak teslim olma ile aynı anlama gelen savaş esirlerinin listesinin çıkarılması işlemi, Osmanlı ordusu için resmi unvanından başka bir unvan kullanılması gerekse bile, İbrahim'in Osmanlılara tattırdığı yenilginin net ve açık bir kabulü olmasını gerektirir. Dolayısıyla, bu anahtar üç sözcüğün üstünün çizilmesi ve onlar yerine kendi ifadelerinin konması, İbrahim'in ve aynı zamanda babasının İstanbul'daki Padişah ve onun paşaları[129] karşısındaki askerî gücünün bir sembolüdür.

Bir resmi yazının tahrif edilmesine ve değiştirilmesine sadece farklı kayıt tutma sitemlerine sahip iki rakip kâtip sebep olmamıştır. Tıpkı yukarıda değinilen eksik talim kılavuzu gibi, zaten metin içinde açıkça ortaya çıkan bu gerilim de, toplumdaki daha derin gerilimlerin belirtisidir. Mehmed Münib, Osmanlı kâtibin sözcüklerinin yerine kendininkilerin yazılmasını isteyebilirdi; ama bunun yerine Osmanlı kâtibinin sözlerinin üstünü çizdirmiş ve kendi

128 Şam 9/158, 25 Safer 1248/25 Temmuz 1832.

129 Homs Savaşı Mısır'da, Osmanlı ordusunun hepsi de Padişah'a hizmetindeki üst rütbeli subaylar olan farklı komutanlar tarafından idare edildiğinden, "Paşaların Yenilgisinin Savaşı" olarak bilinmektedir; Zeki, *el-Tarik el-Harbî*, s. 415.

sözlerini onun üstüne yazdırmıştır. Bu, muhtemelen, Mehmed Ali'nin hizmetindeki kâtiplerin ama özellikle de ordudakilerin Osmanlı ordusunun "İmanın Koruyucusu", "İki Kutsal Şehrin Koruyucusu" olarak bilinen Osmanlı Padişahının ordusunun uğradığı yenilgilerden bahsederken yaşadıkları kararsızlığı yansıtır. Mehmed Ali'nin İstanbul'daki efendisine isyan ettiğinde yaşadığı kararsızlığı görmüştük. İbrahim ve muhtemelen ordudaki adamlarının fazla tereddütlerinin olmadığı ve zaferlerini gayet açık bir şekilde beyan etmeye istekli oldukları doğru olsa da, Homs Savaşı'nın İbrahim ve Osmanlılar arasındaki savaş alanında ilk gerçek karşılaşma olduğu hatırlanmalıdır. (Akkâ kuşatması, iki ay önce cereyan etmiş olsa da, öncelikle bir meydan muharebesi değil bir kuşatmadır ve tam altı ay sürmüştür, hem de Homs Savaşı'nda olduğu gibi İstanbul'dan gönderilen İmparatorluk birlikleriyle savaşılmamıştır.) Osmanlı yenilgilerine atıf yapmak, Mehmed Ali'nin yönetimindeki memurlar için sıkıntılı bir durumdur. Ayrıca "Mağlup Askerler" ifadesi de gerilimi artıracaktır, zira bu "Muhammed'in Mağlup Askerlerini" ima etmektedir; Mehmed Münib'in, önce yenilgiyi Padişah'ın ordusuna yıkmak ve ikinci olarak da yenilenin Hz. Muhammed'in askerleri olduğu anlamından kaçınmak için, "*makhure*"den sonra *-miz* iyelik ekini koyarak gizlemeye çalıştığı bir durumdur.

SONUÇ

Basılmış askerî talimatnamelerdeki eksikler gibi, bu olay da ilginçtir çünkü 19. yüzyıl Mısır tarihinin Mehmed Ali'nin ifadelerinin veya o dönemde yapılan çeşitli planlar, yasalar ve yönetmeliklerdeki ifadelerin kullanılarak yazılmasından kaynaklanan sorunlara dikkatimizi çekmektedir. Mitchell'in *Colonising Egypt*'ta çok zekice gösterdiği ve bir önceki bölümün netleştirmeye çalıştığı gibi, bunlar etkileyici metinlerdir ve içlerinde önemli iktidar öğeleri vardır. Buna karşın, bu etkileyici metinlerin düzenli ve tertipli görüntüsünün ardında çok daha karmaşık bir gerçeklik yatar. Metinlere içkin gerilim, bu bölümün göstermeye çalıştığı gibi, sadece, bu metinleri düzenlemeye çalıştığı gerçeklikten ayıran tutarsızlıktan kaynaklanmaz; metin tersini iddia etse ve bunların ezeli ve ayrı olduğu düşünülse de, metnin kendisi bu gerçekliğin bir yansımasıdır. Askerlerin modern devletin iktidarına nasıl tepki vereceği görülmeden önce bile, yasalar, planlar ve yönetmeliklerin kendisi, düzenleyecekleri, yönetecekleri ve "tescil edecekleri" gerçeklik tarafından "kirletilmiş" ve ödün vermek zorunda bırakılmıştır. Bu yasalar ve resmi açıklamalar Mitchell'in "tasarlanmış" dediği, düzen, ilerleme ve akılcılık gibi kavramlar

kadar derin bir şeyin temsilinden ibaret olan, gerçekliği temsil ettiklerini iddia etseler de, kendileri sanki bu "bayağı" gerçeklik tarafından kaleme alınmışlardır.

Özetle anlatılmak istenen, bazı metinler çok etkileyici gözükseler de, kendilerini anlatmazlar: evrensel doğru veya soyut yasa arkasına saklanmaya çalışan ve bunu tutarlı ve etkileyici bir dil kullanarak ifade eden belli bir insan topluluğunun çıkarlarının yansımasıdırlar. Bu bölüm, Mehmed Ali'nin bürokrasisinin etkileyici dilinin ötesine geçmeye çalıştı. Paşa'nın ordusunun, tüm toplumu yönetmek için neredeyse bozulmamış ideal bir düzeni ifade etmeye çalışmasının yanı sıra, aynı zamanda en üst kademelerdeki işleyiş ile, Mısır toplumunun sosyal ve ekonomik koşullarını yansıttığını tartıştı. Bir sonraki bölüm, resmi tamamlar ve askerî hiyerarşinin en altındaki askerlerin bu yeni düzeni nasıl anladığını ve ona nasıl tepki verdiğini gösterir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Cephe Gerisi: Kamplarda Günlük Yaşam

Şubat 1832'de, 13. Piyade Alayı'ndan yaver kolağası İslâm Ağa Akkâ'da askerî hastanede ölür. Ölüm döşeğinde, 8. Piyade Alayı'nda kaymakam (yarbay) olan dostu Hüseyin Ağa'dan cenazesi ile ilgilenmesini, özellikle de eşyalarını satıp kefen almasını, bir şeyhe "ruhu için Kur'an okutmasını" ister. Bunu dostunun vasiyeti olarak kabul eden Hüseyin Ağa, cenaze masraflarını karşılayabilmek için ölen dostunun eşyalarını satar. Fakat cenazeden önce, Suriye'deki askerî karargâh, 13. Alay'ın miralayı Mehmed Bey'den, ölen adamın sahip olduğu her şey, miri para, yani kamu malı telakki edildiğinden, onun eşyalarına el koyup satmasını ve parayı divana teslim etmesini ister. Bundan haberdar edildiğinde Hüseyin Ağa, davranışının nedenlerini belirten ve dostunun vasiyetini yerine getirmek için izin talep eden bir dilekçeyi İbrahim Paşa'ya sunar. İbrahim Paşa dilekçeyi yeğenine havale eder ama Yeğen İbrahim "hiç cevap vermez."[1]

Yedi ay sonra, 8. Alay'ın miralayı sarılıktan Akkâ'da hastanede ölür.[2] Ölümünden beş gün önce Alaaddin Ağa on sekiz yaşındaki uşağına, mühürlü bir belge karşılığında ve şahitlerin huzurunda beş kese (2.500 kuruş) verir. Bunu haber alan divan, belgenin gerçekliği hakkında şüpheye düşer ve ölü askerlerin ve subayların mülklerinin orduya devredilmesi gerektiğini söyleyip para üzerinde hak iddia eder. Fakat uşağın elinde mühürlü bir belge olduğundan, divan davayı yerel bir kadı aracılığıyla ele almaya karar verir; kadı ise şeriata gö-

1 Şam 2/65, 11 Ramazan 1247/13 Şubat 1832.

2 Düştükten sonra Akkâ'daki sağlık durumu içler acısı haldeydi; çoğu sıtma ve sarılıktan olmak üzere 1.525 kişi ölmüştü: Şam 18/184, 25 Ramazan 1248/16 Şubat 1833.

re ölen kişinin mülkünün değerinin üçte birini aşan bir vasiyetin yasaya aykırı olduğunu söyler. Dava aslında daha da karışıktır; zira Alaaddin Ağa'nın nakit paranın yanı sıra atını da ona bıraktığı ortaya çıkmıştır. Divan, buna karşın, nakit paranın üçte ikisine el konmasına ve atının da at sıkıntısı çeken süvarilere verilmesine karar verir. Genç adamın mağduriyeti askere alınınca daha da artar. Daha sonra genç uşak İbrahim Paşa'ya dilekçeyle başvurarak, kendisinin Alaaddin'in azat edilmiş kölesi olduğunu ve Kahire'ye gidip efendisinin çocuklarına hizmet etmek istediğini söyler. Yine "sükût olunup cevap verilmez."[3]

"... NE EZAN, NE DE ÇAN SESLERİ"[4]

Yetkililerin bu iki dilekçe karşısındaki sessizlikleri, ölüler ve onlara nasıl davranılması gerektiği hakkındaki daha genel bir sessizliği temsil ediyor. Şu ana kadar bu kitabın her bölümü, bölümün gidişatına uygun bir olay, bir anekdot veya bir sahne ile başladı. Fakat bu bölüm bir eksiklikle, olması gereken ama eksik olduğu ortaya çıkan bir olayla başlıyor. Yukarıda belirtilen iki ölüm ve bir önceki bölümün bir savaş sahnesi ile başlaması düşünüldüğünde, bu bölümün bir cenaze sahnesi ile açılması gerekirdi. Ancak Mehmed Ali'nin ordusu ve sayısız seferi hakkında binlerce belgenin hiçbirinde bir subayın veya askerin cenazesine ilişkin tasvir yoktur. Yukarıda bahsedilen cenazelerin eksikliğini vurgulayan iki dilekçe örneğinin de gösterdiği gibi, Mehmed Ali'nin çeşitli seferlerinde ölen binlerce kişi gerektiği gibi gömülmemiş ve maaşlar bazen Mısır'daki ailelere ödendiğinden,[5] yetkililerin tek istediği maaşlarını kesebilmek için, ölüm tarihi hakkında bilgi toplanması olmuştur. Yetkilileri ilgilendirdiği kadarıyla bir ölü, ister er olsun ister subay, ordu kayıtlarından ve maaş bordolarından silinecek bir addır sadece.[6] Daha da önemlisi ve yukarıdaki iki olayda belirtildiği gibi, yetkililer aynı zamanda, ölene ait malın mülkün miri mülk olduğunu ve hükümete verilmesi gerektiğini iddia ederek ölene ait eşyalarla da ilgilenmekteydiler.[7]

---

3 Şam 11/107, 12 Rebiülahir 1248/9 Ekim 1832.

4 Wilferd Owen, *The Collected Poems of Wilferd Owen*, New Directions, New York, 1965, içinde; "Anthem for Doomed Youth", s. 44.

5 Bkz. örneğin, ölmüş kocasının maaşını öldükten sonra otuz beş ay boyunca alan, kocasının öldüğünü ordu yetkililerine haber vermediği gerekçesiyle ödenen parayı geri vermesi istenen dul kadının durumu; Awamir lil-Jihadiyya, 1/219/20 Mayıs 1838.

6 Bkz. *Kanun el-Dahiliyye*'nin 178. maddesi; s. 16-17. Kahire'deki Harp Dairesi'nden çeşitli alayların kâtiplerine ölülerin adlarının üstünü çizmeleri için gönderilen emrin metni için bkz. Şam 7/52, 8 Muharrem 1248/8 Haziran 1832.

7 Bu yönde çeşitli kayıtlar vardır; bkz. örneğin, Şam 2/43, 3 Ramazan 1247/8 Aralık 1831; Diwan al-Mu'awana, 1/2116,12 Cemaziyülevvel 1248/7 Ekim 1832.

Yetkililerin "kayıtlara" ilişkin telaşı dışında, Mehmed Ali'nin savaşlarında ölenlere herhangi bir ilgi gösterilmemekteydi. Arabistan'ın ıssız çöllerinde, Sudan'ın kavurucu topraklarında, Anadolu'nun dondurucu steplerinde ve Akdeniz'in karanlık sularında ölen binlerce kişi, o döneme ait belgelerde sadece tesadüfi olarak yer alır. Ölüleri anmak, yetkililerin özellikle ilgilendikleri bir konu değildir. Belgelerde olmayan sadece askerlerin veya subayların cenazeleri değil; aynı zamanda şehitliklere veya savaş anıtlarına ilişkin de herhangi bir kayda sahip değiliz. Yukarıda belirtilen iki dilekçenin ortaya koyduğu gibi, sadece subaylar değil aynı zamanda askerler de öldükten sonra yetkililerin kendilerine gereken saygıyı göstermeyeceğinden ve cenazelerini kendi paralarıyla veya yetkililer bunlar üzerinde hak iddia edinceye kadar kendilerinin olduğunu düşündükleri parayla kaldırmak zorunda kalacaklarından endişe duymaktaydılar. Paşa'nın defterlerine "yazılanlar" ölerek de bu kayıtlardan kurtulamıyordu.

Ancak Mehmed Ali'nin kamplarında hayatlarını kaybedenlerle sağ kalan arkadaşlarının tarihini yazmanın güçlüğü sadece mezarlık bahçelerindeki güzel taşların yokluğundan kaynaklanmıyor. Mehmed Ali'nin savaş gücünün büyük bir kısmını ve kayıpların da önemli bir kısmını oluşturan Mısırlı çiftçiler, okuma yazma bilmiyordu ve bize Paşa'nın ordusunda savaşmanın nasıl bir şey olduğunu anlatan yazılı hiçbir şey bırakmadılar; onlar arasında dehşet ve korku ile yüz yüze geldiklerinde neler hissettiklerini, "Tanrının pek de umursamadığı"[8] savaş alanındaki gerilimi ve kanlı yığınları anlatacak bir Graves, Owen, Remarque veya Sassoon yoktur.

Bu bölüm, bu kayıp neslin hikâyesini anlatma çabası içinde olmayacaktır. Bu bölümün ölüm karşısındaki sessizlikle açılmasının nedeni, askerler adına konuşup bu boşluğu doldurmak değil, önemli bir soruna dikkat çekmektir. Bir önceki bölümde ne kadar kötü beslendiklerini, maaşlarının nasıl düzensiz ödendiğini, askerlerin ne kadar uygunsuz bir şekilde giydirildiğini ve buna ek olarak saygın bir definden mahrum olduklarını gördükten sonra bile bu insanlar neden savaşmaya devam etmiştir? Kayıtlara göre, Mehmed Ali ve seçkinleri için savaşmayı sürdürmekle kalmamış parlak başarılar da kazanmışlardır. Baskı onların savaşmaya devam etmesini sağlayan tek faktör müydü? Eğer baskı onların nasıl ölüm tarlalarına gönderildiğine ilişkin bir açıklama getiriyorsa, bu, gerçek savaş başladıktan sonra ne kadar iyi dövüştüklerinin de bir açıklaması olabilir mi?

8 Owen, *Collected Poems* içinde, "Greater Love", s. 41.

Kabul etmek gerekir ki, sadece askerlerin zor zamanlarda hissettiklerini ve duygularını anlatan kaynakların kıtlığı değil, aynı zamanda her savaş ve her ordu için genel olarak yanıtlanması kolay olmayan sorular yüzünden bu kolay bir iş değildir. Askerliğin, genellikle "sokaklarda yatan kardeşleriyle dolu taşlarda acıyan/ayaklarını"[9] sürüyerek emirlere uymak demek olduğu ölümle yüz yüze gelindiğinde, tüm duyular kelimenin gerçek anlamıyla sonuna kadar zorlanmışken onları düşmanın üstüne yürümeye ve kahramanca "çarpışmaya" ve "bu tatlı kızıl/gençlik şarabını"[10] boşaltmaya zorlayanın ne olduğunun sorulması gerekir.

Olası bir yanıt, askerlerin fiziksel olarak savaş alanını terk edemeyeceği çünkü bunu yapmaktan alıkonduklarıdır. İbrahim'in kuvvetlerinin dağılımına ilişkin her anlatımda, düzensiz süvari birliklerinin her zaman ordunun gerisinde durduğunu görmekteyiz. Bunlar İbrahim'in ihtiyaç olması halinde kullanmak üzere tuttuğu yedek kuvvetler olabilir. Mehmed Ali'nin ordusunda bedevilerin oynadığı geleneksel rol hatırlanırsa, Mısırlılar arasından firar edenleri yakalamak için oraya konduklarını iddia etmek de aynı derece akla yakındır. Gerçek savaş başladığında, askerlerin büyük bir kısmı, sadece arkalarında onları gözleyen nöbetçiler ile önlerindeki düşman arasında değil aynı zamanda bir taraftan kaçmak ve ordudan tamamen firar etmekle, ki bu tamamen asla dinmez bir dürtüdür, diğer taraftan emirlere uyma ve "düşmanla" cesurca ve "erkekçe savaşma" arasında kalırlar. Ve Mehmed Ali'nin birliklerinin "Mısır" için canlarını vermeye istekli olduğunu iddia eden milliyetçi tarihçilerin anlatılarına sorgusuz sualsiz inanılmadığı sürece, bu insanların yıllarca süren eğitime ve telkinlere rağmen kaybetmedikleri kendini koruma içgüdüsüne hâlâ sahip olduğunu düşünmemiz gerekir. "Dayanılmaz ve tahmin edilemeyecek korku dolu koşullar içine sokulan, kontrol duygusu ellerinden alınan ve ... doğaüstü bir cesaretle hareket etmesi beklenen"[11] bu insanların çoğu, savaşa devam edemiyor, çöküyor ve Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz askerlerinin durumunu anımsatır bir şekilde hareket ediyordu.

9 *A.g.e.*, içinde "Insensibility", s. 37.

10 Rupert Brooke, *The Collected Poems of Rupert Brooke*, Papermac, Londra, 1992, içinde; "The Dead", s. 314.

11 Margaret R. Higonnet, Jane Jenson, Sonya Michel ve Margaret C. Weitz, der., *Behind the Lines: Gender and Two World Wars*, Yale University Press, New Haven, 1987, içinde; Elaine Showalter, "Rivers and Sassoon: The inscription male gender anxieties", s. 64.

SAVAŞIN SEBEP OLDUĞU BUNALIM VE SILA ÖZLEMİ

İlk bakışta 1831-1840 Mısır seferi ile Birinci Dünya Savaşı, gerek niteliksel gerekse de zamansal açıdan o kadar farklıdır ki, ikisi arasında yapılacak bir kıyaslama neredeyse tamamen savunulmaz olacaktır. Birincisi, Büyük Savaş, Avrupalı güçler arasında 20. yüzyılda cereyan etmiştir; Suriye seferi ise, Osmanlı içindeki bir askerî çekişmedir ve neredeyse bir asır önce vuku bulmuştur. İki savaşta uygulanan taktikler, kullanılan silahlar ve muharebelerin yoğunluğu, onları kesin bir şekilde birbirinden ayırır. Biri, kısa sürede binlerce askerin yüzlerce mili aştığı ve hızlı manevraların yapıldığı bir seferken; diğeri milyonlarca askerin yıllarca mevzilerinde sabit kaldığı, sayısız başarısız taarruzun yapıldığı bir siper savaşıdır. Ayrıca, savaşın nedenleri ve askerî liderliğin kalitesi kıyaslamayı daha da zorlaştırır. İbrahim Paşa'nın olağanüstü hayal gücü, kurnazlığı ve öngörülü karakterinin tersine, Büyük Savaş'taki İngiliz kuvvetlerinin komutanı Sir Douglas Haig, "kurnazlıktan ve kıvraklıktan" mahrumdur, "inatçı [olmasının yanı sıra] kendini üstün gören, katı, tahammülsüz, ... espri anlayışı olmayan, taşralı [ve] kalın kafalı [biridir.]"[12]

Öyle de olsa, her iki savaş da, askerleri ölüme gönderen komutanlarca değil, çarpışan askerlerce yaşandığından, aralarında yapılacak bir kıyaslamayı haklı çıkaracak önemli benzerlikler var. İki savaşta da, savaşı onaylamayan boş, amaçsız ve gereksiz olduğuna dair bir duygu, modern bir kavram kullanmak gerekirse "pasifist" bir akım mevcut. İki savaşa ilişkin resmi anlatılardan böylesi "pasifist" eğilimleri silmeye dönük sürekli tekrarlanan çabalara rağmen, kayıtlar, gerçek savaş durumunda askerlerin dehşet, acı, korku ve panik karşısındaki tepkilerine ek olarak, askerlerin çoğu kez çöktüğünü ve katliama devam etmeyi reddettiğini göstermektedir. Büyük Savaş sırasında, bu olaylardan "mermi şoku" olarak bahsedilir; 1916 itibariyle, böylesi olaylar savaş alanlarındaki toplam kaybın yüzde 40'ı olarak hesaplanmıştır.[13] Savaş sırasında sayısız "mermi şoku" olayını tedavi eden ünlü antropolog ve psikiyatrist doktor W. H. R. Rivers, "nevrotik semptomların miktarının sa-

---

12 Paul Fussel, *The Great War and Modern Memory*, Oxford University Press, Oxford, 1975, s. 12. Fussel, Haig hakkında ayrıca şunları söylemektedir: "O, sonsuz başarısızlıktaki saldırıların mükemmel komutanıdır. Haig'in performansının, tüm sivil ve askerî önderlerin iflah olmaz eksikliğine dair güçlü bir miras bıraktığı, Haig'in bu paradigmayı oluşturduğu söylenebilir." Modern İngiliz ve Mısırlı liderler bu paradigmayı takip ediyor olsa bile, İbrahim'in bu paradigmayı oluşturduğu söylenemez.

13 Showalter, "Rivers and Sassoon", s. 63. Mermi şoku hakkında daha açık ve tam bir analiz için ayrıca bkz. Elaine Showalter, *The Female Malady: Women, Madness and English Culture*, Pantheon, New York, 1985, Yedinci Bölüm, "Male hysteria: W. H. R. Rivers and the lessons of shell shock."

vaşın yoğunluğuyla, bireyin hizmet süresinin uzunluğuyla veya kişinin ruh haliyle değil ama hareketsizliğin derecesi ile alakalı olduğu"[14] sonucuna varır. Bu durum Suriye savaşında, binlerce Mısırlı askerin kendilerini savunmasız hissettikleri, istihkâmcıların kalenin duvarlarına yaklaşmak için kazdıkları siperlerde hareketsiz bir şekilde bekledikleri ve savunma halindeki şehirden atılan mermilerden kendilerini korumaya çalıştıkları Akkâ kuşatmasında da (1831 Aralık başından bir sonraki yılın Mayıs sonuna kadar) söz konusuydu. Askerler, sadece "mermi şoku" olarak değerlendirilebilecek belirtiler göstermeye başlamışlardı, ki bu İngiliz askerlerinin seksen yıl sonra yaşayacağı deneyimi anımsatıyor.

Bu kuşatma sırasında bir asker kaleden atılan mermilerle ölür. Cesedi görünce panikleyen arkadaşları hep beraber savaş alanını terk edip görece daha güvenli olan siperlere çekilir. Yüzbaşıları da mevzisini terk etmiş ve komutanlarına olayı bildirmek için ordu kampına gitmiştir. Dört gün sonra, bu adamlar askerî mahkemeye çıkartılır. Yüzbaşıya mevzisini terk etmek için ileri sürdüğü nedenin kabul edilmediği çünkü ölen her askeri gidip komutana bildirmenin çok saçma bir şey olduğu söylenir. Askerlere de, yaptıkları işin korkakça ve erkekliğe yakışmayan bir davranış olduğu ve "bir askerin ölmesi durumunda korkunun yayılmasını engellemek için cesedinin derhal arkadaşlarından saklanmasının gerektiğini" söyleyen yasayı çiğnedikleri söylenir.[15] Aynı kuşatma sırasında cereyan eden bir başka olayda, bir asker kaleden atılan top mermilerinin şarapnellerinden korunmak için kendini yere atar. Zavallı askerin bahtsızlığına, İbrahim Paşa o anda oradan geçmektedir ve bir askere yakışmadığını düşündüğü bu davranışa şahit olmuştur. Söz konusu askeri çağırır ve korkusunu gösterdiği gerekçesiyle yakındaki tüm askerlerin ("bir veya iki bölük") onun suratına tükürmesini emreder.[16]

İbrahim Paşa'yı asıl ilgilendiren, "erkekliğin" sorgulanmasına sebep olmanın yanı sıra, bu davranışların genel moral ve disiplin üzerindeki olası etkileridir: askerlerinin hemen korkup ilk fırsatta firar ettiği bir ordu, ordu sayılamaz. Gerçek savaş durumuna ilişkin askerî yasaları ihlal etmeye cüret edenler ve "erkekçe" davranışı tanımlayan genel kültürel normları çiğneyenler sert bir şekilde cezalandırılır. Fakat "yasa" tek başına yeterli değildir ve "erkekçe olmayan" başka davranışlar için bazen "ilaca" da başvurulur. Bu

14 Eric Leed, *No Man's Land: Combat and Identity in World War I*, Cambridge University Press, Cambridge, 1979, s. 183.

15 Şam 2/71, 17 Receb 1247/22 Aralık 1831. Benzer bir olay için bkz. Şam 3/102, 12 Safer 1247/16 Ocak 1832.

16 Şam 2/64, 10 Receb 1247/15 Aralık 1831.

davranışlardan biri, birçok askerin genellikle askere alındıktan hemen sonra içine düştüğü sıla özlemidir.

Geride bıraktıkları ailelerinin ve verimi kesinlikle etkilenecek olan topraklarının kaygısını taşıyan birçok asker için, bilinmeyen bir yöne doğru ve bilinmeyen bir zaman için köylerinden ayrılmaya zorlanmak çok acı vericidir. Ve sonunda köylerine döndüklerinde, "belki de sevdikleri ve saydıkları karılarını ve kızlarını bir daha bulmamak üzere kaybetmeleri nadir rastlanan bir olay değildi: Birçok aile bu yüzden tamamen parçalanmıştı."[17] İngiliz gezginler, fellâhların köylerine olan bu bağlılığını anlayamıyor ve bunu tedavi edilmesi gereken acınası bir sıla özlemi olarak görüyordu. "İngilizlere" diye yazmıştı bir tanesi, "on sekiz yirmi beş yaş arası genç adamların evlerinden ayrılmak zorunda bırakılmayı bir eza olarak görmeleri tamamen inanılmaz bir olay olarak görünür."[18] Benzer şekilde, Suriye'deki birliklere yaptığı ziyarette Dr. Bowring, "tedavi edilemeyen hastalıklar yüzünden ölen insanların sayısını... düşündürücü bulur."[19] Bu konuyu kampın sıhhiyecisiyle tartıştığında, doktor ona "evlerini düşünerek konuşmaya başladıkları zaman... onları yaşatamıyorum" der. Dr. Bowring "Ve ölmeden çok önce halsiz ve umursamaz bir anlamsızlığın içine saplandıklarını"[20] ekler.

Bir "sıla özlemi" salgınının neredeyse patlak vermesiyle karşı karşıya kalan ordunun Baş Sıhhiyecisi Klot Bey, genç ordu doktorlarının "daha büyük kitaplara bakmadan rahatça başvurabilecekleri"[21] bir kitapçık yazarak bu olguya değinmenin gerekliliğini hisseder. Orada subayların ve doktorların askerler arasında görülen sıla özlemini nasıl ele alacaklarına ilişkin özel bilgiler verir.

> Sıla özlemi *[el-iştiyak ila el-vatan]* genellikle evlerini, ailelerini ve kendileri için değerli şeyleri geride bırakan yeni askerleri etkileyen bir hastalıktır. Bu onları depresyona, melankoliye, kırgınlığa, yorgunluğa ve bazen de ölüme sürükler. Dolayısıyla mümkün olduğunca bir işle uğraşmaları sağlanmalı ve yakında evlerine dönecekleri sözü verilmelidir... Askerlerin olabildiğince mutlu ve huzurlu olması sağlanmalıdır ve subaylarına onlara karşı nazik olmaları emredilmelidir...ve karşılaşacakları tehlikelerin çok büyük olmadığına inandırılmalıdırlar.[22]

17 St. John, *Egypt*, c. II, s. 176.
18 Scott, *Rambles in Egypt*, c. II, s. 218.
19 Bowring, "Report on Egypt", s. 5.
20 *A.g.e.*, s. 6.
21 Klot Bey, *al-ᶜAjāla*, s. 1.
22 *A.g.e.*, s. 10-11.

Bu anlamda, Mehmed Ali'nin askerleri de, savaşla yüz yüze gelen tüm askerler gibi, zor bir ikilem içindedir. Savaştan önceki zorlu birkaç saatte, savaşın içerdiği tüm korku ve dehşet duygularıyla düşmanla karşılaşmak olasılığı ile baş başadırlar. Akıllarında geride bıraktıkları yuvalarının, tarlalarının, terk edilmiş ailelerinin, kaderleriyle baş başa kalmış eşlerinin ve sevdiklerinin anıları vardır. Nöbetçiler ve devriyeler sürekli onları gözetlediğinden savaş alanını terk edip evlerine dönmeleri imkânsızdır. Savaş başladığında gerilim daha da artar: Bir şey yapmadan aynı yerde kalmak veya yedek hatların görece güvenliğinde olacak şekilde geride kalmak her zaman risklidir çünkü bu kesinlikle divan-ı harpte yargılanmaya yol açar. Bu şekilde kapana kısılmış olan askerlerin, subaylarının komutlarına, işaret veya bağırma yoluyla verilen emirlere uymaktan başka çareleri yoktur. Konya Savaşı'ndan bir örnek bu duruma açıklık getirebilir. Osmanlıların yaptığı küçük bir karşı saldırı sırasında Mısırlıların tüm düzeni bozulmuş ve tüm 1. Süvari Alayı'na kargaşa hâkim olmuştur. Kolağalarından birinin ifadesi şöyledir:

> Muhafız Alayı düşmanla çatışmaya başladığında, miralayımız ve kaymakamımız sıra düzeninin muhafaza edilmesini emretti. Mirlivanın bu emri verdiğini duymadım. Yeni düzenimizi henüz almamıştık ki, mirliva ve miralay saldırı emri verdiler; saldırdık ama sol kanadımız geri çekilmeye başladı ve tüm tabur karıştı. Sancaktarımız yaralandı ve subaylar askerleri kılıçlarıyla çevirip savaşa dönmeye zorluyordu. Daha sonra taburlarımızı topladık, onları birbirinden ayırdık düzene soktuk... Ardından borazanlar yürüyüş koluna geçme işareti verdi ve kısa sürede bu düzene geçtik.[23]

Mısır ordusunun Osmanlı ordusundan daha üstün olduğu söylenecekse, savaşın gürültüsü ve kargaşası içinde askerlerin imdadına yetişen şey en başta cesaret, onur ve yüksek moral olmuyordu, daha çok onlar için anlamlı bir şey ifade eden bir sancak işaretini veya borazan sesini tanımalarını sağlayan sürekli talimler ve tekrarlanan eğitimler oluyordu. Bu işaretler, sancaklar ve bağırışlar, böylesi gergin durumlarda bir düzen yanılsaması gibi gözükür. Çarpışmanın en yoğun saatlerinde, bunlara uymamak sadece muhtemel cezalara sebep olacağı için değil bunları göz ardı etmek onları ölüme daha da yakınlaştıracağı için, askerlerin uymaktan başka bir seçeneği yoktur. Bu emirler en azından bir düzen ve örgütlülük görüntüsü verdiğinden, muharebenin belirleyici saatlerinde emirlere uymak bizzat askerler için de yararlıdır.[24]

---

23 Şam 23/73, 2 Safer 1249/21 Haziran 1833; V. 8-9.

24 18. yüzyıl Avrupa ordularında talimlerin askerlerin savaş alanındaki performansı üzerindeki etkisi için bkz. McNeill, *Pursuit of Power*, s. 132-3.

Fakat askerler, savaş sırasında değil onun öncesinde ve sonrasında nasıl davranır? Eğer savaş sırasında talim kılavuzlarının resmettiği gibi şartlandırılmış, yani ruhsuz, mekanik bir varlık olarak davransalar da, ölüm tehlikesi ortadan kalktıktan sonra da böyle mi davranırlar? Bu soruyu yanıtlamak için "resmi savaş anlatılarını" bir kenara koyup kışlalar ve eğitim kamplarındaki askerlerin günlük yaşamına ilişkin anlatılanlara bakmamız; askerlerin savaşa hazırlandıkları veya savaş sonrası yaralarını sardıkları hattın ötesine geçmemiz gerekiyor. Yetkililerin, köylüleri disiplinli askerler haline getirmede ne ölçüde başarılı oldukları hakkında doğru bir değerlendirme ancak kışlaların ve askerî kampların görece güvenliği içindeki askerlerin yaşamları incelenerek yapılabilir.

Üçüncü Bölüm'de ele alınan çeşitli talim kılavuzları ve askerî yasalardan elde ettiğimiz resim, kışlaların, talim kamplarının, denizci hastanelerinin ve askerî okulların sıkı korunan, kontrol edilen ve izlenen yerler olduğu izlenimini bırakır. Bir önceki bölümde değinilen Mehmed Ali'nin çeşitli emirleri gibi, bu kurumları idare eden yasalar da, zorluklarla karşılaşılmadan tatbik edilemiyordu ve talim kılavuzlarının askerî kampta askerin nasıl davranmasını istediği ile askerin gerçekte günlük yaşamını nasıl geçirdiği arasında her zaman önemli çelişkiler vardı. Bir örnek bu çelişkiyi açıklığa kavuşturabilir.

Bir yüzbaşı 8. Piyade Alayı'nın kampında dolaşırken bölüğünde bir yabancı ile karşılaşır. Ona nereli olduğunu sorunca Mısırlı fellâh, kamptaki bir başçavuşun yakını olduğunu ve ziyaret için geldiğini, on beş gündür orada kaldığını söyler. Bu tam da Akkâ kuşatmasının en kızıştığı, askerlerin en üst düzeyde teyakkuzda bulunduğu ve sivillerin, Mısırlı veya değil, ziyaretlerinin nedenini ve içeriğini net bir şekilde belirten mühürlü bir belge olmadan kampa girmesinin kesinlikle yasak olduğu bir andır. Telaşlanan yüzbaşı, başçavuşa arkadaşının kampı terk etmesini emretmek üzere yüzbaşılarından birini çağırır; zira belirttiği gibi, "burada yabancıların işi yoktur." Daha sonra fellâhın hâlâ kampta olduğu ortaya çıkınca yüzbaşı bir kez daha fellâhı çağırır ve neden hâlâ gitmediğini sorar. Fellâh ona yakınını görmek dışında kampta bir işi olmadığı ve bunu da yaptığına göre artık gideceğini söyler. Yüzbaşı eğer derhal gitmez ise onu tutuklatmak ve dövdürmekle tehdit eder. Başçavuş bunu duyunca yüzbaşıya gider ve arkadaşının tehdit edilme şeklinden yakınır. Fellâhın ve kendisinin aynı köyden olduğunu açıklar ve onu Mısır'a götürecek bir gemi olmadan gitmesini emredemeyeceğini ekler. Bunun üzerine yüzbaşı fellâhı tutuklar ve dövdürür. Ayrıca, başçavuşu da tutuklar ve hapse atar. Başçavuş hapiste, demir parmaklıkların ardından, yüzbaşıya bunların tek nedeninin

yüzbaşının başka bir bölükten yeni gelmiş olması ve bu yüzden iyi geçinemedikleri, aynı bölükte hizmet etmiş olsalardı tüm bunların olmayabileceğini haykırır ve "senin yanında makbul olurdum"[25] der.

Bu olay bir dizi nedenden ötürü önemlidir. İlkin, kışlalardaki askerlerin günlük yaşamını düzenleyen askerî yasalar okunduğunda edinilen izlenime uymuyor. Nöbetçi subaylara, kampların kapılarını ve duvarlarını bekleyen askerlere, kampların yakınlarında dolaşan bedevi birliklerine ve böylesi özel yerlere ziyaretçilerin girmesini yasaklayan düzenlemeye rağmen, bu fellâh, sadece aşılmaz olduğu düşünülen bu engelleri aşmakla kalmamış ama ayrıca yakalanmadan arkadaşıyla on beş gün kalmaya devam etmiştir. Çeşitli yasalar, emirler ve yönetmeliklerle inşa edilen ve aşılmaz olduğu düşünülen sınırlar, gerçekte, kamptaki günlük yaşamları sırasında askerler tarafından sürekli pazarlık konusu yapılıp ihlal edilir; ki bu olguyu, subayına demir parmaklıkların ardından bağıran asker pek güzel gösteriyor.

İkinci olarak, yıllar süren eğitime, yıllarca uygulanan sıkı bir gözetleme ve kontrol sistemine ve sürekli tekrarlanan talimlere rağmen bütün bunların bahsi geçen başçavuşun düşünce ve davranışları üzerinde yani bir fellâh/sivil olarak değil bir asker olarak, önemli bir etkisi olduğuna dair hiçbir iz bırakmadığını ortaya koyuyor. Köyünden biriyle karşılaşınca, kampta kendisiyle beraber kalması için onu davet etmek kendisi için çok doğaldır ve komutanının ziyaretçisine karşı neden bu kadar sert ve düşmanca davrandığını anlayamaz. Arkadaşı tutuklandığında, kendisinin neden azarlandığına ve cezalandırıldığına bir anlam veremez. Bedeni sıkıca kontrol edilmektedir ama kalbi ve aklı hâlâ başka bir dünyaya, Mısır'ın uzak topraklarında eski sivil yaşamındaki bir dünyaya aittir.

Üçüncü olarak, bu durum talim kılavuzları ve farklı askerî yasalar tarafından hiyerarşik olarak ve açıkça tanımlanmış bir ilişki olarak asker-subay ilişkisinin doğası hakkında şüpheler doğuruyor. Askerin yakalanıp hapse atıldığında, yüzbaşısının bu "sıra dışı" davranışı hakkında sunabildiği tek neden birbirlerini şahsen tanımamalarıdır; eğer tanımış olsalardı, böyle olmayabilirdi.[26] Yine yıllar süren eğitimin ve telkinin askerlerin subayları hakkındaki düşünceleri ve onlara karşı hissettikleri üzerinde önemli bir etkisi olmadığı görülüyor.

25 Şam 3/125, 20 Safer 1247/24 Ocak 1832.

26 Bu yüzbaşının neden garnizonundan uzaklaştırıldığı açık değildir. Kısa bir süre önce bu rütbeye terfi ettirilmiş olması muhtemeldir, çünkü yeni yüzbaşı olanlar daha önce aynı rütbede olan denklerinin itaatsizlik etmesini engellemek için ilk garnizonlarından gönderilmekteydi; bunun açıkça belirtildiği bir olay için bkz. Şam 2/88, 22 Receb 1247/27 Aralık 1831.

Bu bölüm, bir cenaze tasvirinden yola çıkmayı başaramasa da, "demir parmaklıklar ardındaki yaşamın" tasviri ile devam etmektedir. Askerî hiyerarşinin en alt tabakasındaki insanlarla, askerlerle ilgilenir ve ordunun talim kılavuzlarında ve çeşitli askerî yasalarda çizilen etkileyici ve yekpare resmi ile kamplardaki ve kışlalardaki askerlerin günlük yaşamlarının hikâyelerini karşılaştırmayı amaçlar. Yararlı görülen bu düzenlemelerin ve yönetmeliklerin gerçekte nasıl tatbik edildiğini anlama ve bu model emirler ve düzenlemeler ile onların hayata geçirilmesi arasında istisnasız ortaya çıkan çelişkileri ele alma çabası içindedir. Bu bölüm, askerler ve onların bedenlerini denetim altına almak için yapılmış programlar ve planları nasıl anladıkları ve bunlara verdikleri tepkilerle ilgilendiğinden, kamplardaki hayatları özellikle bir yönüyle incelenecektir: yetkililerin sürekli duydukları salgın hastalık korku ve endişesiyle özel bir ihtimam gösterdikleri askerlerin sağlığı. Aşağıdaki argümanın ele alacağı nokta talime ilişkin yönetmelikler ve düzenlemeler değil, yeni silah altına alınmış birini disiplinli bir askere değil ama sağlıklı, temiz bir askere dönüştürmeyi amaçlayan sağlık ve temizliğe dair yönetmelikler ve düzenlemelerdir.

TIBBIN GÜÇLÜ GÖZÜ

Birliklerin beslenmesi, giyimi ve taliminin yanı sıra, yetkililer askere alınanların fiziksel sağlığına ve genel temizliğine de özel bir önem vermektedir. Mehmed Ali sağlıklı birliklere sahip olmak için toplumun bütününün genel sağlık durumuyla ilgilenmek gerektiğinin farkındaymış gibi görünüyordu. Tıbbi konulara ilgisi sadece askerlerle sınırlı değildir ve "devlet okullarındaki öğrencileri, devlet işletmelerindeki işçileri ve herhangi bir yönetimsel faaliyetle ilişkili tüm şehirli ve kırsal toplulukları"[27] da kapsar. Paşa sık sık hastaneler açan, tıp öğrenimi için Avrupa'ya öğrenciler gönderen, çiçek hastalığına karşı aşılama yapılmasını emreden, bulaşıcı hastalıkların, asıl olarak da kolera ve vebanın yayılmasını kontrol altına almak için önemli limanların ve şehirlerin karantina altına alınmasını emreden biri olarak tarif edilir. Modern bir askerî ve sivil sağlık programı kurmak için yaptığı uygulamalar, en büyük başarıları arasında görülür ve Mısır'da modern tıp mesleğinin yaratılmasının temellerini atar ve Mısır'ın "yüzyıllardır üstünde gezinen cehalet bulutlarından kurtulmasına yardım eder."[28]

Paşa'nın sağlık konularına olan ilgisine ilişkin çok sayıda örnek vardır. 1819 gibi erken bir tarihte, yardımcısına tüm ülke genelinde çiçek hastalığına

27 Kuhnke, *Lives at Risk*, s. 134.
28 ᶜAbdel-Kerīm, *Tārīh el-Taᶜlīm*, s. 266.

karşı aşılama yapılması emrini vermiştir.[29] Bu hastalığın nüfus üzerindeki aşırı ağır sonuçları nedeniyle Klot Bey, Mısır'a vardığı 1825 yılında çiçek hastalığının ülkeyi gaddarca mahvettiğini, her yıl en az elli atmış bin çocuğu öldürdüğünü"[30] söyler; tek başına bu hastalık çocuk ölüm oranını binde 40 ila 50'ye, genel ölüm oranını ise binde 3 ila 4'e yükseltmektedir.[31] 1824'te Paşa Fransız Büyükelçisi M. Drovetti'den kırsal kesimde geniş bir aşılama programı için Fransa'dan doktor ayarlamasını talep eder. Üç doktor Mısır'a varır ve Aşağı Mısır'daki çeşitli vilâyetlerde köylüleri aşılamaya başlar.[32] Bir yıl sonra da aşılama için Orta Mısır'a gönderilirler.[33] Klot Bey gelip tüm sağlık işlerinin yönetimini üstlendikten sonra,[34] aşılama ülke geneline yayılır ve 1834'te Klot Bey, aşılamanın doktorlar ve köy berberleri tarafından nasıl yapılacağına ve bunların bu amaçla tanzim edilmiş defterlere nasıl kaydedilmesi gerektiğine ilişkin bir kitapçık kaleme alır ve bu daha sonra Arapçaya çevrilip Bulak Yayınları tarafından basılır.[35] Bu çabalar sonucunda 1840'ların sonu itibariyle Kahire'deki Azbakiyya Hastanesi ayda 600 çocuğu aşılamıştır.[36]

Çiçek hastalığının yanı sıra, 19. yüzyılın ilk yarısında Mısır, başka iki ölümcül hastalık, kolera ve veba salgınlarından da muzdariptir; bu durum yetkilileri bu hastalıkların toplum üzerindeki etkisini sınırlandırmak için ciddi önlemler almaya sevk eder.[37] 1812'de Paşa'nın İtalyan doktoru, o yıl veba görülen İstanbul'dan gelen gemilerin girişinin kısıtlanmasını önerir.[38] Veba ertesi sene Aşağı Mısır'ın çeşitli bölgelerine sıçradığında, muhtemelen ilk önce İskenderiye'yi vurur, Paşa, vebalı yerlerden gelen gemilerdeki yolcuları ve

29 Sâmī, der., *Taqwīm al-Nīl*, c. II, s. 278. 5 Cemaziyülevvel 1234/2 Mart 1819 tarihli mektup.

30 Klot Bey, *Mémories*, s. 156.

31 Panzac, "Population of Egypt", s. 18.

32 S/1/50/5/413 ve Katkhoda 1/101 ikisi de 26 Za 1239/24 Temmuz 1824. İkisine de aylık 500 kuruşluk bir maaş verilmekteydi: 2/1/50/5/419, 29 Zilkade 1239/27 Temmuz 1824.

33 S/1/47/8/216, 27 Muharrem 1241/12 Eylül 1825.

34 Klot Bey, *Mémories*'de (s. 157) Mısır'da aşılamanın sadece kendisi sayesinde mümkün olduğunu iddia etmektedir. Fakat yukarıda değinilen açıklamaların da gösterdiği gibi durum hiç de böyle değildir.

35 A. B. Klot Bey, *Mebhasi Ta'limi fî Tas'îm el-Judarî* (Çiçek Hastalığı Aşılaması Eğitimi İçin Kitapçık), çev. Aḥmed Ḥasan el-Raşīdī, Bulak, Kahire, 1834. Bulabildiğim tek nüsha budur. el-Şayal, 1843 baskısının aslında üçüncü baskı olduğunu ve ilkinin 1250/1834'te yayımlandığını söylemektedir; el-Şayal, *Tārīk el Terceme*, s. 106.

36 Kuhnke, *Lives at Risk*, s. 116. Ezbekiye Hastanesi 1837'de kurulmuştu ve sivillere hizmet eden bir hastaneydi. Kahire'deki çocukların çoğu çiçek hastalığına karşı aşılanmak üzere buraya gönderiliyordu; bkz. Divan-ı Teftiş-i Sıhhat el-Mısr: M/5/1 s. 6, 5 no'lu mektup, 19 Zilkade 1266/26 Eylül 1850; Klot Bey, *Mémoires*, s. 316.

37 Ziyaretlerinin düzeni için bkz. Panzac, "Population of Egypt", s 18-9; Kuhnke, *Lives at Risk*, s. 49-91.

38 Kuhnke, *Lives at Risk*, s. 94.

denizcileri karantina altına almak için İskenderiye'de bir karantina hastanesi kurma isteğini belirtir.[39] 1828'de, İskenderiye valisi olan damadı Muharrem Bey'e hızla büyüyen liman şehri için karantina düzenlemeleri ve bunların tatbiki hususunda şehirdeki yabancı elçilere danışmasını emreder.[40] İskenderiye'nin yanı sıra, 1829'da Dimyat ve 1831'de Reşid limanları da karantina altına alınır.[41] Sonunda, tehlikeli boyuta ulaşan kolera salgını yüzünden 1831'de, İskenderiye'de, şehirdeki, farklı yabancı elçilerden oluşan bir uluslararası karantina kurulu oluşturulur ki bu, uluslararası hastalık denetimi yönünde bir ilktir.[42]

Ancak, Paşa'nın ve baş tıbbi danışmanlarının en çok ilgisini çeken askerlerin sağlığı ve temizliğidir. Çok sayıda insanın askerî okullarda, eğitim kamplarında ve de çeşitli savaş cepheleri boyunca sahra kamplarında toplanması beraberinde salgın hastalık olasılığını da getirmektedir ve bu zaten Paşa'nın bitmek tükenmek bilmeyen ihtiyaçları yüzünden insan gücü azalmış bir ülke için ciddi bir tehdittir. Çiçek, veba ve kolerayı kontrol altına alma çabasında olduğu gibi, Paşa, dersini zor yoldan öğrenmiştir. Felaketlerle dolu Sudan seferinin ilk aylarında, oraya gönderdiği ordu, çeşitli hastalıklardan 600 askerini yitirir. Doktor, tıbbi malzeme ve nitelikli tıbbi personel eksikliği yüzünden Eylül 1821'de çeşitli hastalıklara yakalanan 2.000 kişiden başka, ölü sayısı 600'e yükselir. Ertesi ay, ölü sayısı daha da artıp 1.500'e çıkar: Oysa söz konusu olan yalnızca üç bin kişilik bir ordudur.[43] Ve bu ordu 20.000 siyahı köleleştirip Nil yoluyla Mısır'a göndermeyi başardığında bile, bu bahtsız insanlar yolculuğu tamamlamayı başaramaz ve "kıran girmiş koyunlar" gibi düşerler; bu durum Paşa'yı, İkinci Bölüm'de gördüğümüz dış ilişkilerden sorumlu Ermeni danışmanı Boğos Bey'den kölelerin tedavisi için yararlı olabilecek birkaç Amerikalı doktor bulmasını istemeye sevk eder. Mora seferine de benzer şekilde iyi hazırlanılmamıştır; doktorlar, tıbbi malzemeler genellikle hizmet etmeleri gereken askerî birliklerin varışından sonra gönderilir[44] ve nihayet bu tıbbi malzemeler geldiğinde genellikle kullanılmaz halde oldukları ortaya çıkar.[45]

39 el-Jabartī, *ᶜAcāᵓib el-Āthār*, c. IV, s. 175, 177 (Rabi el-Sānī, 1228 ve Jumādī el-Sānī, 1228 olayları); Panzac, "Population of Egypt", s. 19.

40 Sāmī, der., *Takvim el-Nil*, c. II, s. 334, 12 Ramazan 1243/28 Mart 1828 tarihli mektup.

41 Kuhnke, *Lives at Risk*, s. 94.

42 *A.g.e.*

43 Frédéric Cailliaud, *Voyage a Méroé, au Fleuve Blanc, au-dela de Fâzoql*, L'Imprimerie Royale, Paris, 1826, c. II, s. 313, 316.

44 S/1/48/2/93, 22 Zilhicce 1240/8 Ağustos 1825.

45 S/1/48/1/392, 14 Safer 1240/8 Ekim 1824.

Paşa, yeni nizami ordusunu kurmaya giriştiğinde, adamlarını bu kadar pahalı bir yolla kaybetmeye tahammül edemez. Bu konuda en çok işine yarayan kişi Dr. Klot Bey'dir. Klot Bey'in ilk başarılarından biri[46] çok sayıda askerin toplandığı yerlerin yakınlarına biri ordu diğeri ise donanma için olmak üzere iki daimi askerî hastane inşa etmek olmuştur. Ebu Zebel'deki askerî hastane, Kahire'nin kuzeyinde Hankah'daki Cihat Abad eğitim kampının yakınlarına 1827'de inşa edilir;[47] İskenderiye'de ise 26.000 askere ve meşum Liman'da çalışan 11.000 işçiye hizmet vermesi için Mahmudiye Hastanesi inşa edilir.[48]

Bu iki hastane "1830'da Fransa'da ve İngiltere'de bir norm haline gelmiş hastane içeren talim merkezlerine"[49] uygun etkileyici sağlık kuruluşları olarak ün salar. Ebu Zebel hastanesi (yer değişikliğinden sonra Kasr el-Ayni) olarak bilinir), askerî bir hastane olmanın yanı sıra tıp okulu olarak da faaliyet gösterir. Mezun olduklarında çoğu Arapça konuşan Mısırlı öğrenciler, yeni sağlık sınıfının çekirdeğini oluşturmak üzere askerî doktorlar olarak çeşitli piyade ve süvari alaylarına atanır. Suriye seferinin arifesinde bu sınıfın yaratılmasına ilişkin plan Klot Bey tarafından hazırlanmış ve baş doktoru İtalyan Gaetani Bey'e ve Harp Dairesi'nin mensuplarına danışıldıktan sonra Paşa tarafından onaylanmıştır. Her piyade alayında üç Mısırlı doktoru denetleyen bir Avrupalı doktorun bulunması kararlaştırılır. Süvari alaylarında ise, iki Mısırlı doktora ek olarak bir Avrupalı doktor bulunacaktır. Tüm doktorlar albayların ve tabur komutanlarının denetimi altında olacak ama onların işlerine karışmayacaktır. Bunları alaylardaki ve taburlardaki üst rütbeli subayların çadırlarına göre çeşitli doktorların çadırlarının yerleri gibi detaylar içeren düzenlemeler takip eder.[50]

Önlemler ne kadar etkileyici olursa olsun, bunların gerçekte nasıl tatbik edildiğini veya askerlere nasıl ulaştığını bilmiyoruz. Sivil nüfus dikkate alındı-

46 1831'de patlak veren kolera salgınını kontrol altına almak için gösterdiği çabalara karşılık olarak o yıl ona Bey unvanı verilmişti; Kuhnke, *Lives at Risk*, s. 42.

47 Bunun kurulması emri *Vekayi-i Mısriyye*, sayı 8, 14 Şaban 1244/17 Şubat 1829'da yer almaktadır. Sâmî, der., *Takvim el-Nil*, c. II, s. 326'dan alınmıştır. Hastanenin kampa göre konumunu gösteren bir harita için bkz. Klot Bey, Mémoires, şekil III.

48 Kuhnke, *Lives at Risk*, s. 136. Hastanenin kuruluşundan on yıl sonraki durumu hakkında kısa bir tasvir için bkz. Bowring, "Report on Egypt", s. 55-6.

49 Kuhnke, *Lives at Risk*, s. 33.

50 *Vekayi-i Mısriyye*, sayı 309, 18 Cemaziyülevvel 1247/25 Ekim 1831'den alıntı yapan Sâmî, der., *Takvim el-Nil*, c. II, s. 383-4. Sâmî, projeyi kimin hazırladığını belirtmemektedir; ayrıca Paşa'nın Dr. Gaetani ve Harp Dairesi ile bu konuda bir görüşme yaptığını söylemektedir. Klot Bey'in askerî bir tıp sınıfının oluşturulmasının kendisi sayesinde olduğu şeklindeki iddiası hakkında eleştirel bir yorum için bkz. Kuhnke, *Lives at Risk*, s. 188, n. 9.

ğında, Paşa'nın Mısır'da kurduğu yeni tıp teşkilatı tarafından idare edilen halkın günlük yaşamında yeni ve örneği olmayan uygulamaya verilen tepkiler hakkında çok az şey biliyoruz. 19. yüzyılda Mısır'da modern tıbbın kuruluşu hakkında yakın tarihli bir kitap, örneğin, sıradan Mısırlıların aşılama veya otopsi gibi yeni uygulamalara verdiği tepkiyi hesaba katmamaktadır. Ayrıca 1840'ların sonunda Kahire'de kurulan sayısız sağlık ocağının *(mekatib el-sihha)* günlük işleyişi hakkında da herhangi bir bilgi vermemektedir. Dahası, Mısırlı ilk tıp öğrencilerinin atandıkları ilk sağlık kuruluşları olsalar da, Suriye'nin farklı yerlerinde kurulan çeşitli sahra hastanelerini de dikkate almamaktadır. Ayrıca, kendini (Kasr el-Ayni hastanesine bağlı) Tıp Okulu ile sınırladığından ve bu okulun başarısını ve hatta tüm tıp kurumu ile ilgili Klot Bey'in anlattıklarını sorgulamadan kabul ettiğinden, kaçınılmaz olarak okulun "diğer akademik kurumlardan daha fazla bir şey olduğu, Mısır'daki tıp mesleğinin yaratılmasında merkezi bir rol oynadığı ve dolayısıyla da tüm ülkede aydınlatıcı etkiye sahip bir medeniyet merkezini temsil ettiği"[51] sonucu çıkmaktadır.

Bundan sonrası, farklı tıbbi kurumların, çoğu Klot Bey tarafından örgütlenmeleri için yapılan projelere, ne ölçüde sadık kaldıklarını değerlendirme çabasıdır. Yine amaç sadece projelerin çizilen basit resim ile tıbbi kurumların günlük çalışmalarının daha karmaşık açıklamaları arasındaki farklılığı vurgulamak değil aynı zamanda bu projelerin sosyal ve entelektüel bağlamı hakkında biraz bilgi sahibi olmaktır: bunları kim yazdı, hangi bilimsel fikirler onları esinlendirdi, hangi çıkarlara hizmet etmekteydiler vb. Dahası, askerlerin bedenlerinin sıkı bir şekilde tetkik edilmesine ve uzaktaki Kasr el-Aini hastanesinden daha çok Suriye seferi sırasında askerlerin sağlıklarıyla ilgilenmenin yükünü omuzlamış Suriye'deki alayların sahra hastanelerinin performanslarına gösterdikleri tepkilere özel bir ilgi gösterilmiştir.

FRENGİ VE UYUZ

Sağlıklı yöneticilerin askerler arasındaki hastalıkların yayılmasını kontrol altına alma ve askerlere biraz olsun tıbbi hizmet sağlama sırasında karşılaştık-

51 Sonbol, *Medical Profession in Egypt*, s. 21. Kitabı boyunca Sonbol'un yararlandığı en temel kaynak, hastaneler hakkında adil bir açıklamada bulunamayan, çok az şey söyleyen Klot Bey'in eserleridir. Ayrıca Sonbol, Klot Bey'in Bulak'ta basılan Arapça kitapçıklarından hiçbirine başvurmamaktadır. Fransızca eserleri Avrupa'da patronunun imajını iyileştirmek için Batılı okuyucuları hedeflemekteydi. Klot Bey'in eserinin "propagandist" karakteri için bkz. Heyworth-Dunne, *Education*, s. 122. Qaşr al-ᶜAinī okulunun gerçek performansı için ve Mehmed Ali ile Klot Bey'in Avrupalı turistler için nasıl ziyaretler düzenledikleri için bkz. Lila Abu Lughod, der., *Remarking Women: Feminism and Modernity in the Middle East*, Princeton University Press, Princeton, 1998, içinde; Khaled Fahmy, "Women, medicine and power in nineteenth-century Egypt."

ları zorluklar öncelikle tüm tıbbi kuruluşlara içkin ciddi yapısal sorunlardan kaynaklanmaktaydı; bunlar en açık şekilde askerî sahra hastanelerinde görülmekteydi. Bu sorunların niteliğini incelemek ve altında yatan nedenleri anlamaya çalışmak için ciddi sorunlara yol açan iki hastalığa, uyuz ve frengiye yakından bakmak yararlı olacaktır.[52] Bu iki hastalığın seçilmesinin bir dizi nedeni var. İlki ve en açık olanı, çok yaygın görülmeleri ve uzun bir tedavi dönemi gerektirmeleridir, ki bu savaş gücünün ciddi olarak azalması ve bizzat yetkililerin bu hastalıklarla yakından ilgilenmesidir.[53] İkinci olarak, özellikle askerler bu hastalıklardan birine yakalandıklarını kabul etmek yerine genellikle yetkililere yalan söylediklerinden, iki hastalığın da tespitinin askerlerin bedenlerinin detaylı ve düzenli kontrol edilmesini gerektirmesidir. Bu detaylı tıbbi tetkik askerlerin yetkililere direnmesine neden olur ve aynı zamanda da Mısırlı doktorların bu hastalıklar hakkındaki yetersiz tıbbi bilgisini gözler önüne serer. Üçüncü olarak, çok bulaşıcı olduklarından hastalığa yakalanmış kişilerin sıkı bir şekilde diğerlerinden ayrılması gerekir; ayrıca tedavilerinde, Suriye'nin çeşitli bölgelerinde kurulmuş sahra hastaneleri tarafından genellikle yerine getirilemeyen temizlikle ilgili belli koşulların sağlanması gerekir. Dördüncü ve en önemlisi de, frenginin insanların cinsel davranışlarının sıkı bir şekilde denetlenmesini gerektirmesidir; dış dünya ile kesin bir ayrım gerektiren ve hayata geçirilmesi çoğunlukla zor olan bir konudur.

1826'nın başında, Paşa İstanbul'daki temsilcisine bir mektup yazıp ondan uyuz ve zühревi hastalıklar ile ilgilenebilecek bir doktor bulmasını ister, çünkü "birçok hastalıkla ilgilenebilecek doktorlarımız olsa da, bu iki hastalığın tedavisi hakkında bilgi sahibi doktorun eksikliğini çekiyoruz"[54] der. Gerçekten herhangi bir doktorun İstanbul'dan gönderilip gönderilmediği, gönderilmiş olsa bile, Suriye seferinde orduya eşlik edip etmediği belli değil. Eğer orduya eşlik etmişlerse, şu açıktır ki, bu iki özel hastalıkla başa çıkmada çok da başarılı olamamışlardır. Suriye seferinin başlamasından birkaç ay sonra, uyuz ve frengi askerler arasındaki yaygın hastalıklar listesinin en yukarılarında yer almaktaydı.[55] Suriye'deki hastaneler sürekli artan sayılarla başa çıka-

52 Frengi asıl olarak "Syphilis" anlamına gelse de, kelimenin bir dizi cinsel yolla bulaşan hastalığa atfen kullanıldığı görülmektedir. Frengi ile, aynı zamanda mubarak ve "zampara" hastalığı kast edilmekteydi; Klot Bey, *Aperçu*, c. II, s. 370.

53 Bu aynı zamanda çeşitli okullardaki öğrenciler için de doğruydu. Bkz., örneğin, Klot Bey'in Kasr el-Ayni hastanesine tedavi için gönderilen ve uzun bir zaman okula gidemeyen Mubtadayan okulundan 305 ve Tercüme okulundan 104 öğrenciye ilişkin Okul Dairesi'ne yazdığı mektuplar: S/3/122/2, s. 182, 189 no'lu ve 17 Cemaziyülahir 1263/2 Haziran 1847 tarihli mektup.

54 S/1/50/6/493, 11 Rebiülahir 1242/12 Kasım 1826.

55 *Vekayi-i Mısriyye*, sayı 334, 29 Aralık 1831; Kuhnke, *Lives at Risk*, s. 135'ten alınmıştır.

mıyor ve hastaların birçoğu tedavi için Mısır'a gönderilmek zorunda kalıyordu.[56] Bir sağlık taramasında, frengiye yakalanan hastaların sayısının diğer tüm hastaların sayısının toplamına eşit olduğu ortaya çıkmıştı.[57] Mehmed Ali durumun ciddiyetinin farkına vardığında, Yeğen Ahmet Paşa'ya askerleri bizzat denetlemesini emretmek zorunda kalır.[58] Sonuç olarak Suriye'deki hastanelerin önceden basılmış günlük raporlarında iki özel girişle hastanenin müdürü tarafından frengili ve uyuzlu hastaların ayrı ayrı kaydedilmiş olması bu iki hastalığın özel bir ilgiye mazhar olduğunun kanıtıdır.[59]

Ebu Zebel hastanesinden yeni mezun olmuş genç doktorlar, neredeyse salgın halini almış bu iki hastalığın sayısı karşısında büyük zorluklarla karşılaşır. Suriye seferinin başında, Ebu Zebel hastanesi henüz oluşum aşamasındadır ve başarısını ciddi bir şekilde düşüren ve ilk mezunlarının bilgi düzeyini büyük oranda etkileyen yönetimsel, mali ve teknik sorunlarla boğuşmaktadır.[60]

Özellikle iki sorunun okulun başarısını düşürdüğü görülür. İlki öğretim aracı olarak kullanılan dille, ikincisiyse mezuniyet öncesi okulda geçirilen zamanla ilgilidir. Paşa ve ordunun baş doktoru Klot Bey için, ülkedeki tek okur yazar kesimi oluşturduklarından El Ezher mezunları tek seçenektir ama bu insanlar kesinlikle ne Fransızca ne de başka bir yabancı dil bilmektedir. Aynı zamanda, bu okulda öğretmenlik yapmak üzere işe alınan doktorların hiçbiri de Arapça bilmemektedir. Bu sorunun üstesinden gelmek için her hocaya belli sayıda tercüman verilir ve ders anlatılırken çevirmeleri istenir.

> Bu çok ilginç bir durumdu; El Ezher'den gelen, Arapça, gramer, Kur'an Tefsiri, Fıkıh, vb. dışında hiçbir eğitim almamış sadece Arapça bilen yüz Mısırlı öğrenci en ufak fikre sahip olmadıkları tıbbi ve bilimsel konularda, öğrencilerinin dillerini bilmeyen ve kendileri de homojen olmayan [dördü Fransız, üçü İtalyan, biri İspanyol] biri Piyemonteli... biri de Bavyeralı Avrupalı hocalar tarafından eğitilmek üzere biraraya toplanmıştı.[61]

56 Şam 1/27, 20 Cemaziyülahir 1247/26 Kasım 1831; hastaların Abu-Zeᶜbel Hastanesi'ne gönderilmesi için bkz. Şam 2/54, 7 Receb 1247/12 Aralık 1831; hastaların İskenderiye'deki hastaneye gönderilmesi için bkz. Şam 2/88, 23 Receb 1247/28 Aralık 1831. Tüm bu olaylarda hastalar gemi ile nakledilmişti.

57 Şam 3/101, 10 Şaban 1247/14 Ocak 1832.

58 S/5/51/2/62, 30 Şevval 1247/1 Nisan 1832.

59 Basılmamış bu raporların örnekleri için bkz. Şam 7/78, 11 Muharrem 1248/11 Haziran 1832; Şam 10/150, 17 Rebiülevvel 1248/14 Ağustos 1832.

60 Kuhnke, *Lives at Risk*, s. 37-40.

61 Heyworth-Dunne, *Education*, s. 126-7. O sıralarda bile böyle bir öğretim sisteminin ciddi sorunları olduğu kesindi; o dönemki eleştirilere Klot Bey'in *Aperçu*, c. II, s. 428-37'deki yanıtı.

Bu garip sistem her türden soruna davetiye çıkartmaktaydı. Bir olayda, örneğin, bir çevirmen, Şeyh Harravi, doktorun fikirlerini kabul etmediğinden Klot Bey'in dersinin bir bölümünü çevirmeyi reddeder. Klot Bey, Mehmed Ali'ye yazar; bunun üzerine Mehmed Ali bir mektup yazar, Harp Dairesi başkan yardımcısına Sağlık Kurulu'nun Şeyhi yeterince güçlü bir şekilde kınamamasına şaşırdığını belirtir ve şeyhe "bir tercümandan başka bir şey olmadığından" kendi işine bakmasını ve Klot Bey'in derslerine karışmamasını söyleyen bir mektup yazılması gerektiğini söyler.[62]

En nihayetinde, bu sorun çözüme kavuşturulur. Paris'ten dönüşünde Şeyh Rifaa el- Tahtavi'nin, Ebu Zebel'deki tıp okuluna atanması ve onunla beraber çalışacak yirmi öğrenci ile tıp kitaplarını Fransızcadan Arapçaya çevirmek ve Fransızca-Arapça sözlük hazırlamakla görevlendirilmesi düşünülmektedir.[63] Şeyh Rifaa'nın başka bir görevde çalışmasının daha uygun olduğuna karar verildiğinde, tıp okulunun ilk mezunlarına, bir sonraki öğrenci kuşağına ders verme işi verilir ve bu sefer dersler Arapça olacaktır. Zaman içinde Arapça sözlükler hazırlanmış, tıp kitapları Arapçaya çevrilmiş ve hatta Arapça tıp kitapları yazılmıştır.[64] En sonunda, tüm tıp eğitimi Arapçalaştırılır.[65] Oysa doğası gereği bu uygulamaların sonuç vermesi için zaman gereklidir ve eğitimde karşılaşılan dilsel sorunlar ilk mezunların düşük seviyesiyle Suriye seferinde ortaya çıkar.

Dil sorunundan daha önemlisi, Ebu Zebel okulunun ilk mezunlarını okulda yeterince eğitim almadan, alay doktorları olarak atamak ve onları Suriye'deki orduda görevlendirmektir. Zaman yetersizliği demek bu öğrencilerin asıl eğitim programlarını tamamlamadan okuldan alınıp saha görevine gönderilmeleri demektir. Aktif göreve gönderilince, "çalıştıkları tıp kitaplarını göz ardı ediyor ve bir daha onlara başvurmuyorlar. Artık girecekleri sınav kalmadığından, bu kitaplara ihtiyaçları yok... dolayısıyla da öğrendiklerini de unutuyorlar."[66] Suriye'de karşılaştıkları çeşitli sorunlar karşısında dona-

---

62 Sāmī, der., *Takvīm el-Nīl*, c. II, s. 451, 7 ve 11 Cemaziyülahir 1251/30 Eylül ve 4 Ekim 1835 tarihli mektuplar. Şeyh Harrāwī, buna karşın, sadece bir tercüman değildi; o aynı zamanda Tıp okuluna bir hazırlık okulu olarak işlev gören Muristan okulunun da müdürüydü. Bkz. al-Shayyāl, *Tārīkh al-Tarjama*, s. 175-7; ᶜAbdel-Karīm, *Tārīk el-Taᶜlim*, s. 289-91.

63 "Extrait d'une lettre adressée par M. Le Cheykh Refah, ancien élève de la mission égyptienne en France, à M. Jomard, membre de l'Institut", *Journal Asiatique*, IIe série, 8 (1831), s. 534.

64 al-Shayyāl, sadece Mehmed Ali'nin zamanında tıp ve veterinerliğe ilişkin elli altı kitabın çevrildiğini ve sadece askerlikle ilgili kitapların (altmış dört) olduğunu belirtmektedir; al-Shayyāl, *Tārīkh al-Tarjama*, s. Eklerin 38. sayfası.

65 ᶜAbdel-Karīm, *Tārīk el-Taᶜlīm*, s. 269-70.

66 *A.g.e.*, s. 267, 2 Rebiülevvel 1256/4 Mayıs 1840 tarihli bir mektuptan alıntı yapmaktadır; burada Avrupalı doktorlar İbrahim Paşa'ya hitaben Ebū-Zeᶜbel'den mezun olanların içler acısı performansından duydukları kaygıları dile getirmektedir. Ayrıca bkz. Sağlık Konseyi'nden yeni kitaplar

nımsızlıkları ortaya çıkınca bu genç mezunlar, yetersizlikle suçlanmış ve eğitimlerini tamamlamaları için Mısır'a geri gönderilmişlerdir.[67]

Frengi ve uyuzun neredeyse bir salgın halini alması ve bunlarla ilgilenen doktorların niteliksizliği karşısında, Klot Bey konu hakkında özel bir kitapçık kaleme alır.[68] Arapçaya çevrilen ve ordu matbaasında basılan bu kitapçık, ordunun baş doktorundan tüm alay doktorlarına yazılmış kişisel bir mektup biçimindedir. Kitapçık önemlidir çünkü bu hastalıkların ordunun baş doktorunun bizzat müdahale etmesini gerektirecek kadar tehlikeli bir hızla yayıldığını gösteriyor. Kitapçık "son zamanlarda birçok askerin oldukça bulaşıcı olan frengiye ve uyuza yakalandığı rapor edilmektedir. Korkarım ki, güçlü ve etkili önlemler alınmazsa daha da yayılacaktır"[69] ifadeleriyle başlar. Daha da önemlisi, kitapçığın yazıldığı tondur. Askerî sağlık kurumu başkanının bu iki hastalığın tedavisine özel bir önem verilmesi gerektiğini söylemesi yetmez; ayrıca muayenelerin nasıl yapılacağını, hastaların nasıl izole ve tedavi edileceğini, iyileştiklerinden emin olmak için düzenli olarak muayene edilmeleri gerektiğini yazmak zorundadır. Alay doktorlarının beceri seviyesinin düşüklüğü yüzünden Klot Bey'in bu kitabı, en temel tıp bilgisine sahip bir doktorun bile düşünmeden takip edebileceği çok basit bir dille, muayenelerin nasıl yapılacağını anlatan bir kılavuz biçiminde yazması gerekmiştir.[70]

Yeni doktorların yetersizlikleri önemli bir problem teşkil etmiş olsa bile, frengi ve uyuz ele alınırken asıl karşılaşılan sorun, hastalığın yayılmasını önlemek için sağlıklı, temiz bir çevre çok önemliyken, Suriye'deki hastanelerin korkunç bir durumda olmasıdır. Klot Bey veya Kahire'deki sağlık görevlileri için bu askerlerin diğerlerinden ayrılmasını ve düzenli bir şekilde muayene edilmesini şart koşmak başka bir şey, bu ayrımın ve bu muayenelerin planlandığı gibi yapılması başka bir şeydir.

Yetersiz ödenekler Suriye'deki ordu hastanelerinin olduğu kadar Mısır'dakilerin de içinde bulunduğu bakımsız durumun en temel nedenlerinden biri gibi görünüyor ve Klot Bey sürekli Harp Dairesi'ne hastanelere gönderilen ilaçların ve yiyeceklerin yetersizliğinden şikâyet eden sert mektuplar yazar. Böyle bir mektupta "Neden yalnızca [tüm] sağlık hizmetini küçümse-

okuyarak tıp bilgisindeki son gelişmeler hakkında kişinin fikir sahibi olmasının önemine ilişkin Eğitim Nazırlığı'na gönderilen mektup; S/3/122/4, s. 70, 78 no'lu ve 14 Muharrem 1264/24 Aralık 1847 tarihli mektup.

67 Kuhnke, *Lives at Risk*, s. 39.

68 Klot Bey, *Risāla*.

69 *A.g.e.*, s. 1.

70 *Risale* hakkında bir açıklama için bkz. bu bölümün aşağıdaki kısımları.

me değil onunla alakalı [şeyleri] de lağvetmeye dönük sürekli bir istek olduğunu anlamıyorum... [üstelik] Mısır'daki çeşitli hastanelerin harcamaları, Avrupa'daki hastanelerin harcamalarının yirmide biri düzeyinde"[71] der. Bu bağlamda ordunun baş doktoru bazen Paşa'nın desteğini alır; ama genellikle her zamanki tutumlu tavrı içinde Paşa ondan elindekilerle yetinmesini ister. Örneğin, tıp okulundaki öğrencilere üstlerine olmayan küçük üniformalar dağıtıldığı iletildiğinde, Paşa kendine has bir üslupla, "herkes bacağını pantolonuna göre uzatsın" cevabını verir.[72]

Başka bir cimrilik örneği ve birçok yazışmaya sebep olan, önemsiz gibi görünen ama tıp kurumunun başarısı için ciddi önem taşıyan bir konu da, yaralar için kullanılan sargı bezlerinin kalitesi ile ilgilidir. Bu konuda özel bir kitabın çevrilmesine ve Bulak Matbaası tarafından basılmasına karşın,[73] doktorlar kendilerine dağıtılan sargılardan sürekli şikâyet etmektedir.[74] Bir mektupta Klot Bey, Kasr el-Ayni hastanesindeki sargıların kalitesinden umutsuzca yakınır.

> Sargı kalitesi cerrahide çok önemli bir konu olarak değerlendirildiğinden, hastanelerde kullanılan sargılar hakkında bir araştırma yaptık ve bunların gerçekten de çok kötü durumda olduğunu tespit ettik. Bozuk ve kirliler, pansuman yapılan yarayı kirletiyorlar... [Daha sonra bu durum ile ilgili açıklamasına geçer:] Harp Dairesinden, Merkezi Sağlık Deposu Müdürlüğüne kullanılmış ve yarı kullanılmış *[nisf isti'mal]* bezlerin damgalı bir makbuzla Baş Eczacı'ya teslim edilmesine ilişkin bir emir yayınlanmış. Baş Eczacı'nın daha sonra bu malzemeyi, yine makbuz ile beraber, Baş Cerrah'a teslim etmesi gerekiyor. Baş Cerrah'ın ise malzemeyi sargılarını kendileri yapmaları için hastalara dağıtacak hastane müdürüne vermesi gerek. Daha sonra ise bunları hastalardan toplayacak. Bu şekilde sargılar o anda dört kez el değiştirmiş durumda. Bu, asla ihlâl edilmemesi gereken hastane talimatlarına aykırıdır.[75]

Mali sıkıntılardan kaynaklanan sorunların kendini gösterdiği bir diğer alan ise askerî hastanelere dağıtılan yiyeceğin kalitesidir. Klot Bey'in askerlerin kaliteli, iyi pişmiş gıdalarla ve sağlıklı bir diyetle beslenmesi gerektiğine

71 S/3/122/2, s. 72-3, 150 no'lu ve 12 Muharrem 1263/1 Ocak 1847 tarihli mektup.
72 Madaris, 1/49, 22 Ramazan 1251/1 Ocak 1837.
73 Ibrāhīm al-Nabawari çev., al-Arbiṭa al-Jirāḥiyya (Cerrahi Sargılar), Bulak, Kahire, 1839.
74 Bkz., örneğin, S/3/122/2, s. 87, 65 no'lu ve 4 Safer 1263/22 Ocak 1847 tarihli mektup.
75 Bkz., örneğin, S/3/122/2, s. 87, 65 no'lu ve 4 Safer 1263/22 Ocak 1847 tarihli mektup. Merkezi Tıp Deposu *(Isbitaliat al-'Umūm)*, çeşitli hastanelere ve eczanelere talepleri üzerine ilaç gönderildiği merkezi bir kimya ambarı gibidir.

ilişkin kesin talimatlarına[76] karşın, Kasr el-Ayni hastanesindeki askerler kötü yiyeceklerden sürekli şikâyet eder; bu Mehmed Ali'nin hükümdarlığı sırasında hastane tarihinde sürekli yinelenen bir şikâyettir. Örneğin, 1836'da Kahire'de Tura ve Kasrü'l-Ayni hastanelerinde yapılan araştırmalarda, her şey bir yana, iki hastanenin de hastalarına yönetmelikler tarafından belirtilenden daha az et verdiği keşfedilir. Rapor Mehmed Ali'ye gönderildiğinde, sorunu halletmeleri için gerekli adımları atsınlar diye bunu Harp Dairesi'ne iletir. Harp Dairesi'nin Başkan Yardımcısı, bunun Harp Dairesi'nin değil ama Sağlık Kurulu'nun işi olduğu gerekçesiyle, raporu Paşa'ya geri gönderir. Paşa, bu bahaneyi kabul etmez ve şikâyetlerle Harp Dairesi'nin ilgilenmesi gerektiği konusunda ısrar eder.[77] İki yıl sonra, Kahire'deki hastanelerin içler acısı durumunu bizzat gören Mehmed Ali, Klot Bey ve Harp Dairesi Başkanı'na, hastanelerin durumunu düzeltmek için gösterdikleri çabaları yoğunlaştırmaya çağıran bir mektup yazar.[78]

Tüm bunlara karşın, Klot Bey, hâlâ Harp Dairesi'ne Kasr el-Ayni hastanesindeki yiyeceklerin kalitesinden yakınan mektuplar yazmaktadır. Kapsamlı bir rapor kaleme alır:

> subayların ve erlerin yemekleri aynı ve pilav, kavrulmuş et ve çoğu zaman oldukça kötü durumda ekmekten oluşuyor... [Dahası] tıbbi yönetmeliklere göre hastaların gıdasının pilav ve et olmaması gerekir, Türkçeye çevrilen ve Hidiv İdaresince onaylanan Hastane Yönetmeliği uyarınca doktorlar tarafından önerilenlere ilaveten bazen de tavuk, güvercin yumurtası, süt, balık, sebze ve meyve verilmelidir. Bu nedenle yukarıda adı geçen hastaneye özellikle dikkat edilmeli ve iyileştirilmelidir ve böylece yalnızca zavallı hastalara merhamet edilmekle kalınmayacak ayrıca bu hastanenin şanı için de [önemli olacaktır] çünkü tüm önemli Avrupalı turistler [ülkeyi gezerlerken] burayı ziyaret etmektedir.[79]

On yıl sonra bile, doktorlar hâlâ hastalara verilen yiyeceğin kalitesinden şikâyet etmekte ve özelikle etin "iyileşmelerine yardım etmek bir yana hastalarda [yeni] hastalıklara yol açtığını"[80] söylemektedirler.

Mali yetersizlikler yüzünden, Suriye'deki alay hastaneleri bir yana, Kahire'deki hastanelerin bile hijyenik olmaması şaşırtıcı olmamalıdır. Muha-

76 Klot Bey, *ʿAjāla*, s. 7.
77 Evamir'ül-Cihadiyye, 1/100, 18 Rebiülevvel 1252/4 Temmuz 1836.
78 Dhawat 5/78, 12 Rebiülevvel 1254/5 Haziran 1838.
79 S/3/122/2, s. 65, 136 no'lu ve 4 Muharrem 1263/23 Aralık 1846 tarihli mektup.
80 S/3/122/8, s. 15, 105 no'lu ve 4 Şaban 1276/26 Şubat 1860.

fız Alayı'nın Miralayı Selim Bey, Suriye'deki kışlasını teftişe çıktığında, her yerin çok kötü koktuğunu görür.[81] Bunun nedeninin hiç kimseye tuvaletleri temizleme görevi verilmemesi olduğunu keşfeder; yaralıların kaldığı odalar kötü kokmaktadır çünkü orada kalanlar hâlâ kanlı elbiselerini giymekteydiler. Hastaneye yaptığı ziyarette, 200'den fazla hastanın döşekleri samanla doldurulmadan yerde yattığını görür.[82] Hemşirelere döşeklerin neden boş olduğunu sorduğunda, her işe yetişemeyecekleri ve kendilerine yardım edecek çalışan olmadığı yanıtını alır.[83]

Bir mektupta İbrahim Paşa'nın yaveri Münib Efendi, Şam Valisi Ahmet Bey'e yeteri kadar hizmetkâr bulamadığını açıklayarak yakınır. Suriye'deki hastanelerin on iki hastaya bir hizmetli (eğer hastalar diğerlerinden ayrılmışsa her altı hastaya bir hizmetli) öngören Avrupa'daki uygulamalara göre düzenlenmiş olduğunu söyledikten sonra, bu uygulamaların hayata geçirilemediğini kabul eder. En önemli neden yeterli ödeneğin olmamasıdır. Alaydaki askerler arasından atanabileceklerinden, hastalar için berber bulmakta bir sorun yoktur, ama yemek pişirecek ve hastaneleri temizleyecek hizmetkârlar bulmanın sorun olduğunu açıklar. Bunların yerel halk arasından tutulması gerekiyordur ve bu da kesinlikle paraya mal olan bir şeydir. Giderlerden kesme adına "yarım sakatlardan" bazılarının atanmasını önerir. Bunların yürüyemediğinden, kısa zamanda işlerine götürecek hayvanların bulunması gerektiği anlaşılır ve tersine daha çok masrafa yol açar. Kararsız kalan Münib Efendi ne yapması gerektiği konusunda şaşırmıştır.[84]

Suriye'deki hastaneler ayrıca hasta sayısının çokluğundan ve doktor sayısının azlığından kaynaklanan sorunlardan muzdariptir. Bir keresinde Akkâ'daki hastanenin çalışmasına ilişkin bir soruşturma yapılır. Soruşturmayı bizzat Münib Efendi yürütür ve hastane müdürünü sorumlu tutulmaktan kurtarır. Raporunda sorunun hastanenin çok kalabalık olması ve doktorların her gün gelen hastalarla başa çıkamaması olduğunu yazar. O anda hastanede 300'ün üzerinde hasta yatmaktadır ve o gün en az 45 hasta daha beklenmektedir. Bu büyük sayı hastaların düzenli bir şekilde banyo yapmasını imkânsız

81 Kahire'deki hastanelerin performansı hakkındaki çeşitli şikâyetler arasında kokular da yer almaktadır: "Muristan (hastane kokusu) olarak da bilinen" (S/3/122/5, s. 28, 10 no'lu ve 29 Şevval 1264/28 Eylül 1848 tarihli mektup) kesif ve kötü bir koku.

82 Klot Bey de Kahire'deki Kasrü'l-Ayni hastanesine ilişkin aynı şeylerden şikâyet etmekteydi: "Döşekler ve yastıklar, yönetmeliklerin öngördüğü gibi pamuk ile değil ama çürümüş otla dolu": S/3/122/2, 136 no'lu ve 4 Muharrem 1263/23 Aralık 1846 tarihli mektup.

83 Şam 2/71, 17 Receb 1247/23 Aralık 1831.

84 Şam 11/107, 12 Receb 1248/8 Eylül 1832. *Yarım sakatlar* için bkz. bir sonraki bölüm.

hale getirir ki bu, uyuza yakalanmış hastaların tedavilerinin bir parçası olarak yapmaları gereken bir şeydir. Münib Efendi bir başka sorunu, doktorların hastalar üzerinde denetimleri olmamasını ve hastaların alışverişe çıkmalarını kimsenin engelleyemediğini raporuna ekler.[85]

Klot Bey'in talimatlarıyla karşılaştırıldığında, Suriye'de askerî sahra hastanelerinin nasıl çalıştığına ilişkin bu anlatılar, sadece Mehmed Ali'nin sağlık politikalarının değil tüm yönetimin karakteristik bir özelliği olan, modelle gerçek arasındaki büyük farkı gösteriyor. Yukarıda görüldüğü gibi, askerî hastanelerin ödeneği azdır, kalabalıktır, savaşta bir ordunun karşılaşacağı sağlık problemleri ile başa çıkabilecek doktor sıkıntısı çekmektedir ve en önemlisi Paşa'nın diğer kurumlarına özgü, yolsuzluk ve verimsizlik gibi, tüm sorunlardan muzdariptir.

Suriye'deki askerlerin sağlık ve temizliğine ilişkin sorunların boyutunu gördükten sonra, iki hastalıkla, frengi ve uyuzla başa çıkmaya çalışırken yetkililerin yüz yüze geldiği sorunları açıklamak artık mümkün. Uyuzun bu kadar yaygın olmasının bir nedeni kışlaların ve kampların aşırı kalabalık olmasıdır.[86] Daha önemlisi, bir önceki bölümde değinilen lojistik ve bürokratik sorunlar, yukarıda görüldüğü gibi, askerlere çok nadir yeni üniformalar verildiği ve eski, genellikle kirli üniformalarını uzun süre giymek zorunda oldukları anlamına gelmektedir. Sekizinci Piyade Alayı'ndan yaver Kolağası Hasan Efendi'ye askerlerinin dış görünüşleri ve üniformaları hakkında bir soruşturma yapması emredildiğinde, birçoğunun açık bir şekilde talimatları ihlal ettiğini tespit eder. Binbaşıya gönderdiği raporda üniformaların yırtık pırtık olduğunu ve "ayaklarında ayakkabı namına bir şey kalmadığını ve birçoğunun çarşıda çıplak ayakla dolaştığını"[87] yazar. Suriye'de çeşitli alaylardaki askerlerin dış görünüşü ve disiplinine ilişkin genel bir soruşturma yapılması emredilir. Sonuçları büyük bir alıntı yapmayı haklı çıkartacak kadar ilginç.

> Yafa'daki 13. Alay'ın askerleri ile ilgili olarak... Yeni ayakkabılar iki ay gecikmişti ve bazı askerlerin ayaklarının çıplak olduğunu tespit ettik... Fesleri eskimiş ve yenilerinin gelmesini üç aydır bekliyorlar. Askerî takımları ve tüfeklerinin kayışları pis ve Kahire'den ayrıldıklarından beri temizlenmemiş... Hastanedeki hastalara ne gece ne gündüz bakacak kimse yok, başlarında [onları denetleyecek] bir subay yok.

85 Şam 9/32, 6 Safer 1248/4 Temmuz 1832.

86 Askerlerin kalacakları yerlere ilişkin bir eksiklik olduğu anlaşılmaktadır ve bir olayda, Kudüs'teki St. Jacob kilisesine ait evlerin bazılarına askerleri yerleştirmek için el konmuştu; S/5/47/1/150, 29 Zilhicce 1249/9 Mayıs 1834.

87 Şam 3/43, 25 Şaban 1247/29 Ocak 1832.

Hayfa'daki askerler ile ilgili olarak... Vücutlarının, silahlarının ve eşyalarının kir pas içinde olduğunu *(wiskha lam nafize)* tespit ettik. Çok düzensizler ve akıllarına ne eserse onu yapmaktalar. Hastanede hastaların döşekleri yok, yerde bir halının üzerinde yatıyorlar. Yerler kesinlikle çok pis *(mahallathum viska lam fihi nezafe indehum külliyen)*. Müdürü görmek istediğimizde onu bulamadık ve çarşıdan döndüğünde döşeklerle ilgili çok mektup yazdığını [ama bir cevap alamadığını] söyledi...

18. Alay'a bağlı 4. Tabur'daki askerler ile ilgili olarak... [merasimler için olan] çuha üniformalarını giydiklerini tespit ettik. Teğmenlerine neden askerlerinin gece gündüz çuha üniformalarını giydiğini sorduğumuzda, kendilerine ne keten ne de yün üniforma verilmediğini bu yüzden bundan başka bir seçenekleri olmadığını söyledi. Bu talimatlara aykırı bir durumdur....

Akkâ'daki topçu askerler ile ilgili olarak... Bazıları çadırsız güneşin altında oturmakta ve döşeksiz yerde uyumakta... Yemeklerini siperlerinde yiyip, siperlerini kirletip kokutmaktalar... Cephaneleri güneşin altında durmakta ve çadırları açılmadan siperde bir köşeye atılmış... [Diğer] askerler diledikleri gibi çarşıda dolaşmakta. Tüm bunlar Askerî Yasa'ya *(Cihad Kanunu)* aykırıdır.[88]

Eğer askerlerin yaşadıkları koşullar bunlar idiyse, uyuza kolayca yakalanmalarına şaşmamak gerek. Hastanelerin ne kadar kalabalık, kötü teçhizatlı ve yetersiz idare edildiğini de görünce, hastalığın diğer askerlere bulaşmasını denetlemeyi neden zor bulduklarını anlamak hiç de zor değildir.

Uyuzla kıyaslandığında frengi ile uğraşmak çok daha zordur. Frenginin teşhisi ve tedavi askerlerin vücutlarının daha sıkı bir şekilde muayene edilmesini gerektirir. Klot Bey'in özellikle uyuz ve frenginin tedavisi için kaleme aldığı *Risale*'nin ilk maddesi şöyle:

Bu mektubu alınca, sağlığından sorumlu olduğunuz bütün subay, astsubay ve askerleri muayene etmeniz gerekiyor. Bu iki hastalıktan birine [yani uyuz veya frengi] yakalanmış olanların ayrılması gerekiyor; frengiye yakalananlarla özel olarak ilgilenmeniz gerek. Cinsel organlarını ve ağızlarını kontrol edin. Bu muayenenin haftada bir kez yapılması gereklidir.[89]

Kitapçık askerî doktorlara, askerlerin vücutlarını tam olarak nasıl muayene edecekleri, tedavi için gerekli özel merhemi nasıl hazırlayacakları ve

88 Şam 9/116, 20 Safer 1248/19 Temmuz 1832. Bu uzun rapor, kendine has bir imlaya sahip ve yerel deyimler de içeren ilginç bir konuşma Arapçası ile kaleme alınmıştır. Bundan dolayı, bunu klasik Arapçanın tersine, Mısır'da konuşulan gündelik dile göre tercüme etmeyi tercih ettim.

89 Klot Bey, *Risale*, s. 2.

son olarak da bu merhemi askerlerin cinsel organlarına nasıl tatbik edeceklerini anlatarak devam eder.[90]

Bu muayeneler sırasında askerler, İbrahim Paşa'nın emriyle Muhafız Alayı'nın doktoru tarafından yapılan böylesi bir muayene hakkında aşağıdaki tipik raporda görüleceği gibi, bedenlerinin çok detaylı bir şekilde araştırıldığı ve yakından kontrol edildiğini gördüler.

> 3 Şaban 1247 (7 Ocak 1832) günü saat sekizde Muhafız Alayı'na bağlı 1. Tabur'da yapılan muayenede müzisyenlerde herhangi bir hastalık tespit edilmemiştir. Çadırların da temiz ve sıcak olduğu görülmüştür. Fakat, 5. Bölüğün başçavuşu, top çekerken sol elinin başparmağını yaralamıştır. Ayrıca aynı bölüğün beşinci onbaşısının sağ ayağının dördüncü ve küçük parmağı arasındaki deriye bir diken girdiği ve bunun enfeksiyona sebep olduğu tespit edilmiştir... Aynı alayın 2. Taburu'na bağlı 1. Bölük'ten bir askerin ayağını sıkan ayakkabının vurması yüzünden sağ ayak bileği yaralanmıştır... Aynı alayın 3. Taburu'na bağlı 7. Bölük'ten altıncı onbaşının ağzında frengi izleri görülmesi üzerine, binbaşısına onu [sahra] hastanesine göndermesi emredilmiştir...[91]

Rutin tıbbi muayenelerin yararlarına karşın, askerleri buna ikna etmeye veya onların desteğini almaya dönük herhangi bir çaba gösterilmez. Askerler, doktorlar tarafından bu kadar sıkı bir şekilde muayene edilmekten pek hoşnut değildir ve sahra hastanesine gönderilmemek için sık sık fiziksel durumları hakkında yalan söylerler. Örneğin, bir keresinde Suriye'deki 12. Piyade Alayı'na bağlı askerler genel bir sağlık taramasından geçirilir. Avrupalı doktorlar 12 askerde frengi ve 210 askerde uyuz tespit eder. Askerlerden hiçbiri hastaneye gönderilmemiştir ve özgürce alayın geri kalanıyla birlikte yaşamayı sürdürmektedirler. Mısırlı doktorlar neden hastaların talimatların öngördüğü gibi hastanede gözlem altına alınmadığını sorduğunda, askerlerin hastalığa yakalandıklarını inkâr ettikleri cevabını alırlar.[92] 10. Piyade Alayı'ndan kolağası yaver Mursi Ağa Hayfa'daki ordu hastanesini teftişinde, hastanenin dağınık ve karmaşa içinde olduğunu tespit eder. Talimatlara aykırı olarak frengiye yakalanmış olanlar ("yaklaşık yirmi kişi") diğerlerinden ayrılmamış, tersine diğer hastalarla ve yaralılarla iç içedir. Mursi Ağa müdüre bu hastaların talimatların öngördüğü gibi neden tecrit edilmediğini sorduğunda, bunun için yeteri kadar oda olmadığı ve ne Ordu Levazım Dairesi Re-

90 *A.g.e.*, Maddeler, 3-8, s. 2-5.
91 Şam 3/115, 7 Şaban 1247/11 Ocak 1832.
92 *A.g.e.*

isi Nazif Bey'in ne de Hayfa Valisi Abdullah Bey'in bu konuda kendisine yardımcı olduğunu söyler.[93]

Aynı zamanda askerler ve bazen de subaylar, cepheye gönderilmemek ve sahra hastanesinin görece güvenliğinde kalabilmek için hasta numarası yaparlar.[94] Bazen askerî okul öğrencileri de benzer şekilde davranır; hastaneye gönderildiklerinde, kısa zamanda iştahlarını hiç kaybetmedikleri ve "her birinin dört kişilik yemek yediği"[95] dikkat çeker. Bu şekilde numara yaptığı anlaşılan subaylar, görevden alınıp İskenderiye'deki Liman'a gönderilir ve tüm rütbe ve madalyaları sökülür.[96]

Tıp yetkililerinin kendiliğinden herhangi bir hastalık belirtisinde muayene etme hakkına karşı bu direniş, sadece kamplardaki askerler arasında görülmez; hastaları bu sıkı ve çoğunlukla aşağılayıcı taramadan kurtulamayan Kahire'deki Kasr el-Ayni hastanesi yetkilileri de direnişle karşılaşır. Flaubert, 1849'da Mısır'ı gezerken yaptığı bir hastane ziyaretinde gördüğü frengi koğuşunu şöyle anlatıyor:

> ... Kasr el-Ayni hastanesi. Bakımlı. Klot Bey'in eseri, etkisi hâlâ hissediliyor. Epey frengi olayı... bazılarının kıçında. Doktordan gelen bir işaretle, (sanki bir askerî talimde gibi) hepsi yataklarında doğrulup anüslerini parmaklarıyla açıp çıbanlarını gösterdiler. Muazzam bir *infundibula*.[97]

Bu aşağılayıcı tedavi yüzünden, o koğuştaki askerlerin tedaviye direndiklerini[98] ve bazen yetkililerle dövüştüklerini okumak şaşırtıcı değildir. Bir olayda hastalar hastaneyi birbirine katar, camı çerçeveyi indirdikten sonra yere ve içecek su kaplarına işerler. Çoğu "eli ayağı tutan" genç olduğundan ve "doktorların kendilerine sert davranmasına mani olacak bir hastalıkları da

93 Şam 8/125, 19 Muharrem 1248/19 Haziran 1832.

94 Şam 2/71, 18 Receb 1247/23 Aralık 1831; Şam 2/95, 2 Şaban 1247/6 Ocak 1832.

95 Bu, Süvari okulundan Kasr el-Ayni'ye tedavi için gönderilen üç öğrenci ile ilgili bir olaydı. Fark edildiklerinde onlara sunulan tedavi "günde dört beş saat atış talimiydi... En iyi tahminle piyade olabilirler": S/3/122/2, s. 145, 163 no'lu ve 13 Cemaziyülevvel 1263/29 Nisan 1847 tarihli mektup. Daha sonra, 1861'de, hasta numarası yapan askerler Liman'a gönderilmeye başlamıştı. Bkz. frengi belirtilerini taklit etmek için cinsel organına sarımsak süren albay ᶜAwaḍ İbrāhīm'in olayı: M/14/2, s. 65, 23 Ramazan 1277/6 Mart 1861 tarihli mektup.

96 Şam 9/22, 8 Safer 1248/7 Temmuz 1832.

97 Gustave Flaubert, *Flaubert in Egypt, A Sensibility on Tour*, çev. ve der. Francis Steegmuller, Little, Brown and Co., Boston ve Toronto, 1972, s. 65. Flaubert'in ziyaret ettiği anda koğuşun ne kadar kalabalık olduğu bilinmiyor. Fakat sekiz yıl sonra, 1.400 hasta bulunmaktaydı; bkz. S/3/122/6, s. 8-9, 39 no'lu ve 5 Receb 1273/1 Mart 1857 tarihli mektup.

98 Bkz. örneğin, tedaviyi kabul etmediği için tedavisi haftalarca süren frengili süvarinin olayı; S/3/122/4, s. 27, 144 no'lu ve 7 Zilhicce 1273/29 Temmuz 1857 tarihli mektup.

olmadığından "ciddi fiziksel bir cezaya" çarptırılmaları önerilir, çünkü "azarlama o ana kadar işe yaramamıştır."[99]

Askerlerin düzenli muayeneye gösterdiği bu direniş, toplumun geniş kesimlerinin aşılanmaya gösterdiği direnişe benziyor. Kendi yararlarına, iyi bir tedbir olmasına rağmen, aşılama, köy ve şehir ahalisi tarafından çocuklarını zorunlu askerlik için işaretlemenin bir başka yolu olarak görülmekteydi.[100] Yetkililer beklenen direnişin üstesinden gelmek için hiçbir çaba sarf etmez gibi gözükmektedir; örneğin ne köy şeyhlerinin ne de mahalle şeyhlerinin desteğini almaya çalışmışlardır. Köylüler oğullarının aşılanmasına karşı koymak için mümkün olan her şeyi yapar; doktorlardan kaçar, oğullarını saklar,[101] aşıcı berberlere saldırır,[102] çocuklarını işaretlememesi için yerel memurlara rüşvet verir[103] ve sahte aşı belgeleri hazırlardı.[104]

Karantina uygulamalarına gösterilen tepki de farklı değildi. Bunu yaşamlarına yapılmış beklenmedik bir müdahale olarak gördüklerinden, ne şekilde olursa olsun askerler karantinadan kaçmaya çalışırdı. Suriye'de yaklaşık iki yıl kaldıktan sonra, eve dönme heyecanı içindeyken, Dimyat'ta karaya çıkacak askerlerden karantina süresi boyunca gemide kalmaları istenir. Askerler gemi kaptanı ve nöbetçilerin de dövüldüğü küçük bir ayaklanma başlatınca,[105] karantina memurlarının limandaki düzeni tesis etmesine yardım etmek üzere Kahire'den bir müfreze gönderilmek zorunda kalınır.[106] Suriye'deki bazı kamplarda uygulanan karantinaların korunması da zordur. Bir olayda, karantinayı yarmaya çalışırlarsa vurulacakları konusunda uyarılmalarına rağmen,[107] askerler kuralları çiğnemeye cüret edince sonuçta askerlerin talimatlara uymasını sağlamak için kampın çevresine bir hendek kazılır.[108]

---

99 S/3/122/7, s. 4, 14 no'lu ve 14 Cemaziyülevvel 1274/1 Ocak 1858 tarihli mektup. Bunların hepsi frengi ve dermatoloji koğuşundaki hastalardı.

100 Klot Bey, *Mémoires*, s. 157.

101 Hamont, *L'Egypte*, c. I, s. 507-9; Kuhnke, *Lives at Risk*, s. 116-17.

102 S/3/122/2, s. 194, 155 no'lu 1 Receb 1263/15 Haziran 1847 tarihli mektup.

103 Sahte aşılama belgesi düzenlemek için yereldeki insanlardan rüşvet alan 85 doktorun olayına bkz. S/3/122/2, s. 61-3, 11-96 no'lu ve hepsi de 26 Cemaziyülevvel 1263/13 Mayıs 1847 tarihli mektuplar.

104 M/5/1, s. 79, 79 no'lu ve 27 Cemaziyülahir 1267/30 Nisan 1850 tarihli mektup.

105 S/1/48/4/311, 22 Şaban 1249/5 Ocak 1834.

106 S/1/48/4/350, 7 Şevval 1249/17 Şubat 1834.

107 Şam 9/106, 18 Safer 1248/17 Temmuz 1832.

108 Şam 9/113, 19 Safer 1248/18 Temmuz 1832.

CEPHE GERİSİNDEKİ YAŞAM

Yetkililerin, hastanelerin durumu, ehliyetsiz doktorlar, Kahire'deki bürokrasinin koordine olamamış çabaları ve bizzat hastaların direnişi gibi askerleri tedavi etme çabalarında karşılaştıkları sorunları ayrıntılı bir şekilde ele aldıktan sonra, şimdi de, askerler arasında hastalıkların yayılmasının engellenmesinde yaşanan başarısızlığın ardında yatan nedenleri ele almak gerekiyor. Frenginin tedavisinde askerî doktorlar ne kadar başarılı olursa olsun, asıl sorun, öncelikle yetkililerin hastalığın önüne geçme çabasında yatmaktaydı. Açıkça askerlerin cinsel yaşamlarını sıkı denetim altına alan, kadınların kamplara ve kışlalara girmesini yasaklayan[109] sıkı bir sistem gerekiyordu; ki bu, yetkililerin hep başarısız olduğu bir çabaydı. Daha önce Üçüncü Bölüm'de söylendiği gibi, alaylar Mısır'da kaldığı sürece, ailelerin askerlere katılmasına ve kamptan kampa onları takip etmelerine izin verilmekteydi ama sağlığa ilişkin gerekçelerle buna son vermek gerekti. Ancak askerlerin eşlerine erişmesini yasaklamanın tatbik edilmesi zor bir şey olduğu ortaya çıktı; hatta bazı kadınlar erkek kılığına girip kocalarını Suriye'ye kadar takip etti.[110] Yetkililer eşlerin kocalarına eşlik etmesinin yasaklanması konusunda ısrarcı olunca, askerler bu durumdan epeyce şikâyetçi oldu "ve ümitsizlik duygusuna engel olmak adına mümkün olduğunca eşlerin, metreslerin ve silah altındakilerin ailelerinin onlara eşlik etmesine izin verildi."[111]

Askerlerin bu ihtiyacına izin vererek Mehmed Ali, özellikle "askerlerin limandayken karaya çıkmasına izin verilmemesi sonucunu doğuran tamamen mantıksız, baskıcı bir sistemde [ısrar ederek] insanlar için oldukça yüksek"[112] bir ahlâki standart getirmeyi amaçlayan çağdaş İngiliz deniz kumandanlarından daha esnek ve pragmatik olduğunu göstermiştir. Bununla beraber, Suriye'de eşlerin kocalarına eşlik etmesine izin vermek, askerler arasında frengi ve diğer zührevi hastalıkların yayılmasına katkı yapan ve yetkililerin baş etmekte zorlandıkları hijyen sorunlarına yol açar.

Risale'sinin ikinci kısmında, Klot Bey, oldukça basit ve didaktik bir şekilde, tedaviden ziyade korunma yoluyla frenginin yayılmasını kontrol altında tutacağını düşündüğü bir yöntem anlatır. Bu kısım asıl olarak kadınların

---

109 *Kanun el-Dahiliye*, Madde 273, s. 52.

110 Şam 1/27, 4 Cemaziyülahir 1247/10 Kasım 1831.

111 Askerlerin ailelerini yanlarında getirme talebi Paşa'ya S/1/48/4/250, 2 Cemaziyülevvel 1249/17 Eylül 1833 tarihli mektupla bildirildi, Paşa'nın yanıtı ise S/1/48/4/255, 15 Cemaziyülevvel 1249/30 Eylül 1833'te yer almaktadır. Bowring, "Report on Egypt", s. 6'dan alınmıştır.

112 Michael Lewis, *The Social History of the Navy*, 1793-1815, George Allen and Unwin, Londra, 1960, s. 282.

Resim 6. "Yafa yakınında İbrahim Paşa'nın karargâhı"; W. H. Bartlett tarafından yapılmış, *Syria, the Holy Land, Asia Minor, etc.*'da (Fisher, Londra, 1836) yayımlanmıştır.

kaldıkları yerlerin ve bedenlerinin sağlığıyla ilgilidir. Her alayda askerlerin eşlerinin dört bölüme ayrılması gerektiğini söyler. Bu bölümlerin her biri alayın içindeki tabur askerlerinin eşlerinden oluşur. Taburun askerlerinden sorumlu doktorların eşleri tarafından bir kenara çekilip kontrol edilmeleri gerekir.[113] Doktorlar eşlerine, muayene etmeleri gereken kadınlarda frengi belirtilerini nasıl tespit edeceklerini öğretmeli ve "kadın doktorların" da her perşembe günü yapacakları muayenelerden sonra sonuçları kocalarına rapor etmeleri gereklidir. Daha da önemlisi, askerlere eşleri dışında kampa kadın almamaları emredilir; "anneleri veya kardeşleri bile olsa, çünkü bu askerin sırtındaki mali yükü artırır, üstelik de hastalıkların daha da yayılmasına sebep olur."[114] Son olarak, kadınların kaldıkları yerlerin düzenli olarak temizlenmesi ve bu işlemi bizzat albayın denetlemesi gerekir. Buna ek olarak, kaldıkları yerlerin "geniş bir caddenin iki yanına paralel ve yerden sabit bir yüksek-

113 Klot Bey, *Risâle*, Kısım 2, Madde 1, s. 6.
114 *A.g.e.*, Madde 4, s. 6.

likte inşa edilmeleri gereklidir. Bu şekilde hastalığın yayılmasının önüne geçilebilir."[115]

Alay doktorlarının başarısına baktığımızda, herhangi bir tıp eğitimi almamış eşlerinin bu bulaşıcı hastalıkların tedavisinde kocalarından daha başarılı oldukları şüphelidir. Dahası, sahra hastanelerinin hijyenden yoksun ve kirli olduğu göz önüne alındığında, bırakın eşlerinin kaldığı evleri, askerlerin kışlalarının da Klot Bey'in arzuladığı kadar sağlıklı ve düzgün olduğu şüphelidir. Fakat böyle de olsa, hâlâ ele alınması gereken bir sorun daha vardır: askerlerin eşleri ile değil, kampın dışındaki kadınlarla, özellikle de fahişelerle girdikleri ilişkiler.

19. yüzyılın ilk yarısında, Mısır ve Suriye'nin büyük şehirlerinde fahişeliğin arttığına işaret eden bazı deliller var. Bu, ne divanında *el-almeh* Küçük Hanım[116] gibi biriyle temsil edildiği gibi aniden ahlâkın bozulması ne sokaklarda kadın kılığında dans eden *kavaliler*in[117] sayısındaki artıştandır. Ne de Klot Bey'in düşündüğü gibi boşanma oranındaki artıştan veya "Mısırlı kadınların şehvetli yaratılışından" kaynaklanmaktadır.[118] Bunun nedeni daha ziyade, binlerce askerin kamptan kampa ve şehirden şehre gitmesi ve binlerce kadının kocaları, babaları ve erkek kardeşleri tarafından geride bırakılması sonucu ortaya çıkan önceden tahmin edilemeyen sosyal hareketliliktir. "Bu şekilde terk edilmiş sayısız genç eş, açlık yüzünden veya çocuklarının mahvolmasına mani olmak için kısa zamanda ahlâksız huylar edinmek zorunda kalarak fahişelik mesleğine katılıyor."[119] Mayıs 1833'te, Orta Mısır'daki Beni Süveyf'e yaptığı ziyaret sırasında, St. John tipik bir durumu şöyle tasvir eder:

> [Kasabaya] vardığımda, sokaklarda olağandışı bir telaş ve etkinlik gözlenmekteydi... Çok geçmeden bunun nedeni anlaşıldı: [Yeğen] Ahmet Paşa, Mısır ordusundan bir bölükle Hicaz'dan[120] gelmişti ve askerler... ulaşabilecekleri zevklerin arzusuyla şehre dağılmışlardı. Dansçı kızların, şarkıcıların ve müzisyenlerin hepsi, sonunda iş bulmuştu ve kervansaray

115 *A.g.e.*, Madde 11, s. 8.

116 Bu, Flaubert'in gezi notlarında ölümsüzleştirdiği meşhur dansçıdır; bkz. Flaubert, *Egypt*, s. 113-20.

117 Bunlar giyim kuşam ve davranış olarak kadınları taklit eden erkek dansözlerdi. Genellikle sokaklarda, evlerin önünde ve kırsal kesimde ise çeşitli yerlerdeki belli evlerde dans ederlerdi; Edward W. Lane, *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians*, Ward, Lock, Londra, 1890, s. 351, 467.

118 Klot Bey, *Aperçu*, c. I, s. 336.

119 St. John, *Egypt*, c. II, s. 176.

120 Savaş Nazırı olarak yeni atanmıştı ve bundan dolayı Mısır'a bu yeni görevine başlamak için gelmiş olmalı.

asker güruhuyla öyle bir dolmuştu ki, tek bir oda bulmanın bile imkânı yoktu.[121]

O zamana kadar, kesin olarak konuşmak gerekirse, fahişelik yasal bir meslekti[122] ve bu "ticarete" Mehmed Ali'nin yönetiminin toplamaya çok hevesli olduğu bir vergi bile konmuştu.[123] Mayıs 1834'te, buna karşın, Hidiv Divanı, konuyu tartışmış ve verginin kaldırılmasına ve Kahire şehrinde bu ticaretin tamamen yasaklanmasına karar vermişti. Mahalle şeyhlerine mahallelerindeki genelevlerin ve oralarda çalışan fahişelerin listelerini hazırlamaları emredilmişti. Genelevler derhal kapatılacaktı ve fahişeler mesleklerini icra ederken yakalanmaları halinde elli kez kırbaçlanacakları ve tekrarı halinde cezanın ikiye katlanacağı hususunda uyarılacaktı.[124]

Tucker bu ani yasağı, Paşa'yı Kahire'de tüm fahişeliği yasaklama konusunda ikna eden ulemanın başını çektiği toplum baskısına atfetmektedir; "bu yolla kamuoyunu yatıştırmış ve reform şapkasına bir başka tüy daha eklemiştir."[125] Mehmed Ali'nin böyle bir gelirden vazgeçmesine bunun neden olması pek olası değil.[126] Aslında Mehmed Ali'nin hevesli olmayacağı bir şey varsa, o da, ulemayı yatıştırmaktır; başka olaylarda, onların fikirlerini gözardı edebilir ve hatta etmiştir de. Örneğin, verginin kaldırılmasına ilişkin Hidiv Divanı'nda yürütülen tartışmalar sırasında, fahişelik için İslâm dininin öngördüğü cezanın uygulanmasının önerilmesi önemlidir. Bu olayda, yukarıda belirtilen cezada karar kılınır ve bu cezaları infaz edecek olan şeyhler değil sivil idarecilerdir.

Fahişelerin ahlâk ve edepten çok disipline ve sağlığa dönük bir tehdit olarak değerlendirilmesi, mesleklerini icra etmelerinin sadece büyük şehirlerde ve kampların civarında yasaklanması olgusunda açıkça görülmektedir. Flaubert 1849-1850'de Mısır'ı ziyaret ettiğinde, Kahire'de kolay fahişe bulunmadığını ve onların Yukarı Mısır'a gittiklerini ve "Kahire'de artık iyi ge-

121 St. John, *Egypt*, c. II, s. 265.

122 Raymond 18. yüzyılda Kahire'deki fahişelerin bir lonca çatısı altında örgütlendiğini söylemektedir; André Raymond, *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, Institut français, Şam, 1973-74, c. II, s. 527.

123 Tucker, *Women*, s. 150.

124 S/2/32/5/72, 18 Muharrem 1250/28 Mayıs 1834. Birkaç ay sonra, "güzel ev hizmetçisi kadınların" sadece resmi, yetkili makamlar (makatib takhdim mazbuta) aracılığıyla işe alınması kararlaştırılmıştı; S/2/32/5/104, 1 Rebiülahir 1250/7 Ağustos 1834.

125 Tucker, *Women*, s. 152.

126 Klot Bey bu miktarın 1833'te 60.000 Frank'a ulaştığını söylemektedir; *Aperçu*, c. II, s. 208-9. Dahası St. John, 1821'den 1830'a bu vergiden gelen gelirin yaklaşık on kat arttığını yazmaktadır; St. John, *Egypt*, c. II, s. 468-9.

nelevlerin olmadığını"[127] biliyordu. Kahire'de fahişeliğe getirilen bu yasak, büyük oranda askerlerin sağlığı ve disiplini üzerindeki etkisinden duyulan korkudan kaynaklanmaktaydı. Paşa askerlerin beraber yaşamak için eşlerini getirmelerine izin verirken ne kadar ılımlı olsa da, askerlerin fahişelerin hizmetinden yararlanmasına izin verme konusunda kimseye herhangi bir ayrıcalık tanınmamıştı. Bu, "kim olursa olsun"[128] Avrupalı ve Türkçe konuşan subaylar[129] için de geçerliydi.

Askerlerin ve subayların sağlığı için teşkil ettiği tehdidin yanı sıra, fahişelerin kamplara ve kışlalara girişi aynı zamanda yanlarında askerlerin disiplinini ve kamu huzurunu tehdit eden içki getirdikleri için de yasaklanmıştı. Örneğin, Arabacı Derviş ve Baltacı Osman sırasıyla yetmiş beş ve yüzelli kırbaçla cezalandırılmasının nedeni genelevde yakalanmalarından çok sarhoş olduktan sonra sebep oldukları rahatsızlıktı.[130] Suriye'deki şehirlerde askerlerin sergiledikleri disiplinsizliklerle ilgili olayların çoğu askerlerin meyhanelerde sarhoş olup "nedensiz yere genç, yaşlı Hıristiyan demeden halkı rahatsız etmelerinden"[131] kaynaklanmaktaydı. Dolayısıyla meyhaneler de, her ne kadar bunları birbirinden ayırmak zor olsa da en az genelevler kadar sert bir şekilde yasaklanmıştı. Ama yine genelevlerde olduğu gibi, yasak koşulsuz değildi; kapatılması emredilen genelevler sadece kamplara belli yakınlıkta olanlardı. Bir yabancı Akkâ'da cami yakınında bir meyhane açtığında, ona nazikçe meyhaneyi kapatması ve şehrin Frenk bölgesine taşınması söylenirdi.[132] Belki bu, meyhanesini bir caminin yakınına açmasından dolayı olabilir. Ama meyhanesini daha uzak bir yerde açmasına izin verilmesi yetkililerin kamu ahlâkı veya adabıyla ilgili konularla o kadar da ilgilenmediklerini göstermektedir. Her halükârda, Mehmed Ali'nin Suriye'deki idaresi-

---

127 Flaubert, *Egypt*, s. 83. Bununla beraber, Flaubert Kahire'deki su kemerinin yakınında "biraz para karşılığında alınabilecek... askerlerin fahişelerini" bulmuştu; *a.g.e.*, s. 76. Klot Bey, kamusal yasağa rağmen, saklanarak da olsa, fahişelerin hâlâ Kahire'de mesleklerini icra ettiğini söylemektedir; Klot Bey, *Aperçu*, c. I, s. 336.

128 S/1/48/4/594, 20 Cemaziyülevvel 1250/24 Eylül 1834. Olay, çadırlarına gece bir dansöz ve bir şarkıcı alan biri eczacı diğeri haritacı iki Avrupalı memurla ilgilidir. Paşa'nın bu mektuptaki dili özellikle serttir ve ilkesel olarak fahişelerin ordu kamplarının yakınlarında yaşamasını kesinlikle yasaklamaktadır.

129 Evamir'ül-Cihadiyye 1/10, 6 Safer 1246/27 Temmuz 1830. Bu yirmi dört saat için izin alan ama beş gün sonra geri dönen Osman Ağa ile ilgili bir olaydır. Soruşturma sırasında zamanını bir batakhanede geçirdiği ortaya çıkmıştı. Bunun sonucu olarak tüm görevlerinden azledilmişti.

130 Şam 3/119, 16 Şaban 1247/20 Ocak 1832.

131 Bkz. örneğin, yukarıda (dipnot 88) değinilen soruşturma raporu; Şam 9/116, 20 Safer 1248/19 Temmuz 1832. Aynı resmi çizen bir rapor için ayrıca bkz. Şam 8/130, 20 Muharrem 1248/19 Haziran 1832.

132 Şam 8/184, 28 Muharrem 1248/27 Haziran 1832.

nin meyhaneleri kesin bir şekilde yasaklama niyetinde olmadığının bir kanıtı da Mehmed Ali Paşa'nın Suriye genel valisi Şerif Paşa'ya vilâyetteki tüm meyhanelerden elde edilen gelirlerinin bir listesini hazırlamasını emretmiş olmasıdır.[133]

AŞILMAZ SINIRLAR

Yetkililerin askerlerin fahişelerle olan temasını kesme çabasında karşılaştıkları asıl sorun, askerlerin yerel halkla temasını yasaklayan ve kışlaların ve talim kamplarının çevresine aşılmaz sınırlar ören bu ve önceki bölümde değinilen tüm talimatlara rağmen, askerlerin dışarı sızmaya devam etmeleri gerçeğinde yatmaktadır. Askerî ve sağlık yetkilileri askerlerin bedenleri üzerinde sıkı ve kamplardaki ayrım ve gözetim politikası tarafından grafiksel olarak temsil edilen bir denetim kurmayı arzulamış olsalar da, askerler aşılmaz olduğu düşünülen sınırları her zaman aşmaktaydılar. Bu basit ihlaller ve sınırların aşılması eylemleri, firar kadar dramatik olmasa da (buna bir sonraki bölümde değinilecektir), yine de tehlike habercisidir; zira modern orduya hâkim olan tüm mantığın, bir orduyu eğitmenin ve disipline etmenin en iyi yolunun onu toplumun geri kalanından ayırmak ve sivil ve askerî yaşamlar arasına kalın bir sınır çekmek olduğunu düşünen mantığın altını oymaktadır.

Tezkere gibi gözetim araçları tarafından çizilen etkileyici tablo ile askerlerin kamplarda gerçekten yaptıkları arasındaki tutarsızlığa ilişkin çeşitli örnek vardır. Örneğin, Akkâ'da yerel pazara yaptığı ziyarette Yeğen İbrahim'in yazıcısı Vehid Efendi, Mısırlı askerlerin çarşıda dolaştığını, halkı rahatsız ettiğini ve esnafa hakaret ettiğini görür. Bu satıcılardan biri ona yaklaşır ve askerlerin davranışlarından şikâyetçi olur. Hiç bu kadar aşağılanmadıklarını ve hakarete uğramadıklarını, önceki Osmanlı Valisi Derviş Paşa'nın düzensiz birliklerinin bile daha iyi davrandığını söyledikten sonra "İbrahim Paşa'nın müthiş düzenli bir orduyla geldiğini duyduğumuzda rahat edeceğimizi düşünmüştük" diye ekler.[134]

Askerlerin komşu şehir ve kasabalara gitmelerinin eğlence aramanın dışında önemli bir diğer nedeni de, bir şeyler almak ve satmaktır. Örneğin, Ali adında bir er, arkadaşının çadırından bir tüfekle halı alır ve halıyı satmak, tüfeği bir çift ayakkabı ile değiş tokuş etmek için pazara gider. (Yasaya göre

133 S/5/47/1/124, 7 Zilhicce 1249/17 Nisan 1834. Ayrıca bkz. İbrahim'in babası Baş Sekreter Sami Bey'e, Kahire'de meyhanelerden, gelirlerinin çoğu vergilendirilmediğinden düzenli vergi alabilecek memurlar gönderilmesini talep eden mektubuna; Şam 20/511, 25 Zilhicce 1250/24 Nisan 1835.

134 Şam 3/131, 21 Şaban 1247/25 Ocak 1832.

hapse atılması gerekirken üç yüz kırbaçla cezalandırılır.)[135] Akkâ'nın düşüşünden sonra, askerler tüm şehri yağmalar ve ganimeti de yerel pazarda satar.[136] Yaptıklarının denetlenmesi mümkün olamayınca Münib Efendi raporuna "subayları ya onları kontrol altına alamıyor ya da olanlara göz yumuyor. Bu kesinlikle talimatlara aykırı ve halkı aleyhimize döndürebilir"[137] diye yazmak zorunda kalır. İbrahim Paşa'ya şehrin nasıl asileştiği ve "erlerin sanki üst rütbeli subaylarmış gibi davrandığı" bildirildiğinde, şehrin yönetiminden sorumlu albaya sert bir mektup yazar ve disiplini sağlayamaması durumunda ortaya çıkacak sonuçlar hakkında onu uyarır.[138]

MUHAFIZLARA KİM MUHAFIZLIK YAPACAK?

Askerî yetkililer Mehmed Ali'nin ordusunun savaştığı çeşitli yerlerde askerlerin genel olarak toplumun geri kalanına denetimsiz bir şekilde karışması sorunuyla karşılaşmışsa da, bu sorun Suriye'de özellikle dikkat çekicidir. Arabistan'ın ve Sudan'ın ıssız çöllerinin aksine Suriye, askerleri kamplarından ayrılmaya ve özledikleri sivil yaşamın tadına bakmaya kışkırtan her türden etkinliği sunan büyük kasabalar ve şehirlerle dolu zengin bir vilâyettir. Ve Mehmed Ali'nin birlikler gönderdiği Mora veya Akdeniz adalarının aksine, yukarıda bahsedilen tüm nedenlerden ötürü askerlerin yerel halkla karışmasına imkân veren bir olgu Suriye'nin Arapça konuşulan bir vilâyet olmasıdır. Ve bu, bir önceki bölümde belirtildiği gibi, kamplardaki yaşamın yiyecek, giysi, maaş ve barınma açısından çok da rahat olmadığı bir dönemdir.

Dolayısıyla, askerleri kamp hudutlarını aşıp yerel halkın içine karışmaya itici yeterli neden vardır. Bu kesinlikle yetkililerin beklediği bir şeydir; Mehmed Ali veya Klot Bey'in çeşitli planları, yasaları, yönetmelikleri ve resmi açıklamaları, bu nedenle, böylesi disiplinsiz davranışların önüne geçmeyi amaçlayan sert bir gözetim rejimi yaratma niyetindedir. Bu bölüm, buna karşın, bir önceki bölümde planların sunduğu etkileyici resim ile askerlerin kamplardaki gerçek yaşamına ilişkin sıradan anlatıları karşılaştırma çabası içine girmiştir. Yetkililerin frenginin yayılmasını önlemede başarısızlığının

135 Şam 3/128, 21 Şaban 1247/25 Ocak 1832. Ayrıca bkz. barut çalan ve daha sonra onu Yafa'daki pazarda satan bir askerle ilgili olaya bkz. Şam 3/116, 16 Şaban 1247/20 Ocak 1832.

136 Şam 8/109, 16 Muharrem 1248/15 Haziran 1832.

137 Şam 8/120, 17 Muharrem 1248/16 Haziran 1832.

138 Şam 8/130, 20 Muharrem 1248/19 Haziran 1832. Ayrıca bkz. *Studies on Palestine During Ottoman Period*, der., Moshe Ma'oz, The Hebrew University, Kudüs, 1975, içinde; Yitzhak Hofman, "The administration of Syria and Palestine under Egyptian rule (1831-40)", s. 311 n. 3.

ardındaki nedenleri açıklamak için, kadınlarla ama özellikle de fahişelerle girilen ilişkiler öne çıkarılmıştır.[139] Bu ilişkilerin denetim altına alınması için kampın kapılarının ve sınırlarının sıkıca gözetlenmesi gerekmektedir. Klot Bey'in fahişelerin kampa yaklaşmasının engellenmesi yönündeki sıkı talimatını[140] yerine getirme görevi, kamp kapılarındaki nöbetçilerin sırtına binmiştir.

Maalesef, genellikle yasaları ihlal eden, yöneticilerin kontrol etmekte sorunlar yaşadığı da bu nöbetçilerdir. Örneğin Sur'daki kampın muhafızları, yerel tüccarların mallarının yarısına el koymadan onları içeriye bırakmaz.[141] Akkâ'nın düşüşünden sonra, yöre halkına saldıran[142] ve esnafı soyan,[143] askerlerden çok muhafızlardır. Bölge tüccarlarına saldırılar durdurulamayınca, kaleye gıda sağlamayı tamamen reddederler.[144] Yukarıda değinilen genel yoklama raporu, özelikle muhafızların davranış şekillerinden duyulan endişeyi yansıtır. Hayfa'daki "muhafızlar... hiçbir şey yapmadan... güneşin altında oturuyordu, [kampa] girmek isteyen giriyor, çıkmak isteyen çıkıyordu. Bu, [uymaları gereken] talimatlara aykırıdır. Bu durum, askerlerin olanları umursamamasından kaynaklanmaktadır." Şehirdeki hastanede görevlendirilen muhafızlar, hastaların hastaneden çıkıp pazara gitmesine mani olmazlar. Akkâ'da, "askerler, talimatlara rağmen, diledikleri gibi şehirde dolaşıyor; muhafızlar ise onları durdurmak için hiçbir şey yapmıyorlar. Akkâ'da gördüğümüz askerler hakkında gerçek budur."[145]

Hükm el-vaki (hakikat) ve *el-kanun* (yasa, talimatlar) arasındaki bu çelişki, kampın içindeki muhafızların çalışmasında da görülebilir. Bir yaz akşamı kamp hapishanesinin önünden geçerken, 11. Alay'dan Albay Eyüp, hapishaneye bakması gereken muhafızı yerinde bulamaz. Onu gecenin bir yarısı, arkadaşlarıyla toplanmış muhabbet edip gülerken ve hikâyeler anlatırken bulur.[146] Soğuk bir Aralık gecesi, bazı askerler ateş yakıp onun çevresinde oturarak konuşup şakalaşırlar. Fakat bu ateş cephane deposuna yakındır

139 Bu kesinlikle sadece Mehmed Ali'nin ordusuna özgü bir şey değildi; her zaman zührevi hastalıkların en kolay orduda yayıldığı bilinir. Mısır'da ve başka yerlerde Napolyon'un ordusunda görülen frengi olayları için bkz. Elting, *Napoleon's Grande Armée*, s. 294.

140 Klot Bey'in *Risāla*'nın ikinci kısmının beşinci maddesi, fahişelerin kamplara girmesini veya onların çevresinde dolaşmasını yasaklamaktadır.

141 Şam 9/95, 9 Safer 1248/8 Temmuz 1832.

142 Şam 7/75, 11 Muharrem 1248/10 Haziran 1832.

143 Şam 8/109, 16 Muharrem 1248/15 Haziran 1832.

144 Şam 9/59, 11 Safer 1248/10 Temmuz 1832.

145 Şam 9/116, 20 Safer 1248/19 Temmuz 1832.

146 Bu kişi on bir gün hapse mahkûm edilmiştir; Şam 11/8 2 Rebiülahir 1248/29 Ağustos 1832.

ve tüm kampı havaya uçurabilir. Görevli nöbetçiye, askerlerin cephane deposuna bu kadar yakın bir yerde ateş yakmasına neden engel olmadığı sorulduğunda, onları görmediğini iddia eder. Bir başka yağmurlu günde, Abbas Paşa'nın çadırına muhafız olarak atanan iki asker görev yerlerini terk ederek yağmurdan korunmak için ahıra gider.[147] Yeterince uyumadan uzun süre nöbet tutan askerler, uyuyakalmaktan kendilerini alamazlar.[148] Akkâ kalesi bombalanırken, İbrahim adındaki bir er, birkaç arkadaşıyla birlikte gündüz şehri topa tutan top mevzisini korumak üzere nöbetçi olarak bırakılır. Devriyeleri teftişe çıkan Hasan Ağa isimli komutanı İbrahim'i uyurken yakalar. Sorumlu, komutanına askerin görev sırasında uyuduğunu ispat etmek için tüfeğini almaya çalışır. Fakat tüfeğinin alındığını hissedince asker uyanır. Yüzbaşı silahı almakta ısrar edince, muhafız onun yüzüne vurur ve dişlerini kırar.[149]

SONUÇ

Bu bölüm bir ölümle, askerlerin ve subayların bunu nasıl karşıladığı ve yetkililerin bunu pek de ölüye saygı olarak adlandırılamayacak bir şekilde ele aldığı üzerine bir anlatıyla başlamıştı. Bölüm, Paşa'nın ordusundaki askerlerin savaş alanının ölümcül tehlikelerine başarıyla nasıl göğüs gerdiklerini açıklamaya çalıştı ama açıkçası, büyük olasılıkla yerine getirdiği takdirde ölüm anlamına gelecek olan ve tanımadığı kumandanların uzaktan verdiği emirlere uyan askerin muharebe esnasında nasıl davranacağı üzerinde yıllar süren eğitimin bir etkisi olmuş olabileceğini söylemek dışında açıklama getirmeyi başaramadı. Bununla beraber, askerlerin ne kadar disiplinli olduğunu ölçmek için bunun iyi bir kriter olmadığını ileri sürüyoruz: Gerçekten de, baskı altında askerler yetkililerin onları eğittiği şekilde davranabilir. Askerlerin ne kadar disiplinli olduğunu görmek için, onlara nispeten rahat oldukları zamanlarda bakmamız ve yaşamlarını zorlu savaş alanlarında değil kampların görece güvenliğinde takip etmemiz gerekir. Yaşamlarının özellikle bir bölümü, sağlık ve genel hijyen üzerinde durulmuştur.

Bu noktada, Mehmed Ali'nin askerî yöneticilerinin ve hatta tüm hükümdarlığının öne çıkan sorunlarıyla karşılaşmaktayız: ilk uygulamada bo-

147 Bu kişilere alaylarının önünde elli kez kırbaçlanma cezası verilmişti; Şam 3/106, 12 Şaban 1247/16 Ocak 1832. Su geçirmeyen montların *(kukuletalar)* tedarikindeki gecikme için bkz. Şam 3/101, 10 Şaban 1247/14 Ocak 1832.

148 Şam 1/35, 26 Cemaziyülahir 1247/3 Aralık 1831. Bu, üst üste iki gün uyumadığı için görev başında uyuyakalan bir muhafız ile ilgili bir olaydır.

149 Askerlere yedi gün hapis cezası verilmişti; Şam 2/54, 5 Receb 1247/10 Aralık 1831.

calayan görkemli emirler içeren etkileyici planlar ve programlar. Önceki bölümde değinilen mali yetersizlikler, bürokrasinin hantal düzenlemeleri, Paşa'nın gerçek dışı talepleri, seçkinlerin arasındaki iç bölünmeyle (Klot Bey'in Harp Dairesi ile yaşadığı sorunlar gibi) alakalı sorunlar bir yana bu bölüm, askerlerin yöneticilerin talimatlarına karşı direnişleri konusunu ele almakta ve yöneticilerin muhafızlar ve nöbetçilerle yaşadığı, görünüşte önemsiz fakat aslında çok kritik olan sorunlarla sona ermektedir. Fahişelerin askerî kamplara girmesini veya yaklaşmasını yasaklayan yasaların çıkması askerlerin dış dünya ile temas kurmasına mani olan talimatların yayımlanması, askerî bölgeler dışında askerlerin taşıması gereken tezkerelerin basılması; tüm bunlar Mehmed Ali'nin rejimini karakterize eden etkileyici yeniliklerdir. Etkileyici de olsalar, Paşa'nın amacına tamamen ulaşacağının garantisi değildir. Modern yasalara, talimatlara ve disiplin araçlarına göre güç, Mitchell'in dediği gibi, şeylerin kendisinden önce gözüken, "ilerleme, akıl, hukuk, disiplin... ve düzen soyutlamalarını canlandıran"[150] bir çerçeve yaratsa da, araçların kendi kendilerine işlemeyeceği gerçeği yerinde durmaktadır; tüm özerklik iddialarına rağmen, hayata geçirilmek için bir faile ihtiyaçları vardır. Bir "iç" ve "dış" fikri yaratmayı amaçlayan yasaları ve talimatları uygulaması gereken nöbetçiler ve muhafızlar olayında görüldüğü gibi, bu failler, genellikle, soyut "ilerleme, akıl, hukuk, disiplin...[veya] düzen" fikrini pek de temsil edermiş gibi davranmamaktadır.

Yetkililerin ölüm karşısında iki sessizlik anıyla açtığımız bu bölümü, daha olumlu bitirelim: Bir memurun ve bir askerin evliliğine ilişkin iki olay, yetkililerin her konuda olduğu gibi bu alanda da geçerli olan askerlerin ve memurların yaşamlarına müdahale etme arzusuyla çelişir.

Birinci olay, Mehmed Ali'nin denetimine geçtikten sonra Safed valisi ile ilgilidir: valinin, karısıyla evlenmek için yerel bir katırcıyı boşanmaya zorladığından şüphelenilir. Soruşturma sonucu katırcının sürekli birbiriyle kavga eden iki karısının olduğu ve onların yardım istemek için valiye geldikleri ortaya çıkar. Vali, katırcıya iki kadına birden bakamayacak kadar fakir olduğunu ve birinden boşanması gerektiğini söyler. Onlar gittikten sonra, vali kadınlardan birine kocası boşarsa kendisinin evlenmek istediğini söylemesi için özel ulak gönderir. Katırcı bunu öğrenince, valinin isteğini yerine getirmek için ayrılmaya karar verir ama kendi isteğiyle yaptığını söyleyen bir ifade (*hüccet*) vererek karısından boşanır. Münib Efendi, olayı duyunca, valiyi na-

150 Mitchell, *Colonising Egypt*, s. 179.

zik bir şekilde uyarır ve ona üst düzey Mısırlı bir memur olduğundan *(cenab-ı şerifiniz devlet-i mısıriyyenin ümerasından madud olup)* ve asker olmasa da evlenmek için askerî yetkililerden izin alması gerektiğini söyler.[151] Cevap olarak vali "Mısır'dayken birkaç kez evlendim ve daha önce izin almam hiç istenmedi. Dolayısıyla izin almam gerektiğini düşünmedim" der.[152] Özel alana ait olduğunu düşündüğü bir konuda yetkililerin fikrini almaya gerek duymaması ve bunun ötesinde mevkisini kötüye kullanması, sadece yetkililer için üst düzey memurlarının çalışmasını denetlemenin ne kadar zor olduğunun değil daha genel olarak Mehmed Ali'nin yönetimini karakterize eden kanunlar ile gerçek arasındaki çelişkinin bir örneğidir.

İkinci olay, yaralanıp hastaneye kaldırılan Ali Halil adındaki bir askerle ilgilidir. Hastanedeyken Suriyeli Hıristiyan bir kız ile tanışır ve ona aşık olur. İslâm dinine geçmeyi kabul edince evlenmeye karar verirler. Fakat miralay, askerlerin "tüm hareket ve sükûnetleri" subayları tarafından onaylanmalıdır ve askerin sadece silahı ile meşgul olması gerekir deyip evliliğin gerçekleşmesine izin vermez. Bunu duyan asker pervasızca ve izin almadan kampı terk eder. Miralay bunun talimatlara aykırı olduğunu söyler.[153] Bir kadının bir ordu hastanesinde bulunması, bir askerin ona aşık olup onunla evlenmeye karar vermesi ve albayının onu bunu yapmaktan alıkoyamaması, yetkililerin "askerlerin bütün hareketlerini ve sükûnetlerini" kontrol ederken en az üst düzey memurların davranışlarını gözetlerken karşılaştıkları kadar sorunla karşılaştığı gerçeğine işaret etmektedir.

Yetkililer askerlerin eylemlerini ne kadar sıkı bir şekilde denetlemek istese de, gerçek başkadır. Talim kılavuzu, askerî her jesti ve bakışı en ince ayrıntısına kadar denetlenen ve kolayca manipüle edilebilen bir robot olarak tarif etmekteydi. Fakat savaşlarla ilgili anlatılanlara bakıldığında, askerlerin tamamen insani duygular olan sevgiyle, nefretle, kıskançlıkla, gururla ve ölüm korkusuyla dolu olduğu görülebilir. Kamplardaki yaşamlarına ilişkin anlatılanlar okunduğunda, yetkililerin, askerlerin zihinlerini kontrol etmek bir yana, askerlerin bedenlerini bile ele geçirmede başarısız olduğu görülmektedir.

151 Bu kişiler Mehmed Ali'nin Suriye seferi sırasında, binbaşı, yüzbaşı rütbesine terfi ettirilen ama Paşa'dan evlenmeleri için gerekli izni almadıklarından henüz evlenememiş Memlûklarıdır; buna olur vermeden önce Paşa bu kişilerin davranış biçimlerinin kaydını görmek istemişti; S/1/48/4/221, 3 Rebiülevvel 1249/21 Temmuz 1833.

152 Şam 9/113, 17 Safer 1248/16 Temmuz 1832.

153 Şam 8/130, 20 Muharrem 1248/19 Haziran 1832. Bu askerin soğukkanlı tavrı, üst rütbeli bir subayın savaş sırasında bağırdığı için bir askerî mahkemede verdiği ifadede sergilediği tavra benzemektedir: "Savaş sırasında ses yükseltilmemesi gerektiğini bilmiyordum." Şam 1/35, 23 Cemaziyülahir 1247/1 Aralık 1831.

Bununla beraber, askerlerin orduyu tam olarak, "kendilerinin" değil "onların" ordusu olarak gördükleri iddia edilebilir mi? Bu ve önceki bölümlerde fellâhların bedenlerini ve zihinlerini ele geçirme çabası, diğer taraftan da fellâhların devletin bu yönlendirici çabalarına karşı direnişleri gösterilmişti. Yine de, fellâhları kendi düzenlerini terk edip orduya katılmaya veya katıldıklarında onun hakkında olumlu düşünmeye iten hiçbir neden yok muydu? Bir sonraki bölüm, bu soruyu, askerlerin orduyu, ülkeleri için savaşan ulusal bir ordu olarak düşünme olasılığını ele alacaktır.

ALTINCI BÖLÜM

Paşa'nın Ordusu ve Mısır Ulusu

Mısır'da zorunlu askerliğe dayanan bir ordu yaratmaya dönük ilk adımları attığında Mehmed Ali'nin üstünde durduğu konulardan biri de sancaklarının tasarımı ve şekliydi.[1] Asker eğitildikten, subaylar atandıktan ve tüm alay gideceği istikamet için hazır olduktan sonra, bir tören düzenlenir, Paşa sancağı bizzat alayın miralayına verir, yeni bir alayın doğuşunu böylece resmen onaylamış olurdu. Bu törenlerde Paşa'nın aşağıdaki konuşmayı yaptığı söylenir:

> Sancak zaferin, onurun, yaşamın ve inancın sembolüdür... Herhangi birinizde yaşam nefesi oldukça, onun yere düşmemesini sağlayın. Allah korusun, eğer düşerse, düştüğü yer sizin de öldüğünüz yer olsun.[2]

Bu ilk alayların birinci görevlerinde Paşa'nın emrine harfiyen uyduğu görülmektedir. Mora yarımadasında Mesolongi yakınında bir noktaya yapılan kara ve deniz ortak saldırısında Paşa'nın yeni birlikleri Padişah'ın Girit ve Anadolu'dan gönderdiği diğer Osmanlı birlikleriyle omuz omuza çarpışır.

> Kâfirler bu birliklerin deniz tarafından yaklaştığını gördüğü zaman, toplarını ve silahlarını inananların üzerine ateşlediler, ama onlar üzerlerine yağan tehlikeye aldırmadan kıyıya doğru ilerlemeye devam ettiler. Neredeyse kıyı-

1 S/1/50/2/405, 12 Safer 1238/29 Ekim 1822.

2 Abdülrahman Zeki, *el A'lam ve Sahra el-mülk fi vadi el-Nil* (Nil Vadisindeki Bayraklar ve Kraliyet Sancakları), Da'rül Maarif, Kahire, 1948, s. 40.

Resim 7. "Le Serment au drapeau" (sancak altında konuşma); Prisse d'Avennes tarafından yapılmış, Gabriel Hanotaux'un *Histoire de la nation égyptienne*'de yayımlanmıştır. Cilt 6, *L'Egyptie de 1801-1882*, La Société de l'Histoire Nationale, Paris, 1926.

ya ulaştıklarında, Giritli ve Anadolulu askerler daha fazla ilerlemedi, sadece [Mısırlı] nizami birlikler, iman ve [Osmanlı] Devleti için hayatlarını feda ederek ilerlemeyi sürdürdü... Fakat nizami birlikler ilerlerken, 20. Tabur'un sancak taşıyıcısı, çamurda yürümenin zorluğundan ilerleyemiyordu. Aynı taburdan kolağası Hamza Ağa yanına gidip sancağı aldı... Kısa bir süre sonra yaveri yanına yaklaşıp sancağı taşımak için ısrar etti... ve kâfirlerin açtığı ateş ile vurulmadan önce birkaç metre yürüdü. Bunu gören Arap evladı teğmenlerden biri onun yanına koşup sancağı aldı ama çok geçmeden o da vuruldu ve flama, hemen ardından aynı noktada vurulup ölen bir onbaşı tarafından alındı. Daha sonra çavuşlardan biri sancağı aldı ama o da vücudunun çeşitli yerlerinden vuruldu. Bir er sancağı almak için fırladı ama o da çok geçmeden vuruldu ve daha sonra flama Kerbela Şehidi'nin[3] adaşı Hüseyin Çavuş tarafından taşındı. Serasker İbrahim Paşa, yenilgi belirtilerinin askerler arasında yayıldığını fark ettiğinde, "Ben işler sarpa sardığında savaşa sır-

3 Burada, Peygamberin yandaşları ile beraber MS. 680'de Kerbela'da öldürülen torunu İmam Hüseyin'e atıf yapılmaktadır.

tını dönenlerden değilim. Bana bakın ve alnımın kana ve kuma bulandığını görün" diye bağırdı. Sonra kılıcını kınından çekip atından indi ve su boğazına gelene kadar ilerledi. Bunu gören askerler inanç ve cesaretle doldu ve Kur'an'da "İnananlara yardım etmek bizim görevimizdir" diyen Allah'tan başka kimseye güvenmeden komutanlarını izlediler.[4]

Bu olaydaki askerlerin tavrı, özellikle de sancağı savunurkenki cesaretleri ve kararlılıkları, Paşa'nın "zaferi [ve]... onurun sembolü" sancağı koruyun şeklindeki emrini ne pahasına olursa tatbik ettiklerini göstermektedir. Bu muharebede sancaklarda ne yazdığı bilinmiyor, başka muharebelerde ise taşınan bayrakların, sancakların ve müteakip zaferlerin anısına verilen madalyaların üstünde Mehmed Ali'nin adından başka bir şey yoktur. 19. yüzyılın ilk yarısında silah taşımalarına ve kendi memleketlerini savunmalarına izin verilmesi neticesinde Mısırlı çiftçilerin kendilerini her şeyden önce Mısırlı olarak gördükleri iddia edilmiştir. Mehmed Ali'nin tabur sancaklarının çoğunun üstünde adının olması gerçeğinden kalkarak, bu ordunun, "Mısır'ın" değil Paşa'nın savaşları için çarpışan kişisel bir ordu olduğunu ve bu savaşlarda dövüşen askerlerin de ulusal bir orduda değil Paşa'nın çalışanları olarak algılandığını söylemek daha doğru olmaz mı?

Eğer durum buysa, Paşa'nın şahsi savaşları için dövüştüklerini bile bile askerlerin tüm o zaferleri kazanmayı başarabilecekleri söylenebilir mi? En azından Paşa ve yetkililerinin bu savaşları askerlere, kendi savaşlarıymış gibi, tabiri caizse satmaya dönük bir çabası yok muydu? Yukarıda değinilen örneğin gösterdiği gibi, askerleri savaşmaya kışkırtmak ve daha sonra onların başarısını tarif etmek için kullanılan dil genellikle dini bir dildi. Mısırlı savaşçılara atfen "inananlar" ve düşmana atfen "kâfirler" demek, Kur'an'dan alıntı yapmak ve İslâm tarihinden belli olayları aktarmak, vatanı değil ama imanı savunmanın subayların ve askerlerin en temel kaygısı olduğunu göstermektedir. Mora Savaşı'nda, düşman Osmanlı Padişahının otoritesine isyan eden Hıristiyan Rum tebaadan oluştuğundan, durum gerçekten de böyle olabilir. Buna karşın, düşmanın İmanın Savunucusu, Kutsal Mekke ve Medine şehirlerinin koruyucusu Osmanlı Padişahının ordusundan başka bir şey olmadığı Suriye seferi sırasında durum tamamen farklıdır. Askerleri *Asakir-i Mansure-i Muhammediye*'ye karşı savaşmaya kışkırtmak için dini bir dil kullanmak hiç de uygun olmaz. O zaman Yunanlılara değil Osmanlı Padişahına karşı savaştıklarında askerler ne düşünüyordu acaba?

4 Bahr Barra 10/100, 3 Şaban 1241/13 Mart 1826.

Bir önceki bölümde de söylendiği gibi, bu askerlerin çoğu okur-yazar olmadığından ve bizlere orduyu ve onun içindeki rollerini nasıl algıladıklarına ilişkin yazılı bir belge bırakmadıklarından, zor bir soru. Ama her halükârda, eğer ordunun ve dahası Paşa'nın genel olarak hükümdarlığının niteliği hakkında bir değerlendirme yapılacaksa, bu önemli ve ele alınması gereken bir sorudur. Bu bölüm genel olarak bu soruyu yani, ordunun iddia edilen ulusal karakterini ele alıyor. Girdiği savaşların niteliğini ilgilendirdiği ölçüde Başkumandan İbrahim Paşa'nın fikirleri ve duyguları, babası ve onun rakipleri arasındaki fark yakından bir incelemeyle ele alınarak soruya odaklanılacak. İbrahim'in karakterinden ve duygularından kısaca bahsetmenin yanı sıra, bu bölüm aynı zamanda birbirinden farklı çeşitli fraksiyonlardan oluşan ve başında İbrahim'in bulunduğu subay sınıfını da ele alacaktır. Son olarak, ordu ve orduya hizmet etmeye ilişkin askerlerin duygu ve düşüncelerine olabildiğince yaklaşmaya çalışacaktır. Orduyu, askerlere Mısırlılar olarak gerçek kimliklerini "keşfetmek" ve "Mısır'ı kendilerinin olarak görmek" imkânı veren bir yapı olarak gören geleneksel görüşe ilişkin şüpheleri olsa bile, bu bölüm, güçlü ulusal duyguları olmasa da, "orduya" katılmanın, eskiden olduğu gibi, örneğin, insanların üniformalarından gurur duymasını sağlayan veya onları toplumun geri kalanından ayıran bağlar kurma imkânı veren ve zaman içinde onlarla ilgilenen ve bakan bir kuruma ait olmaktan dolayı gururlu olmalarını sağlayan "renkli" bir deneyim olduğunu tartışmaktadır.

Ordunun ve katıldığı savaşların doğasına ilişkin hiçbir analiz, tüm bu denklemdeki kilit oyunculardan birinin, bizzat Paşa'nın duygu ve düşünceleri incelenmeden tamamlanmış olamaz. Bunlar kendi içinde önemli ve karmaşık konular olduğundan, Paşa ve düşüncelerini bir sonraki bölümde ele alacağım.

"TÜRK" SUBAYLAR

Mehmed Ali'nin oğlu ve ordunun Başkumandanı olarak, İbrahim Paşa'nın Türkler ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı beslediği duygular birçok spekülasyonun konusu olmuştur. Babasının tersine, İbrahim'in kendisini Türk veya Osmanlı olarak görmediği iddia edilmiştir: "kendisini Araplar ile özdeşleştirir, Arapça konuşur ve Osmanlıları ve Türkleri küçümserken Araplara hayranlık duyardı."[5] Türk subaylarının bir işe yaramadığını, "sürekli sigara içtiklerini ve birilerine ellerini yıkattıklarını"[6] söyler. Bir keresinde benzer laf-

5 el-Seyyid Marsot, *Egypt*, s. 229.
6 V. 78/431 no. 70, 21 Şubat 1841; Temperley, *Near East*, s. 29'dan alınmıştır.

lar sarf ettiğini duyan Arap askerlerinden biri ona, o da Türk olduğundan nasıl böyle şeyler söyleyebildiğini sorar. İbrahim "Ben Türk değilim" cevabını verir. "Mısır'a çocukken geldim ve o andan itibaren Mısır güneşi benim kanımı değiştirdi ve beni tamamen Arap yaptı."[7] Osmanlılara, "onların yönetimine ve askerî karakterine karşı beslediği aşırı düşmanlığın ve küçümsemenin" henüz gençken bir rehin olarak İstanbul'da geçirdiği bir yıldan kaynaklanmış olabileceği iddia edilir.[8]

Mora seferi sırasında İbrahim'in Osmanlılara karşı beslediği bu duyguları ne kadar güçlü bir şekilde ifade ettiğini ve kayıtların bu küçümsemenin Suriye seferi sırasında daha da arttığını gösterdiğini zaten görmüştük. Padişah onun ve babasının unvanlarını ellerinden almaya karar verdikten sonra, Mehmed Ali'ye bendelik (kölelik) işaretinin kalkmasından çok memnun olduğunu "bu gaileden halas olduk[larını]" söylediği bir mektup yazar. Ayrıca kazanacakları şan ve şöhretin Osmanlıları kıskandıracağını ve unvanlarını kendilerine geri vermeyi düşündürmeye sevk edeceğini ama bu sefer kendisinin bunu kabul etmeyeceğini ekler.[9] Diğer bir olayda babasına "ailemizin ve Mısır'ın serbestîsi adım adım gerçekleşti"[10]diye Allah'a şükrettiğini belirttiği bir mektup yazar. İbrahim'in babasına söylediği bu ve benzeri ifadeler, bazı tarihçileri "Arapların Doğu'daki milliyetçilik tarihinde onurlu yeri kesinlikle"[11] babasından ziyade İbrahim'in hak ettiğini iddia etmeye sevk etmiştir.

İbrahim, buna karşın, ailesi ve Osmanlılar arasındaki mücadelenin hanedanlıkla ilgili doğası üstüne herhangi bir yanılsama içinde gibi görünmez. Suriye seferinde kazandığı her askerî zaferden sonra, çeşitli ileri gelenlere "babamız, Mısır valisinin"[12] sıhhati ve mutluluğu için dua etmelerini emrettiği mektuplar yazar. Osmanlıların çıkarttığı *Takvim-i Vekayi* gazetesinde kendisi ve babası hakkında söylentiler yaydıklarını düşündüğünde, bir yazıcıya olayları kendi bakış açısından yazdırır ve Avrupa'ya yollanmak üzere Akkâ'ya gönderilip Fransızcaya çevrilmesini emreder. Bu emri alan Yeğen İbrahim'in yazıcısı Vehid Efendi, savaşın en şiddetli noktasında ol-

7 Douin, der., *Boislecomte*, s. 249. Baba ve oğul arasındaki bu farklılık hakkındaki tartışmalar için bkz. Dodwell, *Founder of Modern Egypt*, s. 256-8; Rustum, *Origins*, s. 93-6.

8 el-Seyyid Marsot, *Egypt*, s. 81. Büyük Amiral ve Mehmed Ali yerine vali olacağı düşünülen Mustafa Paşa ile birlikte İstanbul'a hareketi için bkz. al-Jabartī, *ʿAcāʾib el-Āthār*, c. IV, s. 19-20 (Rajab olayları, 1221).

9 Şam 7/8, 1 Muharrem 1248/31 Mayıs 1832.

10 Şam 10/257, 29 Rebiülevvel 1248/26 Ağustos 1832.

11 Rustum, *Origins*, s. 96.

12 Rustum, der., *Uşul*, c. II, s. 16, 21, 28, 56.

duklarından bu yazı için pek de uygun bir an olmadığını ileri sürer; İbrahim buna hiddetle cevap verir: "Bu konular tarih kitaplarında yazacak ve bundan yüzyıl sonra Mehmed Ali'nin şunları şunları yaptığı söylenecek. Şence böyle değil mi, hayvan?"[13] Babası gibi İbrahim de, üstünde "Mehmed Ali" sözcüklerinin yazdığı madalyalar yapılmasını emreder. Fakat babası, yönetimindeki üst düzey subayları ve memurları bu madalyalarla onurlandırırken, İbrahim bunları muharebe alanındaki başarılarıyla öne çıkan askerlere verir.[14]

İbrahim zaferlerin, Mısırlı askerlerin veya basiretli komutanlığının sayesinde elde edilmiş olduğunu hissetmiş olabilir. Bununla beraber, asıl minnettar olması gerekenin, babasının böylesi büyük bir orduyu kurma ve ayakta tutma konusundaki yeteneği olduğunu da çok iyi bilmektedir.[15] Akkâ kuşatması sırasında, kendisiyle konuşmak üzere kaleden çıkan Abdullah Paşa'nın vekiliyle gizlice görüşür. İbrahim başarısız görüşme hakkında babasına yazar:

> Sonra çok fazla mühimmatları olduğunu söyledi. Ona "Biz dostluk üstüne konuşuyoruz, neden mühimmattan bahsediyorsun? Ancak mühimmattan bahsetmişken, Mısır'dan yılda 1.200 gemi dolusu mühimmat alırken, sizin elinizde ne kadar olduğunu umursadığımızı mı düşünüyorsunuz? Sizin durumunuz çok fazla yiyeceği olan ama demir yumruklu bir başkasının gelip elinden tüm yiyeceğini aldığı adamın durumuna benziyor" diyerek yanıt verdim.

Daha sonra ona, otuz yıl önce Napolyon'un kuşatmasına direnmeyi başarmış olsalar bile, bu sefer hiçbir şanslarının olmadığını çünkü kendisinin Napolyon'dan ve ordusundan çok daha hazırlıklı olduğunu söyler. 200.000 mermi atsalar bile, "bunlardan bir tanesinin fiyatının üç kuruş olduğunu, toplamda 1.200 kese yapacağını ve bunun da Mehmed Ali Paşa için hiçbir şey olduğunu" ekler.[16]

Benzer şekilde, İbrahim kendisini Mısırlılara babasından daha yakın hissetmiş olabilir, yine de, onların ailesinin şanı ve şöhreti için dövüşen köle-

13 Şam 9/122, 21 Safer 1248/20 Temmuz 1832. Tekzip en nihayetinde *Vakayi-i Mısriyye*, sayı 416, 16 Rebiülevvel 1248/13 Ağustos 1832'de yayımlanmıştı.

14 Şam 18/198, 27 Ramazan 1248/18 Şubat 1833. Madalyonun bir yüzünde Paşa'nın adı, diğer yüzünde ise savaşın adı yer almaktaydı.

15 Bkz. 260 topun ve 60.000'den fazla silahın ateşlendiği savaşlara katılan bir orduya kumanda etmesiyle övündüğü ilginç mektup. Babası ise ona bu topları ve tüfekleri sağlayanın kendisi olduğunu hatırlatmıştı: S/5/47/2/160, 6 Cemaziyülevvel 1255/18 Temmuz 1839.

16 Şam 3/100, 10 Şaban 1247/14 Ocak 1832.

ler oluğu konusunda herhangi bir yanılsama içinde değildir. Babası orduya katılmak üzere Suriye'den asker alınması konusunu ilk kez açtığında, o yıl için bu işin uygun olduğunu düşünmediği yanıtını verir. Aynı şekilde, babasının Suriye'ye gelip işleri denetlemesini de onaylamaz. "Mısır mülkümüz ve ahalisi kendi Memlûkumuz olsa da, reayamızı askere almaktan dolayı karşılaştığımız sorunlar henüz ortadan kalkmadı" diye açıklar.[17]

Bir ordunun ulusal bir kurum olarak karakterize edilmesi, ne kadar önemli olursa olsun sadece onun başkomutanının duygularının ve kişiliğinin analiz edilmesi ile yapılamaz. İbrahim ne kadar "liberal" ve "aydınlanmış" olarak değerlendirilirse değerlendirilsin, ordunun başarısı, subay sınıfının bileşiminden ve subaylar ile adamları arasındaki mevcut sorunlu ilişkiden çok daha fazla etkilenir. Doğal olarak, her orduda emirleri veren subaylar ile tüm kirli işleri yapan insanlar arasında ciddi sorunlar, her iki grubun da içinden çıktığı sosyal ve ekonomik arka plandan doğan sorunlar vardır.[18] Üstelik ayrıca Mehmed Ali'nin ordusunda subaylar ve askerler arasında etnik ve dilsel farktan kaynaklanan sorunlar da bulunmaktadır.

Vilâyetinde zorunlu askerliğe dayanan bir ordu kurmaya ilk karar verdiğinde, Paşa'nın planı Arapça konuşan çiftçi askerlere komuta etmek üzere Türkçe konuşan subaylar atamaktı. Düşünülen, kişisel kölelerini *(gulam ağaları)* üst rütbelere, Türkçe konuşan subayları ise alt rütbelere atamaktı, askere alınan çiftçiler ise erleri oluşturacaktı.[19] Fakat sonunda Memlûklar ve "Türkler" birbirine karışıp tek bir grup teşkil ettiğinden onları ayırmak zorlaşır. Bununla beraber askerlerle subaylar arasındaki en büyük fark, askerlerin Arapça konuşurken subayların Türkçe konuşmasıdır.

Subayları ve askerleri birbirinden dil temelinde ayırmak, sivil bürokrasi için de söz konusuydu. Bürokrasinin üst kademelerine, genel olarak "aristokrasiye" mensup olanlar, Paşa'nın yönetiminde iş bulmak için tüm Osmanlı dünyasından gelmiş Türkçe konuşan insanlardı ve bağlantılarına göre çeşitli memurluklar verilirdi.[20] Gerçekten de, "Türkçe [konuşan] en aşağı adamın *ipso facto* bu bölgenin yerli halkından daha yukarıda bir kasta ait olduğu

17 Şam 11/73, 9 Rebiülahir 1248/5 Eylül 1832.

18 Bu bağlamda bkz. Keegan, *Face of Battle*, s. 224-5, 321-2.

19 S/1/48/1/3, 13 Şevval 1238/23 Haziran 1823.

20 Sivil görevlere atanmaya ilişkin çok büyük sayıdaki talep için bkz. örneğin, Şaban 1244-Safer 1245/Şubat -Temmuz 1829 tarihli Divan-ı Hidiv, 1/261-361. Başvuruların hepsi Türkçeydi ve dilekçe sahiplerinin hepsi Maraşlı, Alanyalı gibi Osmanlıca isimler taşımaktaydı. Ayrıca levazım dairesinin geveze başkanı ailesinin İstanbul'dan getirilmesini talep eden ve bizzat Paşa'dan onların Mısır'a yerleşmesi için mali destek isteyen Nazif Bey'in dilekçesinin teşkil ettiği ilginç örneğe bkz. Şam 2/91, 1 Şaban 1247/5 Ocak 1832.

düşünülürdü."[21] Yönetimde aşağı inildikçe, Arapça daha yaygın bir hale geliyordu, yönetim dilindeki bu ikilik sıklıkla ciddi karışıklık ve belirsizliklere yol açmaktaydı.[22]

Toplumun yüksek kademelerine, elite aitlik sadece dilsel farklılıklara dayanmıyordu. "Osmanlı-Mısır eliti" denen şeye mensup olmak, Türkçe konuşmayı gerektirmenin yanı sıra, aynı zamanda, "Osmanlı kültürünün değerlerini ve mirasını benimsemek... çoğunlukla ama her zaman değil Müslüman [olmak]... [Osmanlı] İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinden [gelmek]... [ve] giyim, kuşam veya tavırlar, adetler ve... sözlü eğlence biçimleri"[23] hakkında belli fikirleri benimseme anlamına gelmekteydi. "Osmanlı-Mısır elitini" çekirdek üyelerini bu ayrıcalıklı grubun dışında kalanlardan ayıran sınırlar değişmez değildi ve zaman içinde bu gruptaki bireyler Arapça öğrenmeye başlamışlardı, ikametgâhları artık İstanbul'dan ziyade Kahire olmuştu ve giderek Mısır'ı ülkeleri olarak daha çok benimsiyorlardı. Aynı zamanda, grubun dışındakiler, şanslarını artırmak için Türkçe öğrenmeye başlamışlar, elitin üyeleriyle evlenmişler ve adım adım "Osmanlı" âdetlerini, tavırlarını daha çok benimsemişlerdi. Hatta 19. yüzyıl Mısır tarihi, özellikle de ikinci yarısı, bu sınırların aşıldığını ve geçildiğini açık bir şekilde gösteren bir dönem olarak anılabilir.

Ancak yüzyılın ilk yarısında, özellikle de askerî alanda, bu sınırların aşılması oldukça zordur. Paşa'nın aklındaki, subayların askerlerden kesinlikle üstün olduğu bir zorunlu ordu yaratmaktır. Bir keresinde, önemli bir Fransız misafirine şöyle der: "Ben, İngilizlerin Hindistan'da yaptığından farklı bir şey yapmıyorum; onların Hintlilerden oluşan ve İngilizlerin komuta ettiği bir orduları var, benim Araplardan oluşan ve Türklerin komuta ettiği bir ordum... Türk'ten daha iyi subay olur çünkü yönetmeye muktedir olduğunu bilir, Arap ise, bu açıdan, Türk'ün kendisinden daha iyi olduğunu hisseder." Bununla beraber, Türkçe konuşan göçmenlerin Mısır'da yasal olarak toprak edinmesini ve "mülk sahibi olmasını ve toplumun üstünde kendileri için kişisel bir güç edinmesini"[24] yasaklamaya kararlı olduğunu ekler.

Kural olarak, Arap evladı denilen Mısırlıların yüzbaşı rütbesinin üstüne terfi etmelerine izin verilmiyor, zaten pek azı bu rütbeye terfi edebiliyordu.[25]

---

21 Bowring, "Report on Egypt", s. 7.

22 ᶜAbdel Samī ᶜel-Harravi, *Lugat el-Idāre el ᶜĀmme fī Mişr fī el Kārn al Tāsiᶜ ᶜAşr* (19. yüzyıl sırasında Mısır'da kamu idaresinin dili), Kahire, 1963, s: 314-20.

23 Toledano, *State and Society*, s. 16.

24 Douin, *Boislecomte*, s. 110-11.

25 *A.g.e.*, s. 100. Bir "Türkün" (bu olayda bir Çerkes) bu rütbeye terfi ettirilmesine ilişkin bir örnek için bkz. Şam 7/15, 2 Muharrem 1248/1 Haziran 1832.

Teğmen ve asteğmen *(mülazim evvel ve mülazim sani)* rütbelerinin yarısının Türk ve diğer yarısının "Arap"[26] olması gerekliydi. Bu rütbelere terfileri için gerekli emirleri imzalamadan önce, İbrahim Paşa'nın, "bir taburda dörtten fazla Arap teğmenin bulunması kurallara aykırı olduğundan, adayların terfi edebilecek kişiler olup olmadığını" araştırması gerekiyordu.[27] Daha üst rütbelerde, adayın "Türk"[28] olduğunun açıklığa kavuşması için, genellikle doğum yeri yazılıyordu. Yoksa adayın kesinlikle bir Memlûk olduğu belirtiliyordu.[29] Kurallara sıkıca uyuluyor ve Mehmed Ali, "Türk" subay sıkıntısı çekse bile üst rütbelere "Arapları" terfi ettirmemesi konusunda oğluna ısrar ediyordu. Mora seferi sırasında, İbrahim, ölen ve yaralanan subayların yerine Mora'da yanında bulunan "Mısırlı" subayları geçirmesi yasaklandığından Türk (Türk evladı) subaylar göndermesi için babasına ısrar ediyordu .[30]

Mehmed Ali'nin ordusundaki üst mevkilere aday olabilmek için, Türk olmak, yani Türkçe konuşmak ve Anadolu, İstanbul, Arnavutluk veya Osmanlı dünyasının diğer bölgelerinden gelmek, bu kişi bir savaş esiri olarak yakalanmış bile olsa, yeterliydi.[31] Osmanlı ordusunun Suriye'de çeşitli muharebelerdeki yenilgilerinden sonra, önemli sayıda subay ve asker esir edilmişti. Bunlara üç seçenek sunuluyordu. Ülkelerine geri dönmek (ama yeniden Osmanlı ordusuna katılmamaları için İskenderiye üzerinden), Akkâ'daki karargâha kayıt olarak Mısır ordusuna katılmak veya Kahire'de okullardan birine katılmak üzere gönderilmek.[32] Sonunda Osmanlı ordusu yenilince, ele geçirilen esirlerden bir alay teşkil edildi.[33] Daha da önemlisi, esir alınanlardan bazıları Mısır ordusuna subay olarak atandı. Örneğin, Osmanlı ordusunda subay olan Arif Bey, Konya Savaşı'nda esir alınmış ve aynı savaşta ele geçirilen Türk esirlerden kurulan yeni bir alaya albay olarak atanmıştı.[34] Diğer esirler

---

26 Şam 23/1, 1 Muharrem 1249/ 21 Mayıs 1833.

27 Şam 2/88, 22 Receb 1247/27 Aralık 1831.

28 Adayın alayındaki üst ve orta rütbeli subaylardan oluşan bir divan toplanırdı. Adaylık, onayı için İbrahim Paşa'ya sunulurdu ve o da bunu imzaladıktan ve mühürledikten sonra tatbiki için Yeğen İbrahim Paşa'ya iletirdi. Bkz. örneğin, Şam, 2/95, 29 Receb 1247/3 Ocak 1832.

29 Şam 11/33, 4 Receb 1248/31 Ağustos 1832.

30 Bahr Barra, 10/10, n 5 Muharrem 1241/20 Ağustos 1825.

31 Sivil hizmete katılmak için gerekli aynı ön şartlar için bkz. Ḥilmī A. Shalabī, *al-Muvaẓẓaffūn fī Miṣr fī ᶜAṣr Muḥammad ᶜAlī* (Mehmed Ali'nin Yönetimi Sırasında Mısır'daki Sivil Çalışanlar), General Egyptian Book Organization, Kahire, 1989, s. 29, 63.

32 Şam 9/138, 22 Safer 1248/21 Temmuz 1832; Şam 10/14, 3 Rebiülevvel 1248/31 Temmuz 1832; Şam 11/17, 17 Rebiülahir 1248/13 Eylül 1832. İskenderiye'deki okula katılmaları için oraya gemi ile gönderilen 130 asker için bkz. S/1/48/4/13, 23 Rebiülahir 1248/19 Eylül 1832.

33 Şam 16/18, 2 Şaban 1248/25 Aralık 1832.

34 S/1/48/4/107, 18 Şaban 1248/11 Ocak 183.

ise, kendilerini esir edenlerin üstüne teğmen veya yüzbaşı olarak atanmıştı: bu mevkilere seçilmelerini belirleyen en önemli kıstas onların Türk kimliğiydi. "Bu adamlar subaylarımız olup bize kumanda etsinler diye mi biz hayatlarımızı feda ediyoruz ve kendimizi tehlikeye atıyoruz?"[35] şeklinde yakınan askerler arasında büyük kızgınlığa neden oluyordu. İbrahim askerlere daha yakın ve onların duygularına daha duyarlı olduğundan bu konuda babasından daha fazla kaygılansa da, ne Mehmed Ali'nin ne de İbrahim'in bu uygulamaya ilişkin bir sorunu vardı.[36] Her iki adamı da alakadar eden, onların bir subay olarak atanmak için "Araplardan" daha donanımlı ve yetenekli "Türk evladı" olmalarıydı.

Subaylar ve askerler arasındaki bu temel ve esas farklılıklar, iki grup arasında önemli gerilimlere sebep olmaktaydı. İlginç olan, farklı dillerde iletişim kurmanın kendisinin ciddi sorunlara yol açmamasıydı. Üçüncü Bölüm'de gösterildiği gibi, emirler ve işaretler Türkçe verilmekteydi. Bunların dilsel olarak anlaşılmasına gerek yoktu, hatta askerlerin bunların anlamını düşünmesi gerekmiyordu. Yapmaları gereken, işaret verildiği anda, bunların anlamı hakkında tereddüde düşmeden, söylenen eylemi yerine getirmeleriydi. İki grup arasındaki gerilim kendini kamplardaki günlük karşılaşmalarda ortaya koymaktaydı. Derviş Ağa adındaki bir yüzbaşı, bir keresinde ("hizmetkârım" dediği) bir askerden kendisine bir matara su getirmesini ister. Asker ona boş bir matara getirdiğinde ise bağırır, inancına küfreder ve ensesine vurur. Askerî mahkemeye çıkartıldığında, kendini savunmak adına "Beş para etmez bir fellâh için beni cezalandırmak istiyorsanız, devam edin. Bildiğim kadarıyla bir fellâh bundan fazla etmez"[37] der. Bir alay Dimyat'a sevk edildikten sonra şehrin içinden geçerken, bir Türk subay, "kör fellâhların" asker yapıldığı güne alenen söver. Ve hiçbir zaman "Türk askerler"[38] kadar iyi olamayacaklarını ekler. Bazı subaylar ise, pazardaki fiyatının on katına mal satarak askerleri "beş parasız kalıncaya kadar"[39] kazıklar. Askerleri aşağılama ve onlara kötü davranma o kadar yaygındır ki, İbrahim subaylara, sayısız savaşta ordunun kazandığı zaferlerin esas olarak askerlerin "cesareti ve inancı" sayesinde kazanıldığını hatırlatan genel bir tamim kaleme alıp Suriye'deki tüm

35 Şam 11/105, 12 Rebiülahir 1248/8 Eylül 1832.

36 İbrahim, babasına çok sayıda Türk askerî, fellâh askerin yanında hizmet etmek üzere askere alınanın doğru olup olmadığını merak ettiği bir mektup yazmıştır: Şam 11/116, 13 Rebiülahir 1248/9 Eylül 1832.

37 Beş gün hapse mahkûm edilmişti; Şam 2/88, 21 Receb 1247/ 26 Aralık 1831.

38 Sāmī, der., *Takvim el-Nil*, c. II, s. 348, mektubun tarihi 12 Muharrem 1245/14 Temmuz 1829.

39 Şam 1/11, 21 Cemaziyülevvel 1247/28 Ekim 1831.

alaylara dağıtmak zorunda kalır. Askerlerine kötü davranmamalarını ve aşağılamamalarını, yasaları kendi ellerine almak yerine yasalara göre yargılanmak üzere askerî mahkemeye yollamalarını emreder. Subayları bu emirlere karşı gelen kim olursa olsun görevden derhal alınacağı hususunda uyarır.[40]

Açık ve kesin uyarıya rağmen, subayları askerlere saygılı olmaya zorlamak kolay değildi ve böylesi kötü davranışlarla ilgili şikâyetlerin sonu gelmiyordu.[41] İbrahim'in Arapça konuşan askerlere daha sempati ile baktığına inansak bile, Dördüncü Bölüm'de vurgulanan şekilde subaylarıyla yaşadığı sorunlar, orduya yerleşmişti ve onun iyi kalpliliği ile veya görünürdeki liberal fikirleriyle çözülemeyecek kadar güçlüydü. Diğer bir deyişle, zorluklarla karşılaştığında, İbrahim gerçek çıkarının nerede olduğunu gayet iyi biliyordu: babası ve subay sınıfının kalbini teşkil eden Memlûk-Türk eliti. Bu, babasının kaleme aldığı ve onu üstü kapalı bir şekilde Suriye'deki kargaşanın kontrolden çıkmasına neden olduğunu düşündüğü disiplin eksikliği yüzünden suçladığı mektupta açıkça görülmektedir.[42] İbrahim cevaben, gerçekten daha sert olamayacağını zira subayların taraf değiştirme ve askerlerin kitlesel bir ayaklanma olasılığıyla yüz yüze olduğunu söyler. Görünüşe göre disiplini sağlamak için sert cezalar gerekse de, bunların ters sonuçlar doğurabileceğine inanmaktadır.

> Bu sert cezaları bilmiyor değilim, hem onları Mora'da gördüm. [O sırada] bir hadisede [bir üst rütbeli subay] bir yaver binbaşının da aralarında olduğu altmıştan fazla askerî bir gün içinde kendi elleriyle kırbaçlamıştı. Bir başka olayda, Süleyman Paşa [Séves] bir subayın rütbesini yaver binbaşılıktan asteğmenliğe kadar indirmişti. Zaman bu politikanın subayların [Osmanlılara] kaçması üzerindeki etkisinin ne olacağını gösterecek. Elbette adaletsizlik ve yasaların yanlış tatbiki kaçınılmazdır. Böyle olmakla birlikte, adaletsizliği yapanın subaylar ve adaletsizlik yapılanın da askerler olduğunu herkes gayet iyi biliyor... Eğer insanların sabrı tükenirse, işler tamamen kontrolden çıkabilir ve o zaman ne siz Majestelerinin ne de bu satırların yazarı mütevazı hizmetkârınızın bu konuda yapabileceği bir şey kalmaz. Eğer köyden gelmiş fellâhlar olsaydılar, zorla sisteme uydururduk. [Fakat köylü değil ama] asker olduklarından, sabırlarının tükenmesi halinde doğacak tehlikeleri düşünmemiz gerekiyor.[43]

40 Şam 15/146, 23 Receb 1248/17 Aralık 1832.

41 Bkz. örneğin, Şam 23/47, 19 Muharrem 1249, 9 Haziran 1833.

42 Burada Paşa'nın Suriye'deki yönetimine karşı 1834'ün ilk aylarında patlak veren ve bastırılması İbrahim'in bir yılını alan bu ciddi isyana atıf yapılmaktadır; bkz. Asad J. Rustum, der., *The Royal Archives of Egypt and Disturbances in Palestine, 1834*, The American Press, Beyrut, 1938.

43 Şam 31/140, 27 Safer 1251/25 Haziran 1835.

Bu anlamda İbrahim modern ulus-devletin yükselişi öncesi Avrupa ordularından herhangi birinin komutanının yüz yüze geldiği olağan sorunlarla boğuşuyordu: "iş pazarında" şu veya bu hükümdarın büyüyen ordusunda iş arayan bir paralı subay ve zorla silah altına alınmış ama kendi çıkarı için savaştığını düşünecek kadar henüz kandırılamadığından durumundan memnun olmayan asker. Böylesi orduları bir arada tutmanın tek yolu zor kullanmak ve iyi bir maaştı. Bunun yanında, çok düşük bir maaşın subayları kaçıp başka yerlerde başka kariyer fırsatları aramaya itebileceği ve disiplini sağlarken çok fazla zor kullanımının askerleri açık bir isyana kışkırtabileceği ihtimal dahilindeydi.

Bu sorunlara rağmen, İbrahim subaylar ve askerler arasındaki etnik ve dilsel ayrımı, zorla da olsa orduyu bir arada tutan bağlayıcı unsur olduğundan, bir tarafa atamazdı. Bu etnik ve dilsel ayrımın da kendine has sorunları vardı; zira subaylar rejimin çok sıkı bir şekilde kendilerine bağlı olduğunu ve bu nedenle de neredeyse her şeyden yakalarını sıyırabileceklerini hissediyorlardı ve bu hiç de mantık dışı değildi. İbrahim veya babası, şu veya bu subayı askerlere kötü davrandığı için görevden alabilirdi ama, sonuçta ordunun düzeni, askere alınan fellâhları etnik olarak farklı subaylar atayarak denetlemeyi gerektiriyordu. Yönetimi altındaki "Türkler" karşısında "Arapların" niteliklerine ilişkin gerçek duyguları ne olursa olsun, askere alınan fellâhları kendisine ve iktidardaki ailesine sırtlarını dönmekten alıkoymanın ancak Türkçe konuşan subaylar atayarak mümkün olduğunu Mehmed Ali biliyordu. Paşa aynı zamanda "Araplara" orduda veya sivil idarede yönetici mevkilere gelme izni verilirse iktidarının temellerine, yani, oluşturmak için çok büyük gayret sarf ettiği Türk-Memlûk koalisyonuna meydan okuyacaklarını da çok iyi biliyordu.[44]

Aynı derecede önemli bir diğer nokta ise, gerek baba gerekse de oğlunun ordudaki üst mevkileri Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı köşelerinden hizmetine girmek için akın eden belli bireylere şahsen verilecek ödül olarak görmesiydi. Savaş esirlerinin yanı sıra, Osmanlı ordusundaki bir dizi yüksek rütbeli subay ordusunda çalışma talebiyle Mehmed Ali'ye başvurmuştu.[45] Bunlar büyük bir saygıyla karşılanıyor, onlara madalyalar ve üniformalar veriliyordu.[46] Bununla beraber, Mehmed Ali ve oğlu, Osmanlı ordusunun ola-

44 Douin, der., *Boislecomte*, s. 104; Cattaui, der., Mohamed Aly, c. II, Pt. 2, s. 352; Hunter, *Egypt*, s. 22-3.

45 Bkz. örneğin, S/1/48/4/5, 13 Cemaziyülevvel 1248/8 Ekim 1832; S/1/48/4/100, 1 Şaban 1248/24 Aralık 1832; S/1/48/4/112 16 Ocak 1833; S/1/48/4/298, 18 Receb 1249/2 Aralık 1833.

46 Şam 11/10, 2 Rebiülahir 1248/29 Ağustos 1832.

sı firarilerine yüksek ücretli iş fırsatları sunsalar da, subaylarına davranışlarına dikkat etmezlerse, onları tekrar Padişaha kaptırma riski ile yüz yüze kalıyorlardı. Bu durum Mehmed Ali'nin, bir üst rütbeli subayın, elit Muhafız Alayı'nın ikinci komutanı Menilikli Ahmet Paşa'nın terfisi hakkında oğlunun fikrini sorduğu mektubuna cevaben İbrahim'in babasına gönderdiği mektupta açıkça görülmektedir. Mehmed Ali, özellikle Ahmet Paşa'nın yeni oluşturulan Mirmiran rütbesine terfi ettirilmesi durumunda diğer subayların tepkisinin ne olacağını, bir diğer tugay komutanı Mehmed Bey'in kıskanıp Osmanlılara geçip geçmeyeceğini sormaktadır. Cevaben İbrahim, Mehmed Bey'in kendini "Yüce Ailemize" tamamen adadığına güvendiğini ve daha önce onu denediğinden ve her olayda "karşı tarafa" firar eden subaylar yüzünden gerçekten üzüldüğünden tugay komutanının firar etmeyi planlamadığını söyler. Bununla birlikte, herhangi bir soruna mahal vermemek için, Mehmed Bey'in de meslektaşı Ahmet Paşa ile aynı rütbeye terfi ettirilmesini önerir.[47]

Kısaca, Paşa'nın ordusundaki subay sınıfının bileşimi, en azından, sorunluydu ve gerek baba, gerekse oğul bunun istikrarsız doğasının gayet iyi bilincindeydi. Subaylar, ulusal bir orduya hizmet ettiklerini düşünmekten ziyade, kim daha iyi para verirse onun hizmetine giren paralı askerlermiş gibi davranıyorlardı. "Mısır" ordusuna katılmak, onlar için, daha iyi organize olmuş ve Padişahtan daha iyi para veren bir Osmanlı Paşasının kuvvetlerine katılmak anlamına geliyordu. Padişahla savaşan bir ordu olduğu doğruydu, ama bu savaş bir halkın yabancı işgalcisine karşı verdiği bir savaş değildi. Bu subaylar için "öteki" aslında, savaştıkları Osmanlı ordusundan daha çok, fellâh askerlerdi. Örneğin, iki kardeşin birbirine rakip iki orduda savaşması hiç olağandışı değildi.[48] Paşa'nın ordusundaki subaylar, beraber savaştıkları ordunun farklı bir dil konuşan, tamamen farklı bir sosyal ve ekonomik geçmişe sahip ve farklı kültürel ve ahlâki değerleri olan askerlerinden çok, daha önce Padişahın ordusunda hizmet ettiklerinden veya en azından onun temsil ettiği dünyaya, Osmanlı dünyasına aşina olduklarından, savaştıkları bu ordunun subaylarına ve askerlerine daha yakındılar.

47 Şam 30/468, 24 Zilkade 1250/24 Mart 1835.

48 Bu, "İstanbul'un" ordusunda binbaşı olan İsmail Bey ile "Mısır" Muhafız Alayı'nda tugay komutanı olan Selim'in durumuydu. Kardeşinin "düşmanın" ordusunda hizmet ettiğini öğrenince, İsmail, taraf değiştirmiş ve Paşa'nın kuvvetlerine katılmıştı: Şam 9/189, 29 Safer 1248/28 Temmuz 1832. Aynı derecede ilginç olan, Kuzey Suriye'den gelen casus ve gözlem raporlarının bölgeye aşina ve daha önce Padişah'ın ordusunda görev yapmış subaylar tarafından taşınmasıydı; bkz. örneğin, aslen Diyarbakırlı olan 19. Süvari Alayı'nın baş muhasebecisi tarafından kaleme alınan rapor. Bu rapor, Ahmet Menilikli'nin İbrahim Paşa'ya gönderdiği rapora eklenmişti: Şam 30/517, 27 Zilhicce 1250/27 Nisan 1835.

FELLÂH ASKERLER

Eğer subayların askerlerine karşı davranışları buysa ve eğer onlar dahil oldukları mücadeleleri "öteki" olarak görülen bir düşmana karşı verilen ulusal mücadeleler olarak görmüyorlarsa, askerler genelde ordu ve onun içindeki rolleri hakkında ne düşünmekteydi? Dahil olmak üzere oldukları hiçbir savaş onlara ulusal bir savaş, "Mısır" kelimesinin bir ulus-devleti belirttiği bir savaş olarak sunulmamıştı. Tersine onları dövüşmeye yüreklendirmek veya talim yapmaya ikna etmek için, ya üstün eğitimleri veya iyi örgütlenmelerinden ya da dinden bahsediliyordu. İlk silah altına alınanlar Assuan'da eğitilirken, Mehmed Ali, oradaki askerî okulun başı Mehmed Bey'e askerlerin talimden önce her sabah Fatiha (Kur'an'ın ilk sûresi) okumasını söylediği bir mektup yazar.[49] Askerler uygunsuz bir şekilde davrandıklarında ve disiplinsiz davranışları Paşa'ya bildirildiğinde, onlara emirlere uymanın ve disiplinin önemini vurgulayan Kur'an'daki ayetlerden alıntılar yapıp cihatın dini bir görev olduğunu hatırlattığı mektuplar yazar.[50] Dahası, yeni ordunun Mısır'da bilinen resmi adı Cihadiye-i Mısıriyye, yani Mısır'ın Cihatçılarıdır; ulusal olmaktan daha çok dini çağrışımı olan bir ad.[51] Bu bölümün başında gördüğümüz gibi, Mehmed Ali ordusunu Hicaz veya Mora'ya gönderdiğinde, askerlerini savaşmaya teşvik etmek için dini duygular ve dini bir dil kullanır. Bununla beraber, Osmanlı Padişahına karşı savaş başladığında, durum tamamen değişir. Suriye seferi sırasında, düşman Müslümanların Padişahından, İki Kutsal Şehrin Koruyucusu'ndan başkası değildir. Bu durumda, Akkâ kalesine düzenlenen saldırıda gösterildiği gibi, muharebe başlamadan önce askerleri cesaretlendirmek için onların eğitimlerinin ve düzenlerinin üstünlüğüne değinilir. Askerlerin zihninde Mehmed Ali için dövüştüklerine ilişkin hiçbir şüphe yoktur. Halep'teki askerler Humus'ta kazanılan zaferi duyduklarında, "Allah efendimizi korur" *(Allah yınsor efendine)* diye bağırır.[52]

Eğer orduya seslenirken kullanılan dil ulusal bir dil değilse, askerlerin

49 S/1/50/2/379, 14 Muharrem 1238/2 Ekim 1822.

50 Bahr Barra, 16/96, tarih belirtilmemiş.

51 Şam 15/146, 23 Receb 1248/17 Kasım 1832. Ayrıca bkz. Halil ibn Aḥmad el-Recebi, *Fī Şa'n el-Vezīr Muḥammed ᶜAlī* (Vezir Mehmed Ali hakkında). Yayınlanmamış orijinal nüsha AH 1238/ MS 1822-3 tarihlidir: Kahire, Dar'ü kutup no. 585 Tārīkh (Hüsam N. Şakşir tarafından kısmen çevrilmiş ve edit edilmiş, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Kahire Amerikan Üniversitesi, 1985), v. 3a. Tüm bu çalışma, yeni ordunun İslâm'a karşı olduğu savını çürütmek için kaleme alınmıştır.

52 Şam, 9/143, 23 Safer 1248/23 Temmuz 1832. Bu raporu kaleme alan Munip Efendi, bunu bu kadar gönüllü bir şekilde yaptıklarından dolayı belirtme lüzumu hissettiğini belirtmiştir. Buraya bu sloganın Arapçasını koydum zira o da bunu diğer yerleri Türkçe olan raporunda Arapça vermiştir.

yine de orduyu ulusal bir ordu, anavatanın savunması ve şanı için savaşan bir ordu olarak gördüğü iddia edilebilir mi? Onlara ne kadar kötü davranıldığını ve Paşa'dan ve onun temsil ettiklerinden ne kadar uzak olduklarını gördüğümüzde, bu özel kurum içinde askerlerin, onları geri kalan Mısırlılardan olumlu anlamda ayıran bir deneyime dahil olmalarının mümkün olduğu öne sürülebilir mi? Böyle bir duygu yaratma niyetinde olmasa da, ordunun istemeden bunu yarattığı söylenebilir mi? En sonunda askerlerin kendilerine bakan bir kurumun, kendilerine normalden daha iyi para verilen bir kurumun üyesi olmaktan dolayı gurur duymaya başladığı söylenebilir mi? Görkemli milliyetçi sloganlar (ya da slogan olmaması) bir yana, daha uç bir örnek olarak, orduya katılmanın, renkli üniformalar, düzenli maaş veya kalacak yer gibi şeyler yüzünden askerlerin kendisini diğer fellâhlardan farklı hissetmesine yol açan ve böylesi bir kuruma ait olmaktan dolayı gurur duymasını sağlayan özel bir deneyim olduğu söylenebilir mi?

Tüm bu soruların yanıtı 'hayır'dır. Kurum olarak işleyiş şekliyle bu ordunun askerlerinin onunla gurur duyabilmesi mümkün değildir. Kendilerine sadece subayların kötü davranmadığını aynı zamanda yasalarda bile ayırımcılığa tabi tutulduklarını kısa sürede fark ediyorlardı. İbrahim, askerlerin subaylar tarafından aşağılanmasına karşı olabilirdi ama subayların diğerlerinin önünde dövülerek cezalandırılamayacağı ilkesi konusunda diğerlerinden bile katıydı: sadece askerler böyle cezalandırılabilirdi.[53] Ayrıca askerlerin maaşları subaylara göre daha düzensiz ödenmekteydi.[54] Dahası, subayların maaşlarıyla aradaki fark çok büyüktü: Padişahın ordusunda asker maaşının albayınkine oranı 1/60 iken; Mısır ordusunda bu oran 1/500'ün üstündeydi.[55] Ayrıca Dördüncü Bölüm'de de gösterildiği gibi üniformaları bakımından askerler kötü bir durumdaydı. Sadece yeni üniformalar geciktiği için değil, yetersiz kaynaklar yüzünden giderlerde kesinti yapıldığında Paşa'nın kesintinin yükünü subaylara değil askerlere yıkması yüzünden asker üniformaları eskiydi. Kurban Bayramı için Sudan'daki askerlere yeni üniformalar verilmesi gündeme geldiğinde, Mehmed Ali, "askerlerden farklı olsunlar diye"[56] sadece subaylara yeni üniforma göndermeyi uygun görür. Kısacası, orduda hizmet et-

53 Şam 2/64, 10 Receb 1247/15 Aralık 1831.

54 P. M. Holt, der., *Political and Social Change in Modern Egypy*, Oxford University Press, Londra, 1968, içinde; Nada Tomiche, "Notes sur la hiérarchie sociale en Egypte a l'epoque de Muhammad ᶜAli", s. 252.

55 Bkz. Douin, der., *Boislecomte*, s. 114'teki ve Bowring, "Report on Egypt", s. 50-1, 195'teki maaş tablosu.

56 S 1/48/4/388, 25 Şevval 1249, Mart 1834.

mek, Mehmed Ali'nin iktidarı sırasında ülkeye hâkim olan adaletsizliği ve sefaleti askerlere hiç unutturmaz.

"DÜŞENLER"

Bir kurum olarak ordunun üyelerini nasıl umursamadığının en açık örneğini, sakatlara nasıl davranıldığı teşkil eder. Yaraları tedavi edildikten sonra, sakatlar hastanenin hekimbaşı tarafından muayene edilmekteydi. Tamamen sakat olmadığı anlaşılanlara ve hâlâ eli silah tutabilecek olanlara yarım sakat deniyor ve bunlar ordu içinde kalıyordu.[57] Bu yarım sakatların sayısı yeterince arttığında, bunlar bir tabur teşkil etmek üzere bir araya getiriliyorlar ve başlarına da bir sakat komutan atanıyordu.[58] Veya yarım sakatlara askerî birlikler içinde görev veriliyordu; ama savaşılan pozisyonlarda değil davulcu veya borazancı olarak.[59] Ordu onlara artık ihtiyaç duymadığında bile başka işler için kullanılıyorlardı; terhis edilip köylerine geri gönderilmiyor, başlarında 'yarım sakat' komutanlarıyla bölükler oluşturuyor, çeşitli görevlere veriliyorlardı.[60] Bu görevler, muhafızlık,[61] binaların onarımı ve tahkimine[62] yardım etmek veya askerî hastanelerde hizmetli olmaktı.[63]

Diğer taraftan, ciddi şekilde yaralanan ve artık ordunun hiçbir işine yaramayacak olanlar ise başhekim tarafından sakata ayrılıyor ve askerî hizmete uygun olmadıklarını belirten bir belge verilip gemiyle Mısır'a gönderiliyordu.[64] Paşa'nın bir emrine göre, sakatlara aylık bağlanması gerekliydi.[65] Ancak maaş için başvuranların sayısına bakıldığında, bu emre çok sıkı bir şekilde bağlı kalınmadığı görülmektedir.[66] Abdullah adlı askerle ilgili bir olayın gösterdiği gibi, müracaatta bulunan kişilerden bazıları tüm hayatlarını hizmet ederek geçirdikleri ordu tarafından ihanete uğradıklarını düşünüyordu. Abdullah, dilekçesinde Arabistan'da Vahabilere karşı, İsmail Pa-

57 Şam 9/13, 29 Muharrem 1248/28 Haziran 1832.
58 Şam 11/48, 6 Rebiülahir 1248/2 Eylül 1832; Şâm 1/58, 7 Rebiülahir 1248/3 Eylül 1832.
59 Şam 11/197, 20 Rebiülahir 1248/16 Eylül 1832.
60 Şam 9/201, 29 Safer 1248/28 Temmuz 1832; S/1/48/4/569, 15 Rebiülahir 1250/21 Ağustos 1834.
61 S/1/48/4/559, 7 R 1250/13 Ağustos 1834.
62 Şam 9/113, 19 S 1248/18 Temmuz 1832; Şam 11/23 3 R 1248/30 Ağustos 1832.
63 Evamir'ül Cihadiyye 1/21, 22 Cemaziyülevvel 1247/29 Ekim 1831.
64 Bunlar genellikle iki uzvunu da kaybetmiş kişilerdi; Şam 8/157, 23 Muharrem 1248/23 Haziran 1832; Şam 9/44, 8 Safer 1248/7 Temmuz 1832.
65 Sâmî, der., *Takvim el-Nil*, c. II, s. 335, 3 Şevval 1243/18 Nisan 1828 tarihli mektup.
66 Bkz. örneğin, Evamir'ül Cihadiyye, kutu no. 1, belge numaraları 33, 21 Muharrem 1248/20 Haziran 1832; belge no 74, 25 Şaban 1251/17 Aralık 1835; belge no. 92, 25 Zilhicce 1251/13 Nisan 1836.

şa ile birlikte Sudan'da ve daha sonra da Girit'te ve Mora'da savaştığını yazar. Daha sonra yaralanmış ve askerlik görevinden ayrılmıştır. Ancak artık çalışamadığını, bir sürü çocuğu olduğunu ve bundan dolayı da Paşa'nın kendisine düzenli bir maaş bağlamasını talep ettiğini yazar.[67] Diğer bir asker ise sakata ayrılmış ve gözünü kaybettikten sonra kendisine muafiyet verilmiştir. Bir muafiyet belgesi olmasına karşın, ondan bir kez daha orduya katılması istenir. Dilekçesini şahsen Mehmed Ali'ye sunup, ondan körlüğü için "insaflı bir karar"[68] vermesini ister. Böyle dilekçeleri Paşa, "bizleri dilekçeleri ile taciz eden"[69] sakatlarla ilgi bir çözüm bulunsun diye Savaş Dairesi'ne iletir.

Mehmed Ali'nin ordusundaki "sakatlar", tüm yaşamlarını Paşa'ya hizmet ederek geçirmiş ama onun ordusunda savaşırken sakat kalmalarına rağmen ödüllendirilmeyen veya saygın bir şekilde davranılmayan insanlardır. Yetkililer için bu insanlar son raddeye kadar yararlanılacak ve artık bir işe yaramadıklarında da birlikleri için maddi bir külfet haline geldiklerinden görevden el çektirilecek insanlardır.[70]

Mehmed Ali'nin ordusunda hizmet etmek dolayısıyla, korkunç bir deneyimdi. Paşa'nın ordusu, askerlerin zorla ve biraz ikna yoluyla sürüklendikleri bir orduydu. Askerlerin pratikte ömür boyu silah altına alındığı ve askerlerin kendileri için neredeyse hiç anlamı olmayan savaşlara katıldığı bir orduydu. Sürekli aşağılandıkları ve kamp yaşamının korkunç olduğu bir orduydu. Dil, etnik yapı ve sosyal açıdan farklı ve çok az ortak noktaları olan subay sınıfı tarafından hakarete uğramakta, kötü davranılmakta ve aşağılanmaktaydılar. Dahası, çok kötü beslenmekte ve giydirilmekteydiler; onlara verilen para da çok azdı. Ordu ise görevdeyken yaralananların yaptığı fedakârlığı tanımayan bir orduydu. Üstelik bir önceki bölümde gösterildiği gibi, ordu ölülerine saygı göstermiyordu.

FİRARİLER

Eğer durum buysa, askerler neden savaşmaya devam ediyordu? Kamplarda hayat bu kadar dayanılmazsa, binlerce kişi neden katlanıyordu? Cevap, katlanmadıklarıdır. Mehmed Ali'nin ordusunda savaşan askerler, ellerine geçen

67 Evamir'ül Cihadiyye, 1/55, 2 Cemaziyülevvel 1249/17 Eylül 1833.
68 Evamir'ül Cihadiyye, 1/82, 23 Ramazan 1251/13 Ocak 1836.
69 Evamir'ül Cihadiyye, 1/4, 3 Zilhicce 1244/6 Mayıs 1826.
70 Aynı durum sivil görevler için de geçerliydi. Örneğin yıllarca aşırı çalışması sonucu görme yetisini kaybeden bir kâtip de sakat olarak adlandırılmaktaydı ve ona da emekli maaşı bağlanmıyordu. Tamamen kör olduğu an ise kovuluyordu. Bkz. Shalabī, *el-Muvazzaffūn*, s. 25-6.

en küçük fırsatta firar etmekteydi. Kamplardan,[71] yürüyüşler sırasında,[72] askerî hastanelerden,[73] askerî gemilerden,[74] askerî okullardan[75] ve askerî kuruluşlardan[76] kaçmaktaydılar. Sadece askerler değil astsubaylar da firar ediyordu.[77] Daha önemlisi, muhafızlar da kaçıyordu[78] ve her şeyden önce firarileri yakalamak için oluşturulmuş elit alaylar, Muhafız Alayları da firar sorunuyla boğuşuyordu.[79]

Firarlar, yetkililerin sınırlamayı ve denetlemeyi başardıkları, tek tük ve yalıtılmış olaylar değildi; daha önceden bastırılıp alay kâtiplerine dağıtılan tablolarda yer alan "noksan"[80] başlığının da gösterdiği gibi, sıklığı ve şiddeti ile yetkililerin sürekli başını ağrıtan bir olaydı. Raporların gösterdiği boyutuyla sorun Mehmed Ali ve oğlunu telaşlandırmıştı. İbrahim, subayların, askerlerin görevlerinin çokluğunun firarları artırdığı şeklindeki iddiasını kabul etmemiş ve bunun bir bahane olduğunu, firarların asıl subayların ihmalkârlığından ve umursamazlığından kaynaklandığını söylemişti.[81] Babası da aynı fikirdeydi. Harp Dairesi Başkanı'na, çeşitli alayların raporlarını gördüğünü ve hepsinin de firardan muzdarip olduğunu söylediği bir mektup yazdı. Bunun tek bir istisnası vardı; Paşa'nın firarın engellenebileceğinin bir kanıtı olarak gördüğü 18. Piyade Alayı. Bundan dolayı da, diğer alaylardaki albayların askerî mahkemeye verilmesini önerdi.[82]

Birliklerinden kaçmayı başardıktan sonra bu adamlar nereye gidiyordu? Gidecekleri ilk yer köyleriydi. Kayıtlar kontrol edildikten ve firarilerin

71 S/1/48/1/411, 29 Rebiülevvel 1240/22 Kasım 1824.

72 Şam 10/189, 21 Rebiülevvel 1248/19 Ağustos 1832.

73 S/1/48/1/375, 7 Muharrem 1240/1 Eylül 1824.

74 S/1/48/2/224, 17 Rebiülevvel 1241/31/31 Ekim 1825; Şam 2/64, 11 Receb 1247/16 Aralık 1831. Bu raporların ikincisinde, karaya çıkarken kaçan ve daha sonra bulunan askerler nedenli nedensiz sürekli kendilerini döven yüzbaşılarına dayanamadıkları için kaçmaya cüret ettiklerini söylemektedir.

75 Sâmî, der., *Takvim el-Nil*, c. II, s. 453., 7 Receb 1251/30 Ekim 1835 tarihli mektup.

76 Awamir lil-Jihadiyya 1/27, 4 Şaban 1247/8 Ocak 1832; Evamir'ül Cihadiyye 1/137, 2 Şaban 1253/1 Kasım 1837.

77 S/1/48/1/349, 6 Zilkade 1239/3 Temmuz 1824 (iki teğmen ve bir asteğmen); Şam 1/35, 27 Cemaziyülahir 1247/4 Aralık 1831 (bir onbaşı ve bir çavuş); Şam 11/91 ve 95, 11 Rebiülevvel 1248/7 Eylül 1832 (bir yüzbaşı); Evamir'ül Cihadiyye 1/242, 1 Rebiülevvel 1249/1 Nisan 1843 (bir asteğmen).

78 Şam, 1/27, 26 Cemaziyülevvel 1246/3 Kasım 1831.

79 Şam, 9/106, 16 Safer 1248/15 Temmuz 1832; S/5/47/1/346, 17 Cemaziyülevvel 1250/ 21 Eylül 1834.

80 Bkz. örneğin, Şam 10/129, 16 Rebiülevvel 1248/13 Ağustos 1832. Bu olayda aynı taburdan 128 kişi noksandır.

81 Şam, 10/63, 9 Rebiülevvel 1248/6 Ağustos 1832.

82 Evamir'ül Cihadiyye, 1/35, 27 Muharrem 1248/26 Haziran 1832.

köyleri belirlendikten sonra, bu köylerin bağlı olduğu vilâyetin valisine bir emir gönderiliyordu.[83] Emirde firarilerin adları ve tarifleri yer alıyor; köyün şeyhi köyünde yakalanan her firari için elli kuruş para cezası ve 100 kırbaç ile cezalandırılıyordu.[84] Kırsal kesimi dolaşıp firarileri araması için aynı zamanda ajanlar da gönderiliyordu.[85] Firariler yabancıların tespit edilmesinin daha zor olduğunu düşünerek daha zor bulunacaklarını umdukları Kahire'ye de gidiyorlardı.[86] Bunun önüne geçmek için Harp Dairesi, mahalle ve sokak şeyhlerine şehirde bulunabilecek firarilere karşı gözlerini açık tutmalarını söyleyen emirler gönderiyordu.[87] Kahire Polisinin *(Mısır Zaptiyesi)* en önemli görevlerinden biri buydu.[88]

Köylerine dönmeyi başaramayan veya Kahire'nin kargaşası içinde kaybolmakta zorlanan kimi askerler, Mısır'ı tamamen terk etmeye çalışsa da her zaman kamptan kaçan askerlerin peşinde olan bedeviler yüzünden bunun da zor olduğu aşikârdı.[89] Bu sıkı gözetime rağmen, bazı askerler Hicaz'a kaçmayı başarır ve Paşa yeğenine, Yeğen Ahmet Paşa'ya bir mektup yazar ve orada saklanan tüm firarileri yakalamasını ister.[90] Bazı askerlerin Arabistan'a kaçmak için hacı kılığına girdiği anlaşılınca,[91] tüm hacılara isimlerini, köylerinin adını ve fiziksel özelliklerini belirten damgalı bir belge taşımaları emredilir.[92] Son olarak, Paşa'nın Fransa'ya gönderdiği Mısırlı memurlardan biri Paşa'ya Paris'te birkaç firari gördüğünü söylediğinde (!), Mehmed Ali, umutsuzca, firarın önüne geçmenin imkânsız olduğunu kabul etmek zorunda kalır ama bu hiçbir şey yapılamayacağı anlamına gelmez ve Paşa üst düzey subaylarını alaylarındaki firarları azaltmanın yolları hakkında tartışmaya zorlar.[93]

Şeyhlere köylerinde olabilecek firarileri yakalamalarını emretmenin ve onları işbirliği yapmazlarsa kırbaçla tehdit etmenin[94] yanı sıra, Mehmed Ali, subaylarını da "bu konuda herhangi bir ihmalkârlık gösterirseniz" diye tehdit ediyordu. Birliğinde firar olan subayın, bu firarinin yerine yeni birini bul-

---

83 Rivlin, *Agricultural Policy*, s. 90-1.
84 Dhawat 5/113, 3 Rebiülevvel 1246/22 Ağustos 1830.
85 S/1/48/4/549, 2 Receb 1250/4 Kasım 1834.
86 S/1/48/1/343, 4 Zilkade 1239/1 Temmuz 1824; Şam 2/71, 17 Receb 1247/22 Aralık 1831.
87 Divan-ı Hidiv, 2/273, 17 Cemaziyülevvel 1250/21 Eylül 1834.
88 Bkz. örneğin, L/2/1/1/14, 21 Zilkade 1260/3 Aralık 1844.
89 S/1/48/1/331, 22 Şevval 1239/21 Haziran 1824.
90 S/1/48/4/92, 6 Receb 1249/19 Kasım 1833.
91 S/1/50/5/130, 14 Cemaziyülevvel 1239, 18 Kasım 1823.
92 S/1/47/8/353, 28 Cemaziyülahir 1241, 7 Şubat 1826.
93 Dhawart 5/208, 27 Muharrem 1251/26 Mayıs 1835. Resmi ziyaretin ne içeriği ne de amacı belirtilmektedir. Adı Mehmed Emin olarak verilmektedir.
94 S/1/47/14/442, 2 Şaban 1244/ 7 Şubat 1829.

ması gerekliydi. Aksi takdirde, maaşı belli bir oranda kesilecekti.[95] Ayrıca, kendi isteğiyle birliklerine dönen firarilerin affedilmesi, yakalananların ise 500 kırbaçla cezalandırılması kararlaştırılmıştı.[96] Firarları önlemek için başvurulan bir diğer umutsuz çaba ise, firarileri yakalayanların yakaladıkları her asker için 50 kuruş ile ödüllendirilmesiydi.[97] Yine de, Paşa firarileri yakalama sorumluluğunun sonuçta, bu konuda yeterince sıkı davranmazlarsa eski hizmetlerine bakmadan bizzat dövmekle tehdit ettiği[98] bölge ve vilâyet memurlarında olduğunu gayet iyi biliyordu.

Tüm bu emirlere ve talimatlara, içinde bulundukları ağır gözetim koşullarına ve yakalananlara verilen korkunç cezalara rağmen, fellâhlar akın akın firar ediyor ve yetkililerin hiçbir yaptırımı buna mani olamıyordu. Suriye seferinin ilk yıllarında, herhangi bir anda tam olarak kaç kişinin birliğinde olmadığını bilmek çok zordu; yoklamalara göre bir alayın en az yüzde 10'u en çok da yüzde 25'i gibi tahmini bir rakam verilmekteydi.[99] Seferin altıncı yılında, Mehmed Ali firariler ile ilgili oldukça endişe verici bir rapor aldı. Ordudan firar etmiş olan 60.000 kişiye ek olarak donanmadan da 20.000 firar olduğu bildiriliyordu![100] Ordunun 130.000'den daha büyük olamayacağı göz önüne alındığında, bu, silah altına alınmış her iki kişiden birinin firar etmeyi başardığı anlamına geliyordu.

Firarın boyutu ve derecesi, Mısır toplumunun, Paşa'nın ordusu ve genel olarak yönetimi hakkında ne düşündüğüne ilişkin milliyetçi tarihçilerin tüm iddialarından çok daha fazla şey söylemektedir. Firarların boyutu ve sürekliliği baskıcı, müsamahasız ve insanlık dışı buldukları bir rejime karşı fellâhların direnme isteğinin en vurucu ifadesidir. Ayrıca bu şekilde ve bu düzeyde Mehmed Ali ve yöneticilerine karşı görkemli bir meydan okuma söz konusudur. Firar ve yetkililerin duyduğu rahatsızlık, Mehmed Ali'nin politikalarının, fellâhların zihninde ve ruhunda hiçbir yankısı olmadığını göster-

95 Bu yüzbaşı ve albay arasındaki rütbeler için geçerliydi; yüzbaşı ve onbaşı arasındakiler ise dövülüyordu: Evamir'ül Cihadiyye 1/36, 28 Muharrem 1248/27 Haziran 1832. Arapça tercümesi için bkz. Sāmī, der., *Takvim el-Nil*, c. II, s. 397-8.

96 Şam 11/171, 18 Rebiülahir 1248/14 Eylül 1832. Yakalanan dört firari bu şekilde cezalandırılmıştı: Şam 11/210, 21 Rebiülahir 1248/17 Eylül 1832.

97 Şam 2/71, 15 Receb 1247/20 Aralık 1831.

98 S/1/47/8/351, 26 Cemaziyülahir 1241/ 6 Şubat 1826.

99 Bu, alayların yevmiye defterindeki bilgiye dayanmaktadır. Örneğin, askerlerin % 25'ten fazlasının noksan olduğu 13. Piyade Alayı'nınkine (Şam 23/70, 1 Muharrem 1249/21 Mayıs 1833) ve askerlerin % 13'ünün noksan olduğu 12. Piyade Alayı'nınkine (Şam 10/69, 9 Rebiülevvel 1248/6 Ağustos 1832).

100 Maᶜiyya Saniyya, Mulakhkhaṣāt Evāmir Mustakhraja min el-Dafātir, Kutu 3, Kılavuz 28, 8 Muharrem 1253/14 Nisan 1837 tarihli Emir.

mektedir. Paşa, fellâhları askere almak ve onları eğitmek için dikkatle hazırlanmış bir makine yaratmış olabilir. Onların arasından kuvvetler toplamayı, Avrupalı bir çizgide örgütlemeyi ve savaştırmayı başarmıştır. Fakat tam da disiplinli bir ordu yarattığı anda, fellâhlar, firar yoluyla, bu makineyi bozar ve Paşa'nın boyun eğdirme arzusuna meydan okuyarak güçlerini ortaya koyarlar.

Firar, yetkilileri ne kadar endişeye sevk ederse etsin bu, fellâhların Paşa'nın ordusu ve ona hizmet etme hakkında besledikleri tatminsizliklerini gösterdikleri tek yol değildir. Hizmetten kaçmak için daha ince ve kurnazca yollar da geliştirmişlerdir. Bunlardan biri de askere kaydeden subayı, Kıpti [Mısırlı Hıristiyan] olduklarına ikna ederek tertipten kurtulmak için kollarına haç şeklinde dövmeler yapmaktı.[101] Mehmed Ali, levazım dairesi başkanlığından alınıp askere alma sorumlusu yapılan Nazif Bey'e[102] bir mektup yazarak bu tuzağa düşmemesini ve Kıpti olduğunu iddia ya da etsin etmesin, bulduğu tüm sağlıklı erkekleri askere almasını söyler.

KENDİ KENDİNİ SAKATLAMA

Daha da ciddisi, birçok fellâh, tıbbi olarak orduda hizmet vermelerinin uygun bulunmayacağı umuduyla, kendilerini sakatlayacak kadar ileri gitmekteydi. Böylesi sakatlamaların en yaygın yolu, tüfek doldurmaya uygun görülmemek için ön dişlerin sökülmesiydi. Buna karşın, Mehmed Ali'ye Yukarı Mısır'daki birçok kişinin bu yola başvurduğu bildirildiğinde, Paşa, talim kılavuzu tüfeğin doldurulması için hangi dişin kullanılması gerektiğini belirtmediğinden bu kişilerin başka dişlerini kullanabileceklerini ve bu yüzden de askere alınabileceklerini söyler.[103]

Başka sakatlamalar daha tehlikeliydi ve ciddi bedensel sakatlıklarla sonuçlanıyordu. Fellâhların kullandığı bir yöntem, gözlerine fare zehiri sürerek kendilerini kör etmekti. Böylesi korkunç bir yöntemi duyan Mehmed Ali, valilere mektup yazıp baharat tacirlerinin fare zehiri satmasını tamamen yasaklar. Bu yönteme gerçekten başvuran bahtsızlar ise, İskenderiye'deki Liman'da ömür boyu hapse mahkûm edilir.[104] Bir olayda, kadının biri, iki adamın gözünü oyar; biri ordudan kaçmış bir asker diğeri ise (muhtemelen askere çağırılmış) oğludur. Bu olaydan haberdar edilen Paşa, kadının Nil'de boğulması-

101 S/1/48/4/365, 14 Şevval 1249/23 Şubat 1834.
102 S/1/48/4/321, 3 Ramazan 1249/17 Aralık 1833.
103 S/1/48/4/648, 18 Cemaziyülahir 1250/23 Ekim 1834.
104 Sāmī, der., *Takvim el-Nil*, c. II, s. 362, 17 Şaban 1245/11 Ocak 1830 tarihli mektup.

nı, firarinin Liman'a gönderilmesini ve oğlunun ise affedilmesini emreder.[105] Genellikle eşlerin veya annelerin erkeklere kendilerini sakatlarken yardım etmelerinin önüne geçmek üzere "ibret olsun diye"[106] bu kadınların köyün girişine asılması emredilir. Sakatlar, orduda işe yaramadığında, genellikle ömürlerinin geri kalanını geçirmek üzere İskenderiye'deki Liman'a gönderilir.[107] Diğer hükümet kuruluşlarında yararlı olabilecekleri düşünüldüğünde de oralara gönderilirlerdi. Örneğin, yeni bir barut deposu için işçi gerektiğinde, Mehmed Ali, gözünü çıkartıp bir parmağını keserek kendini sakatlamış 120 kişinin bu yeni kuruluşta çalışmak üzere gönderilmesini emreder.[108]

Paşa ve askerî yetkililerine açık bir mesaj veriliyordu: Fellâhlar ordudan hoşnut değildi ve ona hizmet etmemek için sonuna kadar direniyordu. Buna yanıt olarak Paşa, askerlikten kaçmak için kendine zarar vermeyi düşünenlere aynı derecede açık bir mesaj veriyordu: Her halükârda hizmet edeceklerdi, orduda değilse bile, Paşa'nın başka bir projesinde. Kısaca, askerlikten kurtulmak son derece zordu, Paşa sakatların askerlikten kaçamaması konusunda kararlıydı. Fellâhların kendine korkunç bir şekilde zarar vermesinin önüne geçmekte başarısız olununca, yetkililer sakatları ayrım yapmadan askere almaya başlamıştı. Asyut'a 1834'te yaptığı ziyarette St. John, "bir gözü, bir parmağı ya da ön dişleri olmayan sakat askerlerden oluşan bir alay"[109] tasvir etmekteydi.

Angaryalar, vergiler, tekeller, hapis ve hepsinden çok da zorunlu askerlik yüzünden Mehmed Ali'nin yeni "aydınlanma" rejiminin çekilmez olduğunu gören Mısırlılar sonuçta kendileri bu zorbalıklara katlansalar bile çocuklarının da aynı kadere boyun eğdiğini görmek istemiyordu. Ve böylece, Mısırlıların umutsuzluğunu en iyi yansıtan yeni bir yöntem ortaya çıktı: Evlenmeyi ve çocuk sahibi olmayı reddediyorlardı. 1828'de Mehmed Ali, Harp Dairesi Başkanı Mahmut Bey'e bir mektup yazıp birçok fellâhın çocuklarının da vergi ve hapis gibi çeşitli hükümet taleplerine boyun eğdiğini görmemek için evlenmekten kaçındığını söyler. Dolayısıyla da, "ülkenin refahı, nüfusunun artmasına bağlı olduğundan", yönetimin taleplerini karşılayacak ve fel-

---

105 *A.g.e.*, s. 365, 13 Zilkade 1245/6 Mayıs 1830 tarihli mektup. Ayrıca bkz. Paşa'nın okullarından birinden gönderilen ama daha sonra geri çağrılan oğlunun parmağını kesen annenin davası. 200 kez kırbaçlanmıştı; S/6/2/1/5, s. 52, 7 Şevval 1264/6 Eylül 1848.

106 S/1/48/3/235, 7 Receb 1243/25 Ocak 1828.

107 S/1/48/4/365, 14 Şevval 1249/23 Şubat 1834; Evamir'ül Cihadiyye 1/159, 11 Ramazan 1253/10 Aralık 1837.

108 Evamir'ül Cihadiyye 1/150, 5 Ramazan 1253/4 Aralık 1837.

109 St. John, *Egypt*, c. II, s. 175; ayrıca bkz. Bowring, "Report on Egypt", s. 52.

lâhları yatıştırarak onları bu yaptıklarından vazgeçmeye teşvik edecek şeyhlere verilebilecek uyarılara ilişkin yöntemler önermesini emreder.[110]

Fellâhların zorunlu askerlikten nefret etmesinin en önemli nedeni, Paşa'nın askerliği üç yılla sınırlandıran ilk emrine rağmen, askerliğin belli bir süresinin olmamasıydı.[111] İbrahim Paşa, kırsal alanda erkek nüfusun kalmadığı on yıldan uzun süren bir zorunlu askerlik uygulamasından sonra, bunu fark ettiğinde babasına bir mektup yazıp hizmetin belli bir süre ile sınırlandırılmasını önerir:

> Aklı başında herkes zorunlu askerliğe karşı çıkar çünkü zorunlu askerlik ve esaret [pratikte] aynı anlama geliyor. Askere alınan hiç kimsenin "Belli bir süre için askere alındım ve daha sonra terhis olup hayatımın geri kalan yıllarını [ordunun dışında] geçireceğim" deme umudu yoktur. Ellerinden, ayaklarından, gözlerinden veya kafalarından ciddi şekilde yaralanmadıkları sürece kimseyi terhis etmediğimizden, kimse ordu veya [başka bir] hizmet için yararlı oldukları sürece terhis edilmediğinden, bu şekilde düşünmekte haklılar. Askere alma sırasında karşılaştığımız sorunların nedeni budur.[112]

Düşününce Mehmed Ali, oğlunun önerisindeki mantığı anlar ve süreyi on beş yılla (!) kısıtlamaya karar verdiğini söyleyen bir mektup yazar. İbrahim ise gidip bu güzel haberi askerlere açıklayacağını ve bunun Paşa'nın ne kadar merhametli ve hayırsever olduğunu göstereceğini düşündüğünü söyler.[113] Fakat biraz daha düşününce, Paşa, bu şekilde çok adam kaybedeceklerini ve bu sistemin sadece yeni askere alınanlara uygulanmasını ve halihazırda asker olanların ise beş yıldır askerde sayılmasını önerir.[114]

Bu mantığa göre, Mısır'ın erkek nüfusunun Mehmed Ali'nin askerî mekanizmasıyla sürüklendikleri ordudan nefret etmeleri ve mümkün olan her yerde ve her an ondan kaçmak için her fırsatı değerlendirmeleri çok doğaldır. Fellâhların en sonunda "askerî yaşamı köylerindeki yaşamdan daha rahat bulduğu [çok fazla bir şey anlatmıyor aslında] ve hatta gurur duymaya başladıkları" şeklindeki Râfi'nin iddiası gerçeklerden ancak bu kadar uzak olabilir.[115] Mısır'ın erkek nüfusunun Mehmed Ali'nin ordusuna alınmasıyla ilgili sayısız olaydan sadece birinde gönüllü olarak orduya katılmayı isteyen biri

---

110 S/1/48/3/235, 7 Receb 1243/25 Ocak 1828.
111 Bkz. İkinci Bölüm.
112 Şam 30/510, 25 Zilhicce 1250/25 Nisan 1835.
113 Şam 31/6, 7 Muharrem 1251/5 Mayıs 1835.
114 Şam 31/62, 28 Muharrem 1251/27 Mayıs 1835.
115 el-Raf'i, *ᶜAṣr Muḥammad ᶜAlī*, s. 331.

vardır. Terhis edilmiş, köyüne dönmesine izin verilmiştir ama kısa süre sonra köyünün boşaldığını ve geride ne akrabasının ne de arkadaşının kaldığını hacılardan öğrendiğini söyleyerek geri gelir.[116] Mehmed Ali'nin kurduğu orduya, "Mısır'ın bağımsızlığının temel direğine" katılmak için bunu olumlu bir neden olarak görmek pek de mümkün değil.[117]

Yine de, bu ordunun görkemli zaferlerini, orduya tamamen iradeleri dışında alınan köylüler sayesinde kazandığını iddia etmek makul müdür? Vatan savunmasında pozitif teşvikten mahrum olduklarından ve aynı zamanda işgal edilen toprakları yağmalamalarına mani olunduğundan, bu askerlerin art arda kazandıkları zaferleri nasıl açıklayabiliriz? Bu önemli soruya yanıt bulabilmek için bir sonraki bölümde Paşa'nın ordusu, kısmen model alındığı, askerî hizmete zorlanan küskün köylünün, kumandanı için ardı sıra zaferler kazanabileceğini gösteren bir ordu olarak Napolyon'unkiyle kıyaslanacaktır. Bunu, Mehmed Ali'nin en büyük rakibi olan Padişahın ordusuyla yapılan bir kıyas takip edecektir: İbrahim'in kazandığı zaferlerin, kazanılması o kadar da zor olmayan zaferler olduğunu göstermeyi amaçlayan bir kıyaslama.

PAŞA'NIN *CİHADİYE*'Sİ VE İMPARATOR'UN *GRANDE ARMÉE*'Sİ

Fransız Devrimi yaklaşırken, zaten var olan bir genel vatandaşlık duygusu daha da güçlenmekte ve bu psikoloji tüm Fransızlar arasında yayılmaktaydı. "Fransa, bir royaume [krallık] olmaya son verip bir ulus veya bir *patrie* [vatan] haline geliyordu."[118] Askerlik söz konusu olduğunda, giderek daha fazla insan "birliklerin tam başarısı için Prusya disiplininden farklı bir şeye güvenmeye başlamıştı.... Askerler de insan değil miydi? Ve kim alayı, kralı veya ülkesi için bağlılık ve duygudaşlık hisseden bir vatanseverden daha iyi savaşabilirdi ve kim rutin, sertlik ve korkudan kaynaklanan nedenler yerine sevgi ve inançla savaşmazdı?"[119]

Devrim günlerinde Fransız ordusu hakkında yapılan bu romantik açıklama, askerliğe karşı gösterilen firâr ile diğer direniş yöntemlerinin Mehmed Ali'nin ordusu kadar bu ordunun da merkezi bir karakteri olduğu gerçeğini göz ardı etmektedir. Avusturya ve Prusya ile 1792'de başlayan düşmanlık karşısında *la patrie*'yi [vatanı] savunmak için silaha sarılma çağrısı yapan

116 S/1/48/4/407, 3 Zilkade 1249/14 Mart 1834.
117 el-Rāfiʿī, *ʿAṣr Muḥammad ʿAlī*, s. 321.
118 M. S. Anderson, *War and Society*, s. 200-1.
119 Geoffrey Best, *War and Society in Revolutionary Europe 1770-1870*, Fontana, Londra, 1982, s. 52.

Yasama Meclisi'ne verilen görkemli yanıt bir yana,[120] zorunlu askerliğe karşı direniş, sistematik askere almaların başladığı 1798 yılından itibaren yaygındı.[121] Napolyon'un felaketle neticelenen Rusya seferi sırasında, "yağma, disiplinsizlik ve firar kısa sürede önceden tahmin edilemeyecek bir düzeyde yaygınlaştı."[122] İki yıl sonra, 1814'te, zorunlu askerliğe karşı direniş o kadar yüksek bir noktaya ulaştı ki, askerlik şubesine gelmesi gerekenlerin sadece sekizde biri aktif hizmete alınabiliyordu.[123] Bu yüksek firar düzeyine uzun süren savaşlar ve "İmparator'un doymak bilmez fetih arzusunun askere kaydeden çavuşlara olan geleneksel güvensizliği artırması" sebep olmuş olabilir.[124] Bununla beraber, bu direnişin sadece 1812'den sonra tehlikeli bir boyuta ulaştığını düşünmek yanlış olacaktır. Aralık 1804 ile Temmuz 1806 arasındaki 19 aylık dönemde, ki bu dönemde Napolyon'un popülaritesi zirvededir, firarların boyutu üstüne yapılmış bir çalışma, tüm Fransa genelinde ayda yaklaşık 800, yani yılda 9.600 kişinin firar ettiğini tahmin eder. Eğer askere alınmadan kaçanlar da buna eklenirse, sayı 15.000'e ulaşır. Bunlar yetkilileri korkutan rakamlardı ama yaptıkları hiçbir şey, zorunlu askerliğe karşı "muhalefetten kaynaklanan sorunları tam ve kesin olarak çözme konusunda arzulanan etkiye sahip değildi."[125] Napolyon'un başa geçmesinden önceki Devrim yıllarında bile, alayların toplam gücünün yüzde ikisi firar ediyordu ve bu rakam "savaş tehdidinin arttığı her durumda sürekli yükselmekteydi."[126] Devrimci yetkililerinin firarı ve askerliğe gösterilen diğer direnişleri engelleme yönündeki tüm çabalarına karşın, "itaatsizlik ve ebeveynlerin, subayların ve tüm toplulukların buna göz yumması vatandaşlarını denetleme iddiasında olan devlet için bir sorun olarak kalmaya devam ediyor."[127]

Fransız Devrimi'nin "Fransız ordusunun ruhunu ve büyüklüğünü değiştirdiği ve ruhen ve madden onu ulusun kalbine yerleştirdiği" iddiası doğru olabilir. Ayrıca Devrimci Savaşların patlak vermesiyle "ordunun gerek

120 John Gerard Gallaher, "Recruitment in the district of Poitiers: 1793", *French Historical Studies*, 3 (Sonbahar, 1963), s. 247.

121 Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen*, Chatto and Windus, Londra, 1977, s. 292; R. C. Cobb, *The Police and the People: French Popular Protest 1789-1820*, Oxford University Press, Oxford, 1970, s. 96-7, 207.

122 F. M. H. Markham, *Napoleon and the Awakening of Europe*, English Universities Press, Londra, 1954, s. 128.

123 *A.g.e.*, s. 142.

124 Forrest, *Conscripts and Deserters*, s. 7.

125 Eric A. Arnold, Jr., "Some observations on the French opposition to Napoleonic conscription, 1804-1806", *French Historical Studies*, 4 (1966), s. 461-2.

126 Allan Forrest, *Soldiers of the French Revolution*, Duke University Press, Londra, 1990, s. 35.

127 *A.g.e.*, s. 187.

Fransa'nın gerekse de yeni düzenin koruyuculuğunu hemen üstlendiğini ve sonuç olarak da ordu, ulus, Devrim, üçünün de birbiriyle özdeşleştiğini"[128] iddia etmek de doğru olabilir. Yine de bu, Fransız köylüsünün hiç tereddüt etmeden orduya katılmayı kabul ettiği anlamına gelmez. Hatta "birçok Fransız için hükümetin talep ettiği hizmet kısa zamanda yeni ve hoş karşılanmayan bir *corvée* [angarya], çok muğlak bir şekilde anladıkları ulusal bir dava adına uzak ve gayri şahsi bir efendiye kanla ödenen bir vergi halini aldı."[129] "Milliyetçilik, *la grande nation* düşü, Birinci İmparatorluğun tarihçilerine yakın bir duygu olsa da, adına savaşmaya çağrılanları çok az etkiliyordu."[130]

Öyleyse, Fransız köylüsü de, tıpkı Mısır köylüsü gibi, anlayamadığı ve sempati duymadığı uzak ve tanımadığı bir lider için savaşmak istemeyen bir askerdi. İkisi de, yönettikleri insanlara karşı çelişkili duygular besleyen despotlara direniyordu. Mehmed Ali gibi Napolyon da, şanının ancak adamlarının fedakârlıkları üstüne inşa edilebileceğini biliyordu ve bunun için onlara minnettardı. Ama aynı zamanda, tıpkı Mehmed Ali gibi, kendine çok önem vermekteydi ve muharebe alanındaki Büyük Adamlara özgü bir şekilde insan yaşamına (yani, yoksul köylünün yaşamına) karşı duyarsızdı ve Metternich'e 1813'te yazdığı bir mektupta *"Un homme comme moi ne regarde pas à un million de morts"*[131] [Benim gibi bir adam, bir milyon ölüyü umursamaz] diyordu. Asker ise, kendi adına, despot liderleriyle ilgili karışık duygular beslemiyor ve ordusunda görev almayı topluma karşı borçlu olduğu onurlu bir görev olarak değil baskıcı ve uzak bir yönetim tarafından konan ağır bir vergi olarak görüyordu.

İki ordu arasında yapılan kıyaslama ikisinde de yoksul, baskı altına alınmış askerlerle onların yabancı, gayri şahsi despotları arasındaki uçurumun çok büyük olduğunu gösterse de, bu iki ordu arasında çok önemli bir fark vardır. Bu, askerler ile ulaşılmaz egemen arasında bulunanlar, yani subaylarla alakalıdır. Napolyon eski aristokrasinin üyeleri ile yenilerini, yükselen burjuvaziyi bir araya getirmekte ve kendisine sadık ve homojen sayılabilecek bir subay sınıfı yaratmakta oldukça başarılıdır. "Subay sınıfı, 'iki Fransa'ya' ait insanların kaynaşacağı bir erime potası olarak düşünülmüştü. Askerî okullarda birlikte oturarak ve dahası beraber cephede düşmana karşı

128 Hew Strachan, *European Armies and the Conduct of War*, George Allen and Unwin, Londra, 1983, s. 40.
129 Forrest, *Conscripts and Deserters*, s. 4.
130 *A.g.e.*, s. 19.
131 *A.g.e.*, s. 19'dan alınmıştır.

savaşarak, birbirlerine karşı saygılı olmayı öğreneceklerdi."[132] Daha da önemlisi, İmparatoru korumak için canlarını verdiklerinde aslında onun şahsında temsil edilen ulusu savunduklarına askerleri ikna ederek milliyetçilik fikri satılmaya çalışılacaktı. Bu okullarda, onlara "cesur bir askerin onura tapan ve ... toplum için... [yaşamını] feda etmeye hazır bir asker olduğu"[133] öğretilecekti. Kayıtlara bakıldığında, subayların askerleri ulus uğruna savaştıklarına ikna etme konusunda pek de başarılı olamadıkları görülmektedir. Ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru askerler yaptıklarının patrie uğruna savaşmak olduğunu düşünmeye başlar; ancak 1890'larda "ordunun artık 'onların' değil ama 'bizim' olduğunu gösteren ikna edici kanıtlara rastlanabilir... En azından bir süre için ordu, en büyük destekçilerinin umduğu şekli alır: anavatan okulu."[134] Bu sadece askerlerin buna inanmasıyla değil, daha da önemlisi Büyük İmparatorlarının zamanından beri subayların buna kendilerini inandırmaları ve böylece bu duyguyu altlarında yer alan insanlara iletebilmeleri sayesinde mümkün olabilmiştir.

Mehmed Ali'nin ordusu bu açıdan farklılık arz eder. Subaylarını karakterize eden iki önemli özellik vardır. Napolyon'un subayları gibi onlar da efendilerine sadıktırlar; onu ve ailesini hoşnut etmek için, Mehmed Ali'ye sadakat, adanmışlık borçludurlar. Buna karşın, İmparator'un subaylarının aksine Mehmed Ali'nin ordusundaki subaylar uğruna savaştıklarını düşünecekleri ülkeden değildir ve askerlerle aralarındaki etnik ve dilsel farklılıklar milliyetçi herhangi bir iddia konusunda onları ikna etmelerini neredeyse imkânsız bir hale getirir. Sadece farklı bir dil konuştukları ve askerleriyle neredeyse hiç iletişim kuramadıkları için değil, aynı zamanda ve her şeyin ötesinde bizzat kendilerinin ulus için savaştıklarına inanmadıkları için askerlere "milliyetçilik fikrini satmaya" çalışamazlar bile. Türkçe konuşan subayların Mısır'da kök salmaları ve Mısır'ı kendi ülkeleri gibi görmeye başlamaları için en az iki veya üç neslin geçmesi gerekir. Bu zaman zarfında, Arapça konuşan alt rütbeli subaylar arasında büyük bir hoşnutsuzluk vardır ve sonunda bu durum açık bir isyana kadar gider.

John Bowring 1830'ların ortası gibi erken bir tarihte Mısır'ı ziyaret ettiğinde, Mısırlıların Türkçe konuşan yöneticilerine karşı başkaldırısı, özellikle de ordu içinde, açık bir hal almıştır. "Bir önceki nesilde, Arap askerî, tamamen Türk subayın insafına terk edilmişti; artık öyle değil... Toplumun [tüm] karak-

132 Jean-Paul Bertaud, "Napoleon's officers", *Past and Present*, 112 (1986), s. 94.
133 *A.g.e.*, s. 95.
134 Weber, *Frenchmen*, s. 298.

teri sessiz ama aşikâr bir değişim içinde. Mısırlı olan giderek Türk olanın yerini alıyor..."[135] 1870'lerin sonunda bu "Mısırlı olan" artık yeterince bilinçlenip "kendi varlığını kabul etmeye"[136] ve açık bir isyanla bunu ortaya koymaya cüret eder. 1881-1882'deki Arabi Paşa İsyanı, Avrupalıların ikili yönetimine karşı kentli ve köylü çeşitli kesimlerin bir ayaklanması olmanın yanı sıra, Arapça konuşan fellâh subayların Türkçe konuşan üstlerine karşı bir ayaklanmasıdır.[137] Bu hâkimiyet, en açık şekliyle on beş yıl önce Mehmed Ali ve İbrahim Paşa tarafından getirilen, ordu ve sivil bürokrasideki üst mevkilere sadece Türklerin gelmesine izin veren sistemde kendini gösterir. Arabi Paşa İsyanı'nın "Mısır Mısırlılarındır" sloganı, bundan dolayı, kısmen Mehmed Ali'nin ordusunun en merkezi özelliği olan ve bizzat Paşa tarafından temsil edilen Türk hâkimiyetini hedef alan yükselen Mısır milliyetçiliğini temsil eder.

Bu açıdan, Paşa'nın ordusuyla Napolyon'unki arasında en temel farklılık, birincisinin ulusal burjuva devriminden önce kurulması, ikincisinin burjuva devriminin ardından gelmesidir. Bu farklılığı, Mehmed Ali'nin ordusunda "Mısır" için savaşan askerlerin Paşa'nın adının yazılı olduğu flamalar altında yürürken, Fransız askerlerin, aslında devrimin değil ama Napolyon'un savaşları için çarpışıyor olsalar bile, devrimin üç renkli bayrağı altında yürüdüğü olgusu açıklar. "Binlerce genç Fransız [ordunun] bayrağı altında görev yapmaktan kaçınmış olabilir. Ama bu bayrak üç renkli olduğu ve özgürlüğü, eşitliği ve kardeşliği temsil ettiği sürece, bunlara değer verenler kendilerini devrimin hâlâ yaşadığı fikriyle avutabilir."[138] Binlerce Mısırlı Mehmed Ali ve ailesinin şanı için ölüme gönderilirken, bir avuntu olarak bile, memleket için dövüşme iddiasına başvurulmamıştır.

Mehmed Ali'nin ordusunun, niyeti bu olmasa da, Mısır milliyetçiliğine propaganda aracı olduğu iddia edilebilir. Bunun nedeni, Paşa'nın, oğlunun veya herhangi bir üst rütbeli komutanın yaptıkları çeşitli savaşların "ulusal" olduğunu düşünmüş olmaları değildir; yukarıda gösterildiği gibi, birbirini takip eden bu askerî mücadelelerde hanedan boyutu açıkça görülür ve İbrahim'in de, sık sık atıf yapılan "Mısırlı" duygularına rağmen, bu konuda bir şüphesi yoktur. Fellâh askerler de Paşa ve ailesi için dövüştükleri gerçeğini hiç sorgulamaz. Kayıtlara bakılırsa, Padişaha karşı verilen savaşları asker-

135 Bowring, "Report on Egypt", s. 8-9.
136 Charles Wendell, *The Evolution of the Egyptian National Image, From its Origins to Ahmad Lutfi al-Sayyid*, University of California Press, Berkeley, 1972, s. 133.
137 Juan Cole, *Colonialism and Revolution in the Middle East: Social, Cultural Origins of Egypt's 'Urabi Movement*, Princeton University Press, Princeton, 1993, s. 235-41.
138 Keegan, *Face of Battle*, s. 178.

lere "satarken" bunların "anavatanın" savunması için gerekli olduğu, "iman" için önemli olduğu veya onurlarını ve saygınlıklarını artıracağı gibi düşüncelere başvurmak denenmez bile.

Yine de, ordu, istemeden de olsa, on binlerce Mısırlıya yirmi yılı aşan bir süre boyunca "Osmanlı'ya" karşı bir nefret duygusu aşılayarak onların deneyimlerini homojenleştirmek ve böylece de kolektif bir ulus "tahayyülü" yaratılmasına yardımcı olmak suretiyle Mısır milliyetçiliğinin doğuşuna katkıda bulunmuştur.[139] Savaşların başarıyla gerçekleştirdiği "ötekinin" yaratımı, sadece askerlerdeki düşmanlık hislerinin Osmanlı padişahının yanı sıra Yunanlı asilere, Vahabi çetelere değil Türkçe konuşan subaylara karşı yönelmesinde işlevsel bir rol oynar. Sonunda, "Osmanlı'ya" karşı bu düşmanlık duygusu, iki veya üç nesil sonra, fellâh askerlerin ve orta rütbeli Arapça konuşan subayların Mısır toplumunun diğer hoşnutsuz kesimleriyle beraber Türk-Çerkes hâkimiyetine karşı açık bir isyan başlattığında olgunlaşmıştır.

Ancak bu gelişmelerin su yüzüne çıkması için zamana ihtiyaç vardır ve Paşa'nın yönetimi boyunca kendini belli etmez. Yine de, tohumlar atılmıştır ve Paşa'nın ordusunda ve tüm askerî kariyerinde içsel bir paradoksa yol açar, yani yayılmacı askerî faaliyetlerindeki meşruiyet eksikliğine. Zira beşyüz yıldır İman'ı koruma iddiasında olan bir devlete karşı savaşı, dini argümanlara başvurarak meşrulaştırmak pek işe yaramaz; aynı şekilde, milliyetçi savların zorunlu olarak başvurduğu etnik gruplara dayanan bir argüman kullanmak da, Paşa, maiyeti ve ona bağlı tüm elit, yani çeşitli savaşlarda kendilerinden etnik olarak farklı askerlere komuta eden elit için de faydalı değildir.

PAŞA'NIN *CİHADİYE*'Sİ VE PADİŞAH'IN *ASAKİR-İ MANSURE*'Sİ

Ne kadar geniş bir şekilde tanımlanırsa tanımlansın, askerî seferleri için bu temel bileşenden, yani, meşru bir nedenden yoksun olduğuna göre, İbrahim ve adamlarının Osmanlılar karşısında peşpeşe elde ettiği zaferler nasıl açıklanabilir? Dahası, askerlere iyi para verilmediğine, üzerinde savaştıkları ülkeleri yağmalamalarına izin verilmediğine ve aynı zamanda anavatan için savaşmak gibi bir motive edici düşünceye sahip olmadıklarına göre, peşpeşe kazanılan bu zaferleri elde etmeleri nasıl açıklanabilir? Paşa'nın ordusunu muha-

139 Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections of the Origins of Nationalism*, Verso, Londra, 1983; *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, 2004.

rebelerinin birçoğunda savaştığı Padişah'ın ordusu ile kıyaslamak bu merak uyandıran soruya yanıt olabilir.

Mehmed Ali ve Padişah II. Mahmud'un askerî reformları şaşılacak derecede benzerdir. İkisi de, Padişah III. Selim'in 1807'de tahttan indirilmesinden önce kurduğu *Nizam-ı Cedid*'den etkilenmiştir. İkisi de, kendi alanlarında yeni taktikler ve talim şekilleri getirir ve böylesi yeni teknikleri ayrıcalıklı konumlarına yönelmiş doğrudan bir tehdit olarak gören geleneksel askerî kastlardan kurtulmak zorunda olduklarının farkındadır. Mehmed Ali Memlûklardan 1811'deki meşhur Kale katliamı ile kurtulur; Mahmut ise, yeni talim şekillerini tesis etmek üzere 1826'da Yeniçerilerden kurtulur. Dahası, ikisi de Avrupalı devletlerin şiddet araçlarının tek elde toplanması ve ordularının öldürme kapasitesinin artırılması yolunda önemli mesafe aldığını ve bu askerî reformlar alanında Kahire'nin ve İstanbul'un oldukça geride kaldığını fark eder. Bunları Avrupalılardan ödünç almadan veya çeşitli Avrupalı danışmanların, ki bunların en ünlüleri Süleyman Paşa (Albay Sèves) ve Yüzbaşı (daha sonra Mareşal) Helmuth von Moltke'dir, desteği olmadan reformlarının altının ciddi şekilde boş kalacağını anlamış görünürler.

Ancak, görünüşteki bu benzerlikler yanıltıcıdır, zira iki ordu arasında işleyişleri açısından önemli farklılıklar vardır; bunlar Osmanlıların Mehmed Ali karşısında uğradığı büyük yenilgileri açıklayan iki ordunun performansına ve subay sınıfına ilişkin farklılıklardır.

Paşa'nın subaylarının yönettiği askerlerden farklı kökenleri ve sosyal geçmişleri, birbiriyle mücadele içinde çeşitli hizipler ve klikler teşkil etmiş olsalar da, Paşa'ya ve ailesinin mensuplarına aşırı derecede sadıktılar. Hiçbir Arap evladı üst rütbelere terfi ettirilmeyecek şeklindeki ilke, asker ve subay arasında bir ikilik yaratmış, subayların üzerinde hizmet ettikleri toprakla olan bağlarını zayıflatmış olsa da; bu ilke, sadık bir subay sınıfının yaratılması için çok önemlidir. Hizmetine girmesi için "Osmanlıları" davet ederek, Osmanlı dünyasının dört bir yanından gelen gençleri destekleyerek ve hatta bazen ücretsiz eğitimin verildiği okullar açarak, bu insanları bürokrasisinde ve ordusunda istihdam ederek ve dahası bunları ordunun üst mevkilerine terfi ettirerek Mehmed Ali, derinden kendisine bağlı ve sadık bir elit yaratmayı başarmıştır.

Benzer şekilde, Paşa'nın hizmetine girmek için Mısır'a akan Avrupalılara bile, arzuladıklarında iyi çalışma koşulları sunulmaktaydı. Din farkı onların sivil ve askerî bürokraside yükselmesine bir mani teşkil etmiyordu ve buna bağlı olarak da bu kişiler Paşa'nın verdiği en yüksek maaşları alıyordu.

1830'ların başında İbrahim Paşa'nın ardından ordunun ikinci komutanı olan Süleyman Bey'in yanısıra İskenderiye'de Mehmed Ali için yeni bir cephanelik inşa eden Mühendis Cerisy, Subay Okulu'nun müdürü M. Planat,[140] topçu okulunun müdürü Albay Seguera, askerî tıp kurumunun başındaki Klot Bey ve pek çok Avrupalı da bulunmaktaydı.

Dahası, Paşa'nın kurduğu ordu, Mehmed Ali ve oğlu İbrahim Paşa arasındaki olağanüstü işbirliğinden de oldukça faydalanmaktaydı. Baba ve oğul arasında bazen çeşitli gerginlikler su yüzüne çıksa da, genel olarak bakıldığında ve Paşa'nın yönetiminin en iyi yanları açısından, bu iki olağanüstü adam arasındaki ilişki takdire şayandır ve bu sayede Mehmed Ali tüm enerjisini tarımdan ve ticaretten gelen geliri artırmak için vilâyetin insan gücünü kullanmaya aktarırken oğluna da erkek nüfusun hizmetinden askeriye için yararlanma işi kalır.

Her şeyin ötesinde, Paşa'nın Mısır'da kurduğu ordunun şansı komutan olarak İbrahim Paşa'ya sahip olmasıdır. İbrahim Paşa'nın Osmanlı tarihindeki en iyi kumandanlardan biri olduğuna kuşku yok ve ordusunun kazandığı zaferlerin çoğu onun perspektifi ve öngörülü kumandanlığı sayesinde kazanılmıştır. Bu uzmanlık kendisini sadece savaştan önce birliklerin doğru bir şekilde hazırlanmasında[141] değil, aynı zamanda savaşılacak yerin seçiminde, düşmanla çarpışmayı doğru zamanda başlatma yeteneğinde,[142] rakibi karşısında sahip olduğu avantajlardan yararlanıp düşmanını *kendi* istediği anda ve seçtiği yerde savaşmaya zorlamasında[143] gösterir. İbrahim'in Suriye'de ve Anadolu'da 1832'de Osmanlı'ya karşı verdiği savaş hakkında bir Fransız askerî yorumcu, "1832 seferinin İbrahim Paşa'yı çok onurlandırdığını ve öngörülü, akıllı ve etkin bir şekilde idare edildiğinden eleştirilemeyeceğini tüm zeki askerlerin kabul ettiğine inanıyorum"[144] der.

Padişah Mahmut'un Yeniçerilerin yerine kurduğu ordu ise bunlardan tamamen farklıdır. Yeniçerilerden kurtulması önemli bir eylem olsa da, Mehmed Ali'nin Memlûkları katletmesi (1811) gibi ne kararlı bir eylemdir ne de onun kadar başarılıdır. Yüzyıllar boyunca kendini Mısır toplumunun geri kalanından ayırmayı ve izole etmeyi başarmış Memlûkların aksine,[145] Yeniçeri-

140 Paşa için çalışan Fransızlar için bkz. ona ait olan *Historie de régénération de l'Egypte*, s. 40-1.
141 Marshal Marmont, *Turkish Empire*, s. 248-9 (Homs savaşı için).
142 *A.g.e.*, s. 251 (Bilan savaşı için).
143 Levy, "The officer corps", s. 26 (Nizip savaşı için)
144 Marshal Marmont, *Turkish Empire*, s. 262.
145 David Ayalon, "The Muslim city and the Mamluk military aristocracy", *Proceedings of the Israel Academy of Science and Humanities*, 2 (1967), s. 322-5.

ler, Mahmut onlardan kurtulduğunda, Osmanlı toplumuna nüfuz etmiş ve "ordunun dışına, toplumun diğer sosyal tabakalarına karışmıştı."[146] Bunlardan kurtulmak dolayısıyla Memlûkların katledilmesi kadar "temiz" bir operasyon değildir. Dahası, Yeniçeriler, askerlik dışında görevler de ifa etmektedir; bunlardan en önemlisi başkent İstanbul'da huzuru ve güvenliği sağlamaktır. İmparatorluktaki bu en prestijli askerî kastın kaldırılması başkenti olası isyanlar karşısında savunmasız bırakır. Memlûk katliamının yardımıyla Kahire'de ve Mısır'da güvenliği ve düzeni kuran Mehmed Ali'nin aksine, Padişah, Yeniçerilerden kurtulmakla, başkentinde bile kendini daha güvensiz hissetmeye başlar. Ve bu güvensizlik duygusu, reformlarını orduda daha geniş kesimlere yaymasını engeller.[147]

Dahası, yeni *Mansure* ordusunu kurarken kendisine yardım etmesi için desteğini almaya karar verdiği Avrupalılar sadece danışman veya eğitmen olabildiler ve Süleyman Paşa'nın Mısır'daki konumunun yarısı kadar bile önemli bir konuma sahip olmalarına izin verilmedi. Bunun nedeni ister dini ister Osmanlıların askerî geçmişlerini gurur veya kıskançlıkla sahiplenmeleri olsun, Avrupalılara Padişah'ın yeni ordusunda görev verildiğinde, resmi bir talimatın da belirttiği gibi, "yabancı subayların etkinlik ve bağımsızlık kazanmaması için" her çaba gösterildi. "Böylece sadece eğitime ilişkin konularda yetkili olacaklar; komuta, disiplin ve benzeri diğer tüm konularda sadece Osmanlı subaylarının söylediklerini yapacaklardı."[148] Yeni orduda görevli Avrupalıların bu ikincil konumu onlara verilen düşük maaşlara da yansımıştı; Süleyman Paşa'nın ayda 17.500 kuruş aldığı söylenirken, onunla aynı konumdaki Padişah'ın askerî baş danışmanı Galliard, ise bu miktarın ancak onda birini almaktaydı.[149]

Sultan Mahmut'un ordusunun başarısını olumsuz etkileyen bir diğer önemli sorun da, eğitim ve subay sınıfının bileşimiydi. Padişah'ın Yeniçerilerden kurtulmasından kısa bir süre sonra, subay sınıfına yeni bir çekirdek yaratmak için, Padişah'ın sarayındaki genç kölelerden ve aynı zamanda İmparatorluktaki diğer önemli ayan ve memurlarınkilerden oluşan *Enderun-u Hümayun Ağavatı Taburu*'nu kurmuştu. Gerçekte, subay yetiştiren ilk modern Osmanlı eğitim kurumu olan bu birim, aynı zamanda, oğullarının burada iyi bir konuma gelmesini sağlamaya çalışan birçok önemli aile arasında entrika-

146 Levy, "The officer corps", s. 23.

147 Temperley, *Near East*, s. 56; Levy, "The officer corps", s. 21.

148 *Baş Vekâlet Arşivi*, İstanbul; *Hatt-ı Hümayunlar* koleksiyonu, 48338A; Levy, "The officer corps", s. 23'den alınmıştır.

149 *A.g.e.*, s. 24.

nın ve kavganın hüküm sürdüğü bir savaş alanıydı. Kurumun işleyişinden memnun kalmayan Padişah, kuruluşundan sadece dört yıl sonra, Mayıs 1830'da kurumu kapattı.[150] Padişah'ın yeni ordusuna kumanda edecek iyi eğitimli subayların yokluğu, İbrahim'in ordusu karşısında 1831-1832 arasında alınan peşpeşe yenilgiler sonrasında daha da umutsuzca hissedilmeye başlanmış ve [askerî] kadrolar için yeni bir okulun açılmasına karar verilmişti. Bunun neticesinde, 1834'te, *Mekteb-i Ulum-u Harbiye* açıldı; başlangıçta ileri gelenlerin karşı çıkmasından ve ödenek, kitap, nitelikli hoca ve ders verilecek uygun yer olmamasından kaynaklanan sorunlar yüzünden okul gerçek anlamda ancak Ekim 1837'de faaliyete geçti. O zaman bile ders programı okuma, yazma, aritmetik, Arapça ve askerî taktikler gibi geleneksel konularla sınırlı kaldı.[151]

Farklılıklar ışığında, Sultan Mahmut'un ordusunun Mehmed Ali'nin ordusu karşısında peşpeşe yenilgiler yaşaması en azından şaşırtıcı değildir. Tüm bunlar göz önüne alındığında, bu aşağılayıcı yenilgilerin ardındaki neden, Mehmed Ali ordusunu kurmaya ve onu Avrupalı bir tarzda eğitmeye 1820'de başlarken, Padişah'ın bunu altı yıl sonra yapmasıdır. Gene de iki ordunun farklı performanslarıyla ilgili başka nedenler de vardır. İlki, Padişah'ın *Mansure* ordusunun İbrahim Paşa ayarında bir kumandanı olmamasıdır. İkincisi, Padişah ordusunda birkaç Avrupalı danışmanı işe almış olsa bile, üst mevkilere getirecek kadar bu danışmanlara güvenilmemesi ve yetki verilmemesidir; bu arada Süleyman Paşa ise, İbrahim'in ardından ordu hiyerarşisi içinde ikinci adamlığa kadar yükselmeyi başarır. Üçüncüsü, Osmanlı ordusunda, hiçbir zaman Mehmed Ali, İbrahim Paşa ve Süleyman Paşa arasındakine benzer bir çalışmaya şahit olunmaz, tersine ordu, entrikaların ve çeşitli subaylar arsındaki iç çekişmelerin sürüp gittiği bir savaş alanıdır. Osmanlı ordusunun Humus muharebesinde yaşadığı yenilgide önemli bir faktör de, örneğin, Serasker Hüsrev Paşa'nın İbrahim Paşa ile savaşacak ordunun başkomutanı olarak atanan Hüseyin Paşa'nın otoritesini kıskanmasıdır. Onun etkisini kırmak için, Hüsrev, iki adam iyi geçinemese ve temel taktiklerde hemfikir olmasa da, yandaşı Mehmed Paşa'nın Hüseyin'in kurmay kadrosuna ikinci kumandan olarak atanmasını sağlamıştır.[152] Dördüncüsü, Padişah ve Mehmed Ali arasındaki düşmanlık başladığında, Paşa'nın yeni askerî okulunun onu zafer üstüne zafere götürecek bir orduya kumanda etmeye muktedir su-

150 *A.g.e.*, s. 27-9.
151 *A.g.e.*, s. 32-6.
152 *A.g.e.*, s. 37-8; Cadalvène ve Barrault, *La Guerre de Mébémet-Ali*, s. 98-100.

bayları yetiştirmeyi başarmasına karşın Padişah'ın hâlâ eski sistemin kalıntılarıyla uğraşmasıdır. Mehmed Ali'nin okullarından mezun olan subaylar zamanından önce okullarından alınmış olsalar ve çok azı okulda öngörülen ders programını bitirmiş olsa da, kıyaslandığında, onların Padişah'ın subaylarından daha eğitimli ve sadık olduğu görülmektedir.

Dolayısıyla, birçok açıdan, görkemli kariyerinde İbrahim'in kazanmayı başardığı zaferler, ordusunun sahip olduğu nitelikler kadar rakiplerinin, özellikle de Osmanlıların kusurlarının bir sonucudur. Zira Marshal Marmont'un da 1830'larda belirttiği gibi, "manevra yapamayan ve bu konudaki tek yaptığı düşmana yarayacak şekilde beklemek veya sistemsiz ve düzensiz bir şekilde hücum etmek olan bir düşmanla karşı karşıya gelmek şüphesiz İbrahim'in avantajıdır."[153]

Nizip Savaşı (24 Haziran 1839), Mehmed Ali'nin ordusu karşısında Osmanlıların yaşadığı çeşitli yenilgilerin, bu iki ordu arasındaki farklılıklarla açıklanabileceğini çok açık bir şekilde gösterir. 1838'in ikinci yarısı boyunca ve 1839'un başlarında, Padişah Mahmut bu isyankâr tebasının hesabını görmek için ve kendi arzusuna rağmen kazandığı toprakları elinden almak için hiç olmadığı kadar kararlıdır. Bu nedenle, Mehmed Ali ile olan mücadelesinde Avrupa'nın desteğini almak için Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'yı Avrupa'ya gönderir. Ancak, bu güçler içindeki en önemli oyuncu İngiltere, sadece Mehmed Ali'nin bağımsızlığını ilan etmesi durumunda Padişah'ı desteklemeyi kabul ettiğinden, başarısız olur.[154]

Bu nedenle Padişah'ın güttüğü politika İbrahim Paşa'nın ordusuyla doğrudan bir karşı karşıya gelişten kaçınmak ve Suriye'yi karadan ve denizden tehdit ederek orada yaşayanları ayaklandırmaya çalışmak ilkesine dayanmaktadır. Bu ilke, Mehmed Ali'nin Suriye'deki yönetimine karşı her an bir ayaklanma patlayacağına işaret eden,[155] Anadolu'daki kuvvetlerin kumandanı Hafız Paşa'nın yanlış yönlendirici bilgilerine dayanmaktadır. Tüm ümidi böylesi bir ayaklanmanın patlak vermesi olan Padişah, Güney Anadolu'daki Türk ve Kürt yerli aşiret mensuplarından oluşan büyükçe sayılabilecek bir ordu toplar. Buna karşın Suriyeliler İbrahim'in birliklerinden, Mısır yönetimine karşı ayaklanamayacak kadar korkuyorlardır.[156] Uzun bir duraksama ve kararsızlık döneminden sonra, Mehmed Ali artık Osmanlıların bu aşikâr davra-

---

153 Marshal Marmont, *Turkish Empire*, s. 262.
154 Temperley, *Near East*, s. 98-9. Reşit Paşa hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Yedinci Bölüm.
155 Levy, "The officer corps", s. 37.
156 Shaw ve Shaw, *History*, c. II, s. 50.

nışlarını kabul edemez ve Avrupalıların baskıları karşısında yılmamaya karar verir. Böylece, oğluna Hafız Paşa'nın birliklerinin üstüne yürüyüp Osmanlı ordusunu püskürttükten sonra Urfa ve Diyarbakır'ı almasını ve "tencere taştığından artık kaşığa ihtiyaç kalmadı"[157] diyerek başka bir emir beklememesini buyurur.

Osmanlı ordusunun savaş alanındaki başarısı, onun ne kadar kötü hazırlandığını ve yönetildiğini ve Mahmut'un on üç yıllık askerî reformlarının karşılaştığı ilk sorunda çöktüğünü göstermektedir. İbrahim Paşa'nın yaptığı mükemmel lojistik hazırlığa[158] ve en iyi generali Süleyman Paşa arasındaki imrenilecek iş bölümüne karşın,[159] ki bu iş bölümü sonuçta İbrahim'in ordusunun muharebenin başında etkileyici bir düzene sahip olmasını sağlar,[160] Osmanlı ordusu bölünmüş bir komutaya sahiptir, inisiyatifi kaybetmiş ve muharebe başlamadan yorgun düşmüştür.

Birden fazla olayda, Hafız, İbrahim'in muharebe için yaptığı hazırlık manevralarını bozma şansına sahip olur.[161] Ama, birlikleri "savaş pozisyonunu yavaş ve düzensiz bir şekilde alır [ve] İbrahim bölgede manevra yaparken üç gün üç gece muharebe pozisyonunu korumak zorunda kalır."[162] Dahası, ona yardım etmesi için Padişah'ın gönderdiği von Moltke'nin tavsiyesine rağmen, Hafız Paşa, birliklerine tahkim edilmiş mevzilerini terk edip tam da İbrahim Paşa'nın yapmalarını isteyeceği gibi açık alana yayılmasını emreder. Bunu, ona Cuma günü savaşmamasını tavsiye eden ve siperlerin ardında beklemek yerine açık alanda düşmanın üstüne yürümeye zorlayan ulemasının önerisiyle yapmıştır.[163] Tüm bu ölümcül hatalardan sonra bile özellikle de İbrahim'in ordusunun cephane sıkıntısı çektiği kritik bir anda, Hafız durumu düzeltebilecekken bu fırsatı kaçırmış ve bir kez daha von Moltke'nin tavsiyesini kulak arkası edip, düzenli bir birliğe ilerle emri vermeyi reddedip kendi birliklerinin kaotik geri çekilmesini durdurmakla meşgul olur. Bu aşırı basiretsiz komutanlığın sonucu tam bir felakettir; von Moltke'nin savaş üstüne söyledikleriyle, "Hafız Paşa'nın ordusu artık yok... Türkler silahlarını atıp,

157 S/5/47/2/124, 28 Rebiülevvel 1255/10 Haziran 1839.
158 Zeki, *el-Tarih el Harbi*, s. 469-70.
159 *A.g.e.*, s. 467, 70.
160 İbrahim'in kuvvetlerini nasıl dağıttığına ilişkin bir harita için bkz. Driault, *L'Egypte et l'Europe*, c. I, s. 88-9.
161 Zeki, *el-Tarih el Harbi*, s. 469-70.
162 Levy, "The officer corps", s. 26.
163 Enver Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, c. V, s. 141; Temperley, *Near East*, s. 104; Shaw ve Shaw, *History*, s. 50.

toplarını ve cephanelerini terk edip dört bir yana kaçıyor."[164] Olayda Osmanlılar tüm toplarını kaybeder ve 10.000 kadar asker İbrahim Paşa tarafından esir alınır.

İbrahim'in bu son zaferi, öngörülü ve zekice kumandanlığı, Süleyman Paşa'nın yardımı, sert koşullarda iyi eğitimli asker ve subaylardan oluşmuş, kısa ama başarılı bir tarihe sahip bir ordu, ama hepsinden de önemlisi orduyu beslemek ve ona ikmal sağlamak için inşa edilmiş altyapı sayesinde mümkün olmuştur. Ama aynı derecede bu zafer Osmanlıların kötü performansı sayesinde kazanılmıştır. İbrahim'in tersine Hafız'ın herhangi bir savaş tecrübesi yoktur.[165] Esnek biri değildir, kararsızdır ve donanımlı Prusyalı danışmanı von Moltke'nin tavsiyesini kabul etmeyi reddeden inatçı biridir. Ordusu eğitimli değildir, subaylarının sadakati şüphelidir ve her şeyden önemlisi İstanbul'dan aldığı tüm direktifler ve emirler çelişkili ve akıl karıştırıcıdır.

Mehmed Ali'nin ordusunun başarısını Napolyon ve Padişah II. Mahmud'un ordularınınkiyle karşılaştırırsak, Paşa'nın askerleri iradeleri dışında silah altına alınmış ve buna karşı direnişlerini göstermek için her yola başvurmuş olsalar da, bu gösterişli zaferlerin nasıl kazanıldığına ilişkin bir açıklama getirmek artık mümkündür. Çağdaşı gözlemcilerin çoğunun yaptığı gibi, "Muhammet Ali ile olan çatışmada Türklerin yenilmesinin asıl olarak Osmanlı askerî önderliğinin yetersizliğinden"[166] kaynaklandığını iddia etmek, bu noktayı aşırı şekilde vurgulamak anlamına gelse de, Osmanlıların yetersizliğinin ve çekingen askerî reformlarının İbrahim'in zaferlerine önemli katkısı olduğu ve İbrahim Paşa'nın ve hatta babasının kariyerinin, Osmanlı ordularının daha iyi idare edilmiş olması halinde çok daha az etkileyici olacağı bir hakikattir.

SONUÇ

Bu bölüm, ordusunu kurarak ve Mısırlıları silah altına alarak Paşa'nın bir ulus-devlet anlamına gelecek şekilde Mısır'ın bağımsızlığını kazanması için çalıştığına ilişkin görüşlere meydan okuma çabası içindedir. Paşa'nın Türkçe konuşan biri olduğunu ve ordusunu ve güttüğü politikaları genel bir Mısır milliyetçiliği ışığında değerlendirmemiş olabileceğini kabul etmelerine rağmen, bazen onun ve "yeni idaresinin kaçınılmaz olarak Mısır'ı bağımsız bir devlet olma ve Osmanlılardan ve diğer Müslümanlardan ayrı bir kimliğe sa-

164 Temperley, *Near East*, s. 104-5'ten alınmıştır.
165 Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. V, s. 141.
166 Bu; İngiliz, Fransız ve Prusyalı gözlemcilerin düşüncesiydi: bkz. Levy, "The officer corps", s. 38.

hip olacak şekilde bir kendini tanıma yoluna soktuğunu... [ve] gösterdiği çabalar olmaksızın Mısırlıların Mısır'ın kendilerine ait olduğunu söyleyebilmelerinin çok daha uzun zaman alabileceğini"[167] iddia etmişlerdir. Bunun için Paşa'nın Mısır hakkındaki duygularına ve düşüncelerine bakmamız gerekiyor; bu bölümde, İbrahim Paşa'nın Arapça konuşan askerlerine karşı güttüğü politikaya bakarak, subay sınıfının bileşimini ve askerler ile subaylar arasındaki ilişkiyi araştırarak ve son olarak da insanların her tür fiziksel yoldan yaşadıkları ve karşı karşıya geldikleri Paşa'nın bu acımasız rejimine karşı olan tepkilerini göstermeye çalışarak, ordunun Mısır milliyetçiliği üzerindeki etkisini sorguladık.

Kurucusunun Türk etnik kökenli olmasına rağmen ordunun aslında ulusal bir ordu olduğunu ispatlamak için milliyetçi tarihçilerin öne sürdükleri en temel sav, bu konuda oğlunun ne kadar farklı olduğudur. İbrahim'in Mısırlı askerlerine daha yakın olduğu ve kendini asla bir Osmanlı olarak görmediği iddia edilir. Öyle bile olsa, bu bölümde tartışılan, İbrahim'in, ordusunun yaptığı savaşların niteliğine ilişkin en ufak bir şüphesinin olmadığıdır. Onun savaşları, babası adına ve ailesinin esenliği için verilen savaşlardır. İbrahim'in duygularından daha önemli olan, yönettiği subaylar kolunun ve bu bölümün göstermeye çalıştığı gibi, etnik, dilsel ve kültürel açıdan askerin sınıfından olmadığıdır. Liderleri gibi Paşa'nın ordusundaki subaylar da, Paşa ve ailesine hizmet ettiklerine dair herhangi bir şüphe duymuyorlardı ve komuta ettikleri kişilerle aralarında herhangi ortak bir nokta yoktu. Osmanlı'nın farklı yerlerinden oldukları için ve Paşa'nın ordusunda ve bürokrasisinde çalışmak için geldiklerinden, kaderlerini uğruna savaştıkları aileye bağlamışlardı. İbrahim Paşa gibi onlar da, ordunun bir hanedanlık ordusu olduğunu, Paşa için savaştıklarını, kazanç elde edecekleri savaşlar olduğunu, ordu bu savaşlarda başarılı oldukça onlara daha iyi ve daha rahat bir iş imkânı ve muhtemelen de yeni yerleştikleri Mısır vilâyetinde daha iyi ve ayrıcalıklı bir toplumsal statü elde edeceklerini düşünüyorlardı.

Fellâh askerler söz konusu olduğunda, bu ordunun onların ordusu olduğu ve kendileri için savaştıkları şeklindeki bir iddia, duydukları en gülünç iddia olurdu. Onlar için, hiçbir şey bunun kadar gerçeklikten uzak olamazdı. Askerler orduyu, Paşa'nın zaten nefret edilen rejiminin en katlanılmaz boyutu olarak görüyordu. Orduya pratikte tüm yaşamları boyunca hizmet etmek için alınıyorlardı; çoğunlukla da ailelerini bir daha asla göremiyorlardı. Ya-

167 el-Seyyid Marsot, *Egypt*, s. 264.

şamları boyunca süren askerlikleri sırasında, Türkçe konuşan subayları tarafından sürekli aşağılanıyorlar ve dövülüyorlardı. Orduyu Mehmed Ali'nin zorba, insanlık dışı ve korkunç politikalarını en açık ve doğrudan bir şekilde temsil eden bir kurum olarak görüyorlardı. Konuya bu şekilde bakıldığında, askerlerin Mehmed Ali'nin ve ailesinin şanı için kanlarını ve yaşamlarını vererek vergilerini ödedikleri rejim karşısındaki gerçek duyguları, nefret ve tiksinmeyi göstermekte hiçbir fırsatı kaçırmadıklarını görmekteyiz. Bize ordu ve Paşa hakkında duygularını bilmemize imkân verecek yazılı belgeler bırakmamış olabilirler. Ama daha iyi yollarla duygularının bizim tarafımızdan bilinmesini sağlamışlardır: her açıdan Paşa'nın rejiminin tüm vahşetini onlara sunan bir kurumdan kaçmak için her yola başvuracaklarını gösteren firarlar ve kendini sakatlama yoluyla.

Öyleyse, uzun ve renkli tarihi içinde Paşa'nın ordusunu ve yaptığı çeşitli savaşların niteliğini nasıl anlayabiliriz? Eğer bu orduda savaşan askerler bu orduyu "kendilerinin" olarak görmüyorlarsa ve eğer onları ölüme götüren subaylar, bunu "Mısır'ı" yabancı bir işgalden kurtarmak adına yaptıklarını düşünmüyorlarsa, bu orduyu hangi açıdan değerlendirebiliriz? Bir sonraki bölüm bu soruyu ele alacaktır.

YEDİNCİ BÖLÜM

Mısır Valisi, Osmanlı Paşaları ve İngiliz Lordu

Söylendiğine göre 1836'da kariyerinin zirvesindeyken Mehmed Ali'ye memurlarından birinden bir dizi işçinin çalıştıkları "fabrikada" hapsedildiği haberini veren bir mektup gelir. Paşa, memura sert bir tonda, fellâhlara böyle sert davranmamasını söyler. .

> Daha önce sana benim velinimetimin [evliya nimeti] iki olduğunu söylememiş miydim: Padişah Mahmut ve fellâhlar. Sana bunu tekrar etmemin nedeni, fellâhlara düşmanınmış gibi davranmaman... [zira] tüm gururumuz, şanımız ve aldığımız ve verdiğimiz her şey fellâh ve onun çalışması sayesindedir.[1]

Amin Sami, Paşa'nın aslında halkının iyiliğinden başka bir şey istemeyen, insancıl ve aydınlanmış bir reformcudan başka bir şey olmadığını anlattığı kitabında, kalın harflerle vurgulayarak bu mektuba yer verir. Bu haliyle mektup aslında kolayca, bizzat Paşa'nın kendi ağzından yönetiminin idealize bir anlatımı olarak önemsenmeyebilinir. Oysa bu mektubun ciddiye alınması gereklidir, çünkü Paşa Mısırlı halkına ve Osmanlı rakiplerine karşı çelişkili duygularını ele vererek kelimelerle nasıl oynadığını gösteriyor. Zira Sultan'ın ve fellâhın kendisinin velinimeti (*Evliyaü'n-Niam*) olduğunu söylediğinde, Paşa aslında burada kendi unvanını seslendirmektedir: Mısır'da *Veliyyü'n-Niam*, Velinimet olarak bilinmekteydi. Çağdaşı herhangi biri burada kullanı-

---

1 Sāmī, der., *Takvim el-Nil*, c. II, s. 474, 29 Cemaziyülahir 1252 C/11 Ekim 1836 tarihli mektup.

lan kelime oyununu, fellâh ve Padişah ile dalga geçtiğini derhal fark ederdi; zira Paşa'nın farklı şekillerde dalga geçtiği iki "kişi" tam da bunlardı. Ama şimdi Paşa'nın söylediklerini kast ettiğini düşünelim. Bu durumda fellâhları köleleştirdiği ve Padişah ile sürekli savaştığı gerçeği düşünülürse, mektup yasal hükümdarı ve fellâh tebaası karşısında duygularının müphemliğini göstermektedir; bir muğlaklık ki, yönetimini karakterize etmekte ve tüm önemli kararlarının ardında yatmaktadır.

Bu bölüm, gelişmeleri Paşa'nın bakış açısından görme çabası içindedir ve *Evliya'ün Niam*'ına, fellâh ve Padişah'a, yani, Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı hissettiği bu muğlaklığın niteliğini anlamaya çalışmaktadır. Buna ek olarak, bu bölüm, Paşa'nın Osmanlı padişahına karşı verdiği savaşların doğası ve amaçlarının analiziyle ilgilenmektedir. Bu savaşlar özellikle öne çıkartılarak Avrupa'nın ama özellikle de İngiltere'nin, Mısır valisiyle mücadelesinde Padişah'ı desteklemesiyle, Mehmed Ali'nin "imparatorluğunu" parçaladığı, Mısır'ı zayıflattığı ve gücünü ve gelişimini ağır bir vasallık altında bıraktığını iddia etmek için vurgulanır.[2] Mısır'ı egemen ve özerk olabilecek kapasiteye sahip bölünmez bir varlık olarak ele alan modern ve milliyetçi bir bakış açısından bakıldığında, durum gerçekten de böyle olabilir. Ancak, aşağıda sorulan, Osmanlı bakış açısıyla ve 19. yüzyılın gerçek bağlamına oturtulduğunda bu mücadelenin nasıl görüleceğidir. Diğer bir ifade ile, gösterişli kariyeri boyunca Paşa'nın açtığı savaşları ama özelikle de Padişah II. Mahmud'a karşı açtıklarını genellikle iddia edildiği gibi bağımsızlık savaşları olarak değil Osmanlı'daki rekabetin bir örneği ve hatta Osmanlı İmparatorluğu içinde bir iç savaş olarak görmek mümkün müdür?

Paşa'nın başarmayı amaçladıkları hakkında sahip olduğu karmaşık duygularla başlayalım. Mehmed Ali'nin Osmanlı İmparatorluğu ve onun içindeki itibari vasallık konumu ile alakalı, İstanbul ve oradaki vezirlere dönük duruşunu ve politikalarını şekillendiren karmaşık duygularına zaten değinmiştik. Tekrar edecek olursak, Paşa iki duygu arasında sıkışıp kalmıştı. Bir taraftan Osmanlı dünyasına aşinaydı: İmparatorluğun geçmişi hakkında bilgi sahibiydi, başkentindeki gelişmelerden haberdar ediliyordu, oradaki karar alıcıların sahip olduğu seçenekleri biliyordu ve dahası imparatorluğun geleceğinin şekillendirilmesinde bir rol oynayabileceğine inanıyordu. Daha da önemlisi, kültürü, davranışları ve dili "Osmanlı" idi; bu özellikleriyle, valisi olduğu Arapça konuşulan vilâyetten çok imparatorluğun Türk merkezine

2 Buna ilişkin iyi bir örnek için bkz. el-Râfi'î, *ᶜAṣr Muḥammad ᶜAlī*, s. 285-9.

bağlıydı ve onun etkisi altındaydı. Diğer taraftan, Osmanlı İmparatorluğu'nun idare ediliş tarzından hiç hoşnut değildi ve özellikle de sorunlarını çözmesi için Padişah onu durmadan yardıma çağırdığında, imparatorluğun ehil biçimde yönetilmediğini anlıyordu. Birinci Bölüm'de gösterildiği gibi, Mora seferi sırasında Padişah ile kaçınılmaz bir şekilde karşı karşıya geldiğinde iyice artan bu duygu Suriye ihtilafıyla su yüzüne çıktı.

Osmanlı yönetiminin ehliyetsizliğine ve güçsüzlüğüne ilişkin bu inanç Paşa ve Osmanlı subayları arasında sadece mizaç farklılığından veya yönetme tarzındaki farklılıklardan kaynaklanmaz. Padişah ve Paşa'nın, yönetimin ne olması ve nasıl işlemesi gerektiğine ilişkin görüşlerinde niteliksel farklılıklar vardır. Mehmed Ali'nin kendi vilâyetinde yönetimi teşkil etme şekli, vilâyetinin potansiyel zenginliğini ortaya çıkarma tarzı, İstanbul'daki merkezi yönetimin ehliyetsizliğini, kokuşmuşluğunu ortaya çıkarır. Paşa'nın Mısır'a getirdiği yenilikler ve gelişmeler, Osmanlı İmparatorluğu için sadece görülmemiş bir şey değil aynı zamanda niteliksel olarak *korumacı* olmaktan ziyade *müdahaleci* olan yeni bir yönetim kavramı da getirmektedir. Paşa'nın Mısır'da kurduğu yeni bürokrasi, modern eğitim ve sağlık sistemi ve her şeyin ötesinde yeni tarz bir ordu, egemenlik alanını, Osmanlı yönetiminin daha önce çok nadiren dolaştığı meçhul sulara doğru iter. Bu açıdan bakıldığında, Mehmed Ali'nin reformları, III. Selim'inkilerden çok II. Mahmud'un reformlarına yakındır. İki padişah da temel olarak vilâyetlerdeki ekonomik ve yönetsel faaliyetleri daha sıkı bir şekilde denetleyerek imparatorluğun çöküşünü durdurmak için ellerinden geleni yaparken, Mahmut halefinden daha da ileri gidip yönetimin bu agresif elini gerek merkezde gerekse de vilâyetlerdeki tebaasının yaşamlarını denetleyecek şekilde genişletmiştir. Böyle yaparken kesinlikle Mısır'daki valisinin "deneylerinden" ilham alır. Zira aynı zamanlarda iktidara gelen Padişah ile Vali, yaklaşık yirmi yıl boyunca "imparatorluğun gelirleri üstünde sıkı ve etkili bir denetim kurma adına uyumlu, hatta tamamlayıcı politikalar gütmüştür."[3] Gerçekten de, Padişah Vahabi ayaklanmasıyla uğraşırken, Sudan'ı denetim altına alırken, Yunan isyanını bastırmaya çalışırken, Paşa'nın hizmetinden, daha da önemlisi Mısır'da kurduğu düzenden yararlanır.

Bununla beraber sorun, İstanbul'daki memurlara İmparatorluğu nasıl idare etmeleri gerektiğini göstererek[4] İmparatorluğu dinçleştirdiğini düşünse de Paşa, 1820'lerin sonunda Mısır'da bir başka iktidar merkezi yaratmayı

3 Byron Cannon, *Politics of Law and the Courts in Nineteenth-Century Egypt*, University of Utah Press, Salt Lake City, 1988, s. 12.

4 Bu iddiaya ilişkin bkz. Rustum, *Origins*, s. 33-46.

başarmış olmasıdır. Zira Kahire, İmparatorluğun toplam gelirlerinin küçük bir kısmını kontrol etse de, İstanbul'dan gittikçe daha fazla kaynağı çekmeyi başaran etkin ve canlı bir merkez haline gelir. Mehmed Ali'nin yönetiminin daha fazla gelir elde etme ve bunları vilâyetinin kaynaklarını harekete geçirmek için kullanabilme yeteneği, Paşa'nın Suriye'yi işgal edebilmesini mümkün kılar. Bu açıdan bakıldığında, Suriye seferi, Osmanlıların o ana kadar yaptığı reformların etkisiz ve hantal niteliğini vurgulamakla beraber, aynı zamanda, Mehmed Ali'nin bizzat gösterdiği gibi devlet işlerinin nasıl daha iyi örgütlenmesi gerektiğine işaret eder. Bu açıdan bakıldığında, Mehmed Ali Osmanlı İmparatorluğu'nu iyileştirmekle ve gençleştirmekle ilgilendiğini söylediğinde samimi olabilir (tabii olabildiği kadar samimidir). Kendisi Mısır'da yaptıysa, neden reformlar İmparatorluğun merkezi topraklarında kopya edilmesin? Yine de, Osmanlı memurlarına budalalıklarını göstermek için seçtiği tarz, yani onlarla savaşmak, hâlâ Osmanlı egemenliği altındayken yaptıklarını meşrulaştırmada karşılaştığı sorunları derinleştirir.

Paşa'nın Mısır hakkında duyguları da, aynı derecede sorunludur. Bir yandan, Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğu'nda herhangi bir vilâyet olmadığını bilir. Uzun kariyeri boyunca başardıklarının Osmanlı padişahının uysal ve itaatkâr valisi olması sayesinde olmadığının farkındadır. Osmanlı dünyasındaki ününün ve prestijinin etkin bir şekilde örgütlediği ve büyük zenginlik potansiyelini ortaya çıkardığı Mısır'ın, İmparatorluğun bir vilâyetinin valisi olmasından kaynaklandığının bilincindedir.[5] Ayrıca Osmanlı dünyasındaki prestijinin bu vilâyeti düzgün ve etkin bir şekilde denetleme ve yönetmedeki becerisine dayandığını bilir. İbrahim'e yazdığı bir mektupta, hükümetinin sürekli yüklendiği görevler yüzünden her yıl ödemek zorunda olduğu büyük paradan şikâyet eder. Ancak, "Mısır'ın bu maaşları ödemedeki becerisi onun ününü ve şanını artırıyor"[6] diye de ekler. Suriye seferinin ilk günlerinde bir Osmanlı casusunun yakalanması üzerine Mehmed Ali oğluna gönderdiği mektupta, casusa kampları gezdirmesini ve ona "Mısırlı subaylara ve askerlere ne kadar ödendiğini artık biliyorsun ve sahip oldukları rahatı ve özgürlüğü gördün. Şimdi git ve bunları sefalet ve utanç içinde yaşayan İstanbullu meslektaşlarına rapor et ve böylece imanına uygun davranmış olursun"[7] diye söylemesini yazar. Akkâ'nın düşüşünün hemen ertesinde adamlarının "ce-

5 Mısır'ın tarih boyunca ne kadar zengin olduğuna ve "topraklarından yılda dört kere mahsul alınabileceğinden" şu anda bile ne kadar zengin olabileceğine ilişkin görüşünün bir örneği için bkz. Sāmī, der., *Takvim el-Nil*, c. II, s. 525-6, 4 Cemaziyülahir 1259/3 Haziran 1843 tarihli mektup.

6 *S/5/51/2/90*, 17 Zilkade 1247/18 Nisan 1832.

7 *S/5/51/2/92*, 17 Zilkade 1247/19 Nisan 1832.

saretini ve yürekliliğini" kutlamak için onlara yazdığı açık mektupta "Mısır topraklarına, konumumuzu güçlendiren, ünümüzü artıran bu topraklara zarar vermek isteyen herkese karşı... aynı nitelikleri bundan sonra da göstermenizi isteriz."[8]

Diğer taraftan, Paşa Mısır halkı hakkında çok olumsuz düşüncelere sahiptir. Fellâhları küçümser, ucuz ve ağır işçilikleri dışında onlara değer vermez. Bir keresinde, belli bir yasanın Mısır'da uygulanmak üzere bir Avrupa dilinden çevrilmesini emreder. Fakat çevirmene Avrupa modelini körü körüne almamasını çünkü yasa "aydınlanmış ve medeni insanlar olan Avrupalılara uygundur. Ama halkımız vahşi hayvanlara benzediğinden bu yasa onlar için uygun değil"[9] der. Diğer bir olayda, "Vilâyetimiz Mısır'ın ahalisi üç cinstir. Birinciler kendileri dışında kimseyi düşünmez. İkinciler sadık ve iyi niyetli olsa da herhangi bir muhakeme yeteneğinden mahrumdur. Üçüncüler ise bazı yönlerden hayvandan farklı değildir"[10] der.

Yine de, zenginliğinin ve servetinin kaynağının bu "hayvanlar" olduğunu çok iyi bilmektedir. Dahası, çoğunlukla uysal ve ucuzdurlar. İngiltere'den iki buharlı gemi ithal ettiğinde, bunları çalıştıran İngiliz teknikerler ve işçiler esas olarak pahalı, "dik kafalı ve güvenilmez" olduklarından birçok soruna yol açmıştır. Bunun üzerine Paşa, işi öğrenmeleri için İngiliz işçilerin yanına Mısırlı yardımcılar koymayı düşünür; böylece ileride onlardan kurtulabilecektir.[11]

Paşa'nın Mısırlı tebaası hakkında düşünceleri en iyi şekilde belki de, eğitim politikalarının ardında yatan mantık ele alınarak gösterilebilir. Paşa genellikle eğitimi yaygınlaştırdığı, birbiri ardına okullar açtığı Avrupa'ya öğrenciler gönderdiği ve modern bir basın ile Doğu'nun ilk düzenli gazetesini kurduğu için övülse de, kitlelerin eğitilmesi konusunda hâlâ ciddi çekinceleri vardı. Oğlu İbrahim'in yeni okullar açılması ve buralara daha fazla Mısır yerlilerinin kabul edilmesi yönündeki talebine cevaben yazdığı mektupta Paşa, Mısır'daki kitleler arasında eğitimi yayma niyetinde olmadığını bildirir. Oğluna, yoksulları eğitmeye kalktıklarında Avrupalı kralların başına gelenlere bakmasını söyler. Yönetimde kilit mevkilere gelecek kısıtlı sayıda insanın eğitimi ile yetinmesi ve eğitimin genelleştirilmesi ile ilgili fikirleri bir kenara bı-

8 Rustum, der., *Uṣul*, c. II., s. 13, 21 Muharrem 1248/20 Haziran 1832 tarihli mektup.
9 S/1/48/4/204, 11 Safer 1249/30 Haziran 1833. Bu mektubun çok bozuk bir çevirisi için bkz. Sāmī, der., *Takvīm el-Nīl*, c. II, s. 413; burada Paşa benzer şekilde, "uygun olmadığından" orijinal metni Avrupa'dan almaya gerek olmadığını söylemektedir.
10 S/5/51/2/57, 5 Şevval 1247/8 Mart 1832.
11 S/1/48/2/183, 11 Safer 1241/25 Eylül 1825.

rakması gerektiğini ekler.[12] Bu okulları kurduktan sonra da bunların Arapça konuşan Mısırlı öğrencilerle dolmasından hiç memnun kalmaz. Osmanlılara karşı savaşın en hararetli olduğu bir anda Anadolu'da bulunan İbrahim'e yazdığı mektupta ona Adana, Maraş ve Urfa çevresindeki Türklerden bazılarını etkileyip (rıza ile alınıp) Mısır'daki okullara göndermesini söyler.[13]

Kısacası, Mehmed Ali'nin konumu, bir yanda Osmanlı Padişahı diğer yanda fellâh tebaaları ile bir anlamda feodal bir beyinkine çok benzemektedir. Üstünde, Mehmed Ali'nin meydan okuyabileceği ve de okuduğu, feodal bir beyin köleleri üstündeki otoritesini andıran Padişah'ın otoritesi vardır. Aynı şekilde, Paşa, Mısır'ı kendi kişisel tımarı olarak görür. *Vekayi-i Mısriyye*'de yayınlanan bir raporda, "Efendimiz, Vali el-Ni'am, kendini ülkenin refahına o kadar adamıştır ki... tüm Mısır topraklarını *(al-agālīm al-Miṣriyya kāffatan)* kendi toprağı *(kadāʾiratihi al-khāṣṣa)* ve onun üzerindeki genç yaşlı herkesi kendi çocuğu olarak görüyor"[14] diye yazar. Hem İstanbul'da Padişah'ın, hem de Mısır'da halkın karşısındaki çelişkili konumu göz önüne alındığında, Mehmed Ali'nin yönetimini meşrulaştırmak için güvendiği yalnızca kendisi ve adıdır. 1826'da önemli bir iktidar sembolü olan ordusunun bayraklarına yeni bir biçim vermeye karar verdiğinde, Padişah II. Mahmud tarafından kullanılana benzer bir şekli seçer;[15] ama bir iktidar sembolü için bunları yasal yöneticisininkinden ayıracak şey adından başka bir şey değildir. Akkâ kuşatması sırasında büyük cesaret gösteren iki alayın onurlandırılması için üzerinde "Mehmed Ali" yazılı iki bayrağın alayların albaylarına iletilmesini emreder.[16] Benzer şekilde, Akkâ'nın düşüşü şerefine değerli taşlarla adının yazılı olduğu bir madalya döktürür.[17] 1836'da, donanma komutanına üzerinde adının yazılı olduğu tahta bir plaketin bütün savaş gemilerinde kamaralara asılmasını emreder.[18] Muzaffer oğlu İbrahim, İstanbul'a bir günlük mesafedeki Kütahya'ya vardığında kendisine bağımsızlık istemesi için yakardığında verdiği yanıtta durum açıkça ortaya çıkar. Bu birbirini takip eden ricalara yanıt ve Padişah'a karşı isyanını meşrulaştıracak geçerli

12 S71/51/7/277, 29 Zilhicce 1251/19 Mart 1836.
13 S/5/47/2/263, 19 Şaban 1255/28 Ekim 1839.
14 *Vekayi-i Mısriyye*, sayı 3, 29 Cemaziyülahir 1244/6 Ocak 1829; Ṣubḥī, *Tārīk al-Ḥayāh el-Niyābiyye*, c. V, s.14'ten alınmıştır. Subhi, Vekayi'nin Arapça versiyonundan alıntı yapmaktadır.
15 Osmanlı bayrağı gibi Mehmed Ali'nin bayrağı da kırmızıdır; bkz. S/1/47/7/350, 25 Ramazan 1239/25 Mayıs 1824. Aralarındaki tek fark bayrağın üzerindeki yıldızın şekliydi: Osmanlı yıldızının altı köşesi varken Mısır yıldızının beş köşesi vardı; Zekī, *al-A'lām*, s. 40.
16 Sāmī, der., *Takvīm el-Nīl*, c. II, s. 404-5, 21 Rebiülahir 1248/17 Eylül 1832 tarihli mektup.
17 *A.g.e.*, s. 397, 22 Muharrem 1248/21 Haziran 1832 tarihli mektup.
18 *A.g.e.*, s. 473, 16 Cemaziyülahir 1252/28 Eylül1836 tarihli mektup.

bir neden bulamadığından Mehmed Ali "Mehmed Ali olmak bana yetiyor" cevabını verir.[19]

Dolayısıyla, Paşa Mayıs 1838'de Osmanlı İmparatorluğu'ndan resmen bağımsızlık talebinde bulunduğunda, Mısır halkı adına hareket ettiği ve onların kendilerini Osmanlı Padişahının diğer uyruklarından farklı görmelerini sağlayan duygularına tercüman olduğunu iddia etmek yanıltıcı olacaktır. Paşa'yı böylesi gözü pek bir adım atmaya sevk eden daha ziyade, ailesi ve oğlu için Mısır'daki çabalarını garanti altına alma arzusudur. 1838'deki İngiliz Başkonsolosu John Campbell'in söylediği gibi, otuz yılda Mısır'da kurduğu "tüm kurumların Babıâli'nin eline geçmesine ve ölümünden sonra yitip gitmesine... asla izin veremezdi... tüm emeklerinin sadece bunların yitip gitmesine göz yumacak Babıâli için mi olduğu kaygısına ve kendi ailesinin ve çocuklarının dara düşeceği belki de öldürüleceği duygusuna sahipti."[20] Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlık talep etmede İngilizlere söylediği nedenler bunlardı. Padişah ile olan mücadelesinin niteliğine ilişkin herhangi bir hayale kapıldığını gösteren o döneme ait hiçbir belge yoktur. Bu mücadele bir hanedanlık mücadelesidir; kendisi ve çağdaşları tarafından da böyle görülmektedir.

Paşa'nın verdiği savaşlar ve özellikle de Osmanlı Padişahına karşı olanlar, dolayısıyla Mısırlıları "Türk tahakkümünden" kurtarmayı amaçlayan bir ulusal bağımsızlık savaşı olarak görülemez ve ayrıca bu savaşları Yunanlıların Padişah'a karşı verdiği savaşlarla kıyaslamanın da imkânı yoktur. Savaş gücünün esasını oluşturan fellâhlar bu iddiaya inanmadığı gibi, Paşa'nın kendisi de bu savaşları sadece hanedanlık çizgisinde değerlendirir. Amacının "ailemizi"[21] hedefleyen tehditleri ortadan kaldırmak olduğunu ve "hanedanımın temellerini güçlendirmekten"[22] ve "dört beş asır sonra bile anımsanması için ailem ve hanedanıma tarihte seçkin bir yer"[23]bırakmaktan başka bir şey ummadığını tekrar tekrar söyler.

PAŞA VE DÜŞMANLARI

Eğer Mehmed Ali sadece İmparatorluk içindeki konumu ile ilgilenen ve ölümünden sonra ailesinin geleceği hakkında kaygı duyan bir Osmanlı valisi olarak görülürse, ki kendisi gerçekten de böyle biriydi, o takdirde Paşa'nın

19 Şam 31/7, 7 Muharrem 1251/5 Mayıs 1835. Mehmed Ali'nin herhangi bir unvan kullanmada ve ismine herhangi bir şey eklemedeki isteksizliği için bkz. V. 78/147, Salt, 24 Eylül 1826.

20 V. 78/342, Campbell, 25 Mayıs 1838; Dodwell, *Founder of Modern Egypt*, s. 171'den alınmıştır.

21 S/5/51/2/10, 2 Cemaziyülahir 1248/27 Eylül 1832.

22 S/5/47/2/16 30 Şaban 1251/20 Aralık 1835.

23 S/5/47/2/160, 6 Cemaziyülahir 1255/18 Temmuz 1839.

düşmanı olarak ortaya çıkan ve Paşa'nın tüm hayatı boyunca savaştığı kişi Sultan Mahmut ve Lord Palmerston değil (bu kişiye kısa bir süre sonra değinilecektir), ilk kez 1801'de karşılaştığı ve sonra Osmanlı donanmasının amirali, Anadolu ve Rumeli'de çeşitli vilâyetlerin valisi ve sonunda uzun devlet görevi sırasında birkaç kez Sadrazamlık yapan eski düşmanı Mehmed Hüsrev Paşa'dır. Gerçekten de bu iki kişinin de kariyerleri ve düşünüş tarzları şaşılacak derecede benzerdir: ikisi de Avrupa'yı ilgiyle ama uzaktan takip eder, ikisi de askerî reformlarla ilgilenir, ikisi de İmparatorluğun kaderiyle yakından ilgilidir ve onu savunmak için isteklidir. Fakat Mehmed Ali Mısır'ı kendi mülkü haline getirmeyi ve kendisinin ve ailesinin çıkarı için sömürmeyi başarırken ve bu şekilde İmparatorluğun iyileştirilmesine ilişkin bir örnek oluşturduğunu düşünürken, Hüsrev bu kadar şanslı değildir. Hiçbir zaman Mehmed Ali gibi İmparatorluğun yenileşmesine ilişkin fikirlerini küçük bir ölçekte tatbik edebileceği zengin bir vilâyete sahip olmaz; reformcu subaylar tarafından himaye edilirken bile, uzun ve aktif kariyeri boyunca İmparatorluğun askerî ve sivil idaresinde oldukça yüksek mevkiler işgal etse de hiçbir zaman askerî reforma ilişkin görüşlerini, Mısırlı Paşa kadar başarılı bir şekilde hayata geçiremez. Fikirlerini hayata geçirirken Hüsrev'in yoluna birçok engel çıkar ve bunların en önemlilerinden biri de Mehmed Ali'dir. Mısır Paşası, İstanbul'daki çabalarını baltalamaya ve Padişah'ın orduları karşısında kazandığı çeşitli askerî zaferlerinin meyvelerini ona yedirmemeye kararlı bir hizbin başını Hüsrev'in çektiğini düşündüğünden, bu husumet duygusu daha artar.[24]

Hikâyeleri birlikte, 1801'de, Napolyon'un *Armée d'Orient*'i [Doğu Ordusu] bu zengin vilâyetten atmakta İngilizlere yardım etmek için Padişah'ın Mısır'a gönderdiği Osmanlı donanmasına[25] birbirlerinden bağımsız bir şekilde katılmalarıyla başlar. Donanmaya Padişah Selim'in yakın dostu, 1792'de Donanma Komutanı olarak atanan ve denizcilikte reformun büyük bir destekçisi olan Küçük Hüseyin Paşa komuta etmektedir.[26] Hüsrev Donanma Komutanı'nın himayesinde yardımcılığına atanır ve Mısır'a yaptığı seferde

24 Bu anlatım, aşağıda değinilen kaynakların yanı sıra, aynı zamanda, Halil İnancık, "Hüsrev Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1950, c. V, 1, s. 609-16'ya dayanmaktadır.

25 Aynı zamanda Padişah bizzat Baş Vezir'in komuta ettiği bir kara kuvveti de toplamıştı; bunun o dönemde yaşayan İngiliz subaylar tarafından nasıl algılandığı ve bunun hakkında nasıl bir hükme varıldığı için bkz. Macksey, *British Victory*, s. 21-2, 24-6 ve 178-9.

26 Shaw, *Between Old and New*, s. 87-8, 155. Marsot, Sabri'yi (*L'Empire égyptien*, s. 24) yanlış okuduğundan, Osmanlı Donanmasına komuta edenin Hüsrev olduğunu söylemektedir; el-Seyyid Marsot, *Egypt*, s. 31.

ona katılır.[27] Mehmed Ali ise, başında Tahir Paşa'nın olduğu 300 kişilik Arnavut bir birliğin ikinci komutanlığına atanmıştır.[28] İngilizler Fransızları Mısır'dan püskürtmeyi başardığında, İstanbul'un seferdeki en kıdemli Osmanlı subayını askerî çabalarında İngilizlere yaptığı katkının bir ifadesi olarak Mısır'a vali olarak atanması gayet doğaldır. Sadrazam ve Donanma baş komutanı daha önceden İstanbul'a gittiğinden, Hüsrev, Padişah'ın en öncelikli tercihidir ve çok geçmeden de Mısır valisi olarak atanır. Bu şekilde Hüsrev bir anda kendini Padişah adına zengin bir vilâyeti yönetirken bulur ve askerî reformlara ilişkin fikirlerini tatbik etmeye başlar. Fakat bunları yapacak fazla zamanı olmaz; valiliği onaylandıktan kısa bir süre sonra, Arnavut birlikler Tahir liderliğinde başkaldırır ve onu Dimyat'a kaçmaya zorlar. Tahir daha sonra muhtemelen Mehmed Ali'nin adamlarından biri tarafından öldürülür; bu arada Mehmed Ali, Hüsrev'e karşı dönmüş ve onu esir alıp Mısır'dan kovmuştur. Paşa iki yıl sonra, kendi kendini bu vilâyetin valisi olarak ilan etmiştir. Böylece, hile ve aldatmayla Mehmed Ali, Hüsrev'in değerli ödülünü onun elinden kapmayı başarmıştır. Kökleri derinlerde yatan karşılıklı düşmanlıklarının böyle başladığı ve uzun yaşamları boyunca devam ettiği söylenebilir.[29]

1806 Sırp isyanı sırasında Bosna Valisi ve daha sonra Kürt isyanı (1818) sırasında Erzurum Valisi olarak atanması da dahil olmak üzere diğer mevkilere atandıktan sonra Hüsrev, sonunda Yunan savaşı (Aralık 1822) sırasında Osmanlı donanmasının başına getirilir. Ege'nin sığ sularında manevra yapma kabiliyetine sahip küçük gemilerden oluşan bir donanma kurmayı ve böylece de Yunanlı asilerin iletişim hatlarını kesmeyi başarsa da, sahneye Mehmed Ali'nin oğlu İbrahim'in çıkmasıyla bu yenilikçi hamlelerinin ödülünü alamaz. Oğlunun sürekli işlerine karıştığını düşündüğünden, Hüsrev'in donanma komutanı olarak konumundan Mehmed Ali'nin pek mutlu olmadığını zaten görmüştük. Aylarca birlikte çalışmayı denedikten sonra İbrahim, babasının İstanbul'daki adamı Necip Efendi'ye bir mektup yazar ve Osmanlı ve Mısır donanmalarının komutası birleştirilmediği sürece bu iki donanmanın bir arada başarılı olamayacağı konusunda bilgilendirir. Ancak, "Hüsrev'in

27 Shaw, Between *Old and New*, s. 274. Küçük Hüseyin'in Mart 1801'de Ebukır'a varışı için bkz. al-Jabartī, *ᶜAcāᵓib el-Āthār*, c. III, s. 154 (Zü'l-Kida olayları, 1215) ve Walsh, *Campaign in Egypt*, s. 108-111.

28 Bu kuvvet hakkındaki bir açıklama için bkz. Macksey, *British Victory*, s. 155.

29 al-Jabartī, *ᶜAcāᵓib el-Āthār*, c. III, s. 249-51; Shaw, *Between Old and New*, s. 274, 286-7; Ghorbal, *Egyptian Question*, s. 207-8, 211. Mehmed Ali 1849'da seksen yaşında ölmüştü, Hüsrev ise altı yıl sonra doksan küsur yaşında ölmüştü.

ailemize karşı olan eski ve kökleşmiş nefreti"[30] yüzünden birleşemeyecekleri veya işbirliği yapamayacaklarını da ekledi. Bunun üzerine, daha önce Birinci Bölüm'de de gördüğümüz gibi, Mehmed Ali'nin baskısıyla Hüsrev Osmanlı donanması komutanlığından alınır ve Hüsrev'in eski düşmanına karşı beslediği gareze bir yenisi eklenmiş olur.

Bundan kısa süre sonra ve Mahmut'un yeni nizami ordusunun, *Asakir-i Mansure-i Muhammediyye*'nin kurulmasının hemen ertesinde, Hüsrev Serasker olarak atanır ve Mehmed Ali'nin Mısır'da daha küçük bir ölçekte yaptığı askerî reformları andıracak bir şekilde askerî reformlara girişir. Suriye savaşı patlak verinceye kadar bu mevkide kalır. Hüsrev'in ısrarı sonucu Sadrazam olarak atandıktan sadece birkaç ay sonra İbrahim Paşa'ya Konya savaşında esir düşen kişi, Hüsrev'in kişisel kölesi ve himayesindeki Mehmed Raşit Paşa'dır. Hüsrev'in başkentteki etkisi, Padişaha kolayca ulaşabilmesi ve saraydaki gelişmeleri etkilemedeki kabiliyeti yüzündendir, Mehmed Ali ve Necip Efendi, Hüsrev'in oradaki varlığının çıkarlarına zarar verdiğini hissetmektedirler. İbrahim'in Suriye vilâyetinin valisi olduğu ve Mehmed Ali'nin de Mısır valisi olarak konumunu koruduğu Kütahya Anlaşması'ndan (Mart 1833) sonra da Mehmed Ali Hüsrev'i İstanbul'daki en büyük engel olarak görmeye devam eder.

Hatırlanması gerekir ki, Kütahya Anlaşması kalıcı bir anlaşma değildir; ne Padişah'ın ne de Valinin altına imza attığı bir anlaşmadır, dahası şartları her yıl gözden geçirilecektir ve bu da Mehmed Ali'nin ailesi için istediği güvenli geleceği hâlâ garanti altına alamadığını düşünmesine neden olur. Ayrıca, Mehmed Ali'nin İstanbul'a yıllık bir vergi vermesi gerekmektedir; bunun miktarı 1833 ve 1839 yılları arasında en tartışmalı konulardandır: Padişah belli bir miktar talep etmiş ama Paşa bunu ödemeyi reddetmiştir. Hüsrev'in Serasker olarak İstanbul'da olması ve Padişaha olan yakınlığı, Paşa'nın Padişahı Hüsrev'in dalaverelerine açık bir konumda bıraktığına dair inancını pekiştirmesine neden olmaktadır. Paşa, dolayısıyla, Padişah'ı, eski düşmanı Divan'da yer almaya devam ettiği sürece Padişah ile arasında her zaman sorun olacağı fikriyle etkilemeye çalışmış ve "eğer Padişah [Hüsrev'i] divanından çıkarmaya razı olursa, kendisinin [Mehmed Ali] sadece vergisini düzenli bir şekilde ödemekle kalmayıp... Padişah'ın talep ettiğinden bile fazlasını ödemeyi"[31] önermiştir.

30 Bahr Barra 9/36, 25 Muharrem 1240/20 Eylül 1824.
31 V. 78/245, Campbell, 10 Mayıs 1834; Dodwell, *Founder of Modern Egypt*, s. 155'ten alınmıştır.

Bu iki yaşlı adam arasındaki rekabetin son perdesi Nizip muharebesinin (24 Haziran 1839) hemen ertesinde sahnelenir. Gördüğümüz gibi, muharebe İbrahim'in ezici bir zaferiyle sonuçlanır. Bir hafta sonra ve felaket haberini alamadan Padişah Mahmut ölmüş ve tahta on altı yaşındaki oğlu Abdülmecit geçmiştir. İstanbul'daki panik havası içinde Donanma Komutanı Ahmet Fevzi Paşa, planlandığı gibi Serasker ile işbirliği yaparak Suriye halkı arasında Mehmed Ali'nin yönetimine karşı patlak veren bir halk ayaklanmasını gerçekleştirmek yerine, şehri bombalamak için değil tüm Osmanlı donanmasını Mehmed Ali'ye teslim etmek için İskenderiye'ye yelken açmaya karar verir.[32] Böylece bir aydan kısa bir süre içinde, Osmanlı İmparatorluğu Padişahını, ordusunu ve donanmasını kaybetmiş ve Mehmed Ali, İmparatorluğun en güçlü adamı haline gelmiştir. Elinin altında girdiği bütün önemli savaşlardan muzaffer olarak çıkmış güçlü bir ordu vardır. Ayrıca İskenderiye'de Doğu Akdeniz sularında etkin bir denetim kurmasına imkân verecek ve İstanbul ile gelecekte yapacağı pazarlıklar için önemli bir koz olan Osmanlı-Mısır filosuna sahiptir. Mehmed Ali dolayısıyla içinde bulundukları anın, başkentte sahneye çıkması ve genç Padişah'a ve savunmasız Babıâli'ye "barış" koşullarını dikte ettirmesi, ele geçirdiği tüm toprakların bağımsız yöneticisi olarak tanınması ve öldükten sonra bunun çocuğuna geçmesi için uygun olduğunu düşünür.

Ancak, güzelce bu koşulları kabul etmek üzere İstanbul'a davet edilmeyi beklerken, en çok korktuğu şeyin gerçek olduğunu ve eski düşmanı Hüsrev Paşa'nın kelimenin gerçek anlamıyla İstanbul'da iktidarı ele geçirdiğini keşfeder: Hüsrev Paşa, Mahmut'un cenazesi sırasında, imparatorluk mührünü kaçırıp kendini Sadrazam ilan etmiştir.[33] Mehmed Ali, Hüsrev'in dramatik darbesinden ve Sadrazam olarak atanmasından haberdar edilir edilmez, onun azledilmesi için amansız bir kampanya başlatır. 16 Ağustos'ta yeni Serasker Halil Paşa'ya bir mektup göndererek Hüsrev'in görevden alınması için ısrar eder.[34] Ertesi gün, aynı doğrultuda Valide Sultan'a da mektup yazar.[35] Bunları bizzat Hüsrev'e yazdığı ve istifa etmemesi durumunda kan akmasını durduramayacağını söylediği sert mektubu takip eder.[36] İstanbul'daki

32 Bunu Hüsrev'in donanmayı Ruslara teslim edip beraberce Mehmed Ali'ye saldıracaklarını düşündüğünden yapmıştı. Mehmed Ali'nin Ahmet Fevzi'yi Hüsrev'in planları ve donanmayı Ruslara teslim etme niyeti hakkında uyaran ve onu "sorunları tartışmak üzere" İskenderiye'ye davet eden mektubu için bkz. S/5/47/2/150, 27 Rebiülahir 1255/11 Temmuz 1839.

33 Bunun haberi Mehmed Ali'ye 10 Temmuz 1839'da ulaşmıştır; S/5/47/2/148, 26 Rebiülahir 1255/10 Temmuz 1839.

34 S/5/47/2/181, 5 Cemaziyülevvel 1255/16 Ağustos 1839.

35 S/5/47/2/182, 6 Cemaziyülevvel 1255/17 Ağustos 1839.

36 S/5/47/2/190, 15 Cemaziyülevvel 1255/26 Ağustos 1839.

çeşitli üst ve orta düzey memurlara, hepsi de Hüsrev'in azledilmesi için bastıran, başka mektuplar ve tamimler gönderilir.[37]

Fakat Hüsrev görevden alınmaz: Tersine, o da inatçıdır ve eski rakibinden elindeki her şeyden vazgeçmesini ve Mısır paşalığı ile yetinmesini ister. Bu "barış teklifini" aldığında Mehmed Ali, eski düşmanına bir mektup yazar ve ona daha önce Mahmut tarafından teklif edilen daha iyi koşulları bile kabul etmemişken bunları kabul etmeye kendisini neyin zorlayacağını merak ettiğini söyler. Bir kez daha Hüsrev'den istifa etmesini talep eder ve ona eğer emeklilikten sonraki yaşamını düşünüyorsa kendisinin ve tüm ailesinin masraflarını ne kadar büyük olursa olsun karşılamaya söz verdiğini söyler. Hatta Hüsrev'i, emekliliklerini beraber geçirmek üzere, biri Mekke'de kışlık, diğeri Taif'te yazlık olmak üzere kendisi için inşa ettirdiği iki konağın olduğu Hicaz'a davet eder; burada huzur içinde bir emeklilik geçirebileceklerini, zamanlarını duaya ve ibadete vakfedebileceklerini ve isimlerinin tarih kitaplarında güzel ve şanlı geçmesini sağlayabileceklerini söyler![38]

Bu eski rekabetin böylesi mutlu ve huzurlu bir şekilde çözülmesine mani olan, Mehmed Ali'den ne kadar nefret ederse etsin bu kadar dehşetli baskıya dayanamayacak olan Hüsrev'in inatçılığı değildir. Daha ziyade, Avrupalıların Padişah ve Mısır valisi arasındaki rekabette ilk kez takındıkları birleşik tavırdır: Hüsrev'in Mehmed Ali'nin taleplerine cevap vermesi gereken günün (27 Temmuz 1839) sabahı saat beşte, beş Avrupalı gücün (İngiltere, Fransa, Prusya, Avusturya ve Rusya) temsilcileri Sadrazama Babıâli'den "onayları olmadan [Doğu Sorununa ilişkin] herhangi nihai bir karar vermemesini"[39] istedikleri kolektif bir bildirge sunarlar. Bu, Hüsrev'e ihtiyaç duyduğu rahatlamayı sağlar ve arkasına aldığı birleşik bir Avrupa ile, ki bu Mehmed Ali'nin güvendiği Fransız yardımının gelmeyeceği anlamına gelmektedir, sadece valinin istifasını isteyen taleplerini reddetmekle kalmayıp valinin işgal ettiği yerleri ve İskenderiye'de alıkoyduğu Osmanlı filosunu geri vermesini istediği kendi taleplerini yineler. Bunun üzerine ve esasen de İngilizlerin baskısıyla, Mehmed Ali rıza göstermek zorunda kalır.

37 Örneğin 24 asile, mahkeme yargıcına ve vilâyet valisine gönderilen mektup için bkz. S/5/47/2/189, 13 Cemaziyülevvel 1255/24 Ağustos 1839.

38 S/5/47/2/208, 5 Cemaziyülevvel 1255/16 Ağustos 1839.

39 "Notun" metni için bkz. J. C. Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record*, Cilt 1, *European Expansion, 1535-1914*, Yale University Press, Near Haven, 1975, s. 268.

Ama güçlü ve umutsuz bir direniş göstermeden değil.[40] Genç Padişah 7 Ağustos 1839'da Mehmed Ali'nin İstanbul'daki temsilcisi Münib Efendi'ye Kahire'ye iletilmek üzere açık ve kesin bir mesaj verir; artık bu soruna ilişkin ne kendisinin ne de Hüsrev'in bir şey yapabileceği, Avrupalıların İstanbul'daki temsilcileri tarafından karara bağlanacağı söylenmektedir.[41] On gün sonra, Kahire'deki Fransız ve İngiliz Başkonsolosları Paşa ile bir araya gelip ona eğer işbirliği yapmazsa Fransız ve İngiliz filolarının İskenderiye'ye girebileceğini söylerler. Bunun üzerine Paşa, limanı zincirleyip, Arabistan'daki birliklerini çağıracağını ve İbrahim'e Anadolu üzerine yürümesini emredeceğini söyler. Campbell, bunun çok ölümcül bir hata olacağını ve eğer böyle bir niyetle Anadolu'ya girerse Türkler ile değil Ruslar ile savaşmak zorunda kalacağını söyler. Paşa kararlıdır ve onlara eğer kan dökülmek isteniyorsa kan döküleceği yanıtını verir.[42]

Sonunda Avrupalıların blöf yapmadığı anlaşılınca, 23 Ağustos'ta Paşa, İbrahim'e umutsuzluk içinde yazdığı mektupta en çok, Ruslarla İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak üzere anlaşıp, Rusların İstanbul'u ve İngilizlerin de Mısır'ı işgal etmesinden şüphelendiğini belirtir. Ve eğer kuşkuları doğru değilse ve Avrupalı güçler söylediklerinde samimiyseler, İmparatorluğun parçalanmasını engellemek için birliklerini Suriye ve Arabistan'dan çekmesi için ona baskı yapacaklarını ekler.[43] Bu iki kasvetli alternatifin de kendisine savaşmak dışında bir seçenek bırakmadığını söyler. "Ve eğer sen [İbrahim] Avrupalılarla savaşmanın akıllıca olmayacağını ve onları yenme şansımızın olmadığı düşünüyorsan, bu durumda senin dediklerini kabul ederim. Ama her şeyi mantık dahilinde çözmek mümkün değil; bazen politik hesapların ve mantığın tersine, Tanrının çizdiği kadere ve Allahın merhameti ve Peygamberin şefaatine güvenerek meselelerle yüzleşmek gerekir."[44]

---

40 Aşağıda atıf yapılan kaynakları kullanmanın yanı sıra, bu anlatım da Temperley, *Near East*, bölüm 3-5; Dodwell, *Founder of Modern Egypt*, bölüm 6; al-Rāfiʿī, *ʿAṣr Muḥammad ʿAlī*, bölüm 8-9; Sabry, *L'Empire égpyptien*, bölüm 10-12'ye dayanmaktadır.

41 S/547/2/173, 25 Cemaziyülevvel 1255/7Ağustos 1839.

42 S/547/2/177, 5 Cemaziyülahir 1255/16 Ağustos 1839. Ayrıca Hüsrev'e yazılmış ve Paşa'nın onun istifasını istediği ve Suriye'nin hukuken kendisine bırakılmasını talep ettiği aşağıdaki (178 numaralı ve aynı tarihli) mektuba bkz.

43 Mora Savaşı sırasında, İstanbul'daki Necip Efendi'ye bir mektup yazıp ona "Avrupalıların ticari ilişkileri hakkında oldukça bilgili olsam da, iş politik duruma gelince cahil kalıyorum" demişti (Bahr Barra 12/7, 14 Rebiülevvel 1243/6 Ekim 1827). İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması konusunda tahminde bulunması, 1839'da Avrupa'daki "politik durum" hakkında hâlâ en az on beş yıl öncesi kadar cahil olduğunu göstermektedir.

44 S/5/47/2/212, 12 Cemaziyülahir 1255/23 Ağustos 1839. Bu açıklamayı Navarino felaketi öncesindeki rasyonel ve dengeli hesaplaması ile karşılaştırın: Bkz. Birinci Bölüm'deki 95. dipnot.

Sözüne sadık kalarak ve boş bir gururla, oğluna ne Suriye'den ne başka bir vilâyetten herhangi bir birlik çekmemesini emreder. Takip eden bir yıl boyunca "Doğu Sorunu" kilitlenir; Paşa ne birliklerini geri çeker ne de donanmayı Padişah'a geri verir, aynı şekilde Padişah da Mehmed Ali'nin çok istediği bağımsızlığı vermemeyi sürdürür. Paşa'nın uzlaşmaz tutumuna cevaben Palmerston Temmuz 1840'ta Londra'da belli başlı Avrupalı güçlerin davetli olduğu, "Levantenlerin Etkisizleştirilmesi Konferansı"nda (bu sefer de Fransa Avrupa İttifakına katılmayı reddeder); Suriye, Adana, Girit ve Arabistan'dan çekilmesi için Paşa'ya bir ültimatom verilir.[45] Yine uzlaşmaya yanaşmayınca, Eylül'de bir İngiliz birliği Beyrut'a çıkar ve İbrahim'i Mısır'a çekilmeye zorlar. Aralık geldiğinde, Paşa'nın İngilizler öncülüğündeki Avrupalı güçler tarafından ortaya konan şartları kabul etmek dışında seçeneği kalmamıştır. En nihayetinde, 1 Haziran 1841'de Padişah, Mehmed Ali'yi ömür boyu Mısır valisi olarak atayan ve soyundan gelen erkeklerin Mısır valiliği üstündeki kalıtsal haklarını tanıyan bir ferman yayınlar. Fakat bunlara ek olarak, ferman aynı zamanda barış zamanı Paşa'nın ordusunun 18.000 askerle sınırlandırılmasını da şart koşmaktadır. Dahası Padişah, "Babıâli ve dost güçler arasında yapılmış ve yapılacak tüm anlaşmaların Mısır vilâyetinde de aynen uygulanacağını"[46] eklemiştir.

En önemlisi bu son şarttır, zira açıkça 1838'de Babıâli ve İngiliz İmparatorluğu arasında imzalanan Baltalimanı Ticaret Anlaşması'na atıf yapılmaktadır. Bu anlaşmada Osmanlı İmparatorluğu'nun ithalat ve ihracat vergileri belli bir oranda sabitlenmiş, iç vergiler çok büyük ölçüde indirilmiş ve en önemlisi de, Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı tüm vilâyetlerdeki tekeller yasaklanmıştır.[47] Yerel üretilen metalar için önemli bir pazar olan orduyu Paşa'nın elinden alarak; Suriye, Girit ve Arabistan'dan çekilmeye zorlayarak; iç tekellerini ilga ettirerek, İngiltere'nin Mehmed Ali'nin ticari ve sınai işletmelerini mahvetmeyi ve böylece de Avrupa dışındaki en etkileyici gelişme projelerinden birini durdurmayı başardığı iddia edilmektedir.[48] Bu kritik olaylar çoğunlukla Avrupa'yı, Mısır'ın tam bağımsızlığını kazanmasına mani olacak bir düşmanlık içinde gösterecek şekilde sunulduğundan,[49] bu konunun ve özellikle de İngiltere'nin Mehmed Ali'ye muhalefetinin nedenleri üzerinde durmak gerekir.

45 Konferans kararlarının metni için bkz. Hurewitz, *Middle East*, s. 271-5.
46 Fermanın metni için bkz. *a.g.e.*, s. 276-8.
47 Konferans metni için bkz. *a.g.e.*, s. 265-6.
48 Bu sav için bkz. Batou, "Muhammad-'Ali's Egypt"; el-Seyyid Marsot, *Egypt*, s. 238-57.
49 el-Rāfiʿī, *ʿAṣr Muḥammad ʿAlī*, s. 286 ve devamı.

İngiltere'nin Mehmed Ali'ye muhalefet etmesinin nedeni olarak sık sık, Mısır'da başlattığı "sanayileşmenin" İngiltere'nin bölgedeki çıkarlarını tehdit etmesi olduğu ileri sürülür. Paşa, İngiltere ve onun ekonomik çıkarları için bir tehdit olarak görülür çünkü kendi bölgesinde sürekli daha çok mal üretmektedir, "büyüyen bir tekstil endüstrisine [sahipti] ve [ticareti tekelleştirmek suretiyle] İngiltere'nin göz koyduğu potansiyel pazarlara hâkimdi."[50] Ekonomik çıkarlarının onun politikaları sonucu zarar göreceğini anlayan İngiltere, bunları engellemeye kararlıydı. Babıâli tüm İmparatorluk genelindeki tekelleri yasaklayan ama özellikle de İngiliz mallarının kontrolü altındaki bölgelere girmesine mani olan ve ona henüz tam olarak gelişmemiş sanayisini koruma fırsatı veren Paşa'nın tekellerini hedef alan 1838 Baltalimanı Anlaşması'nı imzalamayı kabul ettiğinde, İngiltere'nin eline böylesi bir fırsat geçmiştir. Anlaşmanın bir sonucu olarak, "ekonomik olarak kendi kendine yetme ve sanayileşme çabalarının önü kesilecek ve bunların yerine sürekli yabancı sermaye ve mal akışı olacak ve kaçınılmaz olarak Mısır mali ve ekonomik özgürlüğünü kaybedecekti."[51]

Fakat bu değerlendirme, İngiltere'nin 19. yüzyılda Ortadoğu'daki çıkarlarını ve kritik 1830-1840 yıllarının bütün dış politikasını yanlış okumaktadır. Şüphesiz İngiltere şiddetle ve kararlı bir şekilde Mehmed Ali'ye karşıdır ve bu düşmanlığı en iyi, 1830'ların çoğunda Dışişleri Bakanlığı yapan (1830-1834, 1835-1841 ve daha sonra 1846-1851) ve Paşa'dan kişisel olarak hiç hoşlanmayan Lord Palmerston temsil eder. Mehmed Ali'ye karşı savaşında onun tekellerine son vermeyi amaçladığı ve Baltalimanı Anlaşması'nın kategorik olarak tüm İmparatorlukta ticari tekellerin yasaklanmasında ısrarcı olduğu da doğrudur. Yine de İngilizlerin düşmanlığı ve Palmerston'un şahsi husumeti, sadece henüz tam gelişmemiş Mısır endüstrisinin güçlü İngiliz fabrikaları için teşkil ettiği tehditten kaynaklanmış olamaz. Zira Paşa'nın "endüstrileşme" projesinin en üst noktaya çıktığı bir anda bile, ülkede en çok yedi ya da sekiz buhar makinesi vardır ve otuz küsur "sınaî" kuruluşun çoğunda enerji bizzat işçiler tarafından sağlanmaktadır.[52] (1830'larda ülkeyi gezen St. John, "fabrikaların harap bir halde, makinelerin büyük bölümü artık kullanılmıyor, pas içinde ve çürümeye terk edilmiş" der.[53]) İngilizler, Mehmed

50 el-Seyyid Marsot, *Egypt*, s. 237.

51 *A.g.e.*, s. 247. Benzer bir sav için bkz. Fahmy, *Revolution*; el-Rāfi'ī, *ᶜAṣr Muḥammad ᶜAlī*.

52 Paşa'nın "sanayileşmeye" olan ilgisi hakkındaki bir tartışma için bkz. Roger Owen, *The Middle East and World Economy, 1800-1914*, Tauris, Londra, 1993, s. 69-76.

53 St. John, *Egypt*, c. II, s. 421. Bununla birlikte St. John okunurken dikkat etmek gerekmektedir çünkü özellikle bu bağlamda St. John ilke olarak Mısır'da "fabrika sisteminin" kurulmasına karşıydı.

Resim 8. "Henry-John Temple Vicomte Palmerston"; Maxime Weygand'ın *Histoire militaire de Mohammed Aly et ses Fils*'de (Imprimerie Nationale, Paris, 1936) yayımlanmıştır.

Ali'nin Mısır pazarını İngiliz mallarına kapatması konusunda da herhangi bir endişe duymaz; zira Marsot'un da belirttiği gibi, Paşa "İngiliz ticareti için elinden geleni yapma sözü vererek İngilizlerin dostluğunu kazanmaya çalışmaktadır."[54] Kısmen bu sözün sonucu olarak, İngiltere'nin Mısır'a ihracatı 1827'deki 49.377 sterlinden 1840'ta 237.444 sterline ve bu süre zarfında Paşa'nın "fabrikalarının" en çok ürettiği düşünülen pamuklu dokuma ihracatı da 27.939 sterlinden 179.328 sterline çıkar.[55]

Ülkede üretilen bazı ürünlerin İngiliz fabrikalarına işlenmemiş bir şekilde ihraç edilmesi yerine ülkede işlenmesi Palmerston'a büyük sıkıntı vermiş olmalı. Aynı şekilde Paşa'nın askere alma, angarya ve yüksek vergi politikalarının "liberal olmamasından" da rahatsız olmuş olabilir.[56] Ancak Palmerston en çok, Paşa'nın bölgedeki yayılmasının İstanbul'u tehdit etmesiyle ilgilenmektedir. Palmerston'un da haklı olarak inandığı gibi, bu askerî faaliyetler İstanbul'u, istediği yardımı Padişah'a vermeye dünden razı Ruslardan yardım istemeye zorlamaktadır ve böylece de onlara Osmanlıların iç işlerine karışmak için eşsiz bir fırsat sunmaktadır. Doğu Akdeniz'deki potansiyel veya gerçek pazarların kaybedilmesinden ziyade Palmerston'un, Mehmed Ali'nin tekel siyasetine karşı olmasına sebep, Rusya'nın İstanbul'daki etkisini artıracağı ve güneye, Hindistan'a doğru yayılacağı olasılığıdır. Zira Palmerston'un haklı olarak düşündüğü gibi, Paşa'ya tarım ve ticaret sektöründen elde ettiği kârları askerî sektöre aktarma ve böylece de Padişah'ın topraklarını tehdit edebilecek kuvvette bir ordu ve donanma kurma imkânı veren, kesinlikle bu tekellerdir. Sonuçta, Palmerston'u en çok alakadar eden şey, Asya'daki İngiliz topraklarıdır; tehlikede olan Doğu Akdeniz'in küçük pazarları değil, Asya'daki İngiliz pazarlarıdır. Gerek Londra, gerek Bombay, Mehmed Ali'nin Ruslara, Osmanlı topraklarına yerleşmek ve belki de Osmanlı İmparatorluğu'nu tamamen ortadan kaldırmak için fırsat ve bahane vererek bu önemli pazarlar için büyük bir tehdidin doğmasına neden olduğunu düşünmektedir. Palmerston'un benimsediği "Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması" şiarı, olası Rus saldırganlığı karşısında sahip olduğu en etkili savunmadır ve bu, Mısır'a yönelmiş "düşmanca" bir hareket değildir.[57]

54 el-Seyyid Marsot, *Egypt*, s. 237.

55 Owen, *The Middle East*, tablolar 3.6 ve 3.7, s. 85. Tüm rakamlar yıllık ortalamalardır.

56 Kendisi de bir toprak sahibi olduğundan Palmerston, Paşa'nın üretkenliği artırmak için toprağın yoksul köylülere dağıtılmasına çaba gösterildiği Girit'teki "toprak reformu" siyaseti karşısında büyük bir öfkeye kapılmıştı. Palmerston'un bu konu hakkındaki fikirleri için bkz. Jasper Ridley, *Lord Palmerston*, Constable, Londra, 1970, s. 211.

57 İngiltere'nin Viyana büyükelçisine 28 Haziran 1839'da gönderdiği ünlü notta dile getirdiği man-

Palmerston'un Mehmed Ali'nin tekellerinden korkmasının nedeninin çoğu Akdeniz'deki İngiliz pazarları için duyulan endişeden çok Rus yayılması karşısında duyulan korku olduğu, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın 1831-1833'teki Suriye krizinin ilk aylarından 1839-1841'de kritik ikinci krize kadar Paşa karşısında güttüğü siyaset izlenerek de görülebilir. Birinci Bölüm'de belirtildiği gibi, birinci krizin ilk aylarında İngiliz Dışişleri Bakanlığı, muhtemelen krizi sadece Osmanlı'nın bir iç işi olarak görmeyi tercih ettiğinden, bu konuda tek bir laf bile etmemiştir. Bu konuya ilişkin Palmerston'un "Ne Konstantinopel ve İskenderiye'ye, ne de Paris, Viyana ve St. Petersburg'daki İngiliz elçilerine yazdığı tek bir kelime bile yok; 1832 yılı içinde bu merkezlerden gelip de Suriye savaşı konusuna değinen herhangi bir rapora neredeyse rastlanmıyor."[58] Bu durum, o dönemde bazı tarihçilerin Palmerston'un hangi ata oynayacağına, yani Padişaha mı yoksa Mehmed Ali'ye mi, henüz karar vermediğini iddia etmeye sevk etmiştir.[59] Bu kritik anda, Palmerston'un aklındaki soru şudur: İngilizlerin Mehmed Ali'ye karşı çıkması durumunda mı, ki bu durum onu Fransızların yanına savuracak ve bu ülkenin Mısır'daki tesirini daha da artıracaktır, yoksa, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını tehlikeye atma pahasına Mehmed Ali'nin Padişah'a olan saldırılarına devam etmesine göz yumulması durumunda mı İngiliz çıkarları daha fazla zarar görür? Palmerston, Eylül 1832'de kararını verir:

> eğer Padişah yenilirse, imparatorluk parçalara ayrılabilir ve bu parçaların nasıl tanzim edileceği Avrupa'daki güç dengesini kökünden etkileyebilir; Rusya, komşularını zor durumda bırakacak bir şekilde bu kapışmadan faydalanacaktır. Mehmed'in ilerlemesine mani olmamız ve Fransızların bunu desteklemesi durumunda konumunu koruyacağı ve Mısır'daki Fransız etkisinin artacağı doğrudur ama biz Fransa ile bir savaşa tutuşuncaya kadar bunun bize fazla bir zararı dokunmayacaktır ve denizlerdeki üstünlüğümüzden dolayı donanmasının bir İngiliz limanına gönderilmesini istemeyecek olan Mehmed ile bizi tekrar dost haline getirecektir.[60]

Beş ay sonra, Mehmed Ali'nin mi yoksa Padişah'ın mı desteklenmesinin görece daha kazançlı olduğu konusunda tereddütleri ortadan kalkmıştır.

tık için bkz. Hurewitz, *Middle East*, s. 267-8. İngiliz kamuoyu açısından Palmerston etkin bir şekilde "Rus tehdidine" işaret etmiyordu; bkz. Ridley, Palmerston, s. 213-16; Kenneth Bourne, *Palmerston: The Early Years, 1784-1841*, Allen Lane, Londra, 1982, s. 561 ve devamı.

58 Vereté, "Palmerston and Levant Crisis", s. 145.

59 F. S. Rodkey, "The attempts of Briggs and Company to guide British policy in the Levant in the interest of Mehemet Ali Paşa, 1821-1841", *Journal of Modern History*, 5 (1993), s. 338; Temperley, *Near East*, s. 63.

60 Palmerston'dan Grey'e, 6 Eylül 1832; Bourne, *Palmerston*, s. 376'dan alınmıştır.

Ancak Padişah'ın desteklenmesi durumunda İngiliz çıkarlarına hizmet edilmiş olacağına karar verir. Paris Büyükelçisi Granville'e yazdığı mektupta şöyle der:

> Paşa'ya derhal Mısır'a çekilmesini söylememiz gerekiyor... Suriye'nin alınması Bağdat'ın da alınması demektir, haritaya bir bakmak bile bunu görmeye yeter... Padişah'ın bu kadar güçsüzleşmesinin ve Mısır, Suriye ve Bağdat'ta yeni bir devletin kurulmasının İngiltere'nin çıkarına olup olmadığı çok kuşkulu bir durumdur. Şurası aşikârdır ki, Padişah'ın bu kadar büyük bir topraktan ve kaynaktan mahrum kalması onun Rusya'ya direncini azaltacaktır ve neticesinde [Padişah] onun [Rusya'nın] bir vasalı haline gelecektir... Bu da asla arzuladığımız bir şey değildir..."[61]

Bununla beraber ve bu açık tutumuna rağmen, Kasım 1832'de Padişah İstanbul'u korumak için İngilizlerden deniz koruması talep ettiğinde, Palmerston dört ay sonra cevap vermiş ve ona İngiltere'nin talep edilen filoyu göndermeyeceğini söylemiştir. Bunun nedeni onun verdiği bir karar değil, kabinedeki diğer bakanların Hollanda'ya karşı ekonomik müeyyidelerin söz konusu olduğu bir anda donanmanın Avrupa sahnesinin dışına gönderilemeyeceğini düşünmeleridir.[62] Padişah'ın dolayısıyla, Rusların yardımını istemekten başka bir seçeneği kalmaz.[63] Palmerston'un en büyük korkusu gerçekleşmiştir: İstanbul'da İngiliz gemilerini görmek isterken Şubat 1833'te oraya demirlemesine izin verilen Rus donanmasıdır. Bu da yetmezmiş gibi, Temmuz'da Osmanlılar ile Ruslar arasında Hünkâr İskelesi Antlaşması yapılır; antlaşmanın Babıâli'nin Marmara'ya yabancı gemilerin girmesine izin vermeyen geleneksel politikasını değiştiren gizli maddelerinden biri, Rus gemilerini bu uygulamanın dışında bırakmaktadır. Bu anlaşmadan haberdar edildiğinde, bu gizli maddeye Palmerston, iki imzacının da dış ilişkilerle ilgili bir adım atmadan önce birbirine danışacağı şeklindeki maddesine öfkelendiği kadar öfkelenmez. Palmerston için bunun anlamı, "Rusya Büyükelçisinin Padişah'ın kabinesindeki önemli bir bakan haline gelmesidir."[64] Palmerston'u en çok kay-

---

61 GD 29 (PRO'nun Hediyeler ve Depositler Koleksiyonu içindeki Granville Kâğıtları), kutu 415; Palmerston'dan Granville'e, 29 Ocak 1833, *a.g.e.*, s. 150'den alınmıştır.

62 Temperley, *Near East*, s. 63-4; Ridley, *Palmerston*, s. 160.

63 Kabinenin görüşü için bkz. *a.g.e.* Yıllar sonra Palmerston şunu yazmıştır: "Bu makamda olduğum dönem boyunca, İngiliz hükümetinin bu büyük gafı kadar pişmanlık duyduğum bir şey olmamıştır. Fakat bu benim hatam değildi; Kabineyi benim adım atmama izin vermesi için ikna etmeye çok çalıştım", *a.g.e.* içinde.

64 *A.g.e.*, s. 160-1. Anlaşma metni ve buna dönük İngiliz protestosu için bkz. Hurewitz, *Middle East*, s. 252-4.

gılandıran, Rusya'nın Osmanlı üzerinde artan etkisidir. Bu kaygının temelinde, Avrupa'da mevcut güç dengesinin sürmesiyle en iyi korunduğuna inandığı İngiliz çıkarları kadar, Rusya ve Hindistan arasında bir tampon vazifesi görmesi için Türkiye'nin güçlendirilmesi yoluyla korunabileceğine inandığı Asya'daki İngiliz çıkarlarının da Paşa'nın son hamleleri tarafından giderek tehdit edildiğini anlaması yatar. Zira bizzat Palmerston'un söylediği gibi, ilke olarak Mehmed Ali'nin bağımsız olmasına veya "Arapça konuşulan tüm devletleri içine alan bir Arap krallığı kurmasına karşı değilim. Bunun tek başına herhangi bir zararı olmayabilir ama bu zorunlu olarak Türkiye'nin bölünmesi anlamına gelir ve bunu kabul edemeyiz."[65]

Palmerston'un asıl saldırdığı, Paşa'nın güttüğü tekel politikasından ziyade, Temmuz 1833 Hünkâr İskelesi Anlaşması tarafından da açıkça ortaya konduğu gibi, Mehmed Ali'nin Osmanlı Padişahının İmparatorluğu için ciddi bir tehdit teşkil eden yayılmacı politikalarıydı. İngilizler için bu anlaşma, Padişahın Asya ve Avrupa'daki İmparatorluğunun yerine getirmesi gereken görevleri başaramadığını ortaya koyuyordu: Avrupalı olarak Boğazları savunmak ve Asyalı olarak da Rusya'nın Hindistan'a sınır bölgeleri üzerindeki planlarına set çekmek. Rus donanmasının İstanbul'da demirlemesine imkân verdiğinden ve oradaki Rus politik nüfuzunun artmasını sağladığından Mehmed Ali, Londra'da ve Bombay'da, Rusya'ya Osmanlı İmparatorluğu'nun altını oyma fırsatı veren biri olarak görülüyordu ve bundan dolayı da Palmerston, Mehmed Ali'nin "Türkiye'yi yok edemeyeceğine [ama] Rusya'ya daha sonra bunu yapabilme şansı verdiğine" inanıyordu. [66]

Öyle görülüyor ki, Paşa İngilizlerin bu korkularının farkındaydı ve yatıştırmak için İngiltere'nin İstanbul'daki Padişah, İran Şahı ve kendisinden oluşan bir koalisyona katılmasını önerdi; ki kendisi Mısır'a ek olarak Suriye ve Mezopotamya'yı yönetmesine izin verilen büyük bir Paşa sıfatıyla katılacaktı. Böylesi bir koalisyonun Rusya'nın Asya üzerindeki emelleri karşısında güçlü bir caydırıcı etkiye sahip olacağını iddia ediyordu.[67] Ancak Ocak 1833 gibi erken bir tarihte Palmerston, nüfuzlu Hindistan Denetim Heyeti üyelerinden biri olan Henry Ellis'ten böyle bir plana çok sert şekilde itiraz eden bir rapor alır. Bu raporda Ellis, Dışişleri Bakanını Paşa'nın yayılmacı hamleleri-

65 Palmerston'dan Temple'a, 21 Mart 1833; Edward Ingram, *The Beginning of the Great Game in Asia, 1828-1834*, Clarendon Press, Londra, 1979, s. 242'den alınmıştır.

66 *A.g.e.*

67 Campbell'den Palmerston'a yazılan mektuba ilişkin bu yöndeki açıklamaları için bkz. Campbell'den Ponsonby'e, özel, 21 Ağustos 1834; aynı şekilde Palmerston'a, no. 42, 25 Ağustos 1834, V. 78/246; Ingram, *Great Game*, s. 278'den alınmıştır.

nin gözardı edilmemesi hususunda uyardıktan sonra Paşa'nın Hindistan'a ait meselelere karışmasına izin vermek suretiyle İngiltere'nin çıkarlarına hizmet edilemeyeceğini savunur. Zira Ellis, "Büyük Britanya'nın politik ve ticari çıkarları için en iyi olanın bu vilâyetlerin şu anda olduğu gibi Hindistan ve İran ile ilişkileri ikincil önemde olan Hükümete bırakılması gerektiğine"[68] inanmaktadır. Diğer bir ifade ile Mehmed Ali'nin Rusların emellerine karşı İngilizlerin çıkarlarının en iyi bu koalisyon yoluyla korunabileceği şeklindeki önerisi kabul edilmez. Bu almaya değer bir risk değildir.

O andan itibaren ve 1830'lar boyunca Palmerston'un Paşa'ya olan nefreti daha da artar. Paşa'yı sadece Rusya'nın Osmanlı'ya daha çok müdahale etmesine yol açan işler yapan biri olarak görmeye başlar. Bu bakış açısı İstanbul'daki elçisi Ponsonby'nin gönderdiği açıkça Rus düşmanı olan raporlar tarafından körüklenmektedir.[69] Dahası, Palmerston'un tahmin ettiği gibi, Mehmed Ali etkisini doğuya doğru yaymakta ve Mezopotamya'da İngiliz çıkarlarını tehdit etmektedir. 1830'ların başında, bu çıkarlar Fırat nehrinin ulaşım için uygun olup olmadığını kontrol eden keşifler etrafında odaklanmıştır. İngiliz Parlamentosu, Albay Chesney'in yöneteceği böylesi bir proje için 20.000 sterlin tahsis eder. Bu iş için özel olarak iki buharlı gemi yapılır (ve bunlara *Tigris* (Dicle) ve *Euphrates* (Fırat) adlarının verilmesi isabetlidir); bunlar Suriye'ye kadar parçalar halinde deniz yoluyla getirildikten sonra, kara yoluyla Fırat'a taşınıp orada birleştirilecektir. Tüm proje İngilizlerin Hindistan ile olan iletişimi için oldukça önemlidir, zira bu projenin Bombay ile Londra arasındaki mesafeyi ve bu yolda harcanan süreyi kısaltması amaçlanmaktadır. Dahası, eğer başarılı olursa, buharlı gemilerin, Kızıldeniz rotasını kullanabildikleri yılda sadece sekiz aylık dönem yerine, yılın on iki ayı da Hindistan'a ulaşılabileceği ispatlanmış olacaktır.[70]

Ancak, Palmerston için sorun Mehmed Ali'nin bu toprakları kontrol etmesi ve "bu keşif için yardım sözü vermekle beraber, 'otoritesi arttıkça' bu deneyin başarısına mani olmak için mümkün olan her yola başvurması ve bu konuda oldukça da başarılı" olmasıydı. [71] Denetimi altındaki Hindistan'a gi-

68 "Henry Ellis Memorandum", Kelly, *Britain and Persian Gulf*, s. 838-9 içinde Ek I olarak yeniden basılmıştır. Ayrıca bkz. Ingram, *Great Game*, s. 272.

69 Ponsonby 1833'ten 1841'e kadar büyükelçilik yapmıştır. Onun Rus korkusuna ilişkin bkz. Temperly, *Near East*, s. 75; burada Rus karşıtı duygularını İstanbul'a geldiğinde orada bulunan Rus donanmasına atfetmekteydi: "Üç ay boyunca her an toplarını ateşleyeceği anı bekleyerek onu izledi."

70 Halford L. Hoskins, *British Routes to Inda*, Longman, Londra, 1929, s. 154-82. Ayrıca bkz. Chesney, *Reports on the Navigation of the Euphrates*, Londra, 1833.

71 Hoskins, *India*, s. 163.

den kara yolunu koruma adına, Paşa, keşfin başarıya ulaşmaması konusunda kararlıdır. Suriye ve Mısır'da İngiliz elçilerin art arda yaptığı protestolara ve Paşa'ya keşfin devam etmesine Padişah'ın izin verdiğini gösteren bir ferman sunulmasına rağmen,[72] İbrahim Paşa, babasından gelen emirler üzerine, engellemek için elinden geleni yapar.[73] "Çok garip kazalar oldu: ortada hiçbir neden yokken vagonlar devrildi, makineler bozuldu, hayvanlar kaçtı... Kısa sürede bunların örgütlü bir sabotaj olması gerektiği anlaşıldı..."[74] Palmerston bu yapılanları unutmaz: Londra'da Paşa'nın temsilcisi olarak hareket eden Samuel Briggs, Palmerston'a, onu Paşa'nın bağımsızlık önerisine destek vermeye çağıran ve Paşa'nın Mısır'daki yönetiminin İngilizlerin "Hindistan'daki toprakları için önemli olduğunu" öne sürdüğü bir rapor sunduğunda, Palmerston bu yazışmanın kenarına "Mehmed Ali Fırat yolunu denetliyor"[75] notunu düşer.

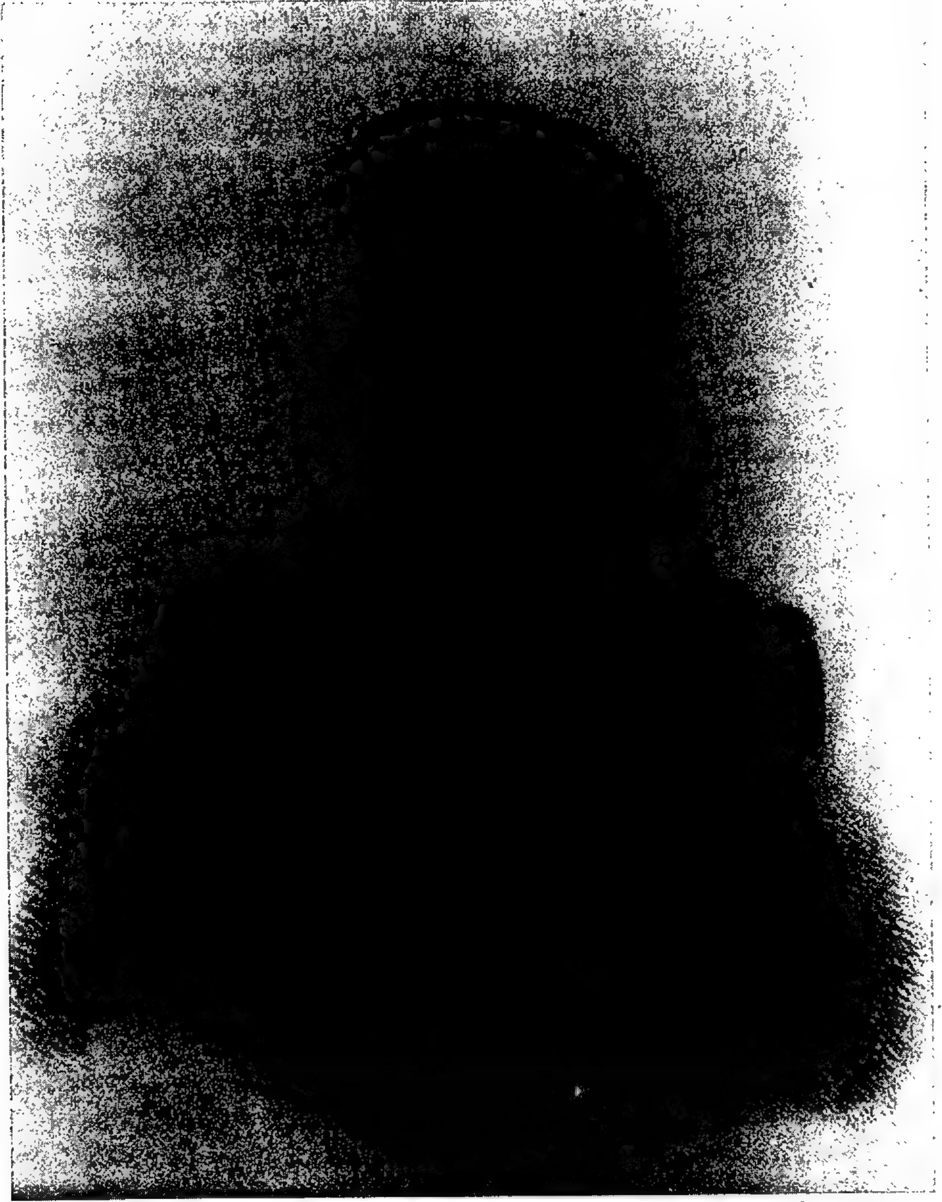
Palmerston, Mehmed Ali'nin sadece Fırat üzerindeki bu önemli işi baltalamakla kalmadığını ama aynı zamanda kuvvetlerini İngiltere'nin Hindistan üzerindeki denetimi için gün geçtikçe önem kazanan bir bölge olan Arabistan yarımadası üzerine yaymayı planladığını düşünmüş olmalı. Buharlı gemilerdeki önemli gelişmeler ve bunların Hindistan'a posta ve yolcu taşımak için hızla daha yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanması 1830'ların ortasında bu buharlı posta hizmetinin parasını, hükümetin mi yoksa Doğu Hindistan Kumpanyası'nın mı ödeyeceği hakkındaki tartışmanın iyice alevlenmesine neden olur. Bu sorun çözüldükten ve daha çok buharlı gemi Kızıldeniz boyunca gidip gelmeye başladıktan sonra, uygun kömür istasyonlarının bulunması ciddi bir sorun halini alır. Bu konuda, Mehmed Ali, "kömür depoları-

72 Fermanın metni için bkz. Hurewitz, *Middle East*, s. 258-9.

73 İbrahim ve babası arasında ikisinin de keşfi ertelemek için nasıl çalıştıklarını ve çeşitli İngiliz memurlarının projeye ilişkin olarak aklını nasıl karıştırdığını gösteren çeşitli mektuplar vardır. Örneğin bkz. Mehmed Ali'nin İbrahim'e yazdığı ve ona sürekli yinelenen İngiliz talepleri karşısında ne yapacağını bilmediğini söylediği mektup; S/5/47/1/547, 14 Zilhicce 1250/13 Nisan 1835. Oğlunun yanıtı Şam 31/7, 7 Muharrem 1215/5 Mayıs 1835'te yer almaktadır. Bu mektupta İbrahim, İngilizlerin Akdeniz kıyısına boşalttıkları ve çölü aşarak Fırat'a götürdükleri ağır ekipmanlar yüzünden Bağdat'ı kontrol edecek bir askerî karakol inşa edilmesi gerektiği sonucuna varmıştır. Buna alternatif olarak, babasına İngilizlerin ekipmanlarını koyabilecekleri bir kale ile de ilgilenebileceklerini önermişti. "Bu durumda" diye eklemişti, "bu ekipmanları onlar için saklamayı önerebilir ve onları bu fikirden vazgeçmeye ikna edebiliriz." Dolayısıyla, tüm keşfin politik boyutu, yani, Mahmut'u bir kez daha Rus yardımı istemeye iteceğinden korkulan Mehmed Ali ve Padişah arasında gerilimi önlemenin, sadece İbrahim ve babasının üzerine yıkılamayacağı görülmektedir (bkz. Ingram, *Great Game*, s. 292-9).

74 Hoskins, *India*, s. 165.

75 Rodkey, "Briggs", s. 346, n. 31.

Resim 9. "Reşit Paşa", Weygand *Histoire militaire*'de yayımlanmıştır.

nın kurulmasına dönük İngiliz taleplerini hızla karşıladı."[76] Buna karşın, Palmerston, Paşa'nın Arabistan'daki askerî varlığına ama özellikle de Yemen'deki harekâtlarına kuşkuyla bakmaya devam etti. Dışişleri Bakanlığı için işleri daha da korkutucu hale getiren, bir İngiliz kaptanı olan Albay Mackenzie'nin Güneybatı Arabistan hakkında gönderdiği rapordur. Bulgular, Palmerston'un en büyük korkularını doğrular: Mackenzie, "Mehmed Ali tüm Arabistan yarımadasını işgal etme niyetinde; Aden'i alınca, Hadramut'u aşıp Maskat İmamını, İngilizlerin güvenebileceği tek Arap yöneticiyi devirecek"[77] diye yazmaktadır.

Buraya kadar değinilen raporların, yani, Ellis'in Mehmed Ali'nin bölgesel genişlemesi ve bunun Hindistan'daki İngiliz toprakları üzerindeki etkisi hakkındaki raporu, Chesney'in deniz ulaşımına Fırat'ın uygunluğu hakkındaki raporu, Konsolosların İbrahim'in, çalışmalar sırasında Chesney ile işbirliği yapmadığını ve Mackenzie'nin Arabistan üzerinde Mehmed Ali'nin toprak arzularını bildiren raporlarının yanı sıra, Palmerston, sürekli Ponsonby'nin bir Mısır-Rus ittifakının olasılığı üstüne korkutucu raporlarından beslenmektedir. Palmerston, tüm bu raporların sonucunda, Mehmed Ali'nin haddini aştığını düşünmeye başlamıştır. Mini imparatorluğu, sadece Padişahın değil ama aynı zamanda İngiltere Majestelerininkini de tehdit etmektedir. Palmerston, en çok Rus İmparatoru Çarın bundan faydalanmasından korkar. Fakat Palmerston'un elinde Rusya'nın veya Fransa'nın İstanbul'daki veya Kahire'deki etkisini artırmadan Paşa'yı Mısır Paşası olarak tutacak bir araç yoktur. Ve bu fırsat, Mısır dönüşü 1839'da Bowring'in sunduğu ve Vali'nin Mısır'daki politikaları hakkında oldukça olumlu bir tonda değerlendirmeler yaptığı raporu okuduğunda ortaya çıkar. Ancak, bu olumlu tonun yanı sıra, Palmerston'u asıl ilgilendiren Paşa'ya askerî mekanizmasını finanse etmesini sağlayanın tekeller olduğunu Bowring'in vurgulamasıdır.[78] Palmerston, sadece Paşa'nın tekellerinden vazgeçmek zorunda bırakılması durumunda kanatlarının kırılabileceğini ve böylece de Hindistan'ın da Rus tehlikesinden kurtulabileceğini düşünür. Fakat Paşa'ya bu konuda hukuken baskı yapabilecek tek kişi Padişah'tır ve Padişah da bunu yapabilecek bir konumda değildir.

Palmerston sonunda aradığı yanıtı, Mehmed Ali'nin İstanbul'daki bir diğer rakibinin şahsında bulur; Kahire'deki yaşlı Paşa bu kişiyi, Hüsrev'i ta-

76 R. J. Gavin, *Aden Under British Rule, 1839-1967*, Barnes and Noble, New York, 1975, s. 26.
77 *A.g.e.*, s. 27. 1830'larda Mehmed Ali'nin Arabistan'da bulunan birlikleri için bkz. Kelly, *Britain and the Persian Gulf*, bölümler 7 ve 8.
78 Bowring, "Report on Egypt", s. 44-5.

nıdığı kadar iyi tanımıyordur ve o İmparatorluğun içinde bulunduğu ölümcül koşullar hakkında iki yaşlı adamdan da [Mehmed Ali ve Hüsrev] daha donanımlı ve kavrayışlıdır. O, kişisel ve karşılıklı garezler devralmamış genç kuşaktandır ve Avrupa sahnesi özellikle de Avrupa'nın asıl oyuncusu İngiltere'nin çıkarları hakkında daha bilgilidir; ki bu son hususun, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği açısından ne kadar belirleyici olduğu daha sonra görülecektir. Bu kişi, daha sonra oldukça uzun sayılabilecek bir dönem için, altı yıl Sadrazamlık yapacak Tanzimatçıların en orijinal şahsiyetlerinden olan, Mustafa Reşit Paşa'dır.

Rus yanlısı Hüsrev'in aksine Mustafa Reşit kararlı bir İngiliz dostudur. 1833'te, Padişah'ın İbrahim Paşa karşısında uğradığı yenilginin ertesindeki Kütahya'da barış görüşmelerine aktif olarak katılır. Palmerston gibi Reşit de, Rusların İstanbul'da artan etkisinden rahatsızdır ve o yılın başında İngilizlerin Padişah'a yardım etme konusundaki isteksizlikleri karşısında hayal kırıklığına uğrar. İngiliz siyasetinden memnuniyetsizliği beş yıl sonra, Hariciye Nazırı olarak atanınca, Mehmed Ali'yi Suriye'den çıkmaya zorlamak üzere İngiltere'yle bir ittifak kurmak amacıyla, 1838 sonlarında Londra'ya gittiğinde yinelenir. Birleşik askerî faaliyetler konusunda Palmerston ile yaptığı görüşmeler başarısız da olsa, Reşit Paşa, isyankâr Paşa'nın önünü kesecek ve böylece de İstanbul'un daha da fazla Rusların eline düşmesine mani olacak tek gücün İngiltere olduğunu düşünmeye devam eder.

Reşit Londra'da kaldığı uzun sürede (İstanbul'a Mahmut'un öldüğü 1839 Ağustos'unda döner), Babıâli'ye askerî yardımda bulunmayı sürekli reddetse de Palmerston'un Mısırlı Paşa'nın gücünü sınırlandırmaya pek de kayıtsız olmadığını fark eder. Bunun en iyi nasıl yapılacağında başlangıçta anlaşamasalar da, Reşit Paşa ve Palmerston en sonunda, Babıâli ile İngiltere arasında, Padişah'ın imparatorluğunda tekelleri yasaklayan ve Mehmed Ali ile savaşmanın en etkin yolu olacak yeni bir ticaret anlaşmasını imzalarlar. İkisi de bu konuda, ki kısa süre sonra Palmerston'un İstanbul'daki Büyükelçisi Ponsonby de onlara katılacaktır, anlaşma şartlarının Mısır'da da uygulanmasını talep etmenin Mehmed Ali'yi gerek politik (topraklarını Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak görerek) gerekse de ekonomik (onun tekellerden elde ettiği kazancı çok büyük oranda azaltarak) olarak güçsüzleştireceğine inanır. Hem İngiltere hem de Padişah bundan kazançlı çıkacaktır: İngiltere'nin kazancı, düzene dönük tehditlerin azalması sonucu İmparatorluğun Rus Çarına bağımlılığının zayıflamasıdır; Padişah için ise Paşa'nın gelirlerinin azalması sonucu birliklerinin zorla Suriye'den çıkartılmasıdır. Reşit'in,

Padişahın gelirlerinde bir azalmaya yol açsa da Osmanlı İmparatorluğu'nun Rus tuzağına düşmeden Mehmed Ali'nin şerrinden kurtulacaksa ödenmesi gereken adil bir bedel olduğunu düşündüğü Baltalimanı Antlaşması, uzun ve zorlu müzakereler sonunda imzalanır.[79]

Mehmed Ali de varlığının devamının İngiliz desteğine dayandığının farkındadır. Fakat bu desteğin koşulu Mısır ile yetinmesidir; zira güttüğü yayılmacı siyaset zorunlu olarak İngiltere'nin zararınadır. Paşa bunun farkında gibi görünse de Mısır'ın yanı sıra Suriye ve Mezopotamya'yı ilhak etmesine izin verilmesi durumunda, İranlılar ve İstanbul'daki Padişah ile beraber, Rusya'nın Hindistan'a doğru gidişine mani olacak birleşik bir cephe teşkil edebileceği fikriyle kendini kandırmaktadır. Bunu, yukarıda gösterildiği gibi, Palmerston gereksiz ve gayet riskli buluyordu.

Oynadığı bu kart başarılı olmayınca, Mehmed Ali aradığı liberal reformcunun ve beraber iş yapacağı kişinin kendisi olduğu konusunda Palmerston'u etkilemeye çalışır. Dr. Bowring aracılığıyla Palmerston'a söylediği şu söz ünlüdür: "Kendi bilgilerinizin standardıyla beni yargılamayın. Beni çevremi saran cehalet ile kıyaslayın... Beni anlayan, söylediklerimi yapan çok az insan bulabiliyorum... Hayatımın büyük kısmında neredeyse hep yalnızdım."[80] İkinci Suriye krizinin en hararetli anında bile pes etmez: Palmerston'u kendisini liberal bir reformcu olarak görmeye zorlar. Haziran 1840'ta, yeni İngiliz Büyükelçisi Albay Hodges'a, "Mısır'a geldiğimde, burası gerçekten çok barbardı. Bugün de hâlâ barbar. Gene de emeklerimin bu durumu biraz olsun iyileştirdiğini umuyorum. Ancak Avrupa'da yaygın olan medeniyeti bu ülkelerde bulamayınca şaşırmamalısınız"[81] der. Palmerston bu iddialardan etkilenmez. Paris büyükelçisine "Kendi adıma, cahil bir barbardan başka bir şey olduğunu düşünmediğim Mehmed Ali'den nefret ediyorum. Böbürlendiği medeniyetinin berbat bir yalan olduğunu görüyorum ve onun halkını her zaman cendere altında tutan büyük bir tiran ve baskıcı bir yönetici olduğuna inanıyorum"[82] diye yazar. Diğer bir ifade ile, Palmerston, Mehmed Ali'nin reformlarının yeterince ileri gittiğini veya yeterince samimi olduğunu düşünmez.

Diğer taraftan, Palmerston için Mustafa Reşit liberal kavramlarla bezenmiş emperyalizm hayalini gerçekleştirecek kişidir: Samimi reformlar yap-

79 Bkz. E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations, 1826-1853*, Harvard University Press, Cambridge, Mass, 1942, s. 122-6.
80 Bowring, "Report on Egypt", s. 146.
81 V. 78/405, Hodges, 18 Haziran 1840; Dodwell, *Founder of Modern Egypt*, s. 195'ten alınmıştır.
82 Temperley, *Near East*, s. 89.

mak isteyen ama Avrupa'nın üstünlüğünü kabul eden bir Osmanlı memurudur. Her şeyden öte, Tanzimat döneminde yayınlanan ve Palmerston'un anlayabileceği ve ilgilenebileceği liberalizmin, eşitliğin ve özgürlüğün dilini, kullanan Gülhane Fermanı'nı ilan eden kişi Reşit'tir. Bu fermanı hazırlayarak Reşit, başkente Mehmed Ali'nin hırslarını dizginleyebilecek tek kişinin kendisi olduğunu kanıtlar. Mehmed Ali'yi kendi oyununda yenerek ne kadar reformcu olduğu konusunda Batı'yı ama özellikle de İngiltere'yi etkilemeyi başarır. Palmerston, Padişah'ın imparatorluğunun o meşhur adıyla Avrupa'nın Hasta Adamı'nın, Rus tehdidiyle savaşmak için eski gücünü bir nebze olsun kazanacaksa bu reformların gerekli olduğuna inanmaktadır. Paşa gönülsüzce bu reformlara girişmişti ama çabaları yeterli değildi. Buna karşın Mustafa Reşit'in çabaları yeterli olmuştur.[83]

SONUÇ

Bu bölüm, Mehmed Ali'nin Mısır'ın konumunu geliştirmeye ve onu Osmanlı egemenliğinden kurtarmaya çalışan ama çabaları Avrupalılar, özellikle de İngilizler tarafından engellenen güçlü ve vizyon sahibi bir reformcu olarak görüldüğü şeklindeki yaygın görüşü sorgulama çabası içindeydi. Mehmed Ali, Mısır'ın (eğer Mısır ile modern bir ulus-devleti kast ediyorsak) çıkarlarının bir şampiyonu olmaktan çok, zengin vilâyetinde çeşitli reformlara girişmiş ve bu çabalarının meyvelerinden ailesinin yararlanmamasından endişe duyan hırslı bir Osmanlı valisiydi. Gördüğümüz gibi, Osmanlı Padişahına karşı verdiği mücadelenin hanedanlık boyutunu asla göz ardı etmemişti ve bundan dolayı da Osmanlı Padişahına karşı verdiği savaşlar, milliyetçi savaşlar olarak değil, en iyi ihtimalle İmparatorluk içindeki hanedan mücadeleleri, en kötü ihtimalle de bir iç savaş olarak görülebilir.

Bu hanedanlık rekabeti doğrudan Padişah'a yönelmez; zira Mehmed Ali'nin aile şeceresi ona Osmanlı Hanedanlığı ile boy ölçüşme imkânı verecek kadar parlak değildir. Bu rekabet, daha ziyade, Hüsrev Paşa'ya yöneliktir. Başta, Paşa'nın egemenliğinin ikinci yarısındaki tüm askerî faaliyetlerini, eski rakibine engel olma amacıyla yaptığını söylemek konuyu fazlaca abartmak olsa da, Mehmed Ali'nin Osmanlılara karşı mücadelesine, büyük oranda bu iki yaşlı ve aksi adam arasında eskiye dayanan nefretin şekil verdiği doğrudur. Fakat maalesef Paşa'nın yanlış adamla savaştığı daha sonra ortaya çıkar; Paşa'nın iddia edilen "başarısızlığına" herkesten çok katkıda bulunan kişi

83 Gülhane Fermanı'nın hazırlanması sırasındaki çabaları için bkz. Bailey, *British Policy*, s. 183-6.

Hüsrev değil reform oyunu Tanzimat'ı çok daha iyi oynayacak Mustafa Reşit'tir.[84]

Bu bölüm, aynı zamanda, İngiltere'nin Mehmed Ali'nin politikalarına dönük muhalefetinin, Paşa'nın "sanayileşme" projesinin İngiliz ticareti için oluşturduğu tehditten kaynaklanmadığını ama İngilizlerin düşmanlığının hedefinin ve nedeninin Paşa'nın sömürgeci yayılması olduğunu iddia eder. Vilâyetinin sınırlarının çok dışına taşan Mehmed Ali, Asya'daki imparatorluk çıkarları için onu büyük bir tehdit olarak gören İngiltere'nin dikkatini ve düşmanlığını üzerine toplar. Doğu Akdeniz'deki potansiyel pazarlarını kaybetme korkusundan çok İngilizlerin dikkatini, Paşa'nın yayılmacı politikalarının üstüne çeken, işte bu tehdittir. İstanbul'da önde gelen kişileri yanına alarak ve Mehmed Ali'nin karşısına birleşik bir Avrupa tavrı koyarak İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma tehlikesini bertaraf etmiştir. Ve bunu sadece sopasını sallayarak, uzlaşmadığında doğacak ciddi sonuçlar hakkında onu uyararak değil, onun ve varislerinin Mısır valileri olacaklarını öngören hukuki tanımayı vererek başarmıştır. "Doğu Sorunu'nun" 1841'de bu şekilde çözüme kavuşması, bundan dolayı, "Mısır'a" veya onun yöneticisine dönük bir düşmanlık değildir; zira eğer "Mısır" ile bir "ulus" olarak Mısır halkı kast ediliyorsa, bu takdirde, "Mısır'ın" Paşa'nın yaptığı savaşlarla bir alakası yoktur. Ve eğer "Mısır" ile onun yöneticisi kast ediliyorsa, bu takdirde, o kesinlikle krize bulunan çözüme razıdır: Mısır'ın kendisine ve ölümünden sonra çocuklarına ait olması, Paşa'nın tüm hayatı boyunca uğraştığı bir şeydir ve yetmiş yaşında bunu elde eder. Bu, Paşa'nın uzun kariyerini taçlandıran bir başarıdır ve keyfini ömrünün geri kalan dokuz yılı boyunca, seksen yaşında kelimenin tam anlamıyla çıldırıncaya kadar sürer.

84 Reşit Paşa'nın Hüsrev Paşa'nın "görevden alınmasında" eşit derecede etkili olduğunu eklemek gerekmektedir: Gülhane Fermanı'ndan kısa süre sonra bir hain olarak görevden alınmıştı.

Sonuç

Bu kitap, Mehmed Ali Paşa'yı, Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını kazanmasını hedefleyerek ulusal dirilişinin temellerini atan biri olarak gören Mısır milliyetçiliğinin güçlü söylemine meydan okumayı deniyor. Paşa'nın ordusunda hizmet eden on binlerce Mısırlı, *henüz* kendilerini her şeyden önce Mısırlı olarak görmemiş olsa da, bu güçlü ve hâkim milliyetçi söylemde, bu kişilerin sonunda gerçek kimliklerini keşfettikleri ve kendilerini anavatanın şanı için savaşan Mısırlılar olarak görmeye başladıkları iddia edilir. Paşa'nın zorunlu askerlik politikası, askere alınan bu kişilerin içindeki milliyetçi duyguları dışarı çıkartmış ve fellâhlara, yüzlerce yıl Osmanlı hâkimiyeti tarafından susturulduktan sonra, gerçek duygularını ifade etme şansı vermiştir. Üç asırlık Osmanlı yönetimi, bir anda yabancı ve baskıcı bir yönetim olarak görülmeye başlanır ve bu duyguların ifade edilmesine istemeden de olsa imkân sağlayan Mehmed Ali'nin büyüklüğü de buradan gelir.

Örneğin milliyetçi geleneği takip eden el-Râfî, Mehmed Ali'nin Osmanlı Padişahı ile giriştiği mücadelenin kişisel bir boyutu olduğunu kabul etmekle beraber, "Mehmed Ali'nin yönetimi sırasında yapılan tüm savaşların Mısır'ın bağımsızlığının yolunu açtığını ve diğer ulusların arasındaki konumunu güçlendirdiğini"[1] düşünür. Benzer şekilde, Marsot da daha önce gördüğümüz gibi, kitabında, niyeti bu olmasa da, "Muhammet Ali'nin... Mısır'ın

1 el-Rāfiʿī, *ʿAṣr Muḥammad ʿAlī*, s. 117.

bağımsız bir devlet olduğunu, diğer Müslümanlardan ve Osmanlılardan farklı bir kimliğe sahip olduğunu ortaya çıkarttığı"[2] sonucuna varır.

Bu kitap, bu savdaki bir dizi sorunu göstermiştir. Mehmed Ali'nin ordusuna ilişkin milliyetçi savda böylesi sorunlardan biri de askerlerin orduya katılmak ve ulusu savunmak için hevesli olmaları bir yana zorunlu askerliği zaten baskıcı ve hoşgörüsüz olan ve bundan dolayı sempati duymaları çok zor olan bir rejim tarafından konulan ağır bir vergi olarak görmeleri gerçeğidir. Askerler giderek savaştıkları düşmanları değil ama komutanlarını "öteki" olarak görmeye başlar. Milliyetçi söylem, Mısırlı askerlerin *ulusal* bir kurum olduğu iddia edilen orduda hizmet etmeye direndikleri veya Osmanlı ordusunu değil, kendi subaylarını öteki olarak gördükleri olgusunu nasıl açıklıyor? Diğer bir deyişle, Mısır ulusunun her zaman varolduğu, "Mısır'ın" bağımsız, otonom, egemen ve onurlu hareket eden bilinçli bir özne olduğu ama tarihsel olarak her zaman kendini bu şekilde ortaya koymadığı gerçeği de düşünüldüğünde ulus kendini sergilemeye ve bağımsızlığı ve onuru için mücadele etmeye nasıl zorlanmıştı? Burada Mehmed Ali'nin milliyetçi Mısır tarihyazımı için taşıdığı önem yatıyor. Mehmed Ali birdenbire ortaya çıkarak, Mısırlılara gerçek Mısırlılar olduklarını gösteren ve onları, kendi isteklerine rağmen ve kendisinin niyetine ters bile olsa, ulusları için savaşmaya zorlayan biri olarak görülüyor. Bu anlamıyla, yabancı olması paradoksal bir değerdir; zira bu ona, halkının kendilerini kurtarması için yalvardığı sıkıntıları, nüfuz edici bakışlarıyla görmesini sağlayacak bir bakış açısı sağlamıştır.

Mehmed Ali, Mısır milliyetçi projesinde yararlı olduğu kadar başka milliyetçilikleri etkileyecek kadar çekicidir de. Zira Paşa, Mısırlı tarihçiler kadar Avrupalıları da aynı derecede büyülediğinden bu durumu açıklamak gerekiyor. Dodwell ve Driault'un durumu buna iyi bir örnek teşkil ediyor. Dodwell, Muhteşem Paşa'nın karakterinden ve politikalarından çok etkilenmiştir çünkü Mehmed Ali'nin kariyerinde İngilizlerin Hindistan'da yaptıklarının bir tekrarını görmektedir. Hindistan'daki İngiliz valiler gibi Mehmed Ali de "düzensizlikten ve yolsuzluktan ve kötü yönetimden nefret etmekteydi. Onlar gibi yeni ve daha iyi bir yönetim biçimini oluşturabileceği için özgürlüğü arzulamaktaydı."[3] Bu nedenle Dodwell'in elinde, Britanya'nın denizleri rahat ve rakipsiz bir şekilde yönetebildiği ve hâlâ "beyaz adamın yükünü" taşıyabileceğinden emin olduğu yüzyıl öncesine nostaljik bir şekilde bakmasını sağlayacak ve hakkında yazabileceği bir konu olan, İngiliz tarihçilerine iyi bir

2 el-Seyyid Marsot, *Egypt*, s. 264.
3 Dodwell, *Founder of Modern Egypt*, s. 263-4.

örnek bulunmaktaydı. Diğer bir ifade ile Dodwell'in kitabı Mısırlı Paşa kadar, İngiliz emperyalizm tarihini konu edinmiş bir kitaptır.

Fransızlar ise, Mehmed Ali'yi, büyüklüğünü, daha çok Napolyon'a benzemesine borçlu biri olarak görüyorlar. İki adamın da gerçekleştirmek istedikleri rüyaları olduğunu ama ikisinin de rüyalarının İngilizler tarafından engellendiğini iddia ediyorlar. *Mohamed Aly et Napoléon* adlı eserinde Driault, tipik bir romantizmle, iki adamın kendi kişiliklerini tanımlamalarını kabullenir: büyük Fransız İmparatoru kendisini Sezar'ın soyundan gelen biri olarak görürken, Mehmed Ali daha çok bir Firavun gibidir. Driault ikisinin de büyük bir güç olma ve aydınlanmış bir rejim kurma arzusunu paylaştığına inanır.[4] Driault, Fransız ve Mısır uluslarını, eski zaferlerinin yeniden canlandırılmasını ve uyandırılmasını bekleyen uluslar olarak var sayar.

Dolayısıyla, uzun zamandır Mehmed Ali'nin sahip olduğu olumlu imaja katkı yapan çeşitli faktörler vardır. Kurucu bir ata, liberal bir yasa koyucu veya romantik bir kahraman olarak görüldüğü milliyetçi tarihyazımı için olan yararlılığının yanı sıra, Paşa'nın seksen yaşına kadar yaşamak gibi bir şansı daha vardı. Uzun ve bu kitabın da göstermeye çalıştığı gibi başarılı kariyeri (zira, Paşa'nın çabaları sadece milliyetçi savların kabul edilmesiyle başarısız ve engellenmiş olarak görülecektir) tarihçilerin tepe tepe kullanabileceği sayısız konu ve materyal sunuyor. Buna ek olarak ve tüm bu kitap boyunca gösterilmeye çalışıldığı gibi, karşısındakileri manipüle edebiliyor ve onların kendisi hakkındaki düşüncelerini başarılı bir şekilde etkileyebiliyordu. Bu başarılı manipülasyonun sadece kendi dönemindeki gözlemcilerle sınırlı olmadığı ama onları da aşıp daha yeni tarihçileri de etkilediğini görmek için "yuvasındaki yaşlı örümceği" bir kez daha ziyaret edelim.

Tarih: 21 Kasım 1832. Yer: Paşa'nın İskenderiye'deki sarayı. Oyuncular: Paşa ve St. John, Mısır ve Paşa'nın yönetimi üstüne en doğru ve zeki kitaplardan birini kaleme alan bir İngiliz gezgin.

> "Sizin bir kitap yazma niyetinde olduğunuzu anlıyorum. Öyle mi?" [diye sormaktadır Paşa konuştuğu İngiliz'e.]
>
> "Majestelerine doğru bilgi verilmiş."
>
> "O takdirde, size her türlü imkânı sunmaktan büyük bir mutluluk duyacağım. Ama araştırmanızı, adet olduğu üzere, eski sanatların kalıntıları ile mi sınırlandıracaksınız?"
>
> "Tersine, asıl amacım Majestelerinin yönetimi ve ülkenin şu andaki durumuna nüfuz etmek."

4 Edouard Driault, der., *Mohamed Aly et Napoléon, 1807-1814*, Royal Egyptian Geographical Society, Kahire, 1925, s. xxxviii-xxxix.

Bu sözleri sarf ettiğimde [diye devam eder St. John] davranışlarında önemli olduğunu düşündüğüm bir değişim oldu. Öncekinden daha nazik ama kesinlikle daha vakur ve düşünceliydi.

Biraz durakladıktan sonra, "Ah! Öyleyse siz eski eserlerin peşinde değilsiniz; amacınız tamamen politik" diye devam etti...

[Daha sonra Paşa'nın Avrupa'daki imajı ve Osmanlıların bunu bozmak için Batı basınında başlattıkları kampanya hakkında uzun bir tartışmaya girişirler.]

"Şu ana kadar sözlere eylemle cevap vermeye alıştım fakat Padişah sözler üzerinde, basit bir gazetecinin yazıları üstünde, bu kadar durduğundan, ben de, burada İskenderiye'de bir gazete yayınlayacağım."...

"Kim, siz Majestelerinin doğru bir şekilde davrandığından şüphe edebilir ki; zira gazetelerin etkisi ölçülemez... Her şeyden öte, Avrupa'nın fikri çok önemlidir.

Bunun üzerine sanki bir rüyadan uyandı; [diye açıklıyor St. John] divanının üstünde kıpırdandı ve bana doğru küçük bir hamle yapıp en hararetli tavrıyla şu cevabı verdi: "A, beni yanlış anlama: Dünyanın benim hakkımdaki düşünceleri karşısında kayıtsız değilim ve bunun çok ikna edici bir kanıtını sana göstereceğim. Uzun zamandır hayatımın tarihini yazmayı düşünüyorum. Kamu işlerinden, halkımın sorunlarından fırsat bulduğum her an, tek işi benim ona söylediklerimi yazmak olan bir yazıcı ile beraberim; bu kadar uzun bir dönemin anılarının bir araya getirilmesiyle yazılan hikâyeye karşı yapılabilecek itirazları önlemek için şunu söyleyeyim ki doğa bana çok güçlü bir hafıza vermiş. Kırk yıl önce olmuş olayları, sanki dün olmuş gibi anlatabilirim. Sonuç olarak benim biyografim çok dolu olacak. Mısır'a gelmeden önceki gençliğimin hikâyesini de içerecek. Buraya vardığımda ülkenin içinde bulunduğu durumu, Nubya, Sennar, Kurdufan, Hicaz ve Suriye'ye yapılan askerî seferler sırasında olan önemli önemsiz tüm olayları anlatacağım."[5]

Bununla beraber St. John bu tuzağa düşmez ve onun kitabı Paşa'nın çocukluğundan başlayıp daha ileri yaşlarına, farklı askerî maceraları hakkında anlatılanlara uzanan kronolojik bir sıra takip etmez. Ölümünden yüz küsur yıl sonra bile dikkatlice seçilmiş ve sanki Paşa tarafından yazdırılmış arşiv belgelerine ve onun sözlerine dayanan kitaplar yazılıyor. Kitaplar, Paşa'dan önce Mısır'ın durumuna ilişkin bir açıklama ile başlayıp, daha sonra kronolojik bir şekilde ilerleyerek Paşa'nın birbirini takip eden maceralarından bahsediyorlar ve Paşa'nın, Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlık kazanmak için gösterdiğini iddia ettikleri çabaların ziyan olmasından bahsedip, İngiltere'nin bu çabaların boşa çıkmasındaki rolüne vurgu yaparak sona eriyorlar.[6]

---

5 St. John, *Egypt*, c. I, s. 51-5.

6 Örneğin Marsot'un kitabı "Memlûklar yönetiminde Mısır" adını taşıyan bir bölümle başlamaktadır, bunu "Muhammet Ali", "Efendisi olmayan bir ülke", "Kendi evindeki efendi", başlığını taşı-

PAŞA VE ADAMLARI

St. John'un kitabı gibi, bu çalışma da 19. yüzyılın ilk yarısında Mısır'ın tarihini sanki Mehmed Ali'nin biyografisiymiş gibi yazma tuzağına düşmekten kaçınmıştır. İdeal olan, ona atıf yapmaktan tamamen kaçınmaktı ama Mısır'ın tarihi, Hitler'e değinmeyen 1930'lar Almanya'sının tarihi kadar eksik bu şekilde bir tarih olurdu. Bunun yerine bu kitap, tüm reformların merkezinde duran kilit kurumun, ordusunun, üzerinde yoğunlaşarak, Mehmed Ali'yi proto-milliyetçi lider olarak gören, milliyetçi Mısır tarih anlayışına meydan okumaktadır. Burada, Paşa'nın Mısır'ın bağımsızlığını kazanmayı değil kendisi ve daha sonra da çocukları için küçük bir imparatorluk kurmaya çalıştığı iddia edilmektedir. Ayrıca, yine genellikle Mehmed Ali'ye çok gaddarca karşı çıktığı ve "Mısır'ın askerî başarılarının meyvelerini toplamasına mani olduğu" düşünülen İngiltere'nin, Mehmed Ali'nin Mısır'daki "reform" politikalarına değil Asya'daki topraklarına bir meydan okuma ve bir tehdit olarak gördüğü imparatorluk kurma çabalarına karşı uzlaşmaz bir tutum takındığı ileri sürülmektedir. Buna ek olarak, bu kitapta, ne bizzat Paşa'nın aralarında oğlu İbrahim'in de bulunduğu üst düzey askerî kumandanlarının ne de önde gelen danışmanlarının, iddia edildiği gibi, Mısır'ın, ki "Mısır" ile kast ettiğimiz açıkça tanımlanabilen bir ulus-devlet ise, Osmanlı'dan bağımsızlığını kazanmayı düşünmediği iddia edilmektedir.

Bunun yerine, bu kitap Mısır'ı ve Paşa'nın uzun yönetimini daha genel Osmanlı dünyası içine yerleştirir. Sadece, teknik olarak ve hukuken Mısır'ın bir Osmanlı vilâyeti olduğu değil Mehmed Ali ve adamlarının da "Osmanlı" olduğunu iddia eder; bu kişiler Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgelerinden gelmişlerdi ve konuştukları dil Türkçeydi, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi ve yüz yüze olduğu tehlikelerle alakalıydılar ve gözlerini Osmanlı dünyasının ufuklarına dikmişlerdi, kendilerini Osmanlı kavramları ile değerlendiriyorlardı. Bu açıdan bakıldığında, Mehmed Ali'nin kariyeri Mısır'ı yabancı tahakkümünden kurtarmak için savaşan milliyetçi bir önderin kariyeri olarak değil, Mısır ekonomisini ve toplumunu etkilemeyi başarmış sayısız değişim yoluyla İstanbul'daki idarecilere İmparatorluğun merkezi topraklarında çok ihtiyaç duyulan reformların nasıl yapılacağına ilişkin bir örnek sunduğunu düşünerek sorun yaratan bir reformcunun kariyeri olarak görülür. Bun-

yan bölümler takip etmekte ve "Nereye kadar yayılma" adlı bir bölümle doruğa çıkmaktadır. Kitap iki bölümle sonuçlanmaktadır, "Mahvolma: Muhammet Ali ve Palmerston" ve "Kötü Sonuç": eğer Mehmed Ali'nin bahsettiği otobiyografisi yazılmış ve elimize geçmiş olsaydı ancak bu kadar eleştirel olmayan bir anlatım sunabilirdi.

dan dolayı, Mehmed Ali'yi harekete geçiren bırakınız "Mısırlıları" yabancı baskıdan kurtarma arzusunu, Mısırlıların durumunu iyileştirme arzusu bile değildi; tersine onda baskın olan arzu Mısır valisi olarak sahip olduğu değerli konumunu daha da güvenli bir hale getirmekti.

Mehmed Ali, bu önemli ve kazançlı mevkiye Padişah'ın arzusuna rağmen atandığının ve ilk önce III. Selim'in daha sonra da II. Mahmud'un kendisini Mısır'dan çıkartmaya çalıştığının farkındaydı. İstanbul'un onu zorla zengin vilâyetinden çıkarma çabalarını püskürtmeye imkân verecek bir ordusu olmadığını anlaması üzerine, birkaç denemeden sonra sonunda 1820-1821'de silah altına alınmış fellâhlara dayanan modern bir ordu kurma kararı almıştı. Bir kez bu önemli kararı aldıktan sonra, sadece yönetiminin etkinliği ve sıradan Mısırlıların günlük yaşamlarına nüfuz etme ve onları etkileme yeteneği artmakla kalmamış aynı zamanda İstanbul'daki Padişah ile olan ilişkisi de radikal bir şekilde değişmişti. Yukarıda gösterildiği gibi, Paşa'yla Padişah'ın ilişkisinin dönüm noktası Paşa'nın ilk önce yeni eğitimli askerlerinden bir kısmını Padişah'ın birlikleri ile birlikte savaşmak için göndermeyi kabul ettiği ama 1827'deki büyük Navarin felaketinden sonra artık Padişah'a yardım etmemeye ve Padişah'ın aleyhine bile olsa kendi askerî hedeflerine angaje olmaya karar verdiği Yunan savaşıdır.

Dahası, Mehmed Ali'nin çabalarının İngiltere tarafından engellendiği şeklindeki şık milliyetçi iddianın tersine, bu kitap, Mehmed Ali'nin Mısır'da uyguladığı politikaların aslında İngiltere'nin çıkarına olduğunu göstermeye çalışır: sürekli daha çok İngiliz malının Mısır pazarına girmesine izin vererek (tek aracı kendisi olması suretiyle), sürekli İngiliz memurlara iş vererek ve hepsinin ötesinde Mısır'da ikamet eden İngiliz tacirleri koruyarak ve Mısır'da düzeni tesis etme suretiyle İngiltere'nin Hindistan ile deniz aşırı iletişimini garanti altına alarak. Yukarıda gösterildiği gibi, Mehmed Ali'ye dönük İngiliz düşmanlığı, Paşa'nın İngiltere'nin aleyhine olacak şekilde Rusya'ya İstanbul'un iç işlerine karışma bahanesi vermesi ve Londra ve Bombay'da, İngiltere'nin Asya'daki toprakları için bir tehdit olarak algılanan, askerî yayılmasından kaynaklanmaktaydı. Bu tehdit ortadan kalktığı an, İngilizler yaşlı Paşa'ya karşı oldukça sıcak bir tutum takınmıştı ve Paşa da onlara aynı sıcaklıkta cevap vermişti; bu, meşhur *Illustrated London News*'ın derhal dikkatini çekmiş bir husustu. Ağustos 1844'te yayınlanmış bir makalede, Paşa'nın ölme olasılığından ve onun İngiliz İmparatorluğu için yapmış olduğu sayısız hizmetten bahsedilmekte: "Onun kalelerine saldırdığımız, askerlerini yendiğimiz anlarda bile yaşlı Paşa, sanki hiçbir şey olmamış gibi, çölü ge-

Resim 10. "Mısırlı asker"; Prisse d'Avennes'ın *Oriental Album*'ünden.

çen postaları ve yolcularını korumaktaydı... Mehmed Ali... piposunu tüttürdüğü, vergi topladığı ve İskenderiye'deki bakanlarına kötü davranmayı sürdürdüğü için mutluyuz."[7]

Kısacası, Mehmed Ali'yi Mısır ulusu adına bağımsızlık kazanmak için savaşan biri ve İngiltere'yi bu çabaların önündeki en büyük engel olarak gör-

7 *Illustrated London News*, 31 Ağustos 1844.

mek yerine, bu kitap, Mehmed Ali'nin kendisi ve Mısır'daki ailesi için güvenli bir kişisel yönetim kurmayı amaçladığını iddia etmektedir. Bu bağlamdaki çabaları, İngiltere'nin de onayıyla Padişah'ın 1841'de Mısır'ın yönetimini ona ve ailesine bahşeden bir ferman yayınladığında, zaferle taçlandırılmıştır.

Dahası, bu kitabın Mısır tarihinin milliyetçi yorumuna karşı yönelttiği asıl eleştiri, "Mısır'ın" her zaman birleşik, müstakil, açıkça tanımlanabilen bir kimliğe sahip olduğu ve orada yaşayanların kendilerini, toprağa olan güçlü bağlılıkları ve tarih bilinciyle her zaman açıkça ve asıl olarak "Mısırlılar" olarak gördükleri şeklindeki varsayımdır. Diğer bir ifade ile, milliyetçi Mısır tarihyazımının en büyük sorunu, tıpkı diğer tüm milliyetçi tarihyazımları gibi, Mısır'ın bölünmeyen bir özne olduğunu ve Mısır ulusunun potansiyel olarak özerklik ve egemenliğe sahip olmaya muktedir birleşik bir bilince sahip ezeli ve ebedi bir varlık olduğunu varsaymalarıdır.[8] Bu kitap, 19. yüzyılın ilk yarısındaki *par excellence* ulusal bir kurum olduğu düşünülen Mısır ordusunu incelemesi sonucunda, bu merkezi kurumun milliyetçi bir çizgide hareket ettiğini gösteren herhangi bir kanıt bulamamıştır. Ordunun ulusal bir kurum olduğu düşüncesi Paşa'dan askerlerine kadar hiç kimsenin aklına gelmediği gibi, askerlerin öldüğü savaşları "Mısır'ı" savunmak veya onu yabancı zulmünden kurtarmak için verilen savaşlar olarak göstermek için çaba bile gösterilmemiştir. Sonuç olarak bu kitap, ulusun kâğıt üstünde milliyetçi tarihçiler tarafından var edildiğini ve daha önceden var olan verili bir durum değil kısmen milliyetçi tarihyazımının bir sonucu olduğunu göstermeye çalışmıştır.

Bununla beraber, "Mısır'ın" ne bir ulus-devlet olarak egemen milliyetçi söylem tarafından gündeme getirilen semantik bir kaymanın basit bir sonucu olduğunu ne de 19. yüzyılda Mısır ulusunun denetimini daimi bir tarzda daha geniş kesimler üzerine genişletmesi sonucunu doğuracak şekilde modern devletin idari ve askerî aparatlarını yeniden örgütlemek suretiyle şiddet araçlarını tekelleştirmesinden doğduğunu söylemektedir. Mısır ulusunu, Kahire'deki idareyi esas olarak vergi toplamakla ve yasayı ve düzeninin devamını sağlamakla ilgilenen bir yönetimden modern denetim tekniklerini ve halkını yönlendirmenin daha etkili ve ince yöntemlerini kullanan bir yönetime dönüşümü ortaya çıkarmıştır. Paşa'nın ordusu üzerinde yoğunlaşan bu kitabın tamamı boyunca gördüğümüz gibi, böylesi yeni pratiklerin örnekleri nüfus cüzdanı ile aynı işleve sahip ve yöneticilerin firarileri yakalayabilmesi için insan-

8 Çok benzer Hindistan milliyetçi söyleminin bir eleştirisi için bkz. Gyan Prakash, "Writing post-Oriental histories of the Third World: Perspectives from Indian historiography", *Comparative Studies in Society and History*, 32, 1990, s. 383-408.

ların her zaman taşımak zorunda oldukları tezkereler, artık yeni kurulmuş hastanelerde tedavi edilen hastalıkların belirtilerinin tespiti için askerlerin bedenlerinin düzenli bir şekilde muayene edildiği, her hareketlerinin denetlendiği ve gözetlendiği sıkı bir düzene tabi tutmaktı. Toplumun daha geniş kesimlerinde de Mısır'ı Osmanlı İmparatorluğu içindeki bir vilâyetten modern bir ulus-devlete dönüştüren benzer pratiklere başvurulmaktaydı.

Mehmed Ali'nin ordusunun modern Mısır ulusunun kuruluşundaki araçsal rolü askerlerini gerçek ve gizli kimliklerini bulabilmelerine olanak verecek şekilde aydınlatmak değildi. Mısır, sözde yabancı düşmanlar ile savaşmaları sonucu Mısırlılara ait olmamıştı. Daha ziyade, binlerce Mısırlıyı ordusuna toplayıp aynı zamanda bu Arap evlatlarından hiçbirini üst rütbelere terfi ettirmeyerek Paşa, niyeti bu olmasa da, bu binlerce Mısırlının kendi "hayali cemaatlerini" kurmalarında önemli katkısı olacak deneyimlerinin homojenleşmesine yardım etmişti. Arapça konuşan askerlerin ve genç subayların, Türkçe konuşan askerî seçkine karşı besledikleri çok güçlü hüsran ve öfke duygusu ve adaletsizlik, yükselen milliyetçi bilincin güçlü bir bileşeniydi ve sivil toplumun geri kalan kısmında yankılandıkça daha da güçlenmekteydi. Zira Paşa'nın ordusunu karakterize eden etnik ve dilsel farklılıklara dayanan bir "iş bölümü", yönetici seçkinlerin "Türk" kaldığı ve "Arapların" üst mevkilere terfi etmesinin engellendiği sivil idareye de yansımıştı.

Paşa'nın ordusu, her şeyden öte, Mısır devletinin ve onun "vatandaşları" ile kurduğu ilişkilerin doğasını değiştiren ve Mısır toplumunun dokusunu tamamen dönüştüren pratikleri yoluyla, modern Mısır ulus-devletinin doğuşu için önemli bir rol üstlenmişti. Firarileri yakalayarak, suçluları cezalandırarak, gençliği eğiterek, çocukları aşılayarak, kadınları susturarak, delilerini enterne ederek ve bunların tümünü ince, "insani" ve "akılcı" bir tarzda yaparak... işte modern zamanların Mısır ulusu böyle ortaya çıkmıştır. Mısırlılara ulus olmanın temel doğrularını öğreten, bir şiddet, susturma ve dışlama sürecidir.

Hâkim milliyetçi söyleme karşı çıkmanın yanı sıra, bu kitap, aynı zamanda, Mehmed Ali'nin ordusu hakkında büyük generallerin dünya görüşünü tekrarlayarak ve askerî kahramanlıklarını romantikleştirerek bir açıklama sunmayı amaçlamamaktadır, tersine askerlerin orduyu nasıl gördüğüne ve onun içindeki deneyimlerine olabildiğince yaklaşma çabası içindedir. 19. yüzyılın ilk yarısındaki Mısır hakkında yazılmış birçok kitapta Paşa'ya tanınan ayrıcalığı, kendi öyküsünü dikte ettirmesini kabul etmemektedir. Kitap, Mısır ordusunun veya herhangi bir ordunun, tarihini yazmak için daha ilginç ve

yararlı bir noktayla, atlarının üstünde savaşı güvenli bir yerden seyreden subayların değil, gerçekten dövüşen ordunun zalimliklerinden en çok etkilenenlerin bakış açısıyla başlamaktadır. Dolayısıyla, bu askerlere kendi deneyimlerini anlatma ve kendi tarihlerini yazma şansı verme çabası içindedir.

Ancak, onlara seslerini geri verebileceğimiz, bize kendilerini anlatan hiçbir açıklama bırakmadıklarından bu mümkün olamıyor. Dahası, o döneme ait belgelerde tesadüfen görülseler bile bu, işledikleri bir "suç" yüzünden yargılanan "suçlular", adları kaydedilmek zorunda olan gençler veya yakalanıp mahkeme karşısına çıkartılmış firariler şeklindedir. Bu gibi durumlarda, askerlerin "sesi" "gerçek" bir insan sesi olarak değil ama sansürlenmiş, kayıt altına alınırken korkutulmuş birinin sesi olarak çıkmaktadır. Okuma yazma bilmeyen askerlerin seslerinin duyulabileceği en değerli kaynak olması beklenen askerî mahkeme kayıtları, bundan dolayı, onları susturmanın ve onları direndikleri iktidar yapısının içine almanın bir aracı haline gelmiştir.

Peki bu sorun nasıl çözülebilir? Sürekli söylediklerinin yazılması için bağıran Paşa'nın ve gerçek sesini duyurması engellenen askerin olduğu bir yerde, bir tarihçi, Paşa'nın ordusunun tarihini, askerleri ve onların direnişlerini romantikleştirmeyen ama onlara karşı adil olan bir tarihi nasıl yazabilir? Bu kitabın cevabını aradığı esas soru budur ve gösterildiği gibi askerler orduya direndikleri ama yine de kendilerini Paşa'nın zaferleri için dövüşürken bulduklarından bu gerilim kasıtlı olarak çözülmemiştir. Bu kitabın merkezinde duran konu, Paşa ve adamları arasındaki bu gerilim ve mücadeledir. Merkezi konumundan ötürü, kitabın aldığı biçim, bu gerilimi yansıtmayı amaçlamaktadır; bir askerin silah altına alınmadan firarına kadar uzanan öyküsüne eşlik eden Paşa'nın misafirlerini eğlendirdiği iki sahne. Her halükârda ve askerlerin hikâyeleri söz konusu olduğu sürece, bu kitap, milliyetçi yorumların "şehitlik" ve "Mısır'ın bağımsızlığı için savaşmak" üzerine yaptıkları vurgudan ziyade firarın tarihsel olarak daha incelikli bir açıklama getirdiğini tartışmaya çalışmıştır. Diğer bir ifade ile ben, firar eylemlerinin, Mısırlıların Paşa'nın rejimi karşısında hissettiklerinin, Mehmed Ali'nin milliyetçi çabaları hakkında yazılan tüm eserlerden daha etkili bir kanıtı olduğunu düşünüyorum.

ORDU VE MISIR'IN MODERNLEŞMESİ

Mehmed Ali ve askerleri arasındaki mücadelenin tarihini yazmanın yanı sıra bu kitap, aynı zamanda merkezi konumundan dolayı ordunun Mısır'ın modernleşmesine nasıl yardımcı olduğunu veya Mitchell'in söylediği şekilde onu nasıl "sömürgeleştirdiğini" göstermekle de ilgilenir. Kitap bunu, askerî haya-

tın çeşitli boyutlarını düzenlemek için yayınlanmış farklı yasalarda, yönetmeliklerde ve talimatlarda ortaya konulan şekliyle (bunlar aynı zamanda genel olarak toplumun nasıl düzenlenebileceğine ilişkin bir model sunmakta) askerî mekanizmanın mantığını eleştirel bir şekilde sergileme yoluyla yapmaktadır. Örneğin, askerî yetkililere firarilerin izini sürme ve onları yakalama imkânı veren etkili bir gözetim ve denetim siyaseti, gördüğümüz gibi, bireylerin ve hareketlerinin gözlendiği gerçekten denetim altına alınmış bir toplum kurmak için tüm ülke genelinde yaygınlaştırılır. Buna ek olarak, ordunun askerlerini tıbbi olarak izleme, onların hastalıklarını tedavi etme ve kalabalık kamplarda ve barakalarda sağlıklı bir çevre yaratma ihtiyacı, tıp okulunun kurulmasına, kırsal alanda aşılama kampanyası yapılmasına ve askerlerin (ve nihai olarak da sivillerin) bedenlerinin tıbbi bir bakışla ele alınmasına yol açar. Nihai olarak, askerlerin geçtikleri veya işgal ettikleri yerleri yağmalamaması için yiyeceklerinin, giysilerinin ve teçhizatlarının Mısır'daki merkezi depolardan bulundukları cephelere gönderilmesinin gerekliliği, ordunun işleyişini kolaylaştıracak ama aynı zamanda sivil bürokrasi için de model teşkil edecek etkili bir idari sisteme ihtiyaç duyulduğu anlamına gelir.

Yukarıda söylendiği gibi, iktidarın "modern" kurumlarının altında yatan mantığı sergilemeye dönük bu çaba, Mitchell'in *Colonising Egypt* adlı eserinde gösterilir, Üçüncü Bölüm hariç, bu kitabın diğer bölümlerinde kendi kavramlarıyla bu mantığı yeniden üretmeye dönük kararlı bir çaba söz konusu olmamıştır. Daha ziyade, amaç, Mitchell'in ortaya koyduğu etkileyici yasa tablosunu, yasanın uygulanmasına ilişkin çatlaklarla dolu bir tablo ile tamamlamak ve iki tablo arasındaki çelişkinin doğası ve nedenlerinin ayrıntılarına inmektir. Özellikle de, örneğin Mehmed Ali'nin bir talimatına uyarak ikinci derece bir bürokratın bunu nasıl anladığını karşılaştırmak, Klot Bey'in tıbbi bir yönetmeliğini askerlerin bedenlerinin bu şekilde incelenmesine karşı gösterdikleri direnişini bir arada ele almak ve "düzenli" bir askere alma emrini askerlerin birliklerinden kaçma ve ordudan firar etmek için gösterdikleri sürekli yinelenen, bazen başarılı oldukları ve bazen de başaramadıkları, çabalarıyla kıyaslamak amaçlanmaktaydı. Yasa ve uygulaması arasındaki bu zıtlığa, iktidar kurumlarının tamamen başarısız olduğunu veya pratikte halkın bunları göz ardı ettiğini iddia etmek için değinilmemiştir; yasa ve uygulanmasının bir arada ele alınması iki temel nedenden ötürü gereklidir.

Birincisi, bu kitabın temel gayelerinden biri Mehmed Ali'nin etrafındaki esrarlı havayı dağıtmak olduğuna göre, yasalarda ve yönetmeliklerde yazılanları uygulama sırasında karşılaşılan güçlükleri belirtmeden buraya koy-

mak, Paşa'nın etrafındaki mistik havayı dağıtmak yerine onu daha da güçlendirirdi. Bunun yerine, bu kitabın 19. yüzyıl Mısır'ındaki en önde gelen iktidar kurumuna ilişkin yapmaya çalıştığı, yasaların ve talimatların mükemmel olmayan, belirsiz ve eksik doğasını vurgulamaktır. Örneğin İbrahim'in subaylarına nasıl davrandığını görmek, İkinci Bölüm'de yapılmaya çalışıldığı gibi, yasaların ve talimatların olduğu kadar ordunun tüm örgütsel yapısının uzun ve usandırıcı bir ihlâl ve tartışma sürecinin sonunda belirlendiğinin anlaşılması açısından önemlidir. Kendilerini ezeli, kendi kendine yeten ve ebedi olarak sunan modern iktidar anlayışını bildiren metinlerin iddialarının tersine, aslında bunlar çıkarları çatışan bilinçli failler tarafından pazarlığa tabi tutulmuş, değiştirilmiş ve ıslah edilmiştir; toplumun bu parçalı görüntüsü aynen bu metinlere de yansımıştır. Örneğin, Dördüncü Bölüm'de gördüğümüz gibi, askerî metinlerin en güçlüsü olan talim yönetmeliğinde, toplumdaki daha büyük bir çatışmayı, Türkçe konuşan subaylar ve onların altındaki Arapça konuşanlar arasındaki ikincilerin askerî hiyerarşi içinde ne kadar yükseleceklerine ilişkin çatışmayı yansıtan önemli bir "suskunluk anı" vardı. Metinlerin *yazılmasına* içkin sorunlar gün ışığına çıkarılarak, metinlerin kendi kendilerini kaleme almadığını tartışmak amaçlanmıştı; diğer taraftan, metinlerin *okunmasına* ilişkin sorunların vurgulanması ise yasaların ve talimatların kendi kendilerine tatbik edilmediğinin tartışılmasına hizmet etmiştir; lafzî içeriklerinin elle tutulur gerçeğin diline çevrilmesi için bir faile ihtiyaç duymaktadırlar. Ordunun disiplini için kritik bir önem arz eden Dördüncü Bölüm'de değinilen nöbetçiler ve Beşinci Bölüm'de değinilen gözetim politikası örneklerinin açıkça gösterdiği ve Foucault veya Mitchell'in de ileri sürdüğü gibi, yasalar hiçbir zaman sorunsuz veya rahat bir şekilde tatbik edilmemiştir: Her zaman bunları uygulaması gereken önemsiz bir failin, nöbetçinin aktiviteleri ile uzlaşmak zorunda kalınmıştır.

İkincisi, Mitchell'in de kitabının önsözünde kabul ettiği gibi, "teknolojilerinin baskıcı gücünü aşırı vurgulamak" tehlike içermektedir; "disiplinler bozulabilir, birbirlerini etkisizleştirebilir veya aldatabilir."[9] Bu kitap, Paşa'nın ordusundaki askerî disiplinin sürekli nasıl bozulduğunu açıkça göstermektedir; bu, yaptığı uyarıya rağmen Mitchell'in kitabında yeterince vurgulamadığı bir husustur. Mevcut kitap, ordunun günlük işleyişinin tarihi hakkında olduğundan ve sadece bunun hakkında bilgi veren iktidar kavramı üzerine bir çalışma olmadığından, ordunun yapısını biçimlendirmeye yardım-

9 Mitchell, *Colonising Egypt*, s. xi.

cı olan iktidar unsurlarının analiz edilmesinin bu iktidarın nasıl tatbik edildiğine, nasıl ihlal edildiğine, nasıl uzlaşıldığına ve en önemlisi de sessiz olduğu düşünülen nesnelerin nasıl direndiğine ilişkin bir açıklama ile tamamlanması gerekmektedir. Sayısız isyan ve başkaldırılarla, sürekli tekrarlanan küçük muhalefet hareketleriyle ve en önemlisi de firar ile sayısız trajik kendini sakatlama eylemleriyle askerler, iktidara direnebilecekleri bir alana, onları köleleştirmeye ve insanlıktan çıkarmaya çalışan bir sistem ve rejime rağmen istedikleri takdirde kaçabilecekleri bir alana sahip olabileceklerini ve hatta gerçekten sahip olduklarını göstermişlerdir. Ama bu tekrarlanan direniş ve muhalefet eylemleri karşısında yetkililer çaresiz değildi; gördüğümüz gibi, Paşa ve subayları tüm ordunun başarısı açısından en tehlikeli konu olarak gördükleri firar olayının önüne geçmek ve tüm isyan eylemlerini cezalandırmak için sayısız talimat yayımlamıştır. İktidar, diğer bir ifade ile, insanları sessizleştirmenin, her yere yayılmanın, zihinlere nüfuz etmenin ve bedenleri denetlemenin yanı sıra, her zaman ihlâl edilmekte, muallakta kalmakta ve sürekli olarak direnişle karşılaşmaktadır.

Bu kitap, modern iktidar söylemlerinin ve kurumlarının bedenin yakalanması, izole edilmesi ve gözetlenmesi yoluyla beden üzerinde emsalsiz bir denetim kurmayı nasıl başardığı hakkındaki bir çalışma değildir. Bu eser, daha ziyade, iktidarın kendisine direnenlerle sürekli giriştiği diyalog üzerine bir çalışmadır. İlgilendiğim asıl konu, modern iktidar kavramını olabildiğince bozulmamış bir şekilde temsil eden bir kurum olarak Mehmed Ali'nin 19. yüzyılın ilk yarısında Mısır'da kurmayı başardığı ordudur. Bu kitap, Paşa'nın ve yöneticilerinin gerçekten de on binlerce Mısırlının bedenini ele geçirdiğini, onları eğitmek için gösterdikleri gayretleri, modern ve disiplinli bir ordu teşkil edecek şekilde bir araya getirmekte başarılı olduğunu söylemektedir. Bunun sonucu olarak, Paşa, ilerlemiş yaşında her zaman hayalini kurduğu şeyi, yani, kendisi ve ölümünden sonra çocukları için Mısır'ın zengin topraklarının idaresini güvence altına almayı başarmıştır; gerçekten de ölümün üstünden geçen yüzyıl boyunca Mısır onun soyundan gelenlerce yönetilmiştir. Yine de, askerler, ona ve yöneticilerine direnerek ve bu etkileyici, güçlü yapının altını oyarak, projenin bir parçası olmadıklarını, kendi rızaları dışında sürüklendiklerini ve olası ve hayal edilebilir her yolla direnmeye çalıştıklarını göstermişlerdir. Sadece Paşa ve askerî makinesi hakkındaki milliyetçi anlatımlara sorgusuz sualsiz inanan biri, bu askerlerin gerçekten de Paşa'nın adamları olduğunu kabul edebilir. Oysa onların Paşa'nın adamı olmadıkları hususunda benim hiçbir kuşkum yok.

Kaynakça

BİRİNCİL KAYNAKLAR

ARŞİV BELGELERİ

Mısır Ulusal Arşivleri (Dar'ül el-Vahta'ik el-Kavmiyye), Kahire

Sicillāt (Sicil Kayıtları)

Sicillāt Dīvān el-Maᶜiyye el-Seniyye (valilik kayıtları), S/1 nolu yönetmelikle düzenlenmiştir.

Sicillāt Dīvān Hidivî (İçişleri kayıtları), S/2 nolu yönetmelikle düzenlenmiştir.

Sicillāt Dīvān el-Cihādiyye, Mashūrat el-Ṭibb (Harp Dairesi'nin alt birimi olan Sağlık Konseyi'nin kayıtları), S/3/122 nolu yönetmelikle düzenlenmiştir.

Sicillāt ᶜĀbīdin (ᶜĀbdīn Palace'da bulunan çeşitli bakanlıkların kayıtlarının bir derlemesi) S/5 nolu yönetmelikle düzenlenmiştir.

Sicillāt el-Vekay-i el-Mişriyya (bu gazetenin orijinal nüshalarının fotokopileri), *"Vekayi-i Mısriyye"* ile düzenlenmiştir.

Sicillāt Dīvān Teftiş Şiḥḥat el-Maḥrusa - Sādir (Kahire Sağlık Tarama Birimi'nden giden mektupların kayıtları), M/5 nolu yönetmelikle düzenlenmiştir.

Sicillat Dīvān el-Tersāne: Defātir Kayd Asmāᵓ el-Muznibīn bi-Līmān Iskendariyye (İskenderiye Limanı'ndaki mahkûmların isimlerini veren Deniz Kuvvetleri kayıtları), M/14 nolu yönetmelikle düzenlenmiştir.

Muhafız (Kutular)

Muḥāfıẓ al-Şām (Suriye seferine ilişkin orijinal belgeleri içeren kutular), "Şam" tarafından düzenlenmiştir.

Muḥāfıẓ Baḥr Barra (Yabancı yüksek rütbeli memurlara gönderilen ve onlardan giden mektuplar), "Bahr Barra" tarafından düzenlenmiştir.

Muḥāfıẓ el-Hicāz (Arap seferine ilişkin orijinal belgeleri içeren kutular), "Hicaz" tarafından düzenlenmiştir.

Maḥfaẓat Evāmir'ül-Cihādiyye (Mehmed Ali'nin Harp Dairesi Reisi Cihadiye Nazırı'na verdiği emirleri içeren bir kutu), "Evamir'ül Cihaddiye" tarafından düzenlenmiştir.

Muḥāfıẓ Davat (Mehmed Ali'nin ailesine gelen ve onların gönderdiği mektupları içeren kutular), "Davat" tarafından düzenlenmiştir.

Muḥāfıẓ Dīwān Hidivî (İçişleri Dairesi'nin yayımladığı orijinal belgeleri içeren kutular), "Divan-ı Hidiv" tarafından düzenlenmiştir.

Muḥāfıẓ Divan Kethüda (Paşa'nın birinci vekilinin yayımladığı orijinal belgeleri içeren kutular), "Kethüda" tarafından düzenlenmiştir.

İngiliz Devlet Arşivi, Londra

V. 78. Genel Yazışmalar, Türkiye, 1817-58.

RESMİ MISIR YAYINLARI

Klot Bey, Antoine B. *el-Acil el-Tibbiyye Fīmā lā Budda Minhu l'Hukemā' el-Cihādiyye* (Ordu Doktorları İçin Kısa Bir Tıbbi İnceleme), çev. August Sakākīnī, Maṭba'at Medrasat el-Ṭibb bi Ebu Za'bal, Kahire, 1833.

—, *Mabḥat Ta'ilmī fi Taṭ'im el-Judarī* (Çiçek Aşısı Üzerine Pedagojik Bir İnceleme), çev. Aḥmad Ḥasan al-Rashīdī, Bulak, Kahire, 1843.

—, *Risāle min Mashūrat el-Ṣiḥḥa ila Ḥukemā' el-Jihādiyye* (Ordu Doktorları İçin Sağlık Konseyi'nin Bir İncelemesi), Matbaat Divan el-Cihadiyye, Kahire, 1835.

Kanunname-i Bahriye Cihadiye (Deniz Kuvvetleri Yönetmelikleri), Bulak, Kahire, AH 1242/AD 1827.

Kanun-u Seferiye (Sefer Yönetmelikleri), Bulak, Kahire, Ramazān AH 1258/Ekim 1842.

el-Lâyiha el-Muta'alliqa bi-Khadamāt el-Mustahdimīn ve Muta'allaqātiha (Kamu Çalışanlarının Görevlerine İlişkin Kararname ve Onun Ekleri), Bulak, Kahire, AH 1260/AD 1844.

el-Nabarāvī, Ibrāhīm, çev. *el-Arbiṭa el-Cerāḥiyye* (Cerrahi Sargı Bezleri), Bulak, Kahire, 1839.

Kanun el-Dahiliyye (Kışla ve Kamp Yönetmelikleri), Matbaat Divan el-Cihadiyye, Kahire, AH 1250/AD 1834-35 (*Kanunname-i Dahiliye-i Asaker-i Piyadegân* olarak bir yıl önce Türkçe yayımlanmıştır).

Ta'līm el-Nefer vel-Bulok (Asker ve Birlik Eğitim Kılavuzu), Matba'at Dīwān al-Jihādiyya, Kahire, 1853 (*Talimname-i Asaker-i-Piyadegân*'ın Arapça tercümesidir, Matbaat Divan el-Cihadiyye, Kahire, AH 1250/AD 1834).

DEVLET BELGELERİNİN DÜZENLENMİŞ DERLEMESİ

Cattaui, René, der., *Le Règne de Mohamed Aly d'après les archives russes en Egypte*, c. 4, Royal Egyptian Geographical Society, Kahire, 1931-1936.

Douin, Georges, der., *L'Augleterre et l'Egypte*, c. II, *La Politique mameluke (1803-1807)*, Royal Egyptian Geographical Society, Kahire, 1928-1930.

—, *La Mission du Baron de Boislecomte, L'Egypte et la Syrie en 1833*, Royal Egyptian Geographical Society, Kahire, 1927.

—, *Une mission militaire française auprès de Mohamed Aly*, Royal Egyptian Geographical Society, Kahire, 1923.

—, *Mohamed Aly et l'expédition d'Alger*, Royal Egyptian Geographical Society, Kahire, 1930.

—, *La Première Guerre de Syrie*, c. 2, Royal Egyptian Geographical Society, Kahire, 1931.

Driault, Edouard, der., *l'Egypte et L'Europe; la crise orientale de 1839-41*, c. 5, Royal Egyptian Geographical Society, Kahire, 1930-1933.

—, *L'Expédition de Crète et de Morée (1823-28)*, Royal Egyptian Geographical Society, Kahire, 1930.

—, *La Formation de l'empire de Mohamed Ali de l'Arabie au Soudan (1814-23)*, Royal Egyptian Geographical Society, Kahire, 1927.

—, *Mohamed Aly et Napoléon, 1807-1814*, Royal Egyptian Geographical Society, Kahire, 1925.

Jallād, Fīlīb, der., *Kāmūs el-Idāre ve'l-Kadā'* (İdari ve Adli Genel Sözlüğü), c. 4, İskenderiye, 1890-1892.

—, *al-Kāmūs el-ᶜĀmm lil-Idāre veᵓl-Kadāᵓ* (İdari ve Adli Genel Sözlüğü), İskenderiye, 1900.
Rustum, Asad J., der., *A Calendar of State Papers from the Royal Archives of Egypt Relating to the Affairs of Syria*, c. 4, The American Press, Beyrut, 1940.
—, *al-Uṣūl al-ᶜArabiyya li-Tārīkh Sūriyya fi ᶜAhd Muḥammad ᶜAlī Bāshā* (Mehmed Ali Paşa Egemenliğindeki Suriye'nin Tarihine İlişkin Bir Arapça Belgeler Kitaplığı İçin Malzemeler), c. 5, The American Press, Beyrut, 1930-1934.
Sāmī, Amīn, der., *Takvīm el-Nīl* (Nil Takvimi - Nil Vekâyinâmesi), c. 2, *ᶜAṣr Muḥammad ᶜAlī* (Mehmed Ali'nin Saltanatı), Dar'ül Kütub, Kahire, 1928.

İKİNCİL KAYNAKLAR

ᶜAbdül-Kerīm, Aḥmad ᶜİzzat, *Tārīk el-Taᶜlīm fi ᶜAṣr Muḥammad ᶜAlī* (Mehmed Ali Hükümdarlığında Eğitim Tarihi), Matbaat el-Nahda el-Mısriyya, Kahire, 1938.
Ebū-ᶜİzzeddīn, Süleyman, *Ibrāhīm Paşa fi Sūriyya* (İbrahim Paşa Suriye'de), el-Maṭbaᶜa el-'Ilmiyye, Beyrut, 1929.
Abu-Lughod, Janet, *Cairo: 1001 Years of the City Victorious*, Princeton University Press, Princeton, 1971.
Ahmad, Layla, ᶜAbdel-Laṭīf, *Siyāsat Muḥammad ᶜAlī Izāᵓ al-'Urbān fi Misr* (Mehmed Ali'nin Mısır'daki Bedevîler Siyaseti), Dār al-Kitāb al-Jāmi'ī, Kahire, 1986.
Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections of the Origins of Nationalism*, Verso, Londra, 1983; *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğinin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, 2004.
Anderson, M. S., *War and Society in Europe of the Old Regime, 1618-1789*, Leicester University Press, Leicester, 1988.
Arnold, Eric A., Jr., "Some observations on the French opposition to Napoleonic conscription, 1804-1806", *French Historical Studies* 4, 1966, s. 452-62.
Ayalon, David, "The Muslim city and the mamluk military aristocracy", *Proceedings of the Israel Academy of Science and Humanities* 2, 1967, s. 311-29.
ᶜAzabāvī, ᶜAbdallah M., *'Umad ve Meşâyih el-Kurā ve Devruhum fi el-Mûctema el-Misrī fi el-Karn al-Tāsiᶜ ᶜAṣr* (19. Yüzyılda Köy Muhtarları ve Şeyhler ve Mısır Toplumundaki Rolleri), Dar'ül Kitab el-Cam'i, Kahire, 1984.
Baer, Gabriel, "Urbanization in Egypt, 1820-1907", der. W. R. Polk ve R. L. Chambers, *Beginnings of Modernization in the Middle East*, University of Chicago Press, Chicago, 1968, s. 155-69; *Ortadoğu'da Modernleşme*, İnsan Yayınları, 1995.
Bailey, Frank E., *British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations, 1826-53*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1942.
Bekr, ᶜAbdül-Vahāb, *el-Devle el-'Osmāniyye ve Misr fi el-Nisf el-Sānī min el-Karn el-Sāmin ᶜAsr* (18. Yüzyılın İkinci Yarısından Sonra Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır), Dar'ül Maarif, Kahire, 1982.
Barakāt, ᶜAlī, *Tatavvur el-Milkiyya, el-Zirā'iyye fi Mişr, 1813-1914 ve Atharuhu ᶜala el-Harekat'ül el-Siyāsiyya* (Mısır'da Tarımsal Mülkiyetin Gelişmesi, 1813-1914 ve Bunun Siyasi Hareketlere Etkisi), Dar'ül Takafa el-Cedide, Kahire, 1977.
Barker, John, *Syria and Egypt Under the Last Five Sultans of Turkey*, c. 2, Samuel Tinsley, Londra, 1876.
Batou, Jean, "Muhammad-ᶜAli's Egypt, 1805-48: A command economy in the 19th cen-

tury?", Jean Batou'nun içinde, der., *Between Development and Underdevelopment: The Precarious Attempts at Industrialization of the Periphery, 1800-70*, Droz, Cenova, 1991, s. 181-217.

Bertaud, Jean-Paul, "Napoleon's officers", *Past and Present* 112, 1986, s. 91-112.

Best, Geoffrey, *War and Society in Revolutionary Europe, 1770-1870*, Fontana, Londra, 1982.

al-Besumee, Hassanaine, *Egypt Under Mohammad Aly Basha*, Smith Elder & Co., Londra, 1838.

Bourne, Kenneth, *Palmerston: The Early Years, 1784-1841*, Allen Lane, Londra, 1982.

Boustany, Saladin, der., *The Journals of Bonaparte in Egypt*, c. 10, al-ᶜArab Bookshop, tarih yok.

Bowring, Sir John, "Report on Egypt and Candia", *Parliamentary Papers, Reports from Commissioners* 21, 1840, s. 1-236.

Brewer, John, *The Sinews of Power: War, Money and the English State, 1688-1783*, Unwin Hyman, Londra, 1989.

Brooke, Rupert, *The Collected Poems of Rupert Brooke*, Papermac, Londra, 1992.

Cadalvène, E. de ve Barrault, E., *Histoire de la guerre de Méhémed-Ali contre la Porte Ottomane, en Syrie et en Asie Mineure*, Paris, 1837.

Cailliaud, Frédéric, *Voyage a Méroé, au Fleuve Blanc, au-delà de Fâzoql*, c. 4, L'Imprimerie Royale, Paris, 1826.

Cameron, D. A., *Egypt in the Nineteenth Century*, Smith, Elder & Co., Londra, 1898.

Cannon, Byron, *Politics of Law and the Courts in Nineteenth-Century Egypt*, University of Utah Press, Salt Lake City, 1988.

Chesney, Francis R., *Reports on the Navigation of the Euphrates*, Londra, 1833.

Klot Bey, Antoine B., *Aperçu général sur l'Egypte*, c. 2, Fortin, Masson, Paris, 1840.

—, *Mémoires de A.-B. Klot Bey*, der. Jacques Tagher, Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale, Kahire, 1949.

Cobb, R. C., *The Police and the People: French Popular Protest, 1789-1820*, Oxford University Press, Oxford, 1970.

Cole, Juan, *Colonialism and Revolution in the Middle East: Social and Cultural Origins of Egypt's 'Urabi Movement*, Princeton University Press, Princeton, 1993.

Crecelius, Daniel, *The Roots of Modern Egypt: A Study of the Regimes of ᶜAli Bey al-Kabir and Muhammad Bey Abu al-Dahab, 1760-1775*, Bibliotheca Islamica, Minneapolis, 1981.

Cuno, Kenneth M., *The Pasha's Peasants: Land, Society and Economy in Lower Egypt, 1749-1858*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.

Dean, Mitchell, *Critical and Effective Histories: Foucault's Methods and Historical Sociology*, Routledge, Londra, 1994.

Dıkra el-Baṭal el-Fātiḥ İbrāhīm Paşa, 1848-1948 (Fatih İbrahim Paşa'nın 100. Yıldönümü, 1848-1948), Royal Egyptian Geographical Society, Kahire, 1948, yeniden baskı, Madbūlī, Kahire, 1990.

Dodwell, Henry Herbert, *The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammed Ali*, The University Press, Cambridge, 1931.

Douin, Georges, *Navarin, le 6 Juillet-20 Octobre, 1827*, Royal Egyptian Geographical Society, Kahire, 1927.

Elting, John, *Swords Arounda Throne: Napoleon's Grande Armée*, The Free Press, Londra, 1988.

Fahmy, Khaled, "Women, medicine and power in nineteenth-century Egypt", *Remaking Women: Feminism and Modernity in the Middle East*, Lila Abu Lughod, der. içinde; Princeton University Press, Princeton, 1998.

Fahmy, Mustafa, *La Révolution de l'industrie en Egypte et ses conséquences au 19e siècle*, E. J. Brill, Leiden, 1954.

Flaubert, Gustave, *Flaubert in Egypt, A Sensibility on Tour*, çev. ve der. Francis Steegmuller, Academy Chicago Press, Chicago, 1979.

Forrest, Alan, *Conscripts and Deserters: The Army and French Society During the Revolution and Empire*, Oxford University Press, Oxford, 1989; *Soldiers of the French Revolution*, Duke University Press, Londra, 1990.

Foucault, Michel, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, çev. Alan Sheridan, Vintage Books, New York, 1979; *The History of Sexuality*, 1. Bölüm, *An Introduction*, Pelican, Londra, 1981; *Cinselliğin Tarihi*, çev. Hülya Uğur Tanrıöver, Ayrıntı Yayınları, 2003.

Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977'nin içinde, "Two Lectures", Pantheon, New York, 1980.

Fussell, Paul, *The Great War and Modern Memory*, Oxford, Oxford University Press, 1975.

Gallaher, John Gerard, "Recruitment in the district of Poitiers: 1793", *French Historical Studies* 3, Sonbahar, 1963, s. 246-67.

Gavin, R. J., *Aden Under British Rule, 1839-1967*, Barnes and Noble, New York, 1975.

Geertz, Clifford, "Centers, kings, and charisma: Reflections on the symbolics of power", Sean Wilentz, der., *Rites of Power: Symbolism, Ritual and Politics Since the Middle Ages*, içinde; University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1985.

Ghorbal, Shafik, *The Beginnings of the Egyptian Question and the Rise of Mehemet Ali*, Routledge, Londra, 1928.

Giddens, Anthony, *The Nation-State and Violence*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1985; *Ulus Devlet ve Şiddet*, çev. Cumhur Atay, Kalkedon Yayıncılık, 2008.

Gilbert, Arthur N., "The Regimental Courts Martial in the eighteenth-century British army", *Albion* 8, 1976, s. 50-66.

Gouin, Edouard, *L'Egypte au XIXe siècle; histoire militaire et politique, anecdotique et pittoresque de Méhémet-Ali, Ibrahim-Pacha, Soliman Pacha, Soliman Pacha (Colonel Sève)*, Paris, 1847.

Halls, J. J., *The Life and Correspondence of Henry Salt*, c. 2, Richard Bentley, Londra, 1834.

Hamdān, Jamāl, *Shakhşiyyat Mişr* (Mısır'ın Kimliği), c. 3, ᶜĀlam al-Kutub, Kahire, 1981.

Hamont, P. N., *L'Egypte sous Méhémet Ali*, c. 2, Léauty et Lecvonte, Paris, 1843.

el-Harravî, 'Abdül-Samī, *Lugat el-Idāre el-ᶜĀmme fi Mişr fi al-Karn al-Tāsiᶜ ᶜAsr* (19. Yüzyılda Mısır'da Kamu İdaresinin Dili), Kahire, 1963, sayfa no yok.

Heidegger, Martin, "The age of the world picture", *The Question Concerning Technology and Other Essays*, çev. William Lovitt, içinde, Harper and Row, New York, 1977.

Heniker, Sir Frederick, *Notes During a Visit to Egypt, the Oases, Mount Sinai and Jerusalem*, Murray, Londra, 1823.

Heyd, Uriel, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford University Press, Oxford, 1976.
Heyworth-Dunne, J., *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt*, Luzac, Londra, 1938.
Hintze, Otto, "Military organization and the organization of the state", Felix Gilbert, der., *The Historical Essays of Otto Hintze* içinde, New York, 1975.
Hirschkind, Charles, "'Egypt at the Exhibition': Reflections on the optics of colonialism", *Critique of Anthropology* 11, 1991, s. 279-98.
Hogg, Edward, *Visit to Alexandria, Damascus and Jerusalem, During the Successful Campaign of Ibrahim Pasha*, c. 2, Saunders and Otley, Londra, 1835.
Hoskins, Halford L., *British Routes to India*, Longman, Londra, 1929.
Howard, Michael, *War and the Nation State*, Clarendon Press, Oxford, 1978.
Hunter, F. Robert, *Egypt Under the Khedives, 1805-79: From Household Government to Modern Bureaucracy*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1984.
Hurewitz, J. C., *The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record*, c. I, *European Expansion, 1535-1914*, Yale University Press, New Haven, 1975.
Ibn Nuceym, Zeyn el-Dīn Ibrāhīm, *el-Baḥr el-Rā'ik*, el-Maṭbaᶜa el-ʿİlmiyye, Kahire, tarih yok.
Illustrated London News, 31 Ağustos 1844.
İnalcık, Halil, "Hüsrev Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1950.
Ingram, Edward, *The Beginning of the Great Game in Asia, 1828-34*, Clarendon Press, Oxford, 1979.
"Interviews with Mehemet Ali", *Tait's Edinburgh Magazine* 5, 1838, s. 695-8.
el-Cabartī, ᶜAbdül-Raḥman, *ᶜAcaib el-Atar fi'l-Teracim vel Ahbar*, c. 4, Bulak, Kahire, AH 1297/AD 1880; *Tārik Muddat el-Faransīs bi-Mişr*, çev. ve der. S. Moreh, E. J. Brill, Leiden, 1975.
Kafafi, Hüseyn, *Muḥammad ᶜAli: Ru'ya li-Hadisat el-Kal'a* (Mehmed Ali: Kale Olayına Bir Bakış), General Egyptian Book Organization, Kahire, 1993.
Karal, Enver Z., *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983.
el-Kāsānī, Alā' el-Dīn, *Badā'iᶜ el-Şanā'iᶜ Tertīb el-Şerai*, el-İmām, Kahire, 1972.
Kato, Hiroshi, "Egyptian village community under Muhammad 'Ali's rule: An annotation of 'Qanun al-Filaha'", *Orient* 16, 1980, s. 183-222.
Keegan, John, *The Face of Battle*, Penguin, Londra, 1976.
Kelly, J. B., *Britain and the Persian Gulf, 1795-1880*, Clarendon Press, Oxford, 1968.
Kuhnke, LaVerne, *Lives at Risk: Public Health in Nineteenth-Century Egypt*, University of California Press, Berkeley, 1990.
Lane, Edward, *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians*, Londra, 1842, yeniden baskı, Ward, Lock, Londra, 1890; *Arabi-English Lexicon*, Williams & Norgate, Londra, 1863, yeniden baskı, The Islamic Texts Society, Cambridge, 1984.
Laurens, Henry, *L'Expédition d'Egypte, 1798-1801*, Armand Colin, Paris, 1995.
Lawson, Fred H., *The Social Origins of Egyptian Expansionism During the Muhammad ᶜAli Period*, Columbia University Press, New York, 1992.
Leed, Eric, *No Man's Land: Combat and Identity in World War I*, Cambridge University Press, Cambridge, 1979.
Levy, Avigdor, "Military reform and the problem of centralization in the Ottoman Empire in the eighteenth century", *Middle Eastern Studies* 18, 1982, s. 227-49; "The officer

corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826-39", *International Journal of Middle East Studies* 2, 1971, s. 21-39.

Lewis, Michael, *The Navy of Britain*, George Allen and Unwin, Londra, 1948; *The Social History of the Navy, 1793-1815*, George Allen and Unwin, Londra, 1960.

Lindsay, A. W. C., Lord, *Letters on Egypt, Edom, and the Holy Land*, c. 2, Henry Colborn, Londra, 1938.

Lütfi Efendi, Ahmed, *Tarih-i Lutfi*, c. 8, İstanbul, 1873-1915.

McCarthy, Justin, "Nineteenth century Egyptian population", *Middle Eastern Studies* 3, 1976, s. 1-39.

Macksey, Piers, *British Victory in Egypt, 1801*, Routledge, Londra, 1995.

McNeill, William H., *The Pursuit of Power*, University of Chicago Press, Chicago, 1982.

Madden, Richard R., *Egypt and Mohammed Ali*, Hamilton, Londra, 1841.

Markham, F. M. H., *Napoleon and the Awakening of Europe*, English Universities Press, Londra, 1954.

Marshal Marmont, Duc de Raguse, *The Present State of the Turkish Empire*, çev. Albay Frederic Smith Bey, Thomas Harrison, Londra, 1854.

Marx, Karl, *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, International Publishers, New York, 1984.

Measor, H. P., *A Tour in Egypt, Arabia Petæa and the Holy Land in the Years 1841-2*, Francis and John Rivington, Londra, 1844.

Mengin, Felix, *Histoire de L'Egypte sous le gouverment de Mohammed-Aly*, c. 2, Arthus Bertrand, Paris, 1823.

Mitchell, Timothy, *Colonising Egypt*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988; *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, çev. Zeynep Altok, İletişim Yayınevi, 2001.

Murray, Charles A., *A Short Memoir of Mohammad Ali*, Bernard Quaritch, Londra, 1898.

Mustafa Raşid Çelebi, "An explanation of the Nizam-y-Gedid", William Wilkinson, *An Account of the Principalities of Wallachia and Moldovia, Including Various Political Observations Relating to Them*, içinde; Longman, Londra, 1820, s. 216-94.

Mutalli, Ahmad F., der. *el-Kıt'a el-ᶜAskariyye Allati Vaḍaᶜata el-Devle el-ʿOsmāniyye l-Istirdād Mişr mim Kabḍat Muḥammad ᶜAli* (Mısır'ı Mehmed Ali'nin Elinden Almak İçin Osmanlıların Yaptığı Plan), el-Zehrâ, Kahire, 1991.

Najm, Zeyn el-ᶜĀbidīn S., "Tasaḥḥub al-fallāḥīn fi ʿasr Muḥammad ᶜAlī: Esbābuhu ve netacihu" (Mehmed Ali Döneminde Firar Eden Köylüler: Nedenleri ve Etkileri), *el-Mecelle el-Tārīhiyya el-Mişriyye* 36, 1989, s. 259-316.

Nicolle, David, "Nizam – Egypt's army in the 19th century", *The Army Quarterly and Defence Journal* 108, 1978, 1. Bölüm, s. 69-78; 2. Bölüm, s. 177-87.

Nubar Paşa, *Mémoires de Nubar Pasha*, der. Mirrit Botros Ghali, Librairie du Liban, Beyrut, 1983.

Owen, E. R. J., *Cotton and the Egyptian Economy, 1820-1914*, Clarendon Press, Oxford, 1969; *The Middle East and the World Economy, 1800-1914*, Tauris, Londra, 1993.

Owen, Wilfred, *The Collected Poems of Wilfred Owen*, New Directions, New York, 1965.

Palmer, R. R., "Frederick the Great, Guibert, Bülow: From dynastic to national war", Peter Paret, der., *Makers of Modern Strategy: From Machiavelli to the Nuclear Age*, içinde; Clarendon Press, 1990, Oxford, s. 91-119.

Panzac, Daniel, "The population of Egypt in the nineteenth century", *Asian and African Studies* 21, 1987, s. 11-32.

Paret, Peter, *Understanding War*, Princeton University Press, Princeton, 1992.

Paton, A. A., *History of the Egyptian Revolution*, c. 2, Trubner, Londra, 1863.

Patton, Philip, *Strictures on Naval Discipline*, Murray and Cochrane, Edinburgh, tarih yok.

Planat, Jules, *Histoire de la régénération de l'Egypte*, Paris, tarih yok, 1830.

Politis, Athanase G., *L'Hellénisme et l'Egypte moderne*, c. 2, Félix Alcan, Paris, 1929.

Prakash, Gyan, "Writing post-Oriental Histories of the Third World: Perspecties from Indian historiography", *Comparative Studies in Society and History* 32, 1990, s. 383-408.

Rıdvan, Ebūl-Futūh, *Tārīh Matbaat Bulak* (Bulak Matbası Tarihi), Bulak, Kahire, 1953.

el-Rāfiᶜī, ᶜAbdel-Raḥmān, *ᶜAṣr Muḥammad ᶜAlī* (Mehmed Ali'nin Saltanatı), Dar'ül Maarif, Kahire, 1989.

el-Recebi Halil ibn Ahmad, *Fī Şan el-Vezīr Muhammad ᶜAlī* (Vezir Mehmed Ali Hakkında), yayınlanmamış, tarih AH 1238/AD 1822-23. Husam N. Shakhshir tarafından kısmen çevrilmiş ve derlenmiş, American University in Cairo, 1985.

Ralston, David B., *Importing the European Army: The Introduction of European Military Techniques and Institutions into the Extra-European World, 1600-1914*, University of Chicago Press, Chicago, 1990.

Raymond, André, *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, c. 2, Institut français, Şam, 1973-1974.

Ridley, Jasper, *Lord Palmerston*, Constable, Londra, 1970.

Rif'at, M. A., *The Awakening of Modern Egypt*, Longman, Londra, 1947.

Rivlin, Helen Anne B., *The Agricultural Policy of Muhammad 'Alī in Egypt*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1961.

Rizq, Yūnān Labīb, "el-Cabarti vel Şahsiyya el-Mısriyya" (el-Cabartī ve Mısırlı Kimliği), Ahmad ᶜIzzat ᶜAbdel-Karīm, der., *ᶜAbdel-Raḥmān el-Cabartī: Dirasat ve Buhud*, içinde; General Egyptian Book Organization, Kahire, 1976.

Rodkey, F. S., "The attempts of Briggs and Company to guide British Policy in the Levant in the Interest of Mehemet Ali Pasha, 1821-41", *Journal of Modern History* 5, 1933, s. 324-51.

Rose, N. ve P. Miller, "Political power beyond the State: problematics of government", *British Journal of Sociology* 43, 1992, s. 173-205.

Rustum, Asad, J., *Notes on Akka and its Defences Under Ibrahim Pasha*, 1926; *The Royal Archives of Egypt and the Disturbances in Palestine, 1834*, The American Press, Beyrut, 1938; *The Royal Archives of Egypt and the Origins of the Egyptian Expedition of Syria*, The American Press, Beyrut, 1936.

—, der., *Ḥurūb Ibrāhīm Paşa fi Sūriyye veʾl-Anāḍūl* (İbrahim Paşa'nın Suriye ve Anadolu Savaşları), c. 2, Imprimerie Syrienne, Heliopolis, tarih yok.

Sabry, Mohamed, *L'Empire egyptien sous Mohamed-Ali et la question d'Orient (1811-49)*, Geuthner, Paris, 1930.

St. John, James Augustus, *Egypt and Mohammed-Ali*, c. 2, Longman, Londra, 1834.

Sālim, Lāṭīfa M., *el-Ḥukm el-Mişrī fi el-Shām, 1831-41* (Suriye'de Mısır Kanunları), Madbūlī, Kahire, 1990.

el-Seyyid Marsot, Afaf Lutfi, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984.

Scott, C. Rochfort, *Rambles in Egypt and Candia*, c. 2, Henry Colburn, Londra, 1837.
Serheng, Ismā'īl, *Hakayik'ül Ahbar fi Düvel el-Bihar* (Deniz Kıyısındaki Ulusların Gerçek Anlatımları), c. 3, Bulak, Kahire, AH 1316/AD 1898-1899.
Şalabi, Ḥilmī A., *el-Muvaẓẓafūn fi Miṣr fi ᶜAṣr Muḥammad ᶜAlī* (Mehmed Ali Döneminde Mısır'daki Kamu Çalışanları), General Egyptian Book Organization, Kahire, 1989.
Shaw, Stanford J., *Between Old and New, The Ottoman Empire Under Sultan Selim III, 1789-1807*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1971; *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Hür Güldü, Kapı Yayınları, 2008; "The established Ottoman army corps under Sultan Selim III (1789-07)", *Der Islam* 40, 1965, s. 142-84; "The origins of Ottoman military reform", *Journal of Modern History* 37, 1965, s. 291-306; *Ottoman Egypt in the Eighteenth Century*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1962.
Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2. Bölüm, *Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975*, Cambridge University Press, Cambridge, 1977; *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* 2, çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, 1983.
el-Şayal Cemaleddin, *Tārīh el-Tercüme veᵓl-Ḥareke el-Takafiyye fi ᶜAsr Muhammad ᶜAlī* (Mehmed Ali Döneminde Çeviri ve Kültürel Hareket Tarihi), Kahire, sayfa no yok, 1951.
el-Şihabi, Haydar, *el-Gurar al-Ḥisān fi Ahbār Abnāᵓ el-Zāmān*, der., As'ad Rustum ve Fu'ad el-Bostānī, The Catholic Press, Beyrut, 1933.
Showalter, Elaine, *The Female Malady: Women, Madness, and English Culture*, Pantheon, New York, 1985; "Rivers and Sassoon: The inscription of male gender anxieties", Margaret R. Higonnet, Jane Jenson, Sonya Michel ve Margaret C. Weitz, der., *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars*, Yale University Press, New Haven, 1987.
Shukrī, Muḥammad F., "Ba'tha 'askariyya Būlūniyya fi Miṣr fi 'ahd Muḥammad ᶜAlī" (Mehmed Ali Döneminde Polonyalı Askerî Bir Heyet), *Majallat Kulliyyat al-Ādāb, Fouad I University* 8, 1946, s. 27-47.
Sonbol, Amira el-Azhary, *The Creation of a Medical Profession in Egypt, 1800-1922*, Syracuse University Press, New York, 1991.
Steppler, G. A., "British military law, discipline, and the conduct of regimental courts martial in the later eighteenth century", *English Historical Review*, Ekim 1987, s. 859-86.
Strachan, Hew, *European Armies and the Conduct of War*, George Allen and Unwin, Londra, 1983.
Ṣubḥī, Muḥammad Halil, *Tārīh el-Ḥayāh el-Niyābiyye fi Miṣr min ᶜAhd Sākin al-Cinān Muḥammad ᶜAlī Paşa* (Son Mehmed Ali Paşa Döneminden İtibaren Parlamenter Heyetin Tarihi), c. 5, Dār al-Kutub, Kahire, 1939.
el-Tahtavî, Rifaa, "Extrait d'une lettre adressée par M. Le Cheykh Refah, ancien élève de la mission égyptienne en France, à M. Jomard, membre de l'Institut", *Journal Asiatique*, II. dizi 8, 1831, s. 534-35.
Taymūr, Maḥmūd, "Abū al-Hawl yunājī al-Qāhira" (Kahire'ye Güvenen Esrarengiz Kişi), *al-Hilāl*, 57, Ağustos 1949, s. 36-41.
Temperley, H. W. V., *England and the Near East: The Crimea*, Longman, Londra, 1964.
Toledano, Ehud, "Mehmet Ali Paşa or Muhammad Ali Basha? An historiographical app-

raisal in the wake of a recent book", *Middle Eastern Studies* 21, 1985, s. 141-59; *State and Society in Mid-Nineteenth-Century Egypt*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.

Tomiche, Nada, "Notes sur la hiérachie sociale en Egypte à l'époque de Mohammad 'Ali", P. M. Holt, der., *Political and Social Change in Modern Egypt*, içinde; Oxford University Press, Londra, 1968, s. 249-63.

Tucker, Judith, *Women in Nineteenth-Century Egypt*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.

Tusun, Prince, 'Umar, *al-Tārīkh al-Ḥarbī li-ᶜAṣr Muḥammad ᶜAlī al-Kabīr* (Büyük Mehmed Ali Paşa Yönetiminde Askerî Tarih), Dār al-Maᶜārif, Kahire, tarih yok.

ᶜUbaid, Jamīl, *Kiṣṣat Iḥtilāl Muḥammad ᶜAlī lil-Yūnān* (Mehmed Ali'nin Yunanistan İşgalinin Hikâyesi), General Egyptian Book Organization, Kahire, 1990.

Vatikiotis, P. J., *The History of Egypt*, Weidenfeld and Nicolson, Londra, 1985.

Verdery, Richard N., "The publications of the Buluq Press under Muhammad ᶜAli of Egypt", *Journal of the American Oriental Society* 91, 1971, s. 129-32.

Vereté, M., "Palmerston and the Levant Crisis, 1832", *Journal of Modern History*. 24, Haziran 1952, s. 143-51.

Waghorn, Thomas, *Egypt in 1837*, Smith Elder, Londra, 1837.

Walsh, Thomas, *Journal of the Late Campaign in Egypt*, Hansard, Londra, 1803.

Weber, Eugen, *Peasants into Frenchmen*, Chatto and Windus, Londra, 1977.

Wendell, Charles, *The Evolution of the Egyptian National Image, From its Origins to Ahmad Lutfi al-Sayyid*, University of California Press, Berkeley, 1972.

Weygand, Maxime, *Histoire militaire de Mohammed Aly et de ses fils*, c. 2, Impremeire Nationale, Paris, 1936.

Wilde, W. R., *Narrative of a Voyage to Madeira, Teneriffe and Along the Shores of the Mediterranean Including a Visit to Algiers, Egypt, Palestine, etc.*, William, Curry, Dublin, 1844.

Wilkinson, sir John Gardner, *Modern Egypt and Thebes*, c. 2, John Murray, Londra, 1843.

Wilkinson, Spenser, *Britain at Bay*, Constable, Londra, 1909.

Wirtschafter, Elise K., "Military justice and social relations in the Prereform army, 1796-1855", *Slavic Review* 44, 1985, s. 67-82.

Woloch, I., "Napoleonic conscription: state power and civil society", *Past and Present* 111, 1986, s. 101-29.

Woodhouse, C. M., *The Battle of Navarino*, Hodder and Stoughton, Londra, 1965.

Zakī, ᶜAbdel-Raḥmān, *al-Aʿlām wa Shārāt al-Mulk fi Wādī al-Nīl* (Nil Vadisi'nde Bayraklar ve Saltanat Nişanları), Dār al-Maᶜārif, Kahire, 1948; "The first and second Syrian campains", *Dhikrā al-Baṭal al-Fātiḥ Ibrāhīm Bāshā, 1848-1948*, içinde; "The governors of the Sudan", *al-Majalla al-Tārīkhiyya al-Miṣriyya* 1 (1948), s. 428-43; *Mālabis al-Jaysh al-Miṣrī fi ᶜAhd Muḥammad ᶜAlī al-Kabīr* (Büyük Mehmed Ali Yönetiminde Mısır Ordusu Üniforması), al-Maṭbaᶜa al-Amīriyya, Kahire, 1949; *al-Tārīkh al-Ḥarbī li-ᶜAṣr Muḥammad ᶜAlī al-Kabīr* (Büyük Mehmed Ali Döneminde Askerî Tarih), Dār al-Maᶜārif, Kahire, 1950.

Zubaida, Sami, "Exhibitions of power", *Economy and Society* 19, 1990, s. 359-75.

Dizin

19. yüzyılın başında Napolyon'a karşı savaşmak için Osmanlı hükümetinin Mısır'a gönderdiği orduda görev alan Kavalalı Mehmed Ali Paşa, geleneksel tarih okumalarında Mısır'ın kaderini belirleyen ve modern Mısır'ın kurucusu olan kişi olarak değerlendirilmiştir. Kurduğu askeri ve idari örgütlenmenin yanısıra Osmanlı İmparatorluğu'nun dağınık ve güçsüz durumlarını kendi lehine çevirmeyi bilen Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Mısır'da o döneme kadar hakim olan Memluk beylerini ortadan kaldırarak, Fransa'nın desteğiyle güçlü bir ordu kurmuş, tarım ve sanayinin gelişmesine ön ayak olmuş hatta Türkiye'de ancak 1920'lerde kurulan şeker fabrikasının Mısır tarihine 1830'da girmesini sağlamış güçlü bir komutandır.

Khaled Fahmy, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'yı ve onun Mısırı'nı geleneksel tarihyazımından farklı olarak şimdiye kadar göz ardı edilmiş arşiv belgelerine dayanarak anlatıyor. Paşa'nın Mısır'ı geliştirme çabalarının, Mısır milletinin geleceğini Osmanlı hükümranlığından kurtularak bağımsız bir şekilde kurgulamaya değil de düzenli bir ordunun oluşumuna hizmet etmeye dayandığını açıklıyor. Fahmy daha da ileri giderek Paşa'nın verasete dayalı egemenlik bölgesinde Mısır'ın sınırlarını genişletme hırsını da gözler önüne seriyor. Orduya ve askerlerin günlük deneyimlerine odaklanan yazar, modernleşme ve reform hareketinin ayrıntılı bir resmini çiziyor. Düzenli ordunun modern kurumlarıyla ülkenin şekillenmesindeki etkisini gösteren tablo, Mısır halkının radikal bir şekilde değişen yönetim ve denetim mekanizmalarına tepkilerini de barındırıyor.

... Fahmy'nin çalışması, Osmanlı tarihyazıcılığında ortaya çıkan bu yeni yaklaşımın en başarılı temsilcisi sayılabilir... Kaynak kullanımında hem Arapça hem Türkçe arşiv malzemesine yaslanması açısından dikkati çeken eser, aynı zamanda teorik çerçevesini kurmak açısından da Osmanlı çalışmalarında sıkça görülen bir zaafı, yani dar ampirizmi başarılı bir şekilde aşıyor.

Cemal Kafadar

TARİH

KAPAK: KAVALALI MEHMET ALİ PAŞA'NIN BİR GRAVÜRÜ.

ISBN: 978-605-399-118-2

www.bilgiyay.com

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI